

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 66

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

ΑΡΙΑ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1998

ΑΡΙΑ
ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ

**ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ**

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Ευαγγελία Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ Ελένη Κώτσου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Βάνα Μάρη

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Π. Μπουλούκου - Έφη Περπινιά Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

ISBN 960-214-919-1

ISSN 1108-1244

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 66

ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

ΑΡΙΑ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ
ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΑΘΗΝΑ 1998

Κατὰ δὴ πάντα ταῦτα τὸ ἐν αὐτό τε
αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων πρεσβύτερον
καὶ νεώτερον ἔστι τε καὶ γίγνεται, καὶ
οὔτε πρεσβύτερον οὔτε νεώτερον οὔτ'
ἔστιν οὔτε γίγνεται, οὔτε αὐτοῦ οὔτε
τῶν ἄλλων. Παντελῶς μὲν οὖν.
Ἐπειδὴ δὲ χρόνου μετέχει τὸ ἐν καὶ
τοῦ πρεσβύτερόν τε καὶ νεώτερον
γίγνεσθαι, ἄρ' οὐκ ἀνάγκη καὶ τοῦ
ποτὲ μετέχειν καὶ τοῦ ἔπειτα καὶ τοῦ
νῦν, εἴπερ χρόνου μετέχει; Ἄνάγκη.–
Ἦν ἄρα τὸ ἐν καὶ ἔστι καὶ ἔσται καὶ
ἐγίγνετο καὶ γίγνεται καὶ γενήσεται.
–Τί μὴν;– Καὶ εἴη ἂν τι ἐκείνω καὶ
ἐκείνον, καὶ ἦν καὶ ἔστιν καὶ ἔσται.
–Πάνυ γε.– Καὶ ἐπιστήμη δὲ εἴη ἂν
αὐτοῦ καὶ δόξα καὶ αἴσθησις, εἴπερ
καὶ νῦν ἡμεῖς περὶ αὐτοῦ πάντα ταῦτα
πράττομεν. – Ὅρθῶς λέγεις.

(Πλάτωνος, Παρμενίδης, 155 c-d)

στον Κώστα

Πρόλογος

Από τη στιγμή της αποκάλυψης των πρώτων νεολιθικών ευρημάτων στην Άρια το 1978 μέχρι την τελική μορφή που πήρε η μελέτη με την ανά χείρας εργασία, τα ευρήματα της Άριας ακολούθησαν – είτε μέσα από σχέδια και πρόχειρες σημειώσεις είτε με την ασίγηστη υπόμνηση χρέους και τύψη – τις περιπλανήσεις του μελετητή τους στο χώρο και στο χρόνο. Η οικεία στους περισσότερους συνεπείς συναδέλφους της ελληνικής αρχαιολογικής υπηρεσίας συγγραφική δυστοκία, που οφείλεται συνήθως στο φόρτο υπαλληλικών υποχρεώσεων και στη συχνή λόγω μεταθέσεων αναγκαστική γεωγραφική διεύρυνση ή και μετατόπιση των ερευνητικών τους πεδίων, απείλησε συχνά έκτοτε να διακόψει τη συνέχιση της μελέτης. Καθοριστική για την ολοκλήρωσή της στάθηκε η διαπίστωση ότι, παρά την πληθώρα ανασκαφών σε νεολιθικούς οικισμούς της Πελοποννήσου και συναφών δημοσιεύσεων – κατά πλειονότητα ξενόγλωσσων και ανάλογων με το εκάστοτε θεωρητικό πλαίσιο της εποχής –, η ελληνόγλωσση προϊστορική βιβλιογραφία στερείται ακόμα μιας συνθετικής μελέτης η οποία να πραγματεύεται ειδικότερα την πελοποννησιακή νεολιθική κεραμική. Η έλλειψη γίνεται τόσο εντονότερα αισθητή, όσο παραμένει αδημοσίευτη και δυσπρόσιτη για τους μελετητές η σχετική με το θέμα σπουδαία συνθετική εργασία του W. Phelps και όσο αναμένεται η πλήρης δημοσίευση της ακολουθίας των στρωματογραφικών συνόλων ευρημάτων από το σπήλαιο Φράγγχι, που ελπίζεται ότι θα προσφέρει μερικούς νέους – μεθοδολογικούς και χρονολογικούς – άξονες για την κατανόηση της πελοποννησιακής νεολιθικής κεραμικής. Το ζητούμενο σε μια ελληνόγλωσση εργασία με στόχο την παρουσίαση ενός γεωγραφικά και χρονολογικά εξειδικευμένου συνόλου νεολιθικής κεραμικής θα ήταν να παρουσιάσει με σαφήνεια την εξέλιξη της σχετικής έρευνας και προβληματικής, να επανακρίνει το στρωματογραφικό υπόβαθρο για τη χρονολογική και πολιτιστική ένταξη του συγκεκριμένου συνόλου σε ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο, να αποπειραθεί την εφαρμογή στο νοτιοελλαδικό χώρο εκείνου του μοντέλου κατανόησης της κεραμικής που την προσεγγίζει ως δείκτη κοινωνικών αναγκών και διαφοροποιήσεων, και να συμβάλει, μετά από επίπονο βασανισμό και διάπλαση του γλωσσικού εργαλείου, στην καθιέρωση δόκιμων για τη νεοελληνική γλώσσα τεχνικών περιγραφών και όρων νοηματικά αντίστοιχων προς τους καθιερωμένους στην ξενόγλωσση σχετική βιβλιογραφία.

Είναι αβέβαιο αν τα ζητούμενα «ικανοποιήθηκαν» με την επιθυμητή πληρότητα στην εργασία που ακολουθεί. Βέβαιο είναι όμως ότι τόσο ο επιστημονικός προβληματισμός όσο και η θέληση για την προσπέλαση των γνωστικών και πρακτικών εμποδίων για την ολοκλήρωσή της διαμορφώθηκαν και ισχυροποιήθηκαν στα χρόνια που πέρασαν χάρη στη συμπαράσταση φίλων και συναδέλφων, που μου μετάγγισαν την πίστη στην προϊστορική έρευνα που διαρκώς κατασκευάζει και ανασκευάζει συσχετισμούς, αποδείξεις, ερμηνείες, αναζητώντας με αγωνία τον άνθρωπο που δεν ήξερε να γράφει για τον εαυτό του. Ευχαριστίες οφείλω γι' αυτό ιδιαίτερα στον αείμνηστο Christian Podzuweit, στον Hans J. Weisshaar, στην Carol Zemer και στον John Lavezzi.

Το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας εκπονήθηκε στη διάρκεια της παραμονής μου με εκπαιδευτική άδεια στο Ινστιτούτο Προϊστορίας και Πρωτοϊστορίας του Πανεπιστημίου Heidelberg. Στο διάστημα αυτό αμέριστη στάθηκε η συμπαράσταση του καθηγητή Harald Hauptmann, για την οποία τον ευγνωμονώ.

Τον καθηγητή Γιώργο Χουρμουζιάδη, που ανέλαβε πρόθυμα την εποπτεία της μελέτης μου, ευχαριστώ θερμά. Ιδιαίτερα ευγνώμων αισθάνομαι απέναντι στους φίλους και συμβούλους της εργασίας μου, Κώστα Κωτσάκη και Στέλιο Ανδρέου, για τον προσεκτικό έλεγχο της θεωρητικής συνέπειας και γλωσσικής επάρκειας στη δόμηση της εργασίας, για τις ατέλειες της οποίας φυσικά η ευθύνη βαρύνει μόνο εμένα.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες χρωστώ στο Ίδρυμα Ψύχα για την οικονομική συνδρομή στη φωτογράφιση και τη σχεδίαση οστράκων και αγγείων της παρούσης εργασίας. Οι έγχρωμες υδατογραφίες οφείλονται στον καλλιτέχνη Νίκο Βαγενά και οι περισσότερες από τις φωτογραφίες στον Ηλία Γεωργουλέα, τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στον αρχαιολόγο Γιώργο Παπαϊωάννου, για τη μετάφραση της αγγλικής περίληψης, στο φίλο δρ. William Phelps, για τη διόρθωση της μετάφρασης, στη συνάδελφο Κατερίνα Μπαρακάρη, για τη βοήθειά της στις αποθήκες του Μουσείου Ναυπλίου, στο Διευθυντή Αρχαιοτήτων Κύπρου, Σοφοκλή Χατζησαάββα, για τη φωτογραφία της σελίδας 172.

Θερμά ευχαριστώ για την αμέριστη συμπαράσταση την Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Δημοσιευμάτων του ΤΑΠ, Ευαγγελία Κυπραίου, καθώς επίσης την Ελένη Κώτσου, που με ξεχωριστή φροντίδα επιμελήθηκε της έκδοσης, και τη Βάνα Μάρη, για την καλλιτεχνική επιμέλεια.

Ευγνωμοσύνη οφείλω, τέλος, για την πολύμορφη βοήθειά του στον Κώστα Ζάχο, τον ενθουσιώδη συνεργάτη στην έρευνα και υπομονετικό σύντροφο στη ζωή.

Ιούλιος 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
I. ΤΑ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	25
II. Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	35
II. 1. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ	40
II. 2. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ URFIRNIS ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ	57
Ιστορία της έρευνας	57
Τεχνική	58
Διακόσμηση	58
Σχηματολόγιο	58
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	59
Συζήτηση	59
II. 3. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΩΝ ΜΕΛΑΝΩΝ-ΓΚΡΙΖΩΝ ΣΤΙΛΒΩΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ	60
Ιστορία της έρευνας	60
Τεχνική	65
Διακόσμηση	66
Σχηματολόγιο	68
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	71
Τετραποδικά αγγεία ή «ρουτά»	80
Συζήτηση	86
II. 4. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΜΕ ΘΑΜΠΗ ΜΕΛΑΝΗ ΒΑΦΗ ΠΑΝΩ ΣΕ ΕΡΥΘΡΟ ΣΤΙΛΒΩΜΕΝΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ (BLACK-ON-RED)	89
Ιστορία της έρευνας	89
Τεχνική	90
Διακόσμηση	91
Σχηματολόγιο	91
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	92
Συζήτηση	92
II. 5. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΡΑΠΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΜΕ ΘΑΜΠΗ ΣΚΟΤΕΙΝΗ ΒΑΦΗ ΠΑΝΩ ΣΕ ΑΝΟΙΧΤΟΧΡΩΜΟ ΕΔΑΦΟΣ	93
Ιστορία της έρευνας	93
Τεχνική	96
Διακόσμηση	97
Σχηματολόγιο	98
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	101
Συζήτηση	108

II. 6. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ ΜΕ ΔΙΧΡΩΜΗ ΓΡΑΠΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ	110
Ιστορία της έρευνας	110
Τεχνική	113
Διακόσμηση	114
Σχηματολόγιο	115
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	116
Συζήτηση	117
Κατάλογος των θραυσμάτων χονδροειδούς κεραμικής από το «λάκκο 1»	117
III. ΤΟ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΕΙΔΩΛΙΟ	119
IV. ΤΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	125
IV. 1. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ	127
IV. 2. ΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ ΤΑΦΗΣ	132
IV. 3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	134
IV. 4. ΜΟΡΦΕΣ ΤΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΑΦΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΩΝ ΦΟΡΕΩΝ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (ΤΟΥ ΛΕΓΟΜΕΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ-ΚΕΦΑΛΑΣ)	136
Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες	136
Το οικονομικό-κοινωνικό υπόβαθρο: Μια πολυδιάστατη προσέγγιση	145
Συμπεράσματα	154
Η κεραμική της Χαλκολιθικής Περιόδου: Κατάλογος	157
V. ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	159
SUMMARY	167
ΠΙΝΑΚΕΣ	1-62

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αναλυτική βιβλιογραφία κατά θέμα παρατίθεται, για διευκόλυνση του αναγνώστη, στις υποσημειώσεις του κειμένου. Βιβλιογραφικές αναφορές συνοδεύουν επίσης τις περιγραφές των οστράκων/αγγείων του καταλόγου της κεραμικής.

Εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες (βλ. ΑΑ 1982, 809 κ.ε.), χρησιμοποιούνται και οι ακόλουθες συντομογραφικές αναφορές σε τίτλους, που επαναλαμβάνονται συχνά στις υποσημειώσεις:

- Bintliff 1977 J.L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR, Suppl. 28, I, 1977.
- Caskey 1954 J.L. Caskey, *Excavations at Lerna, 1952-1953*, *Hesperia* 23 (1954), σ. 3-30.
- Caskey 1955 J.L. Caskey, *Excavations at Lerna, 1954*, *Hesperia* 24 (1955), σ. 25-49.
- Caskey 1957 J.L. Caskey, *Excavations at Lerna, 1956*, *Hesperia* 26 (1957), σ. 142-162.
- Caskey 1958 J.L. Caskey, *Excavations at Lerna, 1957*, *Hesperia* 27 (1958), σ. 125-144.
- Caskey 1959 J.L. Caskey, *Activities at Lerna, 1958-1959*, *Hesperia* 28 (1959), σ. 202-207.
- Coleman 1977 J.E. Coleman, *Keos I: Kephala*, 1977.
- Diamant 1974 St. Diamant, *The Later Village Farming Stage in Southern Greece*, αδημ. Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania 1974 (C.A. Ann Arbor, University Microfilms).
- French 1972 D.H. French, *Notes on Prehistoric Pottery Groups of Central Greece* (αδημ. μελέτη), Αθήναι 1972.
- Hauptmann 1969 H. Hauptmann, *Die Funde der Frühen Dimini-Zeit aus der Arapi-Magula, Thessalien*, Bonn 1969.
- Hauptmann 1971 H. Hauptmann, *Das Festland und die Kleineren Inseln: Steinzeit, besonders Neolithikum*, στο: F. Schachermeyer, H.G. Buchholz, S. Alexiou und H. Hauptmann, *Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägäischen Frühzeit, 1961-1965*, ΑΑ 1971, σ. 348-387.
- Hauptmann 1981 H. Hauptmann, *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien, III. Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn 1981.
- Holmberg 1944 Er. Holmberg, *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*, Göteborg 1944.
- Holmberg 1964 Er. Holmberg, *The Appearance of Neolithic Black Burnished Ware in Mainland Greece*, *AJA* 68 (1964), σ. 343-348.
- Immerwahr 1971 S. Immerwahr, *The Athenian Agora XIII. The Neolithic and Bronze Ages*, 1971.
- Immerwahr 1982 S. Immerwahr, *The Earliest Athenian Grave*, *Hesperia*, Suppl. XX, 1982, σ. 54-62.
- Jacobsen 1969 Th.W. Jacobsen, *Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report II: The Franchthi Cave, 1967-68*, *Hesperia* 38 (1969), σ. 343-381.
- Jacobsen 1973α Th.W. Jacobsen, *Excavations in the Franchthi Cave, 1969-71, Part I*, *Hesperia* 42 (1973), σ. 45-88.
- Jacobsen 1973β Th.W. Jacobsen, *Excavations in the Franchthi Cave, 1969-71, Part II*, *Hesperia* 42 (1973), σ. 253-283.
- Jacobsen 1974 Th.W. Jacobsen, *Excavations at Franchthi Cave, 1973-74*, ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 268-292.
- Jacobsen and Cullen 1981 Th.W. Jacobsen and Tr. Cullen, *A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Franchthi Cave*, στον τόμο: S. Humphreys and H. King (εκδ.), *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*, 1981, σ. 79-101.
- Kunze 1931 E. Kunze, *Orchomenos II. Die Neolithische Keramik. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Neue Folge* 5 (1931).
- Κωτσάκης 1983 Κ. Κωτσάκης, *Κεραμική Τεχνολογία και Κεραμική Διαφοροποίηση, Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Lambert 1981 N. Lambert, *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique) I-II*, Paris 1981.
- Lavezzi 1978 J. Lavezzi, *Prehistoric Investigations at Corinth*, *Hesperia* 47 (1978), σ. 402-451.

- Lehmann 1937 H. Lehmann, Argolis, Athen 1937.
 Neολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλιανδρή, Αθήνα 1996.
- Phelps 1975 W. Phelps, The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece, αδημ. Ph.D. Dissertation, University of London, 1975.
- Phelps 1987 W. Phelps, Prehistoric Figurines from Corinth, *Hesperia* 56 (1983), 233-253.
- Renfrew 1972 C. Renfrew, The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C., London 1972.
- Runnels and van Andel 1987 C. Runnels and T.H. van Andel, The Evolution of Settlement in the Southern Argolid, Greece: An Economic Explanation, *Hesperia* 56 (1987), σ. 303-334.
- Σάμψων 1977 Αδαμ. Σάμψων, Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό της Βάρκας Ψαχνών Ευβοίας, *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 1977, σ. 1-60.
- Σάμψων 1981 Αδαμ. Σάμψων, Η Νεολιθική και η Πρωτοελλαδική Ι στην Εύβοια, Αθήνα 1981.
- Σωτηριάδης 1908 Γ. Σωτηριάδης, Προϊστορικά Αγγεία Χαιρωνείας και Ελατείας, *ΑΕ* 1908, σ. 63-96.
- Soteriades 1912 G. Soteriades, Fouilles préhistoriques en Phocide, *REG* 25 (1912), σ. 253-299.
- Spitaels 1982 P. Spitaels (ed.), Studies in South Attica I, *Miscellanea Graeca* V, 1982.
- Treuil 1983 R. Treuil, Le néolithique et le bronze ancien égéens: Les problemes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes, Paris 1983.
- Van Andel et al. 1990 T.H. van Andel, E. Zangger and A. Demitrack, Land Use and Soil Erosion in Prehistoric and Historical Greece, *JFieldA* 17 (1990), σ. 379-396.
- Vitelli 1974 K.D. Vitelli, The Greek Neolithic Patterned Urfirnis Ware from the Franchthi and Lerna, αδημ. Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania 1974 (C.A. Ann Arbor, University Microfilms).
- Walker-Kosmopoulos 1948 L. Walker-Kosmopoulos, The Prehistoric Inhabitation of Corinth, München 1948.
- Weinberg 1937 S. Weinberg, Remains from Prehistoric Corinth, *Hesperia* 6 (1937), σ. 487 κ.ε.
- Weinberg 1962 S. Weinberg, Excavations at Prehistoric Elateia 1959, *Hesperia* 31 (1962), σ. 158 κ.ε.
- Weinberg 1966 S. Weinberg, Ceramics and the Supernatural: Cult and Burial Evidence in the Aegean World, στον τόμο, Fred. Matson (εκδ.), *Ceramics and Man*, 1966, σ. 187-201.
- Weisshaar 1977 (1988) H.J. Weisshaar, Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia. I. Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum, Ph.D. Dissertation, Heidelberg 1977, Bonn 1988.
- Weisshaar 1989 H.J. Weisshaar, Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien. I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, Bonn 1989.
- Zachos 1987 Konst. Zachos, Ayios Dhimitrios. A Prehistoric Settlement in Southwestern Peloponnesos: The Neolithic and Early Helladic Periods, αδημ. Ph.D. Dissertation, University of Boston 1987 (C.A. Ann Arbor, University Microfilms).
- Zangger 1993 E. Zangger, The Geoarcheology of the Argolid, Deutsches Archäologisches Institut Athen, Berlin, Gebr. Mann, 1993.

Εισαγωγή

Ο σύγχρονος οικισμός της Άριας¹ εκτείνεται στη νοτιοανατολική περιφέρεια της πεδιάδας του Άργους, 2,5 χλμ. ΒΑ. του Ναυπλίου (Σχέδ. 1) και βρίσκεται στα όρια ανάμεσα στην καλλιεργήσιμη πεδινή περιοχή, που διακόπτεται από χαμηλούς ασβεστολιθικούς λόφους, και στην ορεινή ζώνη, που χωρίζει προς ΒΑ., Α. και ΝΑ. την αργολική πεδιάδα από τις ανατολικές παράκτιες κοιλάδες της Επιδαυρίας, της Τροιζηνίας και της Ερμιονίδος. Το παλαιότερο τμήμα του οικισμού είναι κτισμένο δεξιά της επαρχιακής οδού προς Επίδαυρο και Ασίνη (Σχέδ. 2)², πάνω σε μια ζώνη φλύσχη, η οποία καλύπτει τους πρόποδες της ασβεστολιθικής οροσειράς του Αραχναίου και του Μαυροβουνίου³. Ένα νεότερο τμήμα του οικισμού οικοδομείται με ταχύ ρυθμό την τελευταία δεκαετία στις πλαγιές του λόφου του Αγίου Βλάσση, που υψώνεται αριστερά της οδού προς Ασίνη, περίπου 30 μ. από το επίπεδο της πεδιάδας και φέρει στην κορυφή του ναΐδιο του ομώνυμου αγίου. Σε ακτίνα 2,5 έως 4 χλμ. γύρω από το λόφο οι τεχνητά αρδευόμενες καλλιέργειες περιλαμβάνουν φυτείες εσπεριδοειδών, ελαιώνες και λίγους λαχανόκηπους⁴.

Η θέση ήταν έως τώρα γνωστή στην αρχαιολογική βιβλιογραφία χάρη σε δύο μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους, λαξευμένους μέσα στο φλύσχη στο νότιο άκρο του οικισμού⁵. Στην τοποθεσία Κουτσούρια, 1 χλμ. προς Δ., πάνω στον ίδιο ασβεστολιθικό όγκο, έχουν ερευνηθεί προϊστορικές επιχώσεις μέσα σε σπηλαιώδη χάσματα του βράχου, οι οποίες περιείχαν κεραμική και λίθινα εργαλεία της νεολιθικής και της πρωτοχαλκής εποχής, καθώς και μία ταφή⁶. Δύο ακόμα μυκηναϊκά νεκροταφεία με πολυάριθμους θαλαμοειδείς τάφους έχουν ανασκαφεί στη θέση Ευαγγελίστρια⁷, απέναντι από τη βόρεια απότομη πλαγιά του Παλαμηδίου, καθώς και στην ανατολική ράχη του λόφου του φρουρίου⁸. Λείψανα ενός

1. Για την ορθογραφία του τοπωνυμίου υιοθετήθηκε ο τύπος Άρια (σε αντίθεση με τον τύπο Άρεια που απαντά σε προηγούμενες βιβλιογραφικές αναφορές), όπως αυτός έχει καταχωρηθεί στο Λεξικό των Δήμων, Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος, Αθήνα 1984.

2. Σύντομη περιγραφή της περιοχής όπως ήταν το 1930, παραθέτει ο Lehmann 1937, σ. 105.

3. Bintliff 1977, σ. 311. A. Philippson, Die Griechischen Landschaften, III: Der Peloponnes, 1959, σ. 146.

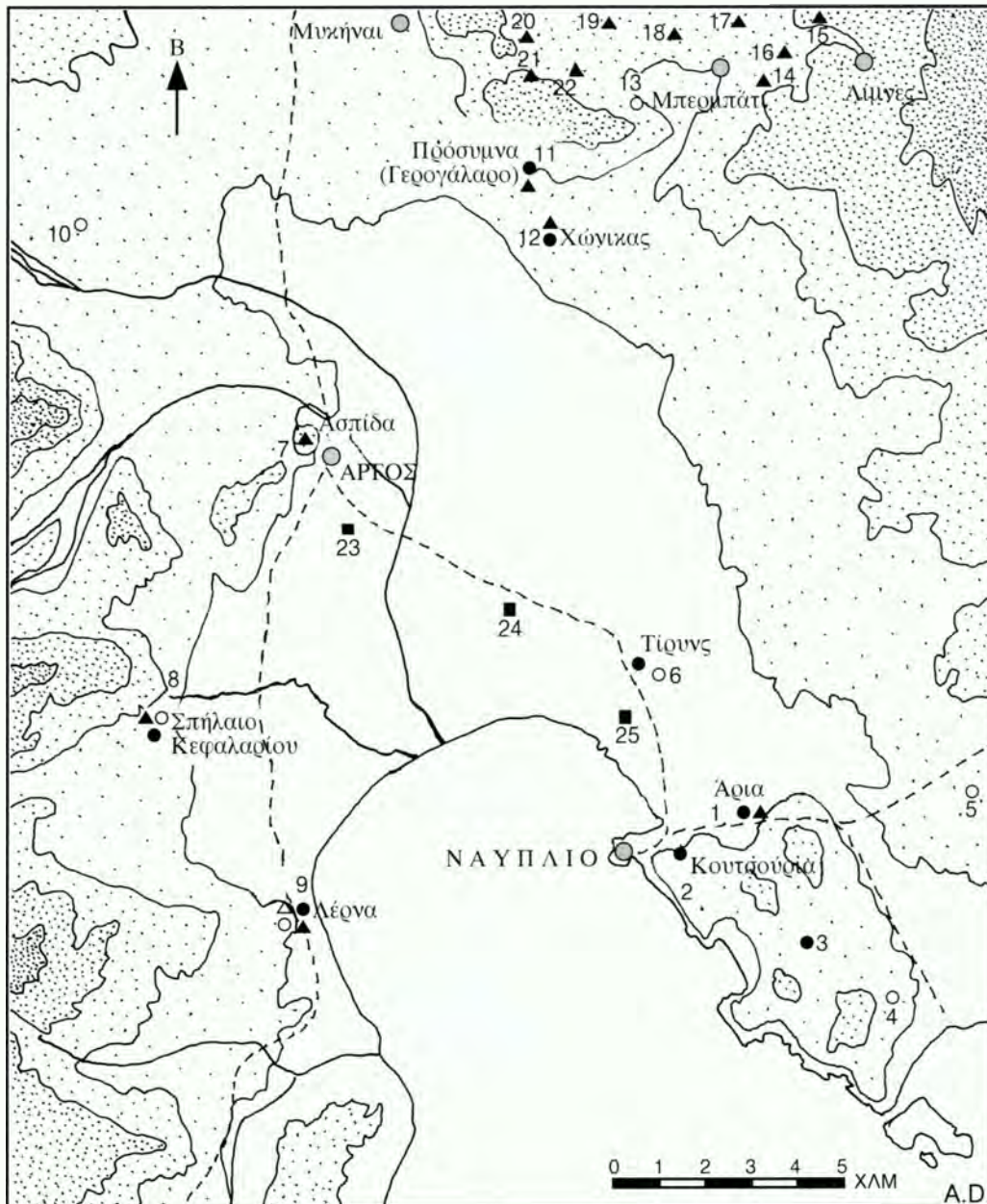
4. Οι πληροφορίες που παρέχουν οι Lehmann 1937, σ. 112-113, και Philippson, ό.π., σχετικά με τις συνήθεις καλλιέργειες και τη γεωργική παραγωγή στην πεδιάδα του Άργους, έχουν πια μόνο ιστορική αξία, καθώς η δομή της οικονομίας της ευρύτερης περιοχής υπέστη κατά τις τελευταίες δεκαετίες βαθύτατη αλλαγή κάτω από την πίεση διαφόρων παραγόντων, όπως είναι η αστυφιλία και η αντίστοιχη υποβάθμιση των οικισμών της υπαίθρου, η συνεταιριστική εντατικοποίηση ορισμένων καλλιεργειών και η στροφή προς την εξυπηρέτηση της τουριστικής πλημμυρίδας.

5. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1954 - Aria (Άρεια), BCH 79 (1955), σ. 244. Ένας τρίτος τάφος, ο οποίος φέρεται ότι ανήκει στη φάση ΥΕ ΙΙΑ2, μνημονεύεται στον Bintliff 1977, σ. 311. R. Hope-Simpson - O.T.P.K. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age, I: The Mainland and the Islands, 1979, Nr. A 19.

6. ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 74. Από την περιγραφή δεν προκύπτει με σαφήνεια η χρονολόγηση της ταφής. Πρβλ. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 90.

7. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 91 κ.ε., πρόκειται για σύνολο περίπου σαράντα τάφων, οι οποίοι χρονολογούνται από τη φάση ΥΕ ΙΙΑ μέχρι και την Υπομυκηναϊκή.

8. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στους: Bintliff 1977, σ. 309. Hope-Simpson - Dickinson, ό.π., Nr. A 18.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Δ = ΑΝ

● = ΝΝ

■ = ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

○ = ΜΝ

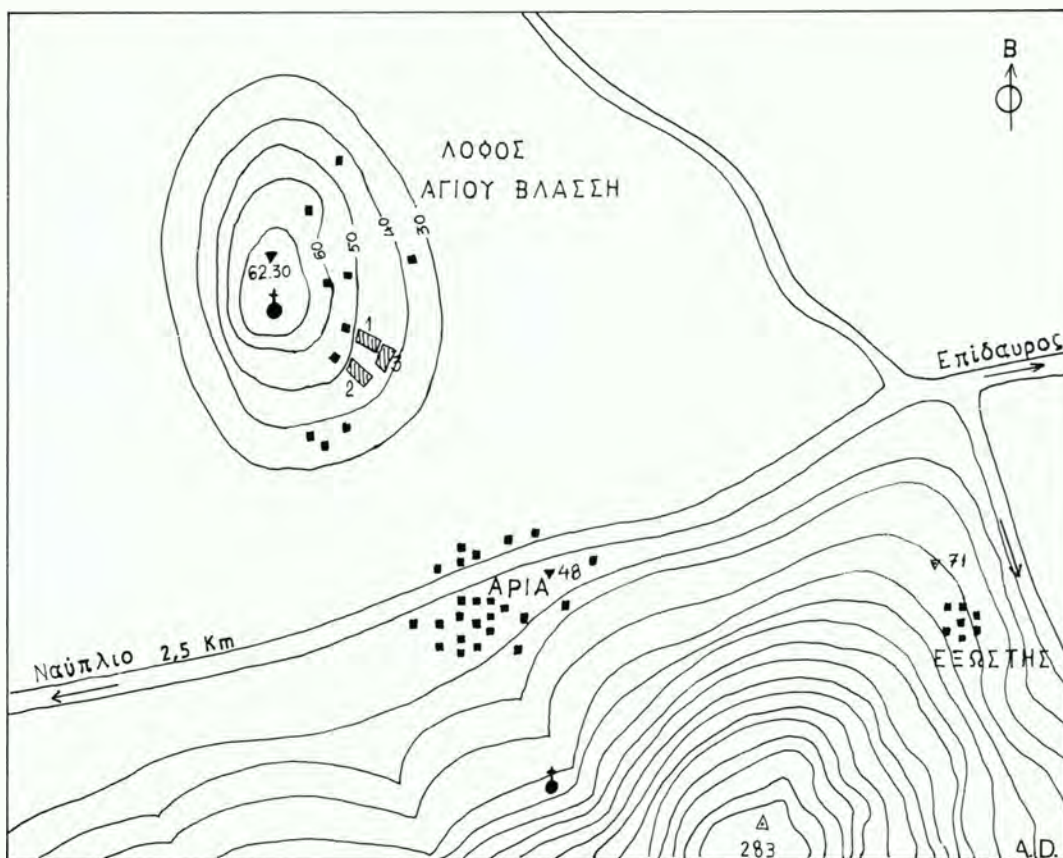
▲ = ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ

Σχέδ. 1. Κατανομή των νεολιθικών θέσεων στην αργολική λεκάνη.

αντίστοιχου εκτεταμένου μυκηναϊκού οικισμού δεν είχαν ωστόσο αποκαλυφθεί έως τώρα στην περιοχή μεταξύ Άριας και Ναυπλίου. Έτσι, παρά τα άφθονα επιφανειακά ευρήματα, τα οποία υποδεικνύουν μια σχετικά πυκνή χρήση του χώρου σε ακτίνα 2 ως 4 χλμ. γύρω από την Άρια κατά την Πρώιμη και Ύστερη εποχή του Χαλκού, η σημαντικότερη και πληρέστερα ερευνημένη προϊστορική θέση της νότιας αργολικής λεκάνης παραμένει η Τίρυνς, που απέχει 4 χλμ. από την Άρια προς ΒΔ. και στην οποία τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά και κινητά λείψανα επιβεβαιώνουν τη συνεχή κατοίκηση, τουλάχιστον καθ' όλη τη

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΣΧΕΔΙΟΥ 1:

1. Άρια
2. Τοποθεσία Κουτσούρια περιοχής Πρόνοιας Ναυπλίου: Ίχνη της NN μέσα σε σπηλαιώδη χάσματα. ΑΔ 26 (1971), Χρονικά, σ. 74. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 90.
3. Κοιλιάδα Ταλιώτη, κοντά στην εκκλησία της Παναγίας. Επιφανειακή περισυλλογή προϊστορικών οστράκων, μεταξύ των οποίων ένα θραύσμα χείλους γκριζας στιλβωτής φιάλης με λευκή γραπτή διακόσμηση της NN. Βλ. *Tiyns XI*, 1990, σ. 25 (Fundort 114) και πίν. 15: 7.
4. Ύψωμα 59, νοτιοδυτικά της Ασίνης. Επιφανειακή περισυλλογή προϊστορικών οστράκων, βλ. *Tiyns XI*, 1990, σ. 23 (Fundort 18). Μεταξύ αυτών 3 MN όστρακα, εκ των οποίων ένα ανήκει σε λεκάνη-τριβέα με εσωτερικές βαθιές αυλακώσεις, πρβλ. *Hesperia* 27 (1958), σ. 139 και εικ. 38 b, από τη Λέρνα (αδημοσίευτο, πληροφορία H.J. Weisshaar).
5. Επικλινής πλαγιά βορειοδυτικά εκκλησίας Αγίου Θωμά. Στο πρηνές αγροτικού δρόμου αρκετά MN όστρακα (ένα θραύσμα από λεκάνη-τριβέα) (αδημοσίευτο, πληροφορία H.J. Weisshaar, Fundort 63).
6. Τίρυνς. MN (βλ. *Tiyns IV*, 1938) και NN όστρακα από νεότερες ανασκαφές στην κάτω ακρόπολη (αδημοσίευτα).
7. Άργος, λόφος Ασπίδος. Λείψανα χαλκολιθικών επιχώσεων πάνω στο φυσικό βράχο, βλ. *BCH, Suppl. VI*, 1980, σ. 1-23.
8. Σπήλαιο Κεφαλαρίου. Αφθονη κεραμική της προχωρημένης MN, βλ. *AM* 86 (1971), σ. 1-12. *AAA VI* (1973), σ. 13-27. Μια δωδεκάδα οστράκων της κατηγορίας των NN γκριζων/μελανών στιλβωτών με στιλβωτή διακόσμηση και δύο θραύσματα χείλους από βαθιές λεκάνες (με διάμ. 0,18-0,22 μ.) με ερυθρό επίχρισμα και στιλβωτό «πλεκτό» μοτίβο, πιθανότατα της Χαλκολιθικής, προέρχονται από την ανασκαφή του 1975 (αδημοσίευτο, αριθ. ανασκ. 1387/75 και 1388/75).
9. Λέρνα. Επάλληλα οικιστικά στρώματα της AN, MN, NN. Τρεις ταφές και λίγα όστρακα της Χαλκολιθικής. *Caskey* 1954, 1955, 1957, 1958, 1959. *Diamant* 1974. *Vitelli* 1974.
10. Βορειοδυτική κοιλάδα του ποταμού Ινάχου. Επιφανειακή περισυλλογή 3 MN οστράκων (μεταξύ αυτών ένα θραύσμα λεκάνης-τριβέα). Βλ. *Tiyns XI*, 1990, σ. 25, Fundort 108 (πληροφορία H.J. Weisshaar).
11. Πρόσυμνα-Ηραίων, τοποθεσία Γερογάλαρο. Ενδείξεις για (μάλλον περιοδική) παραμονή μικρής ομάδας σε χαμηλές βραχοσκεπές κατά τη MN και τη NN (στην προχωρημένη φάση της πολύχρωμα γραπτής κεραμικής), καθώς και για χρήση του χώρου (θέση ποιμενικής εγκατάστασης και ταφών) στη Χαλκολιθική (πρβλ. σ. 136 κ.ε., Κεφάλαιο IV.4). *C. Blegen, Prosymna*, 1937.
12. Κοινότητα Χώνικα, θέση Κοκκινιά. Αναμοχλευμένες οικιστικές επιχώσεις της προχωρημένης NN (φάση πολύχρωμα γραπτής κεραμικής ρυθμού Γωνιάς/Πρόσυμνας) και της Χαλκολιθικής (αδημοσίευτα): ΑΔ 36 (1981), Χρονικά, σ. 114. ΑΔ 37 (1982), Χρονικά, σ. 90. ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 78.
13. Λόφος Μαστός, μεταξύ Ηραίου και Προσύμνης (Μπερμπατίου). Αφθονη MN κεραμική (πολλά όστρακα από λεκάνες-τριβείς), ανασκαφή *Åkestrom*, 1953 (αδημοσίευτη).
- 14-22. Υψίπεδο Λιμών-Μπερμπατίου (Προσύμνης). Εντοπισμός 9 θέσεων με επιφανειακή συγκέντρωση (ποικίλης πυκνότητας και έκτασης) κεραμικής και λίθινων εργαλείων της Χαλκολιθικής, χωρίς εμφανή οικοδομικά λείψανα. Θέσεις «εξειδικευμένης χρήσης»; Βλ. *OpAth XVIII*: 15 (1990), σ. 207-238.
- 23-25. Σημεία της προσχωσιγενούς παραθαλάσσιας περιοχής της αργολικής λεκάνης, όπου σε ποικίλα βάθη ανασύρθηκαν με πρηρηνοληψία νεολιθικά όστρακα: 23 (Zangger 1993, AP-79, βάθ. 2,0-3,3 μ.): Ένα νεολιθικό όστρακο μελανό στιλβωτό, απροσδιόριστης χρονολογίας. 24 (Zangger 1993, σ. 60, AP-81, βάθ. 4,6-4,94 μ.): Ένα απροσδιόριστο νεολιθικό όστρακο. 25 (Zangger 1993, σ. 65, AP-19, βάθ. 5,0-6,0 μ.): Όστρακα της MN-NN.

Σχέδ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο περιοχής οικισμού Αρίας με το λόφο του Αγίου Βλάσση και τη θέση των ανασκαμμένων οικοπέδων.

διάρκεια της εποχής του χαλκού⁹. Παρόμοια σχέση κατανομής μεταξύ των επιφανειακών και των ανασκαφικών ευρημάτων επικρατεί και στην υπόλοιπη αργολική λεκάνη, όπου από το πυκνό δίκτυο των εντοπισμένων θέσεων της εποχής του χαλκού έχουν ερευνηθεί συστηματικά οι Μυκήνες, το Άργος και η Λέρνα, θέσεις που απέχουν κατά μέσον όρο 7 χλμ. αναμεταξύ τους.

Ο αρχαιολογικός χάρτης της περιοχής παρουσιάζει ωστόσο μεγαλύτερα κενά ως προς τα λείψανα της νεολιθικής εποχής. Οι σχετικά ολιγάριθμες ανασκαφικά ερευνημένες θέσεις με νεολιθικές επιχώσεις κατανέμονται στην περιφέρεια της λεκάνης. Σε αντίθεση προς τον οχυρωμένο λόφο της Τίρυνθας, που

9. Ορισμένες θέσεις απαριθμούνται στο F. Brommer, *Antiken des Athener Instituts II*, AM 90 (1975), 163 κ.ε. Ένας σημαντικά μεγαλύτερος αριθμός θέσεων εντοπίστηκε κατά την εντατική επιφανειακή διερεύνηση της αργολικής πεδιάδας, που διεξήχθη από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών ως συμπλήρωμα των πορισμάτων της ανασκαφικής έρευνας στην ακρόπολη της Τίρυνθας, βλ. K. Kilian, Η διοικητική οργάνωση της Πύλου και η αρχαιολογική ιεραρχία των οικισμών της Αργολίδας στη Μυκηναϊκή Εποχή, Πρακτικά του II. Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Κυπαρισσία, Νοέμβριος 1982, Αθήνα 1984, 62 κ.ε. H.J. Weisshaar, *Die Keramik von Talioi, Tiryns XI*, 1990, σ. 1, 22-26.

υψώνεται αρκετά πάνω από το σημερινό προσχωσιγενές έδαφος της πεδιάδας, και το γήλοφο της Λέρνας, που διαμορφώθηκε στη δυτική ακτή του αργολικού κόλπου στην εκβολή της ομώνυμης πηγής, οι περισσότερες από τις γνωστές νεολιθικές θέσεις, όπως το σπήλαιο του Κεφαλαρίου¹⁰, η Ασπίδα του Άργους¹¹, η Πρόσυμνα-Γερογάλαρο¹² και τα Κουτσούρια Ναυπλίας, καθώς και οι πρόσφατα ανασκαφείς θέσεις στην Άρια και στα Χώνικα¹³, απλώνονται στους πρόποδες της οροσειράς και στην περιφερειακή ζώνη της πεδιάδας¹⁴, σε έδαφος που κατά τους Lehmann και Bintliff έχει διαμορφωθεί γεωλογικά κατά το Πλειστόκαινο (Older Fill)¹⁵.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας που διεξήγαγα στο λόφο του Αγίου Βλάσση της Άριας¹⁶ μεταξύ 1978-1981 ως επιμελήτρια της Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η χρήση του χώρου άλλαξε συχνά χαρακτήρα και προορισμό από εποχή σε εποχή: κατά τη Νεότερη Νεολιθική και στις χρονολογικές φάσεις Πρωτοελλαδική ΙΙΙ (ΠΕ ΙΙΙ) και Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ (ΥΕ ΙΙΙΒ) αναπτύσσεται ένας μικρός οικισμός, ενώ στη Χαλκολιθική, τουλάχιστον σε κάποια φάση της, και στη Μεσοελλαδική (ΜΕ) περίοδο, όπως και στην Ύστερη Γεωμετρική, στη θέση του εγκαταλειμμένου οικισμού εκτείνεται ένα νεκροταφείο. Για τα ευρήματα της εποχής του χαλκού και της ιστορικής εποχής η παρουσίαση περιορίζεται εδώ σε απλή και σύντομη περιγραφική αναφορά, με σκοπό να ακολουθήσει σε άλλη θέση η λεπτομερής δημοσίευσή τους.

Το ενδιαφέρον της μελέτης επικεντρώνεται στην αναλυτική παρουσίαση των κινητών ευρημάτων της Νεότερης Νεολιθικής και της Χαλκολιθικής¹⁷, στην τυπολογική και χρονολογική τους ταξινόμηση, και

10. R. Felsch, Neolithische Keramik aus der Höhle von Kephalaria: Eine jungpaläolithische Siedlung in der Argolis, AAA VI (1973), σ. 13-27.

11. G. Touchais, La céramique néolithique de l'Aspis, BCH, Suppl. VI, 1980. Πρβλ. G. Daux, Chroniques des fouilles 1966, BCH 91 (1967), σ. 814 κ.ε.

12. C. Blegen, Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraion, Cambridge 1937.

13. Καλλιερηγικές εργασίες αποκάλυψαν το 1981 στο κτήμα Γ. Μελέτη στη θέση Κοκκινιά της Κοινότητας Χώνικα Ν. Αργολίδος εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα ελληνιστικής εποχής, η ανέγερση των οποίων είχε σχεδόν ολοσχερώς αναμολχώσει και διασπείρει σ' όλο το χώρο τις προϊστορικές επιχώσεις και το περιεχόμενό τους. Η συλλεγείσα προϊστορική κεραμική καλύπτει προχωρημένες φάσεις της ΝΝ και μέρος της Χαλκολιθικής. Πρβλ. ΑΔ 36 (1981), Χρονικά, σ. 114, ΑΔ 37 (1982), Χρονικά, σ. 90, ΑΔ 38 (1983), Χρονικά, σ. 78.

14. Ο Κ. Kilian, ό.π., σ. 62 και εικ. 9, αναφέρει δεκαοκτώ θέσεις στην αργολική πεδιάδα ως νεολιθικές, βασιζόμενος και σε επιφανειακά ευρήματα κατά την επιφανειακή διερεύνηση της πεδιάδας από την Ομάδα Ανασκαφής Τίρυνθας. Άλλες τρεις θέσεις εντοπίστηκαν με την εύρεση οστράκων, που αναγνωρίστηκαν ως νεολιθικά, στις δειγματοληπτικές πυρηνοληψίες κατά μήκος της παραλίας του κόλπου, οι οποίες συμπλήρωσαν τις αρχαιογεωλογικές έρευνες του Eberhard Zangger στην πεδιάδα του Άργους, βλ. Zangger 1993, σ. 25, πίνακας 3.

15. Bintliff 1977, σ. 271-276. Τα συμπεράσματα νεότερων αρχαιογεωλογικών ερευνών, που αναφέρονται ειδικότερα στη νοτιοανατολική Αργολίδα, θέτουν υπό αμφισβήτηση ως πολύ γενικευτικές τις απόψεις του Bintliff, τις οποίες ανέπτυξε σε συνάρτηση με το μοντέλο του Vita-Finzi, σύμφωνα με τις οποίες οι γεωεδαφολογικές μορφοποιήσεις της νότιας Ελλάδας κατανέμονται σε δύο εξαρτώμενα από γεωλογικούς παράγοντες επεισόδια αποθέσεων, το παλαιότερο (Older Fill) και το νεότερο (Younger Fill or Alluvium). Οι επικριτές των θέσεων του Bintliff θεωρούν ότι παρόμοια μοντέλα δεν παίρνουν υπόψη τους σημαντικούς ανθρώπινογενείς τοπικούς παράγοντες αλλαγής της γεωμορφολογίας και του οικολογικού περιβάλλοντος. Πρβλ. T. van Andel, C. Runnels και K. Pope, Five Thousands Years of Land Use and Abuse in the Southern Argolid, Greece, Hesperia 55 (1986), σ. 103 κ.ε. Zangger 1993, σ. 80 κ.ε. Για αναλυτικότερη συζήτηση βλ. παρακάτω, Κεφ. IV, σ. 145 κ.ε., με υποσημ. 343-344.

16. F. Brommer, ό.π. (υποσημ. 9), Nr. 611.

17. Έχοντας υπόψη ότι από τα πιο πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα στην Πελοπόννησο και στις Κυκλάδες προκύπτει διαρκώς σαφέστερη η συγγένεια των πολιτιστικών εκφάνσεων των πληθυσμιακών ομάδων της τέταρτης χιλιετίας π.Χ. στις παραπάνω περιοχές, εκφάνσεων που εκτός από την αρκετά ομοιόμορφη κεραμική, περιλαμβάνουν και κοινά ταφικά έθιμα και όμοια συμπτώματα εξάρτησης της οικονομίας από μικτό σύστημα γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, καθώς και κοινές τάσεις οικειοποίησης της νέας τεχνολογίας εξόρυξης και κατεργασίας χαλκού, έχω καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο χαρακτήρας

τελικά στην ένταξή τους στο ευρύτερο πλέγμα των πολιτιστικών εξελίξεων που έλαβαν χώρα στην κεντρική και νότια Ελλάδα κατά την προχωρημένη πέμπτη και την τέταρτη χιλιετία π.Χ., ως αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών σε ερεθίσματα που τους προκάλεσαν η παρατηρημένη στις εποχές αυτές έντονη πληθυσμιακή κινητικότητα, η εξάρτηση από τοπικά οικοσυστήματα, η προσπάθεια διεύρυνσης της παραγωγικής βάσης της οικονομίας.

Θεωρώ απαραίτητο να εξηγήσω εκ προοιμίου τη μέθοδο που επέλεξα για να εκπληρώσω τους παραπάνω στόχους της εργασίας, όσο και τους καθοριστικούς για την επιλογή μου παράγοντες, που πρέπει να αναζητηθούν τόσο στις δυνατότητες του συγκεκριμένου αρχαιολογικού υλικού όσο και στο επιστημονικό μεθοδολογικό δεδομένο, που έχουν δημιουργήσει στο χώρο της ελληνικής προϊστορίας δημοσιεύσεις με τους ίδιους ταξινομικούς-χρονολογικούς στόχους.

Ο κύριος σκοπός της αρχαιολογίας ως επιστήμης συνδεδεμένης με την εξέλιξη του ανθρώπου-κοινωνικού όντος είναι η ανασύσταση και η κατανόηση των κοινωνιών του παρελθόντος. Μια από τις βασικές πηγές πληροφοριών για την επίτευξη της επιζητούμενης κατανόησης, ιδιαίτερα όταν λείπουν οι γραπτές πηγές, αποτελούν τα άμεσα μετρήσιμα λείψανα των υλικών, κινητών ή μη, κατασκευών ή τεχνουργημάτων (artifacts) των ανθρώπων. Σ' αυτά αντανακλώνται τα οργανωτικά αξιώματα που διέπουν τις διεργασίες συνειδητοποίησης και κατηγοριοποίησης του ορατού κόσμου, που συντελέστηκαν μέσα στο πνεύμα των επινοητών-κατασκευαστών τους, αλλά ταυτοχρόνως οι τρόποι (συμπεριφορές) που αναπτύχθηκαν κάθε φορά από μια κοινωνία, ως αντίδραση στην ανάγκη προσαρμογής στο δεδομένο και μεταβαλλόμενο περιβάλλον και εξυπηρέτησης των ποικίλων αναγκών της για επιβίωση, επικοινωνία, έκφραση. Από την παραπάνω θέση, της οποίας η διατύπωση αποτελεί συνεισφορά της οπτικής γωνίας που εισήγαγε στην αρχαιολογική έρευνα η λεγόμενη «Νέα Αρχαιολογία», προκύπτει η εξίσωση της διαφοροποίησης που παρατηρείται σε αρχαιολογικά σύνολα με μια αντίστοιχη κοινωνική διαφοροποίηση¹⁸.

Το πρώτο βήμα, επομένως, για την αποκωδικοποίηση της σημειωτικής, που περιέχεται στα τεχνουργήματα, σε αναφορά με τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις, που αντανακλώνται σ' αυτά, είναι η οργάνωση των πληροφοριών που αυτά παρέχουν, η «κατηγοριοποίηση»¹⁹ και ταξινόμησή τους σύμφωνα με κοινά αποδεκτούς κώδικες/ορισμούς, ώστε να επιτυγχάνεται η συνεννόηση μεταξύ των μελετητών. Έτσι αναπτύχθηκαν οι διάφορες μέθοδοι ταξινόμησης ομοειδών αρχαιολογικών συνόλων (ή «πληθυσμών» κεραμικής, λίθινων ή μετάλλινων εργαλείων κτλ.), των οποίων τα κριτήρια (τεχνολογία, σχήμα,

του τελευταίου αυτού σταδίου της νεολιθικής ανάπτυξης στην κεντρική, τη νότια αλλά και τη νησιωτική Ελλάδα, αποδίδεται πιστότερα με τον όρο Χαλκολιθική περίοδος αντί των χρησιμοποιούμενων (ιδιαίτερα στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία) όρων Νεότερη Νεολιθική II (Late Neolithic II) ή Τελική Νεολιθική (Final Neolithic). Επιχειρήματα υπέρ της μιας ή της άλλης επιλογής έχουν διατυπώσει μεταξύ άλλων οι: J. Coleman, *The Late Neolithic Periods: Questions of Terminology and Chronology*, Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987 (υπό εκτύπωση), ο ίδιος: *The Late Neolithic Period in Greece*, Ανακοίνωση στο Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, Cincinnati, Δεκέμβριος 1983, K. Zachos, *Late Neolithic Origins of Cycladic Metallurgy*, Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987 (υπό εκτύπωση). Αναλυτικότερη τεκμηρίωση της επιλογής του όρου «Χαλκολιθική» στην παρούσα εργασία ακολουθεί στο Κεφάλαιο IV.

18. L. Binford, *Archaeological Systematics and the Study of Culture Process*, *American Antiquity* 31 (1965), σ. 203-210. Η προβληματική και οι μέθοδοι ανάλυσης αρχαιολογικού υλικού, που αναπτύχθηκαν υπό τη νέα οπτική γωνία κατανόησης των υλικών καταλοίπων ως «δεικτών κοινωνικής αλλαγής», παρουσιάζονται με σαφήνεια για πρώτη φορά στην ελληνική προϊστορική βιβλιογραφία στο Κωτσάκης 1983, όπου παρατίθεται – αφομοιωμένη σε μια σφιχτή ροή κριτικών συλλογισμών – και η κυριότερη σχετική βιβλιογραφία.

19. Πρβλ. D. Miller, *Artefacts as Categories: A Study of Ceramic Variability in Central India*, Cambridge Univ. Press 1985, σ. 2-11.

διακόσμηση, λειτουργικότητα, κατανομή στο χώρο ή/και στο χρόνο) ποικίλλουν αναλόγως των στόχων της ταξινόμησης. Στην αρχαιολογική έρευνα έχουν διατυπωθεί δισταμένες απόψεις σχετικά με τις μεθόδους ταξινόμησης που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση μιας κατηγορίας ευρημάτων, και κατεξοχήν της κεραμικής που εδώ θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα, και έχει έντονα αμφισβητηθεί η αντικειμενικότητα των κριτηρίων που παίρνει υπόψη του ο εκάστοτε μελετητής, όταν διαχωρίζει το υλικό του σε μορφολογικές ενότητες. Σε μια σύνθεση της ιστορίας της σχετικής προβληματικής, που αναφέρεται ειδικότερα στην ανάλυση κεραμικών συνόλων, ο Miller σημειώνει²⁰:

«What seems spurious to the debate is the question of the ‘reality’ of types or designs assumed to operate on a privileged level, universal to ceramic analysis and observable in the ethnographic record.

(...) Ceramic variability may be described statistically, may evoke differentially for different people and is not reducible to simple empiricist accounts of denotative ‘meaning’. There is no ‘true’ typology or taxonomy but, equally, the producers cannot be disestablished as the creators of the order under study and such order cannot be reduced merely to the hypotheses of the analyst (...). A classification, whether constructed by the producer or the analyst, captures only a part of the order embedded in material categories and is always from a particular perspective».

Η απόρριψη της αντικειμενικότητας των εφαρμοσμένων από την παραδοσιακή εξελικτιστική ευρωπαϊκή προϊστορική έρευνα μεθόδων τυπολογικής ανάλυσης οφείλεται πράγματι σε εγγενείς αδυναμίες²¹:

«Typologies are not governed by the qualities inherent in the data, but rather by the *a priori* ideas of the investigator. Any assemblage of artifacts or set of assemblages can potentially be ordered into an infinite number of typological systems²²».

Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι μέσα από τη συνεχιζόμενη διαμάχη για την αποτελεσματικότητα των μεθόδων ανάλυσης ενός υλικού εκδηλώνεται η αγωνία του αρχαιολόγου, και ιδιαίτερα του προϊστορικού, να «μεταφράσει» τα αντικείμενα σε πολιτιστικά μεγέθη, και μάλιστα αντικείμενα που φθάνουν στο τραπέζι της μελέτης χωρίς συνάφεια (context), δηλαδή χωρίς παράλληλες συμπληρωματικές πληροφορίες για το πλέγμα των οικονομικών, περιβαλλοντικών, ιστορικών και ιδεολογικών παραγόντων, που καθόρισαν την κοινωνία μέσα στην οποία τα αντικείμενα δημιουργήθηκαν. Έτσι, στη μορφολογική ανάλυση, που αποτελεί καθεαυτή ένα συμβατικό κώδικα μέτρησης²³, επενδύονται ερμηνευτικές σκοπιμότητες, που στην παραδοσιακή ευρωπαϊκή αρχαιολογία, υπό την επήρεια της εξελικτικής θεωρίας, έχουν ενίοτε εκτρέψει την αυστηρή επιστημονική καταγραφή των δεδομένων προς την ανίχνευση εθνικών και πολιτιστικών γενετικών σχέσεων²⁴. Όπως σημειώνει ο Κωτσάκης²⁵:

«Κάθε ερμηνευτικό σχήμα που προτείνει τη μεταφορά του πολιτισμού από κάποιο πρωταρχικό, δηλαδή αρχαιότερο, κέντρο προς τις γειτονικές ή τις μακρινές περιφέρειες, προϋποθέτει σιωπηρά

20. D. Miller, ό.π., σ. 11.

21. Πρβλ. Κωτσάκης 1983, σ. 232.

22. R.K. Evans and J.N. Hill, The Nature and Significance of “Types” (Abstract), XXXV Annual Meeting, Society for American Archaeology, Book of Abstracts: Museo Nacional de Antropología, Mexico, D.F., 1970, σ. 27.

23. Ο Κωτσάκης, 1983, σ. 228, μνημονεύει μεταφρασμένο τον ακόλουθο ορισμό που έδωσε ο Binford (στην εργασία του: An Archaeological Perspective, Academic Press, 1972, σ. 76): «Η τυπολογία είναι η αναλυτική διαδικασία για τη δημιουργία κλιμάκων μέτρησης. Η ταξινόμηση είναι η εφαρμογή της κλίμακας σ’ ένα σώμα δεδομένων».

24. Π.χ. βλ. F. Schachermeyr, Die Ägäische Frühzeit. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976.

25. Κωτσάκης 1983, σ. 222.

ότι η μορφολογική ομοιότητα συνεπάγεται γενετική σχέση, προϋποθέτει μια ταξινόμηση ιεραρχική που υλοποιείται πάνω στον άξονα του χρόνου».

Και πράγματι, τον άξονα του ημερολογιακού χρόνου ως αντικειμενικού συγκρίσιμου μεγέθους χρησιμοποιεί η παραδοσιακή εξελικτική τυπολογική ανάλυση, για να διακρίνει χρονολογικές ακολουθίες σειρών τύπων και να διαμορφώσει – σε μικρή ή μεγαλύτερη γεωγραφική κλίμακα – ένα χρονολογικό πλαίσιο κατάταξης των αντίστοιχων προς αυτές πολιτισμών. Η κριτική για την ακαταλληλότητα των χρονολογικών/τυπολογικών ακολουθιών διατυπώθηκε συνοπτικά σε πρόσφατη μελέτη του D. Arnold ως εξής²⁶:

«In their simplest form, these chronologies are a temporal sequence of types, but more importantly, they are believed to reflect culture historical relationships through time and are based on the similarities and differences between types, styles or attributes that are relatively contiguous in time and/or space (...). This belief rests on a number of assumptions. First and foremost, archaeologists believe that ceramics can reflect the culture of a people such that the main forces of cultural change that affect a society are reflected in their ceramics (...). Secondly, typological or attribute similarities are believed to be the result of cultural contact or diffusion; people in one area acquire pots or the ideas of how to make and decorate them by trade, exchange, migration or conquest (...). Conversely, differences in types, attributes or style indicate the lack of such cultural contact and diffusion. Thirdly, except for differences in available resources, the environment is a neutral variable not appreciably affecting the similarities and differences in ceramics. At best, archaeologists recognize the occurrence of clay deposits as an environmental requisite affecting the presence of pottery making communities, but beyond this factor, there are a few statements which shed light on the relationship of ceramics to the environment».

Από τη διατύπωση του Arnold γίνεται φανερό ότι στο στόχαστρο της αποδοκιμαστικής κριτικής δεν βρίσκονται οι «χρονολογίες» καθεαυτές, αφού η διαφοροποίηση είναι σε τελική ανάλυση φαινόμενο που συμβαίνει στο χώρο και στο χρόνο, όσο η μονόπλευρη ερμηνευτική τους χρησιμοποίηση και η μη συνεκτίμηση των παραγόντων που συνιστούν τον «κοινωνικό», ιδιαίτερο για κάθε κοινωνία και τα παράγωγά της, χρόνο²⁷.

26. D.E. Arnold, *Ceramic Theory and Cultural Process*, Cambridge Univ. Press, 1985, σ. 1.

27. Για το χρόνο ως ερμηνευτικό άξονα της διαφοροποίησης βλ. Κωτσάκης 1983, σ. 160-165. Από την άλλη πλευρά, η χρησιμοποίηση των «τυπολογικών σειρών» για την οικοδόμηση ενός σκελετού χρονολογικών και πολιτιστικών αντιστοιχιών δεν είναι και εντελώς αυθαίρετη, αλλά βασίζεται στη γνώση που έχει αντληθεί από εθνογραφικές μελέτες, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη συμπεριφορά διέπεται διαχρονικά από μια νομοτέλεια: «Human beings are simply not capable of behaving just in any way at all. Human behaviour, like the behaviour of any other natural object, is explained by subsuming particular events under lawlike generalizations. Men are governed by natural laws, not in the sense that they do not have free choice to do many different things in most situations (...) but in the sense that the ways men can behave are limited so that human behaviour can be described, explained, and predicted in terms of general regularities» [R.A. Watson, *Limitations on Archaeological Typologies and on Models of Social Systems*, στον τόμο C. Renfrew (εκδ.), *The Explanation of Culture Change*, 1973, σ. 212]. Πρέπει ωστόσο εδώ να προστεθεί, για να καταδειχθεί πόσο ακατάπαστη και ζωηρή είναι η αναζήτηση των συνιστωσών της διαχρονικής ανθρώπινης συμπεριφοράς στη νεότερη θεωρητική προϊστορική έρευνα, ότι η παραπάνω άποψη της Watson και της Νέας Αρχαιολογίας γενικότερα σχετικά με την ύπαρξη γενικών νόμων που διέπουν τη συμπεριφορά, και κατά συνέπεια επιτρέπουν την ερμηνεία και την πρόβλεψή της, έχει υποστεί έντονη κριτική από τον Hodder και τους «μεταδιαδικαστικούς» (postprocessual), διότι θεωρείται ότι αγνοεί τη σημασία των συγκεκριμένων ιστορικών και πολιτιστικών παραγόντων που ουσιαστικά διαμορφώνουν την κοινωνική συμπεριφορά. Πρβλ. I. Hodder, *Theoretical Archaeology: A Reactionary View*, στον τόμο I. Hodder (εκδ.), *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge Univ. Press 1982, σ. 1-16.

Στην προσπάθεια διάκρισης τυπολογικών σειρών με χρονολογικό βάρος, με στόχο όχι τόσο την ανίχνευση γενετικών σχέσεων και κατευθύνσεων προέλευσης, όσο το συγχρονισμό των πολιτιστικών ομάδων μιας περιορισμένης ή ευρύτερης γεωγραφικής ενότητας, αξιόπιστο, κατά την εκτίμησή μου, εργαλείο αποτελεί η μέθοδος της «vergleichende Stratigraphie», της συγκριτικής στρωματογραφίας, που εισήγαγε στην προϊστορική έρευνα ο VI. Milošević²⁸. Σύμφωνα μ' αυτή, συγκρίσιμοι είναι όχι μεμονωμένοι τύποι αλλά στρωματογραφικές ακολουθίες από διάφορες περιοχές και η απουσία ή παρουσία μέσα σ' αυτές (με αυξανόσα ή φθίνουσα τάση αριθμητικής αντιπροσώπευσης) ορισμένων καθοριστικών τύπων-δεικτών πολιτιστικής αλλαγής. Οι δυνατότητες της μεθόδου αξιοποιούνται, όπως είναι αυτονόητο, περισσότερο όσο μεγαλύτερη είναι η έκταση των ανασκαφικά ερευνημένων συγκρίσιμων οικισμών, έτσι ώστε σε κάθε στρωματογραφικό οριζόντα να περιλαμβάνονται περισσότεροι του ενός «χώροι» με ποικίλες χρήσεις (λ.χ. αυλή, εργαστήριο, χώρος ύπνου κτλ.) και αντίστοιχα ποικίλο περιεχόμενο. Αντίστροφα, σε μικρής έκτασης και μεγάλου βάθους ανασκαφικές τομές, που ομολογουμένως αποτελούν ιδιαίτερα για τον ελλαδικό χώρο την πιο διαδεδομένη ανασκαφική πρακτική και όπου δύσκολα αναγνωρίζεται ο χαρακτήρας και η λειτουργία του χώρου που εμπίπτει μέσα στα όρια της εκάστοτε διανοιγόμενης τομής, η αναγωγή του περιεχομένου του τυχαία αποκαλυφθέντος «χώρου» σε αντιπροσωπευτικό για το σύνολο των «χώρων» του ίδιου στρωματογραφικού οριζόντα είναι παραπλανητική. Και επομένως, η χρονολογική εξίσωση ή διάκριση δύο στρωματογραφικών συνόλων (του ίδιου οικισμού ή διαφορετικών οικισμών), ανάλογα με την παρουσία ή την απουσία κοινών σειρών τύπων (κεραμικής, εργαλείων κτλ.), οδηγεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα.

Υπό την αίρεση, λοιπόν, των παραπάνω περιορισμών, η μέθοδος της συγκριτικής στρωματογραφίας εξυπηρετείται στην παρούσα εργασία με την αναζήτηση και αντιπαραβολή κλειστών στρωματογραφικών συνόλων από οικιστικές αποκλειστικά επιχώσεις μέσα στα γεωγραφικά όρια της νότιας Ελλάδας, που σχετίζονται χρονολογικά με την κεραμική από την Άρια, καθώς και με την ανίχνευση της διάδοσης όμοιων σειρών τύπων κεραμικής, οσάκις τούτο διευκολύνεται από τις υπάρχουσες δημοσιεύσεις κεραμικών συνόλων. Δεν αμφισβητώ ότι η εφαρμοζόμενη εδώ, στο Κεφάλαιο II, τυπολογική/χρονολογική ανάλυση της NN κεραμικής από την Άρια είναι – άσχετα προς τη σχεδόν καθολική αποδοχή της μεθόδου από την προϊστορική έρευνα του αιγαιακού χώρου, και όχι μόνο την ελληνόγλωσση – μια εμπειρική ταξινόμηση²⁹, αλλά θεωρώ ότι η βαθμιαία ενσωμάτωση σ' αυτήν πολυθετικών κριτηρίων (που πέρα από τα μορφολογικά, παίρνουν υπόψη και χαρακτηριστικά σχετιζόμενα με την τεχνολογία και τη λειτουργικότητα των αγγείων) την καθιστούν αρκετά χρήσιμο εργαλείο προσέγγισης της κεραμικής και της διαφοροποίησής της. Επειδή εξάλλου θεωρώ ότι η παρουσίαση νέου υλικού οποιασδήποτε κατηγορίας, αλλά ιδιαίτερα της κεραμικής, πρέπει να παρέχει στον αναγνώστη και το μελλοντικό ερευνητή τη δυνατότητα ανασύστασης και ελέγχου των δεδομένων, δίνεται στην εργασία αυτή έμφαση στην (κατά τη γνώση και εμπειρία μου περί του ειδικού βάρους κάθε πληροφορίας) ολοκληρωμένη περιγραφική και σχεδιαστική παρουσίαση του αρχαιολογικού υλικού. Τα «μοντέλα» προσέγγισης της πελοποννησιακής NN κεραμικής, τα οποία ενδεχομένως θα προταθούν μελλοντικά από άλλη οπτική γωνία, όπως και οποιαδήποτε αφαιρετική και πολυδιάστατη θεώρηση μιας κατηγορίας αρχαιολογικών καταλοίπων, είναι αυτονόητο ότι δεν «νομομοποιούνται» να παραγνωρίζουν το πραγματικό σώμα του υλικού με τις μετρήσιμες ιδιότητές του και τη χρονολογική του θέση. Σε αντίθετη περίπτωση, η προϊστορική έρευνα υποβαθμίζεται σε άσκηση θεωρητικής δεξιότητας.

28. VI. Milošević, Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin 1949. Ο ίδιος, Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958, JahrbRGZM 6 (1959), σ. 1-56.

29. Πρβλ. Κωτσάκης 1983, σ. 237.

Το Κεφάλαιο III είναι αφιερωμένο στο μοναδικό θραύσμα ειδωλίου που διασώθηκε μέσα στο υπό μελέτη υλικό από την Άρια. Μετά την αναγνώριση του τύπου και της διάδοσής του, παρουσιάζονται οι ερμηνευτικές απόψεις που έχουν για τον τύπο αυτό διατυπωθεί, καθώς και νέα στοιχεία που τεκμηριώνουν μια εναλλακτική ερμηνευτική πρόταση. Στο Κεφάλαιο IV, με αφορμή μια ταφή που αποκαλύφθηκε στα αδιατάρακτα τμήματα προϊστορικών επιχώσεων του οικισμού της Άριας, επιχειρείται μια γενικότερη προσέγγιση των ταφικών τύπων και εθίμων της Χαλκολιθικής περιόδου στη νότια Ελλάδα, τα οποία εξετάζονται ως δείκτες μιας βαθμιαίας αλλά τελικά δραστηκής οικονομικής/κοινωνικής αλλαγής που επήλθε στη γεωγραφική αυτή περιοχή κατά την τέταρτη χιλιετία. Στο Κεφάλαιο V διατυπώνονται συνοπτικά τα συμπεράσματα που συνάγονται από την ανάλυση του κεραμικού υλικού, παίρνοντας υπόψη τους οφειλόμενους στο μέγεθος και τον τρόπο «απόκτησής» του περιορισμούς της σημασιολογικής του εμβέλειας.

I

**ΤΑ
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ
ΔΕΔΟΜΕΝΑ**

Ο λόφος του Αγίου Βλάση υψώνεται περίπου 30 μ. πάνω από το επίπεδο της πεδιάδας (62.30 μ.) και αποτελείται από συμπαγή ασβεστολιθικό πυρήνα, που ενίοτε προβάλλεται απογυμνωμένος και στον οποίο έχουν διαμορφωθεί φυσικά βαθμιδωτά επίπεδα και κοιλότητες, γεμισμένες με ρηγά στρώματα ελιχώσεων. Οι αποθέσεις αποτελούν μείγμα από τα προϊόντα της βαθμιαίας διάβρωσης του ασβεστόλιθου και της επενέργειας της χαμηλής θαμνώδους και ποώδους βλάστησης και από τα κατάλοιπα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ανάμεσα στις απογυμνωμένες επιφάνειες του βράχου αναπτύσσεται μια τυπική Phrygana-Flora, που περιλαμβάνει χαμηλά θαμνοειδή (θυμάρι, φασκομίηλο, ρίγανη, ασφόδελος) και εποχιακά γεώφυτα³⁰. Στη δυτική πλαγιά του λόφου έγινε πρόσφατα μερική αναδάσωση ως μέτρο περιορισμού της ταχύτατης διάβρωσης. Στις υπόλοιπες πλαγιές πάνω σε φυσικά ή τεχνητά επίπεδα οι αραϊά κτισμένες αγροικίες της περασμένης δεκαετίας έδωσαν τη θέση τους σ' ένα πυκνοδομημένο σήμερα οικισμό διώροφων κατοικιών.

Οικοδομικές εργασίες στο οικοπέδο I. Διαμαντάκου (Σχέδ. 2: 1) έφεραν απροσδόκητα στην επιφάνεια το 1978 προϊστορικές επιχώσεις. Η εκσκαφή των θεμελίων είχε ήδη καταστρέψει ένα μεγάλο τμήμα των πολιτιστικών στρωμάτων πριν η αρμόδια αρχαιολογική Εφορεία λάβει γνώση και αναλάβει τη συστηματική ανασκαφική διερεύνηση του χώρου μέσα στα όρια της υπό ανοικοδόμηση ιδιοκτησίας. Κατάλληλο για το σκοπό αυτό αποδείχτηκε μόνο το νότιο μισό του οικοπέδου (Σχέδ. 3), καθώς στο βόρειο ο φυσικός βράχος είχε αποκαλυφθεί σε μικρό βάθος.

Ο νότιος τομέας της ανασκαφής καταλαμβάνει 98 τ.μ. από το συνολικό εμβαδόν 322 τ.μ. του οικοπέδου. Κάτω από την επιφανειακή στρώση, πάχους 0,40 μ., αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου, θεμελιωμένα σε βάθος 49,00 ως 49,20 μ., στα οποία αναγνωρίστηκαν τουλάχιστον τρεις συνεχόμενοι και παράλληλοι κατά το μέγιστο άξονά τους χώροι ή δωμάτια. Οι τοίχοι, τα θεμέλια των οποίων έσωζαν μία ως τρεις επάλληλες σειρές λίθων, ήσαν κτισμένοι από ξηρολιθοδομή, πάχους 0,50-0,60 μ. Τα δάπεδα των δωματίων είχαν ανεπανόρθωτα καταστραφεί από την προηγηθείσα εκσκαφή θεμελίων, εκτός από ένα άθικτο τμήμα δαπέδου του δυτικού χώρου, πάνω στο οποίο βρέθηκαν περίπου 30 έτοιμα ή ημιεργασμένα κουμπιά από στεατίτη και κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ.

Δυτικά του μυκηναϊκού εργαστηρίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 48,80 μ. μικρό τμήμα δαπέδου, πάνω στο οποίο βρίσκονταν διάσπαρτα σάγχτες, οστά ζώων και λίγα θραύσματα ΠΕ ΙΙΙ αγγείων (Σχέδ. 3, Πίν. 19). Πρόκειται ασφαλώς για ένα χώρο που προοριζόταν για παρασκευή ή επεξεργασία τροφής και σχετικές οικιακές δραστηριότητες, στον οποίο όμως δεν έγινε δυνατό να αποδοθεί κανένα λείψανο τοίχου, θεμελιωμένου σε αντίστοιχο βάθος.

30. Πρβλ. Lehmann 1937, σ. 58-67.

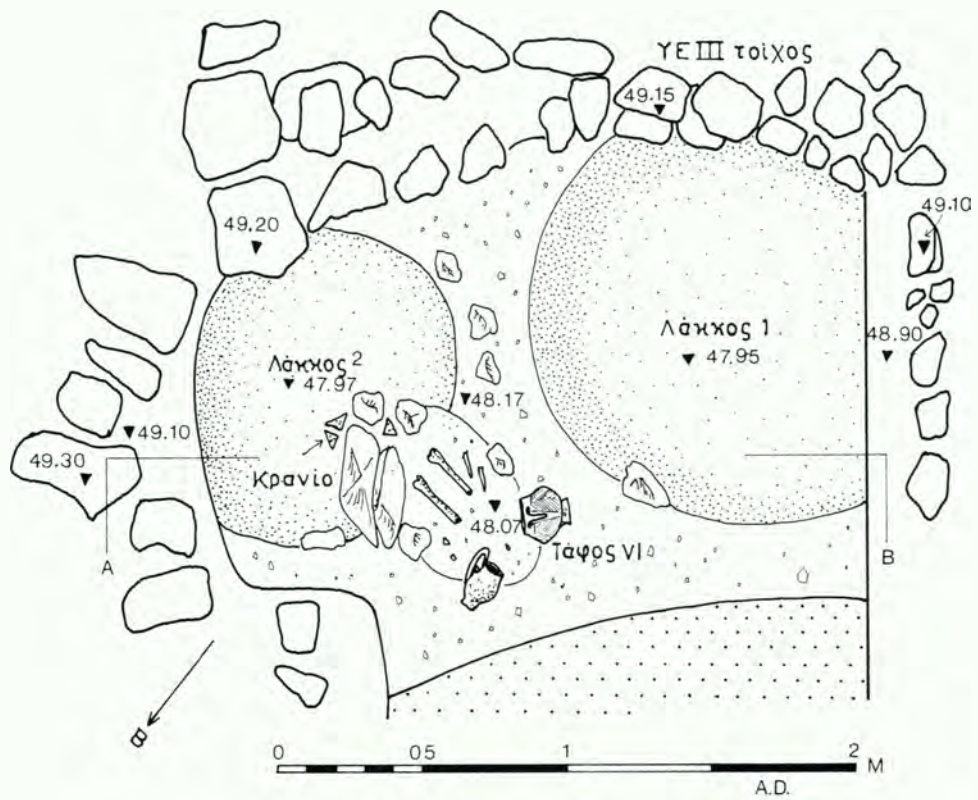
Στο οικόπεδο Διαμαντάκου αποκαλύφθηκαν ακόμα έξι μεσοελλαδικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, τρεις από τους οποίους στο νότιο τομέα (Σχέδ. 3). Οι καλυπτήριες πλάκες, όπου είχαν διατηρηθεί, βρίσκονταν σε βάθος κατά μέσο όρο 48,90 μ. Οι αρχικά ορθογώνιοι αλλά συνήθως παραμορφωμένοι μικροί τάφοι περιείχαν ελάχιστα κτερίσματα και καλύπτονταν από έναν κυκλικό χαλαρό λιθοσωρό. Στο μέτρο που τα βαθιά ορύγματα θεμελίωσης της νέας οικοδομής επέτρεπαν την παρακολούθηση των στρώσεων, αναγνωρίστηκαν τουλάχιστον τρεις λιθοσωροί με σχετικά ευδιάκριτα όρια, γεγονός που υποδεικνύει την ύπαρξη πολλών μικρών τύμβων, που καθέννας τους κάλυπτε δύο ή τρεις κιβωτιόσχημους τάφους.

Στο εξαιρετικά επικλινές βόρειο πρηνές του οικοπέδου, εξάλλου, αποκαλύφθηκαν δύο επιμήκεις κιβωτιόσχημοι τάφοι σε βάθος 51,00 μ. με άξονα ΒΑ.-ΝΔ. Οι τάφοι χρονολογούνται στην Ύστερη Γεωμετρική εποχή. Ο ένας περιείχε τοποθετημένο δίπλα στο σκελετό ένα ζευγάρι ορειχάλκινων περονών με δισκοειδή κεφαλή³¹ και μερικά αγγεία.

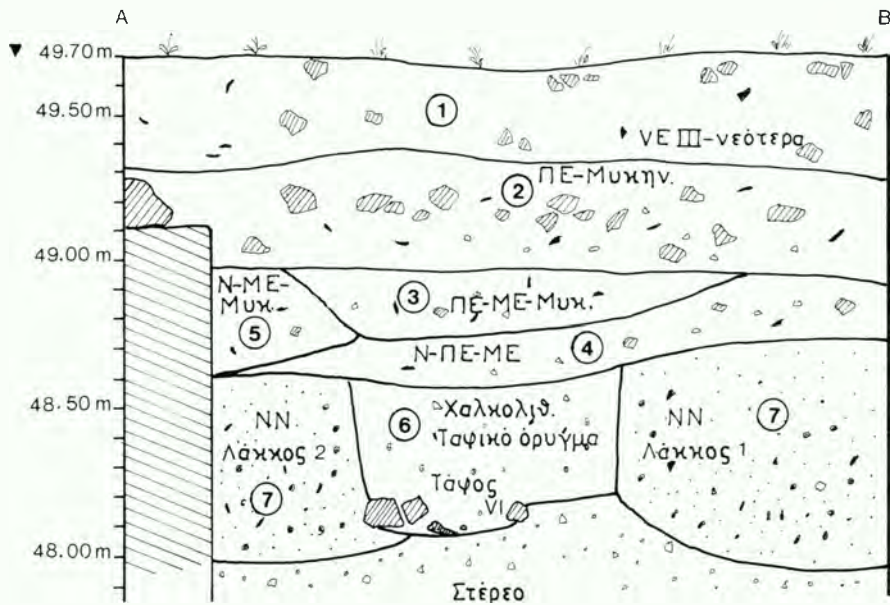
Τα βαθύτερα θεμελιωμένα αρχιτεκτονικά λείψανα αποκαλύφθηκαν πολύ αποσπασματικά κοντά στο βορειοανατολικό όριο της ανασκαφής, σε βάθος 48,27 μ. (Σχέδ. 3) και πρέπει με βεβαιότητα να αποδοθούν στη Νεότερη Νεολιθική φάση του οικισμού. Πρόκειται συγκεκριμένα για τμήμα ενός θεμελίου τοίχου, αποτελούμενου από διπλή σειρά ακατέργαστων μέτρων λίθων, πάχους 0,50 μ. Η καταστροφή του υπόλοιπου τοίχου και η αναμόχλευση των στρωμάτων από τον εκσκαφέα δεν επέτρεψε στο σημείο αυτό ακριβείς στρωματογραφικές παρατηρήσεις. Η αναγνώριση, ωστόσο, του θεμελίου αυτού ως του μόνου σωζόμενου (ή τουλάχιστον αποκαλυφθέντος) λειψάνου νεολιθικής αρχιτεκτονικής ενισχύεται και από την ομοιογένεια της κεραμικής που συλλέχθηκε ακριβώς πάνω και γύρω από το θεμέλιο στην κατώτατη στρώση, πάνω στο φυσικό έδαφος. Τα περισσότερα όστρακα ανήκουν τυπολογικά στη Νεότερη Νεολιθική εποχή, ενώ η ύπαρξη ανάμεσά τους μερικών ΠΕ ΙΙ οστράκων φανερώνει το βάθος και την έκταση της αναμόχλευσης των αρχαιότερων επιχώσεων που προκλήθηκε από την ΠΕ ΙΙΙ (και αργότερα την ΥΕ ΙΙΒ) οικοδομική δραστηριότητα. Παρόμοια φαινόμενα αρχαίας ή σύγχρονης αναμόχλευσης των στρωμάτων παρατηρήθηκαν σε όλη σχεδόν την έκταση της ανασκαφής, έτσι ώστε με δυσκολία έγινε δυνατό να απομονωθούν ορισμένα κλειστά σύνολα ευρημάτων. Σε όλες τις στρώσεις (πρβλ. Σχέδ. 5) συνυπήρχαν με ποσοστιαία διαφοροποίηση όστρακα της ΥΕ ΙΙΒ, της ΠΕ ΙΙΙ και της Νεολιθικής.

Σπάνιες και γι' αυτό πολύτιμες αφετηρίες για την αποκατάσταση της αυθεντικής διαδοχής των πολιτιστικών στρωμάτων και την επακόλουθη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τις περιόδους χρήσης του χώρου, δεν προσφέρουν μόνο τα αποκαλυφθέντα δάπεδα του ΠΕ ΙΙΙ χώρου μαγειρείου και του ΥΕ ΙΙΒ εργαστηρίου, αλλά και ένα ανέλπιστα σωζόμενο τμήμα της νεολιθικής επίχωσης, μέσα στο οποίο αποκαλύφθηκαν δύο «λάκκοι» της Νεότερης Νεολιθικής (Σχέδ. 4: λάκκοι 1 και 2) και μια ανοιγμένη ανάμεσά τους χαλκολιθική λακκοειδής ταφή (Σχέδ. 4: τάφος VI). Συγκεκριμένα, με την προσεκτική ανασκαφή ενός τμήματος (εμβαδού όχι μεγαλύτερου από 4 τ.μ.), που παρέμενε άθικτο ανάμεσα στο πρόσφατο ορύγμα θεμελίωσης της νέας οικοδομής και στο σε βάθος 49,15 ως 48,90 μ. σωζόμενο νοτιοανατολικό στενό τοίχο (Σχέδ. 4) του μεσαίου από τα τρία μυκηναϊκά δωμάτια, αποκτήθηκε μια εικόνα της διαδοχής των στρωμάτων, που μπορεί να υποθέσει κανείς ότι ισχύει και για τον υπόλοιπο χώρο: Κάτω από την επιφανειακή στρώση, που περιείχε από μυκηναϊκά μέχρι σύγχρονα ευρήματα, εκτεινόταν ένα στρώμα χαρακτηριστικό της υστερομυκηναϊκής φάσης του οικισμού (Σχέδ. 5: στρώμα 2). Οι παρακάτω λεπτές στρώσεις 3 και 4 αποτελούν κυρίως αποθέσεις της ΠΕ ΙΙΙ οικιστικής φάσης, που αναμοχλεύτηκαν ωστόσο (στρώση 5) κατά την κατασκευή των ΜΕ τάφων και τη θεμελίωση των

31. Πρβλ. I. Kilian-Dirlmeier, *Nadeln der Frühhelladischen bis Archaischen Zeit von der Peloponnes*, PBF XII, 8, 1984, πίν. 16, Typ IC.

Σχέδ. 4. Κάτοψη των λάκκων 1 και 2 και της ταφής VI.

Σχέδ. 5. Τομή των λάκκων 1 και 2 και της ταφής VI.

υστερομυκηναϊκών κτιρίων, με αποτέλεσμα τμήματα των κατώτερων νεολιθικών στρώσεων να φθάσουν προς τα πάνω και ΜΕ ή ΥΕ κεραμική να διεισδύσει προς τα κάτω. Η αναμόχλευση δεν φαίνεται όμως να έφθασε, τουλάχιστον σ' αυτό το σημείο, βαθύτερα, αφού σε βάθος 48,50 ως 48,00 μ. αποκαλύφθηκαν οι καθαρές νεολιθικές στρώσεις 6 και 7. Η στρώση 6, μέσα στο σκούρο και κάπως χαλαρό χώμα της οποίας περιέχονταν λίγες πέτρες, οστά ζώων, όστρεα και μικρή ποσότητα κεραμικής της ΝΝ (τα χαρακτηριστικά όστρακα, δηλαδή αυτά στα οποία αναγνωρίζεται ο τύπος του αγγείου ή εκείνα που φέρουν διακόσμηση, παρουσιάζονται στον Πίν. 51), αποτελεί ουσιαστικά το παραγέμισμα του ταφικού ορύγματος που ανοίχτηκε ανάμεσα στους λάκκους 1 και 2 σε μια εποχή, κατά την οποία η οικιστική φάση στην οποία ανήκουν λειτουργικά και χρονολογικά οι λάκκοι αυτοί απορριμμάτων είχε εκπνεύσει. Είναι πιθανό να είχε περάσει μάλιστα αρκετός χρόνος κατά τον οποίο ο χώρος έμενε ακατοίκητος. Το ταφικό όρυγμα έχει επομένως ανοιχτεί ξεκινώντας από ένα αρχικό επίπεδο, που στρωματογραφικά σφραγίζει την οικιστική φάση που αντιπροσωπεύεται στους λάκκους απορριμμάτων 1 και 2, και έχει φυσικά κατά τη διάνοιξή του διαταράξει τμήματα των λάκκων 1 και 2, για να φθάσει στο βάθος του πυθμένα τους και να δημιουργήσει χώρο για μια λακκοειδή ταφή. Έτσι, δεν είναι άξιο απορίας ότι η κεραμική από το ταφικό όρυγμα είναι τυπολογικά και χρονολογικά όμοια με εκείνη των λάκκων 1 και 2, αφού ανήκε αρχικά όπως και τα οστά ζώων και τα όστρεα, στο περιεχόμενο των λάκκων. Είναι λογικό ότι, μετά την εκοκαφή του ταφικού ορύγματος και την τοποθέτηση της ταφής VI, το χώμα που αφαιρέθηκε ξαναχρησιμοποιήθηκε για την κατάκωση του τάφου. Οι λάκκοι 1 και 2 (στο Σχέδ. 5: στρώση 7) περιείχαν ανάμεικτα με μαύρο χώμα οστά ζώων, λιθάρια, όστρεα και όστρακα. Τα χαρακτηριστικά όστρακα από το λάκκο 1 παρουσιάζονται στους Πίν. 47-49. Η χαρακτηριστική κεραμική από το λάκκο 2 παρουσιάζεται στον Πίν. 50 (τα απόλυτα μεγέθη για την κεραμική των λάκκων κατά κατηγορία παρατίθενται στην αρχή του Κεφαλαίου II). Οι βαθείς λάκκοι, διαμέτρου 0,50-0,65 μ., είχαν ανοιχτεί μέσα στο φυσικό έδαφος, που στο σημείο αυτό αποτελούνταν από σκληρό καστανοκόκκινο χώμα με πετραδάκια, προϊόντα της αποσάθρωσης του ασβεστολιθικού πετρώματος. Αποτελούσαν προφανώς λάκκους απόρριψης οργανικών και μη καταλοίπων των νεολιθικών κατοίκων. Καμιά διαφοροποίηση στο χρώμα ή στο περιεχόμενο των λάκκων δεν παρατηρήθηκε, που θα μπορούσε να στηρίξει μια στρωματογραφική-χρονολογική τους υποδιαίρεση.

Στον πυθμένα του ταφικού ορύγματος αποκαλύφθηκε ένας ρηχός ωοειδής ταφικός λάκκος, ο τάφος VI, μήκους 0,70 και πλάτους 0,40 μ. Τέσσερα μικρά λιθάρια στην άκρη του λάκκου θα μπορούσαν να θεωρηθούν λείψανα μιας αρχικής στεφάνης, ενώ δύο μεγαλύτεροι πλακωτοί λίθοι στην ανατολική στενή πλευρά του ίσως είχαν χρησιμεύσει ως καλυπτήρες. Μέσα στον τάφο, που είχε ανοιχτεί στο φυσικό έδαφος, υπήρχαν θρυμματισμένα σκελετικά λείψανα ενός παιδιού, ηλικίας περίπου 4 ετών. Τα καλύτερα διατηρούμενα μνημεία οστά φάνερωναν τον προσανατολισμό του σκελετού Α.-Δ., ενώ το κρανίο είχε συνθλιβεί κάτω από τις μεγάλες πέτρες. Στα πόδια του σκελετού είχαν τοποθετηθεί δύο αγγεία, που βρέθηκαν σχεδόν ακέραια: Ένα σχεδόν αμφικωνικό αγγείο από λεπτόκοκκο κόκκινο πηλό με δακτυλιόσχημη βάση και δύο κατακόρυφες διάτρητες αποφύσεις σε σχήμα «ρύγγους ελέφαντα» (γνωστές στη νεολιθική τυπολογική ορολογία ως *elephant lugs* ή *Rüsselhenkel*), του οποίου η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται με σιλβωτή γραμμική διακόσμηση, ενώ η εσωτερική με κόκκινη αλοιφή (Πίν. 5, 18, 52). Ακόμη, ένα βαθύ αψιδόσχημο κύπελλο από γκρίζο τραχύ πηλό με υπερυψωμένη επίπεδη βάση και υψηλή ταινιωτή λαβή με ενδιάμεσο συνδετήριο στέλεχος και κερατοειδές επίθημα (Πίν. 5, 18, 52).

Η στρωματογραφική σχέση των συνόλων ευρημάτων που περιλαμβάνονται στη στρώση 6 (ταφικό όρυγμα) και στη στρώση 7 (λάκκοι 1 και 2) επιβάλλει τη χρονολόγηση του τάφου VI σε μια περίοδο υστερότερη από αυτήν που εκπροσωπείται στους λάκκους 1 και 2. Και πράγματι, τα δύο ταφικά αγγεία ανήκουν αναμφίβολα στο κεραμικό περιεχόμενο του λεγόμενου πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, ενώ η κεραμική από τους δύο λάκκους πρέπει να αποδοθεί σε μια πρόιμη φάση της Νεότερης Νεολιθικής της Πελοποννήσου (βλ. την αναλυτική συζήτηση για κάθε κατηγορία κεραμικής στο Κεφάλαιο II).

Το 1979 θεώρησα σκόπιμο να επιχειρήσω μια δοκιμαστική τομή ανατολικά του ανασκαμμένου το προηγούμενο έτος χώρου (Σχέδ. 3), με στόχο, από την ενδεχόμενη αποκάλυψη στρωμάτων μη αναμοχλευμένων από αρχαία ή σύγχρονη δραστηριότητα, να αντληθούν ασφαλέστερες πληροφορίες σχετικά με τη διαδοχή των νεολιθικών φάσεων και το τυπολογικό περιεχόμενο κάθε μιας. Και σ' αυτή την τομή ελέγχου, ωστόσο, δεν σωζόταν κατά χώραν η νεολιθική επίχωση: Από τις έξι λεπτές διαδοχικές στρώσεις που αποκαλύφθηκαν, οι τρεις ανώτερες είχαν διαταραχθεί έντονα κατά την Ύστερη Γεωμετρική εποχή και στις τρεις κατώτερες είχαν παρεισφύσει αρκετά μυκηναϊκά όστρακα. Το τμήμα θεμελίου μέσα στην τομή ανήκει στο ΥΕ ΙΙΙ αρχιτεκτονικό συγκρότημα του νότιου ανασκαφικού τομέα. Μόνο σε μια κοιλότητα του βράχου, βάθους 0,20 μ., σωζόταν μια στρώση από γκριζοκάστανο χώμα με λίγα νεολιθικά όστρακα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται το θραύσμα μιας γκριζας στιλβωμένης φιάλης (αριθ. Κατ. 88, Πίν. 10, 31) και το τμήμα ειδωλίου (Πίν. 3, 55).

Μεταξύ 1980-81 ερευνήθηκαν ανασκαφικά από τη συγγραφέα δύο ακόμα οικοπέδα κοντά σ' εκείνο του Διαμαντάκου: Το οικόπεδο Μιλτ. Καπετανάκη και το οικόπεδο Αικ. Ταμπάκη. Το πρώτο (Σχέδ. 2: 2) βρίσκεται πάνω στο ίδιο φυσικό επίπεδο με εκείνο του οικοπέδου Διαμαντάκου, περίπου 20 μ. προς ΝΔ. Ο χώρος, που ερευνήθηκε σ' όλη του την έκταση μέχρι το φυσικό έδαφος, έχει εμβαδόν 90 τ.μ. Ο φυσικός βράχος φάνηκε εδώ ήδη σε βάθος 49,60 μ. έως 48,80 μ. κάτω από την επιφανειακή στρώση, πάχους 0,30-0,80 μ. Πάνω στο βράχο ήταν θεμελιωμένος ένας τοίχος, μήκους 9 μ., από ξηρολιθοδομή, με κατεύθυνση Α.-Δ., του οποίου η χρονολόγηση είναι αβέβαιη, αφού στη λεπτή στρώση πάνω και γύρω από τον τοίχο, καθώς και σε πολλές κοιλότητες του φυσικού βράχου υπήρχαν όστρακα ΜΕ, ΥΕ, γεωμετρικής και ύστερης ρωμαϊκής εποχής. Αντίθετα, μπορεί με βεβαιότητα να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΒ το θεμέλιο ενός τοίχου από διπλή σειρά ακατέργαστων λίθων, που αποκαλύφθηκε 3,5 μ. νοτιότερα του πρώτου και με την ίδια κατεύθυνση Α.-Δ. Ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους σώζονταν τα λείψανα ενός ορθογώνιου λιθόκτιστου κτίσματος του 18ου αι., πάνω στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν κομμάτια από εφυαλωμένα πιάτα. Αναφορικά με τη χρήση του χώρου στη νεολιθική εποχή η έρευνα εδώ δεν απέδωσε κανένα νέο στοιχείο, αφού σε όλη την επίχωση υπήρχαν μόνο έξι νεολιθικά όστρακα.

Το οικόπεδο Ταμπάκη (Σχέδ. 2: 3) συνορεύει σχεδόν με τη νοτιοανατολική πλευρά του πρώτου οικοπέδου, αλλά εκτείνεται στο αμέσως χαμηλότερο επικλινές επίπεδο, σε υψόμετρο 47,60 μ. στο βόρειο ως 46,10 μ. στο νότιο όριό του. Οι ανθρωπογενείς επιχώσεις φαίνεται ότι είχαν διαβρωθεί και σχεδόν αποπλυθεί στο χώρο αυτό, αφού το πάχος του πολιτιστικού στρώματος δεν ξεπερνούσε τα 0,50 μ. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που ήρθαν σε φως ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΒ φάση του οικισμού και συνίστανται σε τμήματα επτά σχεδόν διαλυμένων τοίχων, θεμελιωμένων πάνω στο φυσικό βράχο, που μπορούν να αποδοθούν σε τρία τουλάχιστον δωμάτια ή χώρους. Το 90% της κεραμικής και επτά θραύσματα πήλινων ειδωλίων χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο. Στο υπόλοιπο της κεραμικής που συλλέχθηκε κυρίως από λάκκους και κοιλότητες του βράχου εκπροσωπούνται η ΝΝ (με δεκαοκτώ όστρακα), η ΠΕ ΙΙΙ (μεταξύ άλλων με ένα «ουζο cup») και η ΜΕ. Η ανασκαφείσα επιφάνεια είχε εμβαδόν 120 τ.μ. και το νότιο άκρο της οριζόταν από ένα απότομα κεκλιμένο πρανές, κατά μήκος του οποίου – ακολουθώντας την ημικυκλική διαμόρφωση του πρανούς από Ν. προς Α. – αποκαλύφθηκε ένας φαρδύς αναλημματικός τοίχος, πάχους 3,00-3,50 μ., με όψεις από ακατέργαστους ογκόλιθους και ενδιάμεσα παραγεμισμένος με μικρότερα λιθάρια. Η έκταση και η σύνθεση των αρχιτεκτονικών λειψάνων που αποκαλύφθηκαν σε όλο τον ερευνημένο χώρο και των τριών οικοπέδων μαρτυρούν έντονη χωρορρυθμιστική δραστηριότητα στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΙΒ, με την οποία επιχειρήθηκε η εξοικονόμηση του πιο κατάλληλου οικοδομήσιμου χώρου και της οποίας ασφαλώς θύματα υπήρξαν τα κατάλοιπα προγενέστερων οικιστικών φάσεων. Το συμπέρασμα αυτό, που εξηγεί και την καταστροφή και διασπορά των νεολιθικών κτισμάτων και επιχώσεων, φαίνεται ότι ισχύει για όλη την ανατολική πλαγιά του λόφου του Αγίου Βλάσση, και επιβεβαιώθηκε από τα αποτελέσματα της σωστικής ανασκαφής που έγινε το 1982 στο οικόπεδο Καρ-

βουνιάρη³², που εκτείνεται ανάμεσα στα ήδη ερευνημένα οικόπεδα Διαμαντάκου και Καπετανάκη. Κι εδώ υπήρχαν διάσπαρτα μυκηναϊκά αρχιτεκτονικά λείψανα και ΜΕ τάφοι, κατασκευασμένα πάνω και μέσα σε επιχώσεις νεολιθικές, ανεπανόρθωτα αναμοχλευμένες από διάβρωση, ισοπεδώσεις και οικοδομική δραστηριότητα.

Οι σχετικές με τις διαδοχικές χρήσεις του χώρου πληροφορίες, που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα στην ανατολική πλαγιά του λόφου του Αγίου Βλάσση, η οποία παρά το σωστικό χαρακτήρα της, αποκάλυψε μέσα σε λίγο χρόνο ένα μεγάλο σε έκταση και πάντως αντιπροσωπευτικό δείγμα της διαχρονικής χρήσης του χώρου, συνοψίζονται στα ακόλουθα:

1. Η εγκατοίκηση στο χώρο αρχίζει περίπου με την αρχή της ΝΝ, όπως θα εξηγηθεί στα επόμενα κεφάλαια με την τυπολογική ανάλυση και χρονολόγηση της κεραμικής. Η μικρή ποσότητα οστράκων της κατηγορίας των μεσονεολιθικών *Ufipnis* που περιέχονται στο σύνολο, εντάσσεται χωρίς δυσκολία στην εικόνα του φάσματος κεραμικών κατηγοριών και τύπων της πρώιμης φάσης της ΝΝ (πρβλ. Κεφάλαιο Π.2), όπως τουλάχιστον η εικόνα αυτή διαγράφεται από τα ευρήματα και άλλων θέσεων της βορειοανατολικής Πελοποννήσου (λ.χ. στο Φράγγχι).

2. Ο παλαιότερος οικισμός αναπτύχθηκε στην προσηλιακή ανατολική πλαγιά του λόφου, όπου παρά τις έντονες ανωμαλίες του φυσικού βράχου, το έδαφος ήταν προσφορότερο για χρήση απ' ό,τι στη δυτική και τη νότια πλαγιά. Μόνο στα 264 τ.μ. από το συνολικό εμβαδόν των 694 τ.μ. της ανασκαφικά ερευνημένης επιφάνειας³³ διαπιστώθηκαν ενδεικτικά έως άφθονα λείψανα αυτής της πρώτης οικιστικής φάσης. Η ενισχυμένη από τη φυσική κλίση του εδάφους διάβρωση, η συνεχής χρήση του χώρου και οι συνεπακόλουθες συχνές ισοπεδώσεις του, φαίνεται ότι προκάλεσαν στην υπόλοιπη έκταση τον ολοκληρωτικό εκποτισμό των νεολιθικών επιχώσεων, που διατηρήθηκαν ενίοτε μόνο μέσα σε κοιλότητες του φυσικού βράχου.

3. Στη διάρκεια της Χαλκολιθικής ο χώρος φαίνεται ότι είχε εγκαταλειφθεί ως τόπος μόνιμης εγκατάστασης και ότι χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά για ταφικές ανάγκες. Εδώ δεν ταιριάζει ο όρος «νεκροταφείο», καθώς ο αριθμός των ταφών σε όλη την ερευνημένη έκταση, ακόμα κι αν συνυπολογίσει κανείς θεωρητικά κάποιες ταφές που ενδεχομένως καταστράφηκαν από την εκσκαφή θεμελίων, δεν θα ξεπερνούσε τις δύο, κρίνοντας από τα ελάχιστα όστρακα χαλκολιθικών αγγείων που βρέθηκαν σε όλη την ερευνημένη έκταση. Παρόμοιες εξάλλου είναι οι στρωματογραφικές συνθήκες και στην περίπτωση των δύο χαλκολιθικών ταφών στη Λέρνα (πρβλ. παρακάτω, Κεφάλαιο IV, σ. 134-135).

4. Το τμήμα του ΠΕ III δαπέδου και η σχετικά μικρή, σχεδόν ομοιόμορφα κατανομημένη στον ερευνημένο χώρο, ποσότητα κεραμικής αυτής της χρονολογικής βαθμίδας, δημιουργούν την εντύπωση ότι σ' αυτή του τη φάση ο οικισμός είχε υποβαθμισμένη έκταση και ρόλο κι ίσως ότι δεν περιελάμβανε περισσότερα από 2-3 νοικοκυριά.

5. Κατά τη ΜΕ αναπτύσσεται στο χώρο ένα οργανωμένο νεκροταφείο, που περιλαμβάνει μικρούς, με όχι ιδιαίτερη φροντίδα κατασκευασμένους τύμβους³⁴. Ο μη εντοπισμένος ακόμα αντίστοιχος ΜΕ οικισμός πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή μεταξύ της Άριας και του Εξώστη (Σχέδ. 2).

6. Η έκταση, η διάταξη και η πυκνότητα των αποκαλυφθέντων κτιρίων της ΥΕ ΠΙΒ δίνουν την εικόνα

32. Συνοπτική παρουσίαση των ευρημάτων από το οικόπεδο αυτό βλ. Ε. Χατζηπούλιου-Καλλίρη, Νεολιθική κεραμική από την Άρεια Αργολίδας, ΑΔ 36 (1981), Μελέτες, σ. 139-168.

33. Συνυπολογίζεται η ερευνημένη επιφάνεια των οικοπέδων ιδιοκτησίας Διαμαντάκου, Καρβουνιάρη, Ταμπάκη, Καπετανάκη.

34. Για τις διάφορες μορφές και μεγέθη των ΜΕ τύμβων της αργολικής λεκάνης βλ. Ευ. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, Οι Τύμβοι του Άργους, Αθήναι 1980, σ. 125-138.

ενός σχετικά πυκνοδομημένου αγροτικού οικισμού, η οικονομική-κοινωνική οργάνωση του οποίου μπορούσε να συντηρήσει και μικρές οικιακές βιοτεχνίες. Η χρονολογική και λειτουργική σύνδεση αυτού του οικισμού με τους διάσπαρτους στην ευρύτερη περιοχή θαλαμοειδείς τάφους αποτελεί μια βάσιμη πιθανότητα που πρέπει να τεκμηριωθεί με εκτίμηση του αριθμού κατοίκων του οικισμού κατά περίοδο, δεδομένου ότι η προκαταρκτική εξέταση της κεραμικής από τα μυκηναϊκά κτίσματα στην Άρια οδηγεί στη χρονολόγησή τους στην ΥΕ ΙΙΒ με διάρκεια ενδεχομένως μέχρι την πρώιμη ΙΙΓ.

III

**Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ
ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ
ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ
ΠΕΡΙΟΔΟΥ**

Ο συνολικός αριθμός θραυσμάτων χειροποίητης κεραμικής, πάνω στα οποία βασίστηκε αυτή η μελέτη, ανέρχεται σε χίλια οκτακόσια είκοσι ένα (1.821) όστρακα και δύο σχεδόν ακέραια αγγεία από τον τάφο VI.

Το μέγιστο τμήμα προέρχεται από το οικόπεδο Διαμαντάκου, από το οποίο μελετήθηκαν χίλια επτακόσια σαράντα εννέα (1.749) θραύσματα³⁵. Σ' αυτά περιλαμβάνονται: α) Όλα τα όστρακα από τα κλειστά στρωματογραφικά σύνολα των λάκκων 1 και 2, του ταφικού ορύγματος και του ίδιου του τάφου VI, δηλαδή συνολικά τετρακόσια εβδομήντα τέσσερα (474) όστρακα και δύο αγγεία (βλ. παρακάτω, την κατανομή του περιεχομένου τους κατά κατηγορίες), και β) χίλια διακόσια τριάντα (1.230) θραύσματα που, είτε περισυλλέχτηκαν εκ των υστέρων από τα μπάζα της εκσκαφής, είτε περιέχονταν σε επιχώσεις των οικιστικών φάσεων της εποχής του χαλκού, αναγνωρίστηκαν κατά τη μελέτη της κεραμικής ως αδιαμφισβήτητα πρωιμότερα της εποχής του χαλκού.

Σ' αυτή τη μεγάλη ομάδα των εκτός στρωματογραφικής συνάφειας νεολιθικών θραυσμάτων περιλαμβάνονται: i. Όστρακα που σώζουν ενδείξεις (χειλός, βάση, γωνιώδες τοίχωμα κτλ.) για τον τύπο του αγγείου, ή διακόσμηση με αναγνωρίσιμο διακοσμητικό θέμα. Τα χαρακτηριστικότερα, δηλαδή τα τυπολογικά και τεχντροπικά αξιοποιήσιμα απ' αυτά, παρουσιάζονται κατά κατηγορία κεραμικής στον Κατάλογο και στους Πίν. 1-4, 9-17, 20-46, 53-54. ii. Όστρακα από τοίχωμα αγγείου μη προσδιορίσιμου τύπου, που είναι πάντοτε αριθμητικά πολλαπλάσια των θραυσμάτων χειλούς και βάσης, και iii. Όστρακα από τοιχώματα χειροποίητων άβαφων αγγείων από τραχιά πηλόμαζα με επιφάνεια σφουγγισμένη (self-polished, geglättet) ή πρόχειρα λειασμένη, έτσι ώστε να διακρίνονται τα ίχνη από το τρίψιμο με τραχύ στιλβωτικό εργαλείο (striated, mit Besenstrich), σε τόνους του γκριζου ή του ερυθρού, ενίοτε με διαφορετικές κηλίδες που δημιουργήθηκαν κατά την όπτηση. Εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι ένας μικρός αριθμός οστράκων από χειροποίητα χονδρότοιχα ή και λεπτότοιχα άβαφα νεολιθικά αγγεία είναι πιθανό να έμεινε αταύτιστος, ανακατεμένος καθώς έφθασε στο τραπέζι της μελέτης με μονόχρωμη ΜΕ (προερχόμενη από τα κτερίσματα των διαλυμένων από τον εκσκαφέα ΜΕ ταφών) και ΠΕ (από την ΠΕ ΙΙΙ οικιστική φάση του χώρου) κεραμική, η οποία συχνά έχει παρόμοια τραχιά πηλόμαζα και επεξεργασία επιφάνειας. Για το λόγο αυτό, η κατηγορία των άβαφων χρηστικών αγγείων από πηλόμαζα με πολλές προσμειξίσεις (που συνήθως εμπειρικά ορίζεται ως «χονδροειδής» ή «ημιχονδροειδής» κατ' αντιστοιχία προς τους καθιερωμένους ξενόγλωσσους όρους «coarse» και «semicoarse ware») δεν συμπεριλήφθη στον Κατάλογο³⁶. Η τομή ελέγχου απέδωσε σαράντα πέντε (45) ακόμα ΝΝ όστρακα, μεταξύ των οποίων τα αριθ. Κατ. 13, 88, 36, 43, 46, 118.

35. Ο αριθμός αυτός δεν αντιστοιχεί στην πραγματική ποσότητα κεραμικής που σωζόταν μέσα στα διάφορα στρώματα, αφού τα χώματα από τα βαθιά πέδιλα θεμελίωσης της νέας οικοδομής απομακρύνθηκαν από το χώρο πριν από την ελέμβαση των αρχαιολόγων, που περισυνέλεξαν εκ των υστέρων ό,τι είχε απομείνει στα χώματα εκσκαφής.

36. Ο Phelps 1975, σ. 185, παρατηρεί ότι η χονδρότοιχη οικιακή κεραμική εξαιτίας του έντονου χρηστικού χαρακτήρα της

Για τα κλειστά στρωματογραφικά σύνολα των λάκκων 1 και 2 (βλ. Σχέδ. 5: στρώση 7) και του ταφικού ορύγματος (βλ. Σχέδ. 5: στρώση 6), των οποίων το περιεχόμενο μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για τη χρονολόγηση και της εκτός στρωματογραφικής συνάφειας κεραμικής του οικισμού, ακολουθήσαμε τη μέθοδο συγκεντρωτικής παρουσίασης των χαρακτηριστικών (με την έννοια του όρου που εξηγήθηκε παραπάνω) οστράκων σε ενιαίους πίνακες σχεδίων, και παραθέτουμε συμπληρωματικά την κατανομή όλης της περιεχόμενης σ' αυτά κεραμικής κατά κατηγορία:

Λάκκος 1: Σύμφωνα με το ημερολόγιο ανασκαφής «Άρειας Ναυπλίας, 1978» της Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, περιλαμβάνει τις ομάδες: 51, 79α, 79β. Τα χαρακτηριστικά όστρακα παρουσιάζονται στους Πίν. 47-49. Ο συνολικός αριθμός οστράκων των τριών αυτών ομάδων ανέρχεται σε διακόσια επτά (207) θραύσματα, που κατανέμονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

Νεολιθικά Urfirnis	9
Μελανά-γκρίζα στιλβωτά	83
Αμαυρόχρωμα	29
Δίχρωμα γραπτά	1
Μονόχρωμη αδιακόσμητη κεραμική γκρίζα/ερυθρά	<u>85</u>
ΣΥΝΟΛΟ	207

Λάκκος 2: Περιλαμβάνει τις ανασκαφικές ομάδες 36 και 43. Τα χαρακτηριστικά όστρακα παρουσιάζονται στον Πίν. 50. Ο συνολικός αριθμός θραυσμάτων ανέρχεται σε εκατόν δεκαέξι (116), που κατανέμονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

Νεολιθικά Urfirnis	9
Μελανά-γκρίζα στιλβωτά	34
Αμαυρόχρωμα	10
Δίχρωμα γραπτά	-
Μονόχρωμη αδιακόσμητη κεραμική γκρίζα/ερυθρά	<u>63</u>
ΣΥΝΟΛΟ	116

Ταφικό όρυγμα πάνω από τον τάφο VI: Περιλαμβάνει τις ανασκαφικές ομάδες 82 και 86. Τα χαρακτηριστικά όστρακα παρουσιάζονται στον Πίν. 51. Τα συνολικά εκατόν πενήντα ένα (151) θραύσματα κατανέμονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

Νεολιθικά Urfirnis	8
Μελανά-γκρίζα στιλβωτά	58
Αμαυρόχρωμα	10
Δίχρωμα γραπτά	1
Μονόχρωμη αδιακόσμητη κεραμική γκρίζα/ερυθρά	<u>74</u>
ΣΥΝΟΛΟ	151

αντιδρά με λιγότερη ευαισθησία στη μορφολογική-τυπολογική εξέλιξη, γι' αυτό και μπορεί να χρησιμεύσει ως δείκτης συνέχειας ανάμεσα σε επάλληλες χρονολογικές βαθμίδες. Η παρατήρηση ισχύει πολύ περισσότερο για τη NN, κατά την οποία – όπως επεσήμανε ο Jacobsen – η ποσοστιαία παρουσία της χονδροειδούς κεραμικής αυξάνει δραστικά, βλ. Jacobsen 1969, σ. 342-381.

Από τα οικόπεδα Καπετανάκη και Ταμπάκη προέρχονται εβδομήντα δύο (72) NN όστρακα, από τα οποία τα αριθ. Κατ. 86 και 178 (οικόπεδο 2) και 70, 169, 195, 201 (οικόπεδο 3) είναι τα πιο χαρακτηριστικά.

Ο τρόπος απόκτησης της υπό μελέτη κεραμικής, η οποία, όπως έγινε φανερό από την περιγραφή των ανασκαφικών δεδομένων, προέρχεται στην πλειονότητά της από μη κλειστά στρωματογραφικά σύνολα, καθόρισε και τη μέθοδο ταξινόμησης και παρουσιάσής της. Η τελευταία έγινε κατά α) κατηγορία (wage, Gattung), όπου ως κατηγορία εννοείται ο συνδυασμός πληθόμαζας, επεξεργασίας επιφάνειας αγγείου και ενδεχόμενης διακόσμησης, και β) σχήμα αγγείου (shape, Form), με δευτερεύουσα υποδιαίρεση τον τύπο (type, Typ) ή την παραλλαγή ενός τύπου (variant, Variante).

Στη νεολιθική κεραμική από τον Άγιο Βλάση εκπροσωπούνται οι ακόλουθες κατηγορίες: Νεολιθικά Urfirnis, μελανή ως γκριζα σιλβωτή κεραμική, γραπτή κεραμική με μελανή διακόσμηση πάνω σε ερυθρό βάθος, γραπτή κεραμική με θαμπή σκούρα διακόσμηση πάνω σε ανοιχτόχρωμο βάθος, και γραπτή κεραμική με δίχρωμη διακόσμηση. Μια δωδεκάδα οστράκων ανήκουν μαζί με τα αγγεία του τάφου VI στο ρεπερτόριο της Χαλκολιθικής περιόδου.

Είναι αυτονόητο ότι η εκπόνηση μιας στατιστικής ανάλυσης του υλικού στη δική μας περίπτωση δεν θα οδηγούσε σε κανένα αξιόπιστο συμπέρασμα³⁷. Μια ακόμα κατηγορία ευρημάτων, των οποίων η αξιολόγηση δυσχεραίνεται λόγω της διαταραγμένης στρωματογραφίας στο συγκεκριμένο μακρόβιο οικισμό, αποτελούν τα λίθινα εργαλεία. Απ' αυτά μνημονεύεται εδώ μόνο ένας τύπος της NN και της Χαλκολιθικής, ο τύπος της τριγωνικής αιχμής από οψιανό με κοντό μίσχο³⁸, ένα δείγμα του οποίου βρέθηκε μέσα στην κοιλότητα του φυσικού βράχου της τομής ελέγχου μαζί με το όστρακο αριθ. Κατ. 88 και το τμήμα του ειδωλίου.

Ο Lavezzi (1978, σ. 422) αναφέρει ποσοστό 26% χονδροειδούς κεραμικής στο NN στρώμα από την Κόρινθο-Δυτική Αγορά («Forum West»). Ο Phelps, ό.π., επισημαίνει μάλιστα ότι για την αξιολόγηση ακριβώς αυτής της κατηγορίας κεραμικής απαιτείται ένα στρωματογραφικά κλειστό και αδιατάραχτο σύνολο.

37. Η στατιστική ανάλυση στρωματογραφικά κλειστών συνόλων κεραμικής αλλά και άλλες μέθοδοι ποσοτικής εκτίμησης, λ.χ. με την καταμέτρηση του αριθμού οστράκων ή/και τη μέτρηση του βάρους ενός συνόλου (όπου το κριτήριο επιλογής είναι θέμα στόχου του ερευνητή), έχουν δοκιμαστεί σε μεγάλα σύνολα με θετικά αποτελέσματα. Πρβλ. J.D. Evans, *Sherd Weights and Sherd Counts: A Contribution to the Problem of Quantifying Pottery Studies*, στον τόμο: D.E. Strong (εκδ.), *Archaeological Theory and Practice. Essays Presented to Prof. William Francis Grimes*, London-New York 1973, σ. 131-149. Jen. Keighley, *Some Problems in the Quantitative Interpretation of Ceramic Data*, στον τόμο: C. Renfrew (εκδ.), *The Explanation of Culture Change*, 1973, σ. 131-136. D.J. Tugby, *Archaeological Objectives and Statistical Methods; A Frontier in Archaeology*, *American Antiquity* 31 (1965), σ. 1-15.

38. Για τη χρονολογική και γεωγραφική διάδοση αυτού του τύπου βλ. Diamant 1974, σ. 223 και σχέδ. 4.9 και 4.10. Zachos 1987, σ. 149 και σχέδ. 75.

Ανασκόπηση της έρευνας και προβληματική

II. 1.1.

Πριν προχωρήσουμε στη διεξοδική παρουσίαση της νεολιθικής κεραμικής από τον Άγιο Βλάση της Άριας, μας φαίνεται σκόπιμο και χρήσιμο για την αξιολόγηση του υλικού μας να προταχθεί μια σύντομη ανασκόπηση της σχετικής έρευνας, τουλάχιστον αναφορικά με την Πελοπόννησο, και να καταγραφούν οι στρωματογραφικές αφητηρίες για τη χρονολογική κατάταξη της κεραμικής της πελοποννησιακής NN.

Ο S. Weinberg καθόρισε πρώτος το 1947 το πλαίσιο της σχετικής χρονολόγησης (relative chronology) της νεολιθικής εποχής στην Πελοπόννησο, εισάγοντας την τριμερή της διαίρεση³⁹. Ως βάση των τυπολογικών-συγκριτικών του συλλογισμών χρησίμευσαν τα ευρήματα των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Κόρινθο, στο λόφο του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill») και στη θέση του Νέου Μουσείου⁴⁰, οι οποίες αποκάλυψαν άφθονο υλικό μέσα σε διαταραγμένες επιχώσεις, το οποίο δεν μπορεί να προσδιοριστεί στρωματογραφικά. Η Μέση Νεολιθική περίοδος (MN) κατά τον Weinberg αρχίζει με την εμφάνιση των νεολιθικών Urfinnis, η Νεότερη Νεολιθική (NN) με την παρουσία των γραπτών με πολύχρωμη διακόσμηση, ενώ οι κατηγορίες των μελανών στιλβωτών και των «γκρίζων κορινθιακών» (corinthian grey) τοποθετούνται στην ύστατη MN και πρώιμη NN⁴¹. Με τη συνέχιση των ανασκαφών στην Κόρινθο στην «οδό προς Λέχαιο» (Lechaion Road) και κυρίως στο δυτικό τμήμα της αγοράς (Forum West) και στην περιοχή του μνημείου του Babbis (Babbis Area), αποκαλύφθηκε το πρώτο στην Κορινθία κλειστό σύνολο, που έδωσε τη δυνατότητα στον Lavezzi να επεξεργαστεί μια πιο λεπτομερή και τεκμηριωμένη ακολουθία φάσεων για τη NN⁴².

Στο δυτικό τμήμα της ρωμαϊκής αγοράς ανοίχτηκαν το 1968 γύρω από το μνημείο του Babbis δύο ανασκαφικές τομές, που περιείχαν μεταξύ άλλων κεραμική της AN και MN (περίπου χίλια οκτακόσια πενήντα (1.850) όστρακα⁴³). Η επίχωση είχε δημιουργηθεί από φερτά χρώματα, προϊόντα διάβρωσης ή ισοπέδωσης, και δεν είχε στρωματογραφική αξία. Αντίθετα, στην τομή Δ. των ναών J και H ανασκάφηκαν το 1970 αδιάταρακτες νεολιθικές επιχώσεις, πάχους 1,5 μ., που μαζί με τα ευρήματα της Walker-Kosmopoulos στο λόφο του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill») (1914) και στη Δυτική Αγορά («Forum

39. S. Weinberg, Aegean Chronology: Neolithic Period and Early Bronze Age. AJA 51 (1947), σ. 165-182.

40. Weinberg 1937, σ. 487-555, ιδιαίτερα σ. 521-524.

41. Weinberg, ό.π. (υποσημ. 39). Ο French 1972, σ. 1-3 και ο Renfrew 1972, σ. 53-55, αποδοκίμασαν την τριμερή διαίρεση της Νεολιθικής ως ένα σύστημα χρονολόγησης που παίρνει υπόψη μόνο την εξέλιξη της κεραμικής και δεν έχει εφαρμογή σε όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου. Στη θέση του πρότειναν μια ακολουθία από ομώνυμες θέσεις (οικισμούς, «assemblages»), τις οποίες θεωρούν αρκετά αντιπροσωπευτικές ώστε να συμβολίζουν τον εκάστοτε αντίστοιχό τους «πολιτισμό».

42. Lavezzi 1978.

43. Lavezzi 1978, σ. 404-408.

West») (1920), αποτελούν τα μοναδικά κλειστά σύνολα που προσφέρουν αξιόπιστες μαρτυρίες για την οικιστική χρήση του χώρου στη ΝΝ⁴⁴. Η ανασκαφή του 1970 διερεύνησε τις στρώσεις της ΝΝ και μικρό τμήμα της ΜΝ επίχωσης. Μέσα στην ανασκαφική τομή αποκαλύφθηκαν τρεις βόθροι, τάφροι θεμελίωσης τοίχων, ένας τοίχος από άψητα πλιθιά, σειρές από οπές στερέωσης πασσάλων πάνω σε δάπεδα από πηλόχωμα και τμήμα δρόμου από σκληρό πατημένο χώμα και χαλίγια⁴⁵. Η τυπολογική-συγκριτική μελέτη της κεραμικής απ' αυτές τις εντοπίσεις οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για επιχώσεις μιας μόνης οικοδομικής φάσης που τοποθετείται λίγο μετά την αρχή της ΝΝ («LN Ib» σύμφωνα με την ταξινόμηση του Lavezzi). Η χρονολόγηση αυτή στηρίχτηκε σε τυπολογικές συγκρίσεις τόσο με άλλα, ελαφρά διαφοροποιούμενα ως προς το περιεχόμενό τους, σύνολα από την Κόρινθο, όσο και με συγκρίσιμα σύνολα από τη Θεσσαλία (φάση Τσαγγλί) και την Κεντρική Ελλάδα (Ελάτεια: φάση Βόθρου και φάση Δραχμάνι). Η ποσοστιαία κατανομή των κεραμικών κατηγοριών στο υλικό από τη Δυτική Αγορά («Forum West») 1970 παρουσιάζεται εδώ στον Πίνακα Ι⁴⁶.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι. Κόρινθος, Δυτική Αγορά, 1970: Ποσοστιαία κατανομή των κατηγοριών κεραμικής από τις στρώσεις της ΝΝ (κατά Lavezzi 1978).

ΤΟΜΗ 1970 (Σύνολο: περ. 8.000 όστρακα: ΜΝ, ΝΝ, ΠΕ Ι).

Κεραμική της ΝΝ: Σύνολο: 5.800 όστρακα.

ΜΕΛΑΝΑ ΣΤΙΛΒΩΤΑ (ΜΕΤΑΞΥ ΑΥΤΩΝ: 44 ΟΣΤΡΑΚΑ «ΡΥΤΩΝ»)	% 33,3
ΑΜΑΥΡΟΧΡΩΜΑ «ΣΚΟΤΕΙΝΟ-ΕΠΙ-ΦΩΤΕΙΝΟΥ» ΜΕ ΛΙΓΑ ΠΟΛΥΧΡΩΜΑ ΓΡΑΠΤΑ	29,0
ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗ	26,0
ΜΟΝΟΧΡΩΜΑ URFIRNIS	6,5
ΓΡΑΠΤΑ ΤΟΥ ΡΥΘΜΟΥ ΜΕΛΑΝΟ-ΕΠΙ- ΕΡΥΘΡΟΥ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑΤΟΣ	2,5
ΓΚΡΙΖΑ ΣΤΙΛΒΩΤΑ	14 ΟΣΤΡΑΚΑ
ΓΡΑΠΤΑ URFIRNIS	ΠΕΡΙΠΟΥ 40 ΟΣΤΡΑΚΑ
ΓΡΑΠΤΑ GREY-ON-GREY (Γ Ιβ)	8 ΟΣΤΡΑΚΑ
ΔΙΑΦΟΡΑ	

Οι στρωματογραφικές συνθήκες στην Κόρινθο, όπου η συνεχής οικοδομική δραστηριότητα μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα έχει προκαλέσει την καταστροφή των προϊστορικών επιχώσεων, δεν

44. Lavezzi 1978, σ. 410 κ.ε.

45. Lavezzi 1978, εικ. 2.

46. Lavezzi 1978, σ. 417-423.

επιτρέπουν τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη διαδοχή των χρονολογικών φάσεων και την εξέλιξη των κεραμικών τύπων στην ώριμη και την ύστερη φάση της NN, μολοντί δείγματα αυτών των φάσεων, όπως λ.χ. όστρακα της κατηγορίας των γκριζών «κορινθιακών» και των πολύχρωμων γραπτών του ρυθμού Γωνιάς ή Κλένιας δεν λείπουν στην Κόρινθο⁴⁷.

Αδιατάρακτα στρώματα, στα οποία διαφαίνεται συνεχής ακολουθία από την AN στη MN και από τη MN στη NN, αποκαλύφθηκαν στην Αργολίδα για πρώτη φορά με τις ανασκαφές στη Λέρνα και στο σπήλαιο Φράγγχι. Στις νεολιθικές επιχώσεις της Λέρνας⁴⁸ διακρίνονται 3 στρώματα: Πάνω από το AN στρώμα (Lerna I), πάχους 1,00 μ., εκτείνεται ένα δάπεδο από χαλίκια που το χωρίζει από το επόμενο στρώμα της MN (Lerna II), μέσα στο οποίο αναγνωρίστηκαν οκτώ οικοδομικές φάσεις. Χαρακτηριστικός τύπος της λεπτότοιχης κεραμικής του στρώματος είναι τα Urfirnis⁴⁹. Το ανώτερο νεολιθικό στρώμα φαίνεται ότι είχε διαταραχθεί κατά την οικοδομική δραστηριότητα της ΠΕ II περιόδου και περιείχε ανακατεμένη κεραμική της MN και NN και τρεις χαλκολιθικούς τάφους. Η Λέρνα II παρέχει, επομένως, τη δυνατότητα να συνθέσουμε το φάσμα των σχημάτων και διακοσμητικών μοτίβων και να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των νεολιθικών Urfirnis και των λοιπών συγχρόνων τους κεραμικών κατηγοριών σε όλη την εποχή της ακμής τους, δεν προσφέρει όμως στρωματογραφικά τεκμηριωμένες πληροφορίες για τη σταδιακή μείωση και εξαφάνιση των MN τύπων και τη μετάβαση στη φάση των μελανών και γκριζών στιλβωτών, των θαμπά γραπτών και των πολύχρωμων αγγείων.

Οι κρίκοι της εξελικτικής αλυσίδας που λείπουν στη Λέρνα διατηρήθηκαν ικανοποιητικά στο Φράγγχι. Η τεράστια σημασία των ευρημάτων από το σπήλαιο αυτό της Ερμιονίδος έγκειται στο γεγονός, ότι εκεί από το τέλος του Πλειστοκαίνου και εξής διαπιστώνεται μια αδιατάρακτη διαδοχή μεσολιθικών μέχρι νεολιθικών στρωμάτων και μια αδιάκοπη στρωματογραφική ακολουθία όλων των εξελικτικών βαθμίδων έως τις πρώιμες φάσεις της NN. Για όλες τις περιόδους, με εξαίρεση το ανώτατο παραβιασμένο χαλκολιθικό στρώμα, το Φράγγχι προσφέρει «κλειστές» σειρές κεραμικών και εργαλειικών τύπων, που θεωρούνται χαρακτηριστικοί για την αργολική πολιτιστική «οικογένεια», καθώς και μαρτυρίες για εμπορικές και πολιτιστικές επαφές με γειτονικές περιοχές⁵⁰. Η έλλειψη ενός έγκαιρα επεξεργασμένου πίνακα χρονολογικών αντιστοιχιών των στρώσεων που αποκαλύφθηκαν στις πολυάριθμες ανασκαφικές τομές (εντός και εκτός του σπηλαίου), ίσως και η μεγάλη ποσότητα του υλικού, φαίνεται ότι ήταν οι λόγοι για τους οποίους οι μέχρι στιγμής αναλυτικές δημοσιεύσεις μέρους της

47. Weinberg 1937, ειμ. 23-27, 33.

48. Caskey 1958. Η Vitelli 1974, σ. 35 κ.ε., προσφέρει μια συγκριτική σύνοψη των αρχιτεκτονικών και κεραμικών ευρημάτων από όλες τις τομές (Area J, Trench HTN, Pits BD, BE, AP), αλλά στηρίζει τη μελέτη της κυρίως στη στρωματογραφική διαδοχή στον τομέα J.

49. Vitelli 1974, σ. 41, πίν. 2, με την κατανομή των κατηγοριών νεολιθικής κεραμικής σε όλα τα στρώματα του τομέα J.

50. Βλ. προκαταρκτικές ανασκαφικές εκθέσεις στο Jacobsen 1969, 1973α, 1973β, 1974. Ο Phelps 1975, σ. 36-40, χρησιμοποιεί τα μέχρι το 1970 ανακοινωμένα αποτελέσματα της ανασκαφής και στηρίζει τις τυπολογικές συγκρίσεις και τα χρονολογικά συμπεράσματα που διατυπώνονται στη μελέτη του, σε προσωπική αυτοψία και σε προφορικές πληροφορίες των ανασκαφών. Ο Diamant 1974, σ. 29-77, παρουσιάζει για πρώτη φορά αναλυτικά τη στρωματογραφία του μάρτυρα «F/A Balk», και αναφέρει την ποσοτική κατανομή των κατηγοριών κεραμικής της MN και της NN στις διάφορες στρώσεις. Η Vitelli 1974, σ. 118-143, στηρίζει κυρίως στα δεδομένα από το μάρτυρα F/A, τα οποία προσπαθεί να συσχετίσει και να συμπληρώσει με δεδομένα από αντίστοιχες στρώσεις των άλλων ανασκαφικών τομών. Η οριστική δημοσίευση της νεολιθικής ακολουθίας από το Φράγγχι, που επιμελήθηκε η τελευταία, αναμένεται με μεγάλο ενδιαφέρον. Το πρώτο μέρος της, που αναφέρεται στις περιόδους AN και MN, κυκλοφόρησε μετά την ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας, βλ. K.D. Vitelli, Franchthi Neolithic Pottery, 1. Indiana Univ. Press 1993 (στη σειρά: Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc. 8).

κεραμικής από το Φράγγθι, δηλαδή οι εργασίες του S. Diamant (1974) και της K.D. Vitelli (1974), έλαβαν υπόψη τους κατά κύριο λόγο τα προϊόντα της ανασκαφής του μάρτυρα F/A (F/A Balk). Τα στρώματα του μάρτυρα F/A καλύπτουν τη διάρκεια της MN και της NN και από τη διερεύνησή τους συνάγονται τα παρακάτω συμπεράσματα, διατυπωμένα συνοπτικά⁵¹:

Ο μάρτυρας F/A εκτεινόταν μεταξύ των τομών F/F1 και A, με εμβαδόν περίπου 3X1,5 μ. και συνολικό όγκο επίχωσης 16,5 κυβ.μ. Κατά τα έτη 1969 και 1971 ανασκάφηκε μέχρι την κατώτερη στρώση του MN στρώματος (στρώμα V κατά τον Diamant⁵², στρώμα 8a-b κατά τη Vitelli⁵³) και το 1973 μέχρι την κατώτερη στρώση του AN στρώματος (στρώμα 12 κατά τη Vitelli). Ο Diamant περιέλαβε στη μελέτη του τις επιχώσεις της MN και της NN περιόδου και ομαδοποίησε τις 12 στρώσεις σε 5 (I-V, αριθμώνοντας από πάνω προς τα κάτω) στρώματα, χρονολογώντας το στρώμα I στη Χαλκολιθική (κατ' αυτόν: *Agota phase* ή *Final Neolithic*), τα στρώματα II-IV στη NN και το στρώμα V στη MN. Η Vitelli συμπεριέλαβε στην ανάλυσή της και τα AN στρώματα και, ξεκινώντας από προσωπική αξιολόγηση των στρωματογραφικών ενοτήτων και του περιεχομένου τους, κατέληξε στη διάκριση 12 στρωμάτων, από τα οποία αποδίδει τα στρώματα 1-2 στη Χαλκολιθική (*Final Neolithic*), 3-6a στη NN, 6b-8b στη MN και 10-12 στην AN⁵⁴. Ο Πίνακας II δείχνει την αντιστοιχία των στρωματογραφικών ενοτήτων των δύο μελετητών.

Η αιτία της διαφορετικής αξιολόγησης των στρωματογραφικών δεδομένων από τους μελετητές βρίσκεται στο διαφορετικό προσδιορισμό της κεραμικής των επάλληλων στρώσεων (*layers*), όπως φανερώνουν οι πίνακες Diamant 1974, σχέδ. 3.1 (εδώ βλ. Πίνακας III) και Vitelli 1974, πίν. 18a.b (εδώ βλ. Πίνακας IV). Η εύρεση της σωστής αντιστοιχίας των ποσοστών κάθε κατηγορίας κεραμικής στα NN και MN στρώματα είναι αδύνατη για τα στρώματα IIIa, IIIb και Va ή τα περίπου αντίστοιχά τους στρώματα 3, 4, 5 και 7a, 7b, 8a, καθώς τα αριθμητικά μεγέθη αναφέρονται στον κάθε μελετητή σε διαφορετικές στρωματογραφικές ενότητες. Συγκρίσιμες είναι αντίθετα οι πληροφορίες για τα στρώματα I, IIa-b, IVa, IVb, Vb ή τα 1, 2, 6a, 6b, 8b. Στους Πίνακες III (κατά Diamant) και IV (κατά Vitelli) έχουν συγκεντρωθεί οι πληροφορίες για την ποσοστιαία κατανομή της κεραμικής κατά κατηγορία και κατά στρώμα, δεν συμπεριελήφθησαν όμως τα δεδομένα της AN κεραμικής, αφού αυτά δεν σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενο της μελέτης μας.

Από την εξέταση των Πινάκων III και IV αναγνωρίζεται παρά τις διαφορές μεγεθών, ότι οι διαφανόμενες στην κεραμική τάσεις επιβεβαιώνουν μια συνεχή εξελικτική και χρονολογική ακολουθία από την ύστερη MN μέχρι την ύστερη NN, στα πλαίσια της οποίας την περίοδο ακμής των *Urfirnis*

51. Κατά την αξιολόγηση των δεδομένων από το μάρτυρα F/A και την προβολή των συμπερασμάτων αυτών σε σύνολα αστρωματογραφικών ευρημάτων από άλλες θέσεις, δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς ότι η στρωματογραφία στα σπήλαια, όπου συνήθως λείπουν τα δάπεδα και τα στρώματα καταστροφής, παρακολουθείται κατά κανόνα με βάση στρώσεις μικρού πάχους. Το γεγονός αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μικρής ή μεγάλης κλίμακας ανάμειξη του περιεχομένου των στρώσεων. Εξάλλου, είναι συνηθισμένο μικρά κινητά αντικείμενα να μετατοπίζονται από πάνω προς τα κάτω μέσα από διάκενα στις επιχώσεις ή στο πέτρωμα, και προς διάφορες κατευθύνσεις με την επενέργεια των τρωκτικών. Πρβλ. Diamant 1974, σ. 30. Vitelli 1974, σ. 143: «upward mobility».

52. Diamant 1974, σχέδ. 2.1.

53. Vitelli 1974, σχέδ. 69. Το χώμα από το μάρτυρα F/A κοσκινίστηκε με νερό, βλ. Jacobsen 1973a, σ. 57.

54. Και οι δύο μελετητές τονίζουν τον προκαταρκτικό χαρακτήρα της προτεινόμενης ομαδοποίησης των στρώσεων, η οποία είναι πιθανό να οριστεί διαφορετικά στην τελική δημοσίευση. Η Vitelli, ό.π., σ. 129, παρατηρεί ότι «the balk F/A does not necessarily include all phases of occupation represented at the whole of Franchthi». Από τον Πίνακα II σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι η Vitelli έλαβε προληπτικά υπόψη κάθε ελάχιστη διαφοροποίηση της περιεχόμενης κεραμικής και προτίμησε να ορίσει ως ενιαίο στρώμα κάθε στρώση με διαφοροποιημένο χρώμα και σύσταση χώματος. Με δεδομένο το λεπτό πάχος των ανθρωπογενών επιχώσεων σε σπήλαια, η προληπτική χρήση της μεθόδου αυτής δεν φαίνεται αδικαιολόγητη.

διαδέχεται η εμφάνιση και επικράτηση των μελανών στιλβωτών και των γραπτών με θαμπή διακόσμηση, που κι αυτά με τη σειρά τους συνυπάρχουν στο ανώτατο (ταραγμένο και ισοπεδωμένο) χαλκολιθικό στρώμα μαζί με τα αλοιφωτά (crusted painted, Pastosbemalte) και τα ερυθρά στιλβωτά (red burnished).

ΠΙΝΑΚΑΣ II. Χρονολογικός συσχετισμός των στρωμάτων στο μάρτυρα «F/A Balk» του σπηλαίου Φράγγχι (κατά: Vitelli 1974, σ. 118-138 και σχέδ. 69. Diamant 1974, σ. 29-32 και σχέδ. 2.1).

	VITELLI ΣΤΡΩΜΑ	DIAMANT ΣΤΡΩΜΑ	
(ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ) FINAL NEOLITHIC	1 I 2 IIa + IIb		(ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗ) AGORA-PHASE
NN	3IIIa 4IIIaIIIb 5IIIb 6aIVa	ΑΝΩΤΕΡΗ ΣΤΡΩΣΗ ΚΑΤΩΤΕΡΗ ΣΤΡΩΣΗ ΑΝΩΤΕΡΗ ΣΤΡΩΣΗ ΚΑΤΩΤΕΡΗ ΣΤΡΩΣΗ	(ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ) DULL-PAINTED PHASE
MN	6bIVb 7aVa 7b -//- 8aVa 8bVb	ΑΝΩΤΕΡΗ ΣΤΡΩΣΗ -//- -//- ΚΑΤΩΤΕΡΗ ΣΤΡΩΣΗ	(ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ) LERNA II PHASE
AN/MN	9		
AN	10 11 12		

Παράλληλα, πρέπει να τονιστεί η διαρκής παρουσία της άβαφης χονδροειδούς κατηγορίας των αγγείων για παρασκευή και φύλαξη τροφής σε πολύ μεγάλα ποσοστά, που παρουσιάζουν έντονη τάση αύξησης από το MN ως το χαλκολιθικό στρώμα, όπου τα «coarse/plain» αποτελούν το 60,2-75% του συνόλου. Αξιοσημείωτη είναι, ωστόσο, η αριθμητικά ελάχιστη παρουσία των γραμμωτών στιλβωτών (corinthian grey ware) και η σχεδόν παντελής απουσία (1 όστρακο κατά τον Diamant, 21 όστρακα κατά τη Vitelli) της πολύχρωμης γραπτής κεραμικής, που όμως απαντά σε μεγαλύτερες ποσότητες σε άλλες θέσεις, όπως στο λόφο του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill») της Κορίνθου, στη Γωνιά, στο σπήλαιο Κλένιας, στο Ανατολικό Γερογάλαρο Πρόσουμας. Αν το φαινόμενο αυτό υποδηλώνει ότι τα δεδομένα από το μάρτυρα F/A δεν είναι αντιπροσωπευτικά και δεσμευτικά για όλα τα σύνολα του σπηλαίου, ή αν απλά καθρεφτίζει την απουσία μιας χρονολογικής φάσης από τις επιχώσεις του σπηλαίου, ή, ακόμα, αν τελικά αφήνει να εννοηθεί ότι αυτές οι χαρακτηριστικές για την Κορινθία κατηγορίες δεν έφτασαν να υιοθετηθούν και από τους αγγειοπλάστες της νοτιοανατολικής Αργολίδος, όπως από εκείνους λ.χ. της αργολικής πεδιάδας (βλ. Λέρνα, Άρια), είναι ερωτήματα που μόνο μια συνολική θεώρηση όλου του κεραμικού υλικού από το Φράγγχι και η αναμενόμενη τελική δημοσίευσή του μπορούν να απαντήσουν.

ΠΙΝΑΚΑΣ III. Ποσοστιαία κατανομή των διαφόρων κατηγοριών κεραμικής της MN, NN και Χαλκολιθικής στα στρώματα I-IVb του μάρτυρα «F/A Balk» του σπηλαίου Φράγγχι (κατά: Diamant 1974, σχέδ. 3.1, 3.9, 3.56:f).

ΦΡΑΓΧΘΙ «F/A BALK» ΣΤΡΩΜΑ	I	II	IIIa	IIIb	IVa	IVb
ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗ/ΑΒΑΦΑ D: «COARSE/PLAIN» V: «COARSE/UNDIAGNOSTIC»	% 75,0	% 64,3	% 20,0	% 24,9	% 19,6	% 10,6
ΑΜΑΥΡΟΧΡΩΜΑ D: «DULL-PAINTED» V: «DULLP-PATT.+FABRIC»	0,8	11,5	24,5	12,0	2,7	-
ΓΡΑΠΤΑ ΤΟΥ ΡΥΘΜΟΥ ΜΕΛΑΝΟ- ΕΠΙ-ΕΡΥΘΡΟΥ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑΤΟΣ D: «BLACK-ON-RED»	-	-	-	-	3 ΟΣΤΡ.	-
ΠΟΛΥΧΡΩΜΑ ΓΡΑΠΤΑ	-	1 ΟΣΤΡ.	-	-	-	-
ΓΚΡΙΖΑ ΣΤΙΑΒΩΤΑ D: «CORINTHIAN GREY» V: «GREY BURNISHED»	-	0,3	2,0	1,0	0,3	-
ΜΕΛΑΝΑ ΣΤΙΑΒΩΤΑ D+V: «BLACK BURNISHED»	0,3	0,3	2,0	11,6	14,0	0,4
ΜΕ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΣΤΙΑΒΩΜΕΝΑ D: «SLIPPED AND BURNISHED» V: «BURNISHED MONOCHROME»	12,3	11,6	19,3	9,7	5,1	0,9
ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ URFIRNIS	7,2	12,3	31,6	40,0	58,1	88,2
D: «RED-ON-WHITE» V: «RED-ON-WHITE AND WHITE-ON-RED»	1,8	0,1	-	-	-	-
ΑΛΟΙΦΩΤΑ «CRUSTED»	1,7	0,3	0,3	-	-	-
ΜΕ ΕΡΥΘΡΟ ΣΤΙΑΒΩΜΕΝΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ D: «RED SLIPPED AND BURNISHED» V: ?*	0,3	0,1	-	-	-	-
ΜΕ ΥΠΟΛΕΥΚΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ D: «WHITE SLIPPED»? V: «WHITE/CREAM SLIP»	0,6	0,2	0,1	-	-	-

* Η κατηγορία αυτή δεν μνημονεύεται στη Vitelli.

ΠΙΝΑΚΑΣ IV. Ποσοστιαία κατανομή των διαφόρων κατηγοριών κεραμικής της MN, NN και Χαλκολιθικής στα στρώματα 1-6b του μάρτυρα «F/A Balk» του σπηλαίου Φράγγχι (κατά: Vitelli 1974, σ. 118-138 και πίν. 18a,b).

ΦΡΑΓΧΘΙ «F/A BALK» ΣΤΡΩΜΑ	1	2	3	4	5	6a	6b
ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗ/ΑΒΑΦΑ D: «COARSE/PLAIN» V: «COARSE/UNDIAGNOSTIC»	% 68,2	% 60,2	% 16,2	% 15,3	% 18,6	% 24,0	% 10,1
ΑΜΑΥΡΟΧΡΩΜΑ D: «DULL-PAINTED» V: «DULLP-PATT.+FABRIC»	5,3	14,8	32,6	17,4	5,0	2,3	0,01
ΓΡΑΠΤΑ ΤΟΥ ΡΥΘΜΟΥ ΜΕΛΑΝΟ- ΕΠΙ-ΕΡΥΘΡΟΥ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑΤΟΣ D: «BLACK-ON-RED»	-	-	-	-	-	-	-
ΠΟΛΥΧΡΩΜΑ ΓΡΑΠΤΑ	1 ΟΣΤΡ.	4 ΟΣΤΡ.	1 ΟΣΤΡ.	5 ΟΣΤΡ.	10 ΟΣΤΡ.	-	-
ΓΚΡΙΖΑ ΣΤΙΑΒΩΤΑ D: «CORINTHIAN GREY» V: «GREY BURNISHED»	1 ΟΣΤΡ.	12 ΟΣΤΡ.	18 ΟΣΤΡ.	-	-	-	-
ΜΕΛΑΝΑ ΣΤΙΑΒΩΤΑ D+V: «BLACK BURNISHED»	0,03	0,04	2,4	7,8	20,0	12,6	-
ΜΕ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ ΣΤΙΑΒΩΜΕΝΑ D: «SLIPPED AND BURNISHED» V: «BURNISHED MONOCHROME»	13,0	10,5	15,6	10,8	6,6	2,7	1,9
ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ URFIRNIS D: «RED-ON-WHITE» V: «RED-ON-WHITE AND WHITE-ON-RED»	7,8 21 ΟΣΤΡ. 1,3	13,0 14 ΟΣΤΡ. 0,01	31,7 1 ΟΣΤΡ.	48,3 -	49,0 2 ΟΣΤΡ.	58,9 4 ΟΣΤΡ. 0,01	87,7 -
ΛΛΟΙΦΩΤΑ «CRUSTED»	2,9	0,02	1 ΟΣΤΡ.	-	-	-	-
ΜΕ ΕΡΥΘΡΟ ΣΤΙΑΒΩΜΕΝΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ D: «RED SLIPPED AND BURNISHED» V: ?*	-	-	-	-	-	-	-
ΜΕ ΥΠΟΛΕΥΚΟ ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ D: «WHITE SLIPPED»? V: «WHITE/CREAM SLIP»	0,05	0,02	2 ΟΣΤΡ.	1 ΟΣΤΡ.	1 ΟΣΤΡ.	-	-

* Η κατηγορία αυτή δεν μνημονεύεται στη Vitelli.

Τα σύνολα από την Κόρινθο, τη Λέρνα και το Φράγγχι που περιγράψαμε, αποτελούν την έως σήμερα διαθέσιμη στρωματογραφική υποδομή για την ανασύσταση της ακολουθίας των MN και NN φάσεων στην Πελοπόννησο. Ευρήματα από οικισμούς, ανασκαμμένους στην αρχή του αιώνα, δεν μπορούν να συνυπολογιστούν στα στρωματογραφικά τεκμήρια, αφού η συνεισφορά τους έγκειται μόνο στον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου σχημάτων και διακοσμητικών μοτίβων. Για παράδειγμα, οι ανασκαφές του Blegen στη Γωνιά⁵⁵, το Φλιούντα⁵⁶, τη Νεμέα-Τσούγκιζα⁵⁷, την Πρόσυμνα⁵⁸ και τα Αγιωργίτικα⁵⁹ αποκάλυψαν άφθονο υλικό, που κατανέμεται σ' όλη τη νεολιθική εποχή. Στο σπήλαιο της Κλένιας⁶⁰ και στην Ασέα⁶¹ εκπροσωπούνται εντονότερα η NN και η Χαλκολιθική. Η νότια Πελοπόννησος (Λακωνία και Μεσσηνία) παραμένει ως προς τις περιόδους AN και MN terra incognita⁶², με εξαίρεση τα λαμπρά αλλά αστρωματογράφητα AN ευρήματα από το Κουφόβουνο Λακωνίας⁶³.

Το 1975 ανέλαβε ο W. Phelps το δύσκολο έργο της σύνθεσης και ταξινόμησης όλων των δεδομένων των σχετικών με τη νεολιθική κεραμική της Πελοποννήσου. Για το σκοπό αυτό περιέλαβε στη μελέτη του, εκτός από τα δημοσιευμένα ευρήματα παλαιότερων και νεότερων ανασκαφών, και τα προϊόντα επιφανειακών ερευνών και το αδημοσίευτο υλικό που του επιτράπη να μελετήσει, προερχόμενο από το σπήλαιο Κλένιας, τη Λέρνα και το Φράγγχι (ως το 1972), καθώς κι από την Αλεπότρυπα Μάνης (τα ευρήματα μέχρι το 1970)⁶⁴. Με τη βοήθεια των στρωματογραφικών δεδομένων σε συνδυασμό με τυπολογικές και στατιστικές συγκρίσεις, κατέληξε στην υποδιαίρεση της πελοποννησιακής νεολιθικής σε τέσσερις περιόδους: I (αντίστοιχη με την AN), II (= MN), III (= NN) και IV (= Χαλκολιθική). Στα πλαίσια αυτών των μεγάλων, από τον Phelps συμβατικά με λατινικούς χαρακτήρες οριζόμενων περιόδων, επιχειρήθηκε η διάκριση εξελικτικών βαθμίδων, τις οποίες προσδιόρισε χρησιμοποιώντας ιεραρχικά-εξελικτικά ταξινομικά κριτήρια: Σε κάθε περίοδο διακρίνει πρώιμη, μέση και ύστερη φάση εξέλιξης, οι οποίες – οσάκις υπάρχουν σαφώς στρωματογραφημένα κεραμικά σύνολα – υποδιαιρούνται σε ακόμα περισσότερες βαθμίδες. Αυτές οι βαθμίδες έπειτα, ακολουθώντας το σύστημα του Milošević για τη Θεσσαλία και του D. French για την κεντρική Ελλάδα, προσδιορίζονται με ονόματα ανασκαμμένων θέσεων και έχουν καθαρά χρονολογικό χαρακτήρα.

Για την επεξεργασία της διαδοχής κεραμικών τύπων στη NN, που μας απασχολεί ιδιαίτερα, ο Phelps

55. C. Blegen, *Gonia*, *MetrMusSt III* (1930), σ. 55-80.

56. W. Biers, *Excavations at Phlious, 1924: The Prehistoric Deposits*, *Hesperia* 38 (1969), σ. 443-458.

57. C. Blegen, *The American Excavations at Nemea, Season of 1924*, *Art and Archaeology* 20 (1925), σ. 23-33. Ο ίδιος, *Excavations at Nemea 1926*, *AJA* 31 (1927), σ. 421-440. Ο ίδιος, *Neolithic Remains at Nemea*, *Hesperia* 44 (1975), σ. 251-279. J. Harland, *The Excavations of Tsoungiza, the Prehistoric Site of Nemea*, *AJA* 32 (1928), σ. 63 κ.ε.

58. C. Blegen, *Prosymna*, Cambridge 1937.

59. C. Blegen, *Archaeological Discussions 1928: Ayioryitika*, *AJA* 32 (1928), σ. 533-555.

60. Phelps 1975, σ. 32.

61. Holmberg 1944, σ. 7-8, 31-61.

62. Επιφανειακά ευρήματα αναφέρονται από τη θέση Κόκορα Τρούπα, βλ. W. McDonald and R. Hope-Simpson, *Further Explorations in Southwestern Peloponnese: 1964-1968*, *AJA* 63 (1969), σ. 156, 167-169, 171.

63. Η ανασκαφή έγινε το 1941 από τον O.W. von Vacano. Το υλικό δημοσιεύθηκε πρόσφατα από τη J. Renard, *Le site néolithique et helladique ancien de Koufouvouno (Lakonie)*, Paris 1989.

64. Μετά τη χρονολογία αυτή οι έρευνες στο σπήλαιο συνεχίστηκαν από τον Γ. Παπαθανασόπουλο, βλ. Γ. Παπαθανασόπουλος, *Σπήλαια Διρού: Αι ανασκαφές του 1970-71*, *AAA IV* (1971), σ. 12-26, 149-154, 288-304. Ο ίδιος, *Σπήλαια Διρού*, *ΑΔ* 27 (1972), *Χρονικά*, 251-255, Πίν. 187-192. N. Lambert, *Grotte d'Alepotrypa*, *BCH* 96 (1972), σ. 845-871. Hauptmann 1971, σ. 350-352. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *Ο ναυτικός χαρακτήρας του νεολιθικού Διρού*, *Πρακτικά του Α' τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών*, 1983, 221-224. Ο ίδιος, *Το σπήλαιο Αλεπότρυπα στον Διρό Μάνης*, *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, σ. 80-84, αριθ. κατ. 17-46.

χρησιμοποίησε τη μέθοδο των στατιστικών συγκρίσεων της ποσοστιαίας κατανομής των ΝΝ κεραμικών κατηγοριών, κυρίως ανάμεσα στα σύνολα ευρημάτων από την Κόρινθο, παίρνοντας υπόψη και τα στρωματογραφικά δεδομένα από το Φράγγχι. Έτσι, διακρίνει στην Κόρινθο τρεις βαθμίδες εξέλιξης της κεραμικής⁶⁵: Η πρώτη περιλαμβάνει μελανά στιλβωτά αγγεία, γραπτά αγγεία της κατηγορίας «μελανό πάνω σε ερυθρό επίχρισμα» και λατρευτικά «ρυτά». Στη δεύτερη βαθμίδα του περιλαμβάνονται μελανά στιλβωτά, γκριζα στιλβωτά (corinthian grey), γραπτά με θαμπή σκοτεινόχρωμη ή πολύχρωμη διακόσμηση. Στην τρίτη βαθμίδα αποδίδει γκριζα στιλβωτά, γραπτά με θαμπή ή πολύχρωμη διακόσμηση και στιλβωτά αγγεία στα οποία η τεχνική στίλβωσης είναι διαφοροποιημένη, αφήνει δηλαδή ευδιάκριτα τα μεμονωμένα ίχνη του στιλβωτικού εργαλείου (stroke burnished ware). Σύμφωνα με την παραπάνω ταξινόμηση, το σύνολο από τη Δυτική Αγορά («Forum West») τοποθετείται σε μια πρώτη αλλά όχι αρχική βαθμίδα της ΝΝ, ακολουθούμενο από το σύνολο στο λόφο του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill»). Τα πολύχρωμα γραπτά των ρυθμών Γωνιάς και Κλένιας ανήκουν σε μια ακόμα πιο προχωρημένη βαθμίδα.

Η αδυναμία του παραπάνω χρονολογικού-εξελικτικού σχήματος, που προέκυψε από τα δεδομένα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου κυρίως, να καλύψει και να εξηγήσει φαινόμενα που παρουσιάζονται διαφοροποιημένα στην υπόλοιπη χερσόνησο, αναγνωρίζεται κι από τον ίδιο τον Phelps, που σημειώνει⁶⁶:

«But there are no closed deposits or strata corresponding exactly to these phases, and it is not possible in practice to apply them with much confidence to the material, either from Corinth itself, or from other sites, such as Klenia and Alepotrypa, where it is clear that a long sequence of pottery is represented».

Το τέλος της ΝΝ περιόδου, από την άποψη της κεραμικής παραγωγής, χαρακτηρίζεται από τη βαθμιαία εξαφάνιση των γραπτών και την εμφάνιση των διακοσμημένων με αλοιφή (crusted painted) αγγείων, των αγγείων με ερυθρό στιλβωμένο επίχρισμα ή με γραμμική στιλβωτή διακόσμηση και των εγγάρων με ζώνες από λεπτόγραμμα θέματα. Συνεχίζεται ακόμα η παραγωγή μελανών στιλβωτών αλλά σε διαφορετικά σχήματα και τύπους αγγείων και με ιδιόμορφη διακόσμηση, ενώ η διαρκώς αυξανόμενη σε ποσοστό χονδροειδής χρηστική κεραμική διακοσμείται κατά κανόνα με πλαστικά επιθήματα. Η αλλαγή στην κεραμική συνοδεύεται από μια σαφή αλλαγή στη διάταξη οικισμών (settlement pattern) ως συνέπεια της διαφοροποίησης (για όποιους λόγους θα δούμε παρακάτω, Κεφάλαιο IV, σ. 145 κ.ε.) της οικονομικής και κοινωνικής δομής του χαλκολιθικού πληθυσμού. Οι αναφερθείσες κατηγορίες χαλκολιθικής κεραμικής έχουν βρεθεί σε ανακατεμένες επιχώσεις ή σε επιφανειακές έρευνες σε αρκετές θέσεις της Πελοποννήσου⁶⁷, γεγονός που επιβάλλει σήμερα πια να αναθεωρήσουμε την επικρατούσα άποψη ως προς τη γεωγραφική έκταση του λεγόμενου πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, με τον οποίο η κεραμική αυτή συνδέεται, και να επεκτείνουμε τα διαπιστωμένα όρια εξάπλωσης του πολιτισμού αυτού σε όλη την Πελοπόννησο, αφού μάλιστα τα μόνα στρωματογραφικά κλειστά σύνολα της αντίστοιχης περιόδου αποκαλύφθηκαν σχετικά πρόσφατα στον Άγιο Δημήτριο κοντά στην Κοινότητα Λεπρέου Τριφυλίας και στο Σφακοβούνι Αρκαδίας⁶⁸.

65. Phelps 1975, σ. 184-185.

66. Phelps 1975, σ. 185.

67. Όλες οι γνωστές θέσεις της ΝΝ σημειώνονται στο Phelps 1975, χάρτης 3 (σχέδ. 64). Πρβλ. εκεί και σ. 186-187. Χάρτης των χαλκολιθικών θέσεων στο Zachos 1987, σχέδ. 71.

68. Σύντομη παρουσίαση της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής από τον προϊστορικό οικισμό (με φάσεις της Χαλκολιθικής και της ΠΕ) στο Σφακοβούνι Αρκαδίας έκανε ο ανακαφέας Θ. Σπυρόπουλος στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987. Βλ. επίσης, Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 139-140.

II. 1.2.

Η συνοπτική αναδρομή στην ιστορία της έρευνας της πελοποννησιακής κεραμικής της ΝΝ περιόδου είχε σκοπό, αφενός να εντοπίσει μέσα στο σύνολο του γνωστού υλικού τις στρωματογραφικά αξιόπιστες μαρτυρίες, αφετέρου να καταδείξει το μεθοδολογικό δεδομένο που έχει διαμορφωθεί για τη μελέτη αυτής της κατηγορίας υλικών καταλοίπων.

Η μελέτη της κεραμικής από την Άρια θα στηριχτεί αναγκαστικά σ' αυτά τα δεδομένα για να επιτύχει το στόχο της, όπως αυτός καθορίστηκε στην Εισαγωγή. Επειδή όμως ένα σημαντικό μέρος της ανάλυσης, που ακολουθεί στα Κεφάλαια II.1-6, αναφέρεται σε έννοιες όπως «διακοσμητικός ρυθμός», «δομή», «συμμετρία», τις οποίες χρησιμοποιεί ως εργαλεία ανίχνευσης διακοινοτικών σχέσεων μέσα στη συγκεκριμένη γεωγραφική/οικοσυστημική ενότητα, δηλαδή τη βορειοανατολική Πελοπόννησο, και επειδή το περιεχόμενο και η ερμηνευτική εμβέλεια αυτών των όρων έχουν αποτελέσει αντικείμενο βαθύτατης και συνεχιζόμενης αμφισβήτησης και αναζήτησης στα πλαίσια των ποικίλων κοινωνικο-οικονομικών προσεγγίσεων των ανθρωπίνων τεχνοσκευασμάτων, θεωρώ σκόπιμο να παραθέσω τα βασικά σημεία της σχετικής προβληματικής, που δεν άφησε ασυγκίνητη και τη μελέτη αυτή.

Η μελέτη του «ύφους» ή «ρυθμού» (style) αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα κάθε αρχαιολογικής ανάλυσης. Το «ύφος» επενεργεί – και μπορεί επομένως να διαβαστεί – στο επίπεδο του ατόμου, μιας ομάδας ή μιας κοινωνίας, αναπτύσσεται άρα μέσα στο χώρο και το χρόνο, χωρίς οι μεταβλητές αυτές να εξαντλούν τους παράγοντες διαφοροποίησής του⁶⁹. Το «ύφος» ως στοιχείο της ταυτότητας ενός πολιτισμού δεν μπορεί να διαχωριστεί από το αντίστοιχό του κοινωνικό πλέγμα, μέσα από το οποίο τα εκάστοτε πολιτιστικά επιγενόμενα (material culture) αναβαθμίζονται σε φορείς κοινωνικών αξιών. Ως αναλυτές οι αρχαιολόγοι χρησιμοποιούμε το «ύφος» ως εργαλείο προσέγγισης και κατανόησης των σημασιολογικών κωδίκων που κρύβονται σε κάθε αρχαιολογικό τύπο. Η αρχαιολογική ανάλυση του «ύφους» κάτω από την καθοριστική επίδραση της ιστορίας της τέχνης επιχείρησε παραδοσιακά να αποσυνδέσει από τα μελετώμενα αντικείμενα «αυτό που ενδεχομένως αποτέλεσε το αυθεντικό τους μήνυμα και την αρχική τους λειτουργία..., διασπώντας τα σε σχήματα (patterns), δείγματα (samples)...»⁷⁰. Έτσι δημιουργήθηκε, και αναπαράγεται σε κάθε νέα προσπάθεια ανάλυσης του ύφους ενός αρχαιολογικού συνόλου, μια αναπόφευκτη πόλωση ανάμεσα α) στην προδιάθεση του σύγχρονου αναλυτή να «διαβάσει» πάνω στο ύφος των αρχαιολογικών τύπων (και στη διαφοροποίησή του) αλλαγές, που ανάλογα με την οπτική γωνία του μελετητή μπορεί να αναχθούν σε ιστορικούς, οικονομικο-κοινωνικούς, ή λειτουργικούς μεταβλητούς παράγοντες, και β) στην εκ μέρους του δημιουργού ενός τύπου (ή ομάδας τύπων) φόρτιση των δημιουργημάτων του με δυνατότητες εκπομπής μηνυμάτων, των οποίων τη φύση και τους μηχανισμούς μετασχηματισμού σε μετρήσιμα «ορατά» μεγέθη απεγνωσμένα αναζητούμε σήμερα να κατανοήσουμε⁷¹.

Στην παραδοσιακή μεθοδολογία στυλιστικής ανάλυσης αρχαιολογικών συνόλων, που αποτέλεσε την κυρίαρχη πρακτική σχεδόν μέχρι τη δεκαετία του '60, το «ύφος» εξυπηρέτησε τη δόμηση ενός σκελετού χρονολογικών ακολουθιών, ερμηνευόμενο κατακόρυφα κατά μήκος αποκλειστικά του άξονα του χρόνου. Αργότερα αναπτύχθηκε η παράλληλη προσέγγισή του από πλευράς οριζόντιας «χωρικής» διάδοσης, με στόχο την αναγνώριση ομοειδών κοινωνικών ενοτήτων. Η προβληματική διευρύνθηκε με την απόπειρα

69. Κωτσάκης 1983, σ. 164-169.

70. Will. Sauerlander, From Stillus to Style: Reflections on the Fate of a Notion, Art History 6 (1983), σ. 253-270.

71. M.W. Conkey and Chr.A. Hastorf (εκδ.), The Uses of Style in Archaeology, Cambridge Univ. Press 1990, σ. 3.

κατανόησης του «ύφους» ως δείκτη ειδικότερων κοινωνικών διεργασιών, όπως είναι η κοινωνική συνάφεια (interaction) και ανταλλαγή (exchange)⁷².

Το πιο κοινό πεδίο πειραματικής άσκησης πολυδιάστατων προσεγγίσεων του «ύφους» και της διαφοροποίησής του αποτελεί στην αρχαιολογική ανάλυση η κεραμική. Είναι προφανές ότι τούτο συμβαίνει, επειδή η κεραμική συνιστά την αριθμητικά ισχυρότερη – ενίοτε μοναδική – κατηγορία υλικών μαρτύρων της φυσικής παρουσίας και δραστηριότητας μιας κοινωνικής ομάδας σ' ένα συγκεκριμένο χώρο. Κι ακόμα, επειδή τα μορφολογικά στοιχεία της κεραμικής (σχήμα αγγείου, διακόσμηση), όπως και τα φυσικά της χαρακτηριστικά (τεχνολογία), θεωρούνται από τους πιο ευαίσθητους δείκτες της «ταυτότητας» των δημιουργών τους και των επηρεασμών, τους οποίους υφίστανται αυτοί από διάφορες φυσικές (περιβάλλον) και κοινωνικές (οικονομία, ιδεολογία, οργάνωση) μεταβλητές⁷³. Η αποδοχή της σημασιολογικής ευγλωπτίας της κεραμικής, που υποκρύπτεται στην παραπάνω θέση, προϋποθέτει ότι έχουμε προηγουμένως αποδεχθεί πως στην κεραμική, και ιδιαίτερα στην ποιότητά της που ορίζεται ως «ύφος» ή «style» (και η οποία, επαναλαμβάνουμε, δεν αναφέρεται μόνο στη διακόσμηση αλλά και στα υπόλοιπα μορφολογικά-τεχνολογικά της χαρακτηριστικά), αποτυπώνεται η ανθρώπινη συμπεριφορά. Το κεντρικό και αμφιλεγόμενο θέμα είναι όμως τελικά, τι αποτυπώνεται και κυρίως, πώς αποτυπώνεται πάνω στην κεραμική. Συνθέτοντας τις σχετικές με το ζητούμενο απαντήσεις που διατυπώθηκαν από αναλυτές, που προσέγγισαν το πρόβλημα από διάφορες οδούς – πάντα όμως από την οπτική γωνία της κοινωνικής διάστασης του αγγειοπλάστη –, ο Κωτσάκης καταλήγει⁷⁴:

«Για την πρώτη ερώτηση πιστεύω ότι έχω μια απάντηση: αποτυπώνεται η κοινωνική αξία του αντικειμένου. Για τη δεύτερη η απάντηση δεν μπορεί να είναι το ίδιο πλήρης. Θα πρότεινα ότι η αποτύπωση αυτή γίνεται με δύο τρόπους: ο πρώτος αναφέρεται σ' ένα επίπεδο μη συνειδητό, όπως για παράδειγμα, η διαφορά στην κατανομή ενός κεραμικού προϊόντος, ένα επίπεδο που οι ανθρωπολόγοι θα ονόμαζαν 'etic' (Harris 1968). Υποψιάζομαι ότι οι πρώτες αρχαιολογικές αναλύσεις (π.χ. Binford 1965, 1968) είχαν ένα τέτοιο επίπεδο αποκλειστικά υπόψη τους. Ο δεύτερος τρόπος αναφέρεται σ' ένα επίπεδο συνειδητών αποτυπώσεων (emic) (Hodder 1979b), σ' ένα επίπεδο μετωνυμικό και μεταφορικό, που προϋποθέτει τη λειτουργία κωδίκων και συμβολισμών(...)».

Σε νεότερη μελέτη του περί «ύφους» στην αρχαιολογική ανάλυση, ο Hodder⁷⁵, αφού διατυπώσει λακωνικά τον ορισμό «style is 'a way of doing', where 'doing' includes the activities of thinking, feeling, being», και αφού αναφερθεί στις ομάδες παραγόντων που επηρεάζουν τις διαδικασίες «της σκέψης, του συναισθήματος, της συνειδητοποίησης της ύπαρξης», με αποτέλεσμα οι επηρεασμοί αυτοί να εκδηλώνονται με μια αλλαγή του «way of doing», δηλαδή της συμπεριφοράς, καταλήγει να επαναλάβει τη θέση που με διαφορετική διατύπωση εκφράστηκε παραπάνω από τον Κωτσάκη, ότι δηλαδή πίσω από φαινομε-

72. Για μια ιστορική αναδρομή στα στάδια διαμόρφωσης της πολυδιάστατης προσέγγισης του «style» στα πλαίσια της αρχαιολογικής ανάλυσης, βλ. St. Plog, *Social Interaction and Stylistic Similarity: a Reanalysis*, στον τόμο: M.B. Schiffer (εκδ.), *Advances in Archaeological Method and Theory*, I, 1978, σ. 143-182.

73. Πρβλ. Γ. Χουρμουζιάδης, *Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής*, *Ανθρωπολογικά* 2 (1981), σ. 39-54. Στη σελ. 41: «..Τα προϊόντα της νεολιθικής οικιοτεχνίας περιγράφουν από μόνα τους την κοινωνική τους σημασία, γιατί ταυτόχρονα παράγουν πληροφορίες σχετικές με τη χρήση, την τεχνολογία και τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες κατασκευάστηκαν». T. Cullen, *Social Implications of Ceramic Style in the Neolithic Peloponnese*, στο Kingery W.D. (εκδ.), *Ancient Technology to Modern Science*, American Ceramic Society, Columbus O.H. 1985, σ. 77-100.

74. Κωτσάκης 1983, σ. 181.

75. I. Hodder, *Style as Historical Quality*, στον τόμο: M.W. Conkey and Chr.A. Hastorf (εκδ.), *The Uses of Style in Archaeology*, Cambridge Univ. Press 1990, σ. 44-51.

νικά ασύνδετες μαρτυρίες υπάρχει ένα συνδυαστικό κοινό υπόβαθρο, που εκτείνεται στο επίπεδο των ασυνείδητων συνειρμών κοινωνικών αρχτύπων:

«..The coherence, the style, is only created as part of an interpretive insight. In the Neolithic case, the interpretive key is suggested to be a concern with the relationship between the social (the communal) and the individual⁷⁶. (...) Style involves interpreting the world in terms of general principles which work over central areas of social concern»⁷⁷.

Στην προσπάθεια κατανόησης των μηχανισμών, μέσω των οποίων στο ύψος της κεραμικής αποτυπώνονται από τους αγγειοπλάστες κοινωνικά αρχέτυπα συμπεριφορών, μηνύματα και συμβολισμοί, η αρχαιολογική έρευνα – θέλοντας να αυτονομηθεί από τις μεθόδους της ιστορίας της τέχνης και συμπλέοντας με εκείνες της κοινωνικής ανθρωπολογίας – χρησιμοποίησε ή και υποκίνησε συχνά εθνογραφικές μικρής κλίμακας έρευνες σε κοινωνίες μη ισοπεδωμένες από τη βιομηχανική παραγωγική διαδικασία. Το πλεονέκτημα τέτοιων ερευνών είναι ότι έχουν τη δυνατότητα όχι μόνο να καταγράψουν «εν λειτουργία» τις παραγόμενες στην κοινότητα σειρές κεραμικών τύπων, αλλά να μελετήσουν και την κοινωνική δομή και να αναζητήσουν μέσα στην εμπειρία και τη συνείδηση των αγγειοπλαστών τις απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με τους λόγους της ποικιλίας τύπων και διακόσμησης. Το επιστημονικό δικαίωμα προβολής – μετά από έλεγχο και με περίσκεψη⁷⁸ – των συμπερασμάτων εθνογραφικών ερευνών προς τα πίσω, σε κοινωνίες χαμένες στην προϊστορία, τις οποίες προσπαθούμε να κατανοήσουμε μέσα από τον καθρέπτη των υλικών τους καταλοίπων, παρέχει η διαπίστωση ότι:

«οι άνθρωποι ως μέλη κοινωνιών κυβερνώνται από φυσικούς νόμους, όχι με την έννοια ότι δεν έχουν δυνατότητα ελεύθερης επιλογής να κάνουν διαφορετικά πράγματα στις περισσότερες περιπτώσεις..., αλλά με την έννοια ότι οι τρόποι δυναμικής συμπεριφοράς εντάσσονται σ' ένα πλαίσιο που μπορεί να προβλεφθεί, να περιγραφεί και να εξηγηθεί, με μέτρο τις γενικές κανονικότητες (in terms of general regularities)» (πρβλ. παραπάνω, Εισαγωγή, σ. 22, υποσημ. 27).

Επιλέξαμε δύο από τις πολυάριθμες εθνογραφικές έρευνες με αντικείμενο την κεραμική, για να εξετάσουμε αν και ως ποιο βαθμό τα συμπεράσματά τους μπορεί να βοηθήσουν στην κατανόηση των μηχανισμών αποτύπωσης στα προϊστορικά αγγεία της κοινωνικής τους σημασίας, και επομένως, και των μηχανισμών στυλιστικής τους διαφοροποίησης.

Στην κοινότητα Dangwara στην επαρχία Malwa, ένα εύφορο υψίπεδο στις κεντρικές Ινδίες με εντατική γεωργική παραγωγή αλλά με χαμηλόμισθους γεωργικούς εργάτες, που συμπληρωματικά εκτρέφουν σε οικογενειακή βάση μερικά ζώα για άρωση και παραγωγή γαλακτοκομικών, ο D. Miller⁷⁹ κατέγραψε με οξυδέρκεια τις παραγωγικές δομές, την κοινωνική ιεραρχία, το (γενικά χαμηλό) βαθμό εκμετάλλευσης διάφορων τεχνολογιών στις παραγωγικές διαδικασίες, και τον τρόπο με τον οποίο οι δομές αυτές καθρεφτίζονται στον έντονα διαβαθμισμένο οικιστικό χώρο της κοινότητας. Στην Dangwara, που με 1.537 περίπου κατοίκους θεωρείται μεγάλος οικισμός, η εξωγαμία είναι συνηθισμένο φαινόμενο (οι περισσότερες γυναίκες προέρχονται από χωριά που απέχουν κατά μέσο όρο 39,5 χλμ.) και η αναζήτηση

76. Ό.π., σ. 48.

77. Ό.π., σ. 49.

78. Πρέπει να τονιστεί ότι η αξία των συμπερασμάτων των εθνογραφικών ερευνών για την αρχαιολογία είναι ευθέως ανάλογη με την προσοχή, με την οποία έχουν διατυπωθεί οι ερευνητικοί στόχοι, όπως ορθά επισημαίνει ο Jacobsen: T. Jacobsen, Another Modest Proposal: Ethnoarchaeology in Greece, στον τόμο: N. Wilkie and W. Coulson (εκδ.), Contributions to Aegean Archaeology: Studies in Honor of William A. McDonald, 1985, σ. 91-107.

79. D. Miller, Artefacts as Categories: A Study of Ceramic Variability in Central India, Cambridge Univ. Press 1985. Πρβλ. παραπάνω Εισαγωγή, σ. 20-21, υποσημ. 19-20.

νύφης έχει ως αποτέλεσμα τη διατήρηση καλών επαφών με κοινότητες διάσπαρτες σε έκταση 10 χιλιάδων τ.χλμ.⁸⁰. Λίγα «μαγαζιά» προσφέρουν τα στοιχειώδη, ενώ η προμήθεια των περισσότερων ειδών ρουχισμού και οικοσκευής γίνεται στη γειτονική πόλη που απέχει 10 χλμ. Καθοριστική για την κοινωνική οργάνωση είναι η κατανομή των κατοίκων σε «κάστες», μια έννοια που εμπεριέχει τόσο την κοινωνική προέλευση όσο και την οικονομική δύναμη και τη θρησκευτική ένταξη του ατόμου σε μια από τις πολλές ιδεολογικές και λατρευτικές διαφοροποιήσεις μεταξύ Σιχ, Ινδουιστών και Βραχμάνων. Η συναίσθηση της κάστας υποβάλλει σε κάθε άτομο στερεότυπες εικόνες προσωπικότητας και συμπεριφοράς, οι οποίες ασκούν σημαντική επίδραση σε πολλές πλευρές της καθημερινής πρακτικής στις σχέσεις των ατόμων και των ομάδων μέσα στην κοινότητα. Η παραδοσιακή απασχόληση των μελών μιας κάστας με συγκεκριμένη παραγωγική εξειδίκευση έχει υποχωρήσει, εξαιτίας της αυξημένης ζήτησης εργατικών χεριών για καλλιέργειες, ωστόσο ορισμένοι τομείς εξειδικευμένης οικοτεχνικής παραγωγής (καλαθοπλέκτες, ξυλουργοί, πεταλωτές, σιδηρουργοί, αγγειοπλάστες) διατηρούνται και εκτελούνται από μέλη της κάστας, η οποία παραδοσιακά παρήγαγε τα είδη αυτά.

Σύμφωνα μ' αυτά, λοιπόν, οι έξι οικογένειες (παλαιότερα ήσαν δύο) που ασχολούνται στην κοινότητα Dangwara με την παραγωγή πήλινων αγγείων, προέρχονται από την κάστα των αγγειοπλαστών. Είναι αξιοσημείωτο ότι η προετοιμασία του πηλού, το πλάσιμο στον τροχό και το ψήσιμο του αγγείου γίνονται από τους άνδρες (potters), ενώ οι γυναίκες εκτελούν τη διακόσμηση (painters). Ο Miller κατέγραψε τη διαδικασία κατασκευής 27 κοινών και 24 λιγότερο συνηθισμένων τύπων αγγείων, επιχειρώντας μια πολυεπίπεδη προσέγγιση της διαφοροποίησής τους. Σύμφωνα και με εξηγήσεις των ίδιων των δημιουργών, αυτή οφείλεται βασικά σε τρεις ομάδες αλληλοεπιδρώντων παραγόντων, κάθε μία από τις οποίες υπερισχύει και εκφράζεται στον αντίστοιχο τύπο και τη διακόσμησή του. Οι παράγοντες διαφοροποίησης ανάγονται στον τομέα της τεχνολογίας του αγγείου (επιλογή κοιτάσματος πηλού, πλαστικότητα μείγματος, είδος προσμεϊξεων, ενίσχυση της βάσης στα εμπηγμένα στο χώμα αγγεία, χρήση αναγωγικής ή οξειδωτικής όπτησης, εξειδίκευση των αγγειοπλαστών κτλ.), στον τομέα της λειτουργικότητας και του βαθμού ζήτησης του αγγείου μέσα στο χώρο της οικιακής, της «εθιμικής» ή της λατρευτικής χρήσης, και στον τομέα των εννοιολογικών συμβολισμών, τους οποίους το αγγείο φέρει και εκπέμπει κωδικοποιημένους σε μεγέθη όγκου, επιφάνειας, χρώματος.

Φαίνεται ότι η παρατήρηση της πράξης του αγγειοπλάστη και της κυκλοφορίας του αγγείου μέσα στην κοινότητα, καθώς και οι συζητήσεις με τους κατασκευαστές ή τους καταναλωτές των αγγείων, μπορούν να βοηθήσουν σημαντικά την προσέγγιση των τεχνολογικών και λειτουργικών αιτιών διαφοροποίησης του ύφους των (φόρμας-διακόσμησης). Εκεί που ακόμα και σε σύγχρονες κοινωνίες η κατανόηση της διαφοροποίησης της κεραμικής προσκρούει σε στεγανά κωδικοποιημένης και ασυνείδητα συντηρούμενης συμπεριφοράς, είναι η αποκρυπτογράφηση της συμβολιστικής του αγγείου. Πιο απλά, γιατί ο κεραμέας διακοσμεί το αγγείο; Κι όταν το κάνει, γιατί επιλέγει ορισμένα μοτίβα για συγκεκριμένους τύπους; Και τι σημαίνουν τα διακοσμητικά στοιχεία για τον παραγωγό ή/και για τον καταναλωτή της κεραμικής;

Πρέπει να πούμε ότι τα αγγεία της Dangwara, όταν η διακόσμησή τους δεν αρκείται απλά στην αντιπαράθεση δύο διαφορόχρωμα επιχρισμένων μερών της επιφάνειας, φέρουν γραπτά σχηματοποιη-

80. Πρβλ. T. Jacobsen, *Seasonal Pastoralism in Southern Greece: A Consideration of the Ecology of Neolithic Urfirnis Pottery*, στον τόμο P. Rice (εκδ.), *Pots and Potters*, Monograph XXIV, Institute of Archaeology, Univ. of California, Los Angeles 1984, σ. 27-43.

μένα ή γεωμετρικά θέματα (ροζέττες, γιρλάντες, διαγραμμισμένα τρίγωνα), παραταγμένα στις ζώνες του ώμου. Σε λίγα θέματα διακρίνεται η υπαινικτική αναφορά παγωνιών, πουλιών, ψαριών, σκορπιού. Κάτω από την πίεση των ερωτήσεων του ερευνητή, οι αγγειοπλάστες αναγκάστηκαν να παραδεχθούν ότι ορισμένα μοτίβα αναπαριστούν γνωστά τους άνθη ή ζώα, αλλά πιο συχνά δήλωσαν ότι δεν γνωρίζουν αν και τι τα μοτίβα αυτά αναπαριστούν. Γενικά οι πληροφοριοδότες δεν έδειξαν να αναπαράγουν συνειδητά μηνύματα μέσα από τα σχήματα και τη διακόσμηση των αγγείων τους.

Αναζητώντας έμμεσες πηγές πληροφόρησης, ο Miller ανατρέχει στον κόσμο των γυναικών-painters, στα χρώματα, στα μοτίβα και στα υλικά που χρησιμοποιούν για το στολισμό του σώματος και της ενδυμασίας, ανάλογα με την κάστα τους. Ερευνά ακόμα σ' ένα άλλο επίπεδο συμβολικής ερμηνείας τη σχέση της διακοσμητικής συμμετρίας των αγγείων με τα αξιώματα που διέπουν ζωγραφικές συνθέσεις σε τοίχους ιερών χώρων και βωμούς, και διαπιστώνει την ύπαρξη ενός κοινού αξιώματος: της ακτινωτής συμμετρίας (radial symmetry) και της επιμονής στη συνάρθρωση των συνθέσεων σε κύκλο, τετράγωνο και τρίγωνο, που εναλλάξ αλληλοπεριέχονται. Τα βασικά αυτά σχήματα και οι συνδυασμοί τους μορφοποιούν θεμελιώδεις τρόπους σύλληψης και συμβολισμού του κόσμου και των πνευμάτων στον Ινδουισμό.

Η απάντηση στο θεμελιώδες ερώτημα «γιατί διακοσμούνται τα αγγεία» απετέλεσε το κίνητρο για τη μελέτη της κεραμικής σε χωριά των φυλών Mafa και Bulahay στο βόρειο Καμερούν από τους David, Sterner και Gavua⁸¹. Οι ερευνητές ξεκινούν από την αποδοχή της ερμηνευτικής άποψης ότι η διακόσμηση και άλλες πλευρές της μορφής των τεχνοσκευασμάτων αποτελούν αποτελεσματικά μέσα («cost-effective means») μετάδοσης μηνυμάτων, και η υπόθεση εργασίας τους είναι ότι στη διακόσμηση των αγγείων ενυπάρχει ο μεταφορικός συμβολισμός του ανθρώπινου σώματος. Προχωρούν, επομένως, μέσα από παρόμοιες με εκείνες του Miller οδούς προσέγγισης των διακοσμητικών θεμάτων (εγχάρακτων, έντριπτων ή επίθετων, ποτέ γραπτών) των αγγείων, ερευνώντας τις αντιστοιχίες με τον τρόπο βαφής του σώματος σε διάφορες περιστάσεις, με τα σχήματα της κόμης, της καλύπτρας και των κοσμημάτων. Έτσι, καταλήγουν να διακρίνουν κοινά σύμβολα στο στολισμό των αγγείων και των σωμάτων: απλούς ή διπλούς κόμβους, στρεπτές σπείρες, γαιώδη χρώματα. Οσάκις οι αγγειοπλάστες, που είναι αποκλειστικά γυναίκες, ερωτήθηκαν για τους λόγους χρήσης ομοιόχρωμων επιχρισμάτων και αλοιφών στην επιφάνεια των αγγείων (πολλά από τα οποία θεωρούνται ότι περιέχουν καλά ή κακά πνεύματα) και των σωμάτων, απάντησαν ότι τούτο είναι τυχαίο ή πάντως ότι «έτσι το βρήκαμε». Ωστόσο οι ερευνητές θεωρούν ότι η ομοιότητα στη μεταχείριση της επιφάνειας των αγγείων και των σωμάτων «καθρεφτίζει» την κοινή σύλληψη της υπόστασης των δύο «φορέων», πάνω στους οποίους τα μοτίβα και τα χρώματα λειτουργούν ως σύμβολα σε ένα είδος συμπαθητικής μαγείας.

Αναζητώντας τη σημειολογία των μοτίβων, οι ερευνητές πιστεύουν ότι ανακαλύπτουν στο χώρο των κοινωνικών αξιών τη ρίζα του μοτίβου της στρεπτής σπείρας, που αναπαριστά τους διδύμους, άρα την αφθονία και άρα τη δύναμη, και μερικών άλλων μοτίβων, όπως τα πλαστικά μαστίδια ή κόμβοι. Για το ιδεολογικό-συμβολικό αντίστοιχο όμως της έντυπης, στικτής ή νυχωτής διακόσμησης, ή των αβακωτών που εκτελούνται με σκούπα πάνω στον υγρό πηλό, παραδέχονται ότι δεν υπάρχει μαρτυρία στη διακοσμητική του σώματος, ούτε μπορεί να ανιχνευθεί κάποια αποτροπαική ή συμβολική σημασία τους.

Η επίμονη αναζήτηση συμβολισμού στη διακόσμηση, και μάλιστα την ανεικονική-γεωμετρική, οδήγησε, κατά την άποψή μου, τους τρεις ερευνητές σε υπέρβαση των ερμηνευτικών δυνατοτήτων της μεθόδου τους και σε «κατασκευή εξισώσεων» στα όρια της αυθαιρεσίας, οσάκις δεν τους οδήγησε σε

81. N. David, J. Sterner and K. Gavua, Why Pots Are Decorated, Current Anthropology 29, 3 (1988), σ. 365-389.

αδιέξοδο. Όπως ορθά επεσήμανε ο R. Bedaux⁸² στον κριτικό σχολιασμό της παραπάνω έρευνας, για ορισμένα είδη διακόσμησης, όπως έχει αποδειχθεί σε άλλα περιβάλλοντα, αρκεί μόνη η αναγωγή τους σε τεχνολογικούς ή λειτουργικούς παράγοντες. Λ.χ., οι επίθετες πλαστικές ταινίες προστίθενται για να ενισχύσουν το σημείο ένωσης δύο χωριστά πλασμένων μερών του αγγείου⁸³, ή τα εγχάρακτα-έντυπα-επίθετα μοτίβα χρησιμεύουν για να αποτρέψουν το γλίστρημα του αγγείου στο πιάσιμο, ή ακόμα τα πλαστικά μαστίδια ή τα εγχάρακτα σημάδια μπορεί να αποτελούν το σήμα του αγγειοπλάστη κ.ο.κ⁸⁴.

Από τις δύο προσεγγίσεις του προβλήματος «τι σημαίνει η διακόσμηση των αγγείων», που παρουσιάστηκαν παραπάνω, επειδή αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα των σύγχρονων θεωρητικών τάσεων που επικρατούν στην ανάλυση των κεραμικών συνόλων, συνάγονται χρήσιμα κατά την άποψή μου συμπεράσματα, θετικά και αρνητικά: α. Η μορφολογία και η διακόσμηση των αγγείων (το «ύφος») είναι πολυσημικά και η πηγή της ερμηνείας τους βρίσκεται στον κοινωνικό χώρο. β. Εάν είχαμε τη δυνατότητα για παρατήρηση της κατασκευαστικής διαδικασίας και για συζήτηση με τους προϊστορικούς κατασκευαστές-καταναλωτές του εκάστοτε αναλυόμενου κεραμικού συνόλου, θα φθάναμε σε βαθύτερη κατανόηση της πολυσημικής τους παρουσίας. Εφόσον αυτό δεν είναι δυνατόν, η προσέγγιση της προϊστορικής κεραμικής πρέπει να γίνεται μέσω όλων των πιθανών οδών που οι διαθέσιμες μαρτυρίες καθιστούν προσιτές. γ. Η επιβολή ενός μοντέλου προσέγγισης της κεραμικής και μιας υπόθεσης εργασίας (working hypothesis) στο εξεταζόμενο σώμα του υλικού δεν είναι θεμιτό να φθάνει σε αυθαίρετες αποδεικτικές κατασκευές, που υποκαθιστούν ως προκρούστεια κλίνη την ελλείπουσα μαρτυρία των κατασκευαστών με την πρόθεση του μελετητή, διότι τότε η πόλωση που αναφέραμε στην αρχή της συζήτησης (βλ. παραπάνω, σ. 49, υποσημ. 71) διευρύνεται αντί να μειώνεται. Ο αναλυτής πρέπει να αναγνωρίζει τα γνωστικά όρια των μεθόδων του, ώστε να αποφεύγει τις ακραίες, αφελείς και μηχανιστικές απόπειρες ανασύστασης παρωχημένων νοητικών διαδικασιών,

«...διότι η διάπλαση εικόνων ή η φαντασία είναι δύσκολο να ερμηνευθούν με παρόμοιους μηχανισμούς... Η πείρα, από τη διαδρομή πολλών αιώνων ανθρωπίνης επιστήμης, έχει ίσως καταστήσει τη ματιά μας έγκλειστη στα εγγενή όρια αυτής της επιστήμης.... Ή το παιχνίδι λοιπόν έχει άλλο νόημα, ή οι κανόνες του δεν είναι με πληρότητα γνωστοί...»⁸⁵.

II. 1.3.

Η εθνοαρχαιολογική έρευνα στην Ελλάδα με αντικείμενο τη μελέτη του κύκλου παραγωγής-διάθεσης της χρηστικής κεραμικής (σε αντιδιαστολή με την «τουριστική» που εισέβαλε στο χώρο με διαβρωτικές

82. Μετά το κείμενο της μελέτης, ό.π., σ. 379-385, παρατίθενται τα κριτικά σχόλια επτά ειδικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κριτική τους κινείται μεταξύ ψυχρής επιφύλαξης και ενθουσιώδους αποδοχής.

83. Παρόμοιες παρατηρήσεις έγιναν από τους Hampe και Winter στην έρευνα που πραγματοποίησαν το 1960 σε εργαστήρια παραγωγής χρηστικών κεραμικών στη Μεσσηνία, την Κρήτη και την Κύπρο: R. Hampe and A. Winter, Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern, Mainz 1962, βλ. ιδιαίτερα σ. 96-97. Στους ίδιους λόγους, καθώς και στην ανάγκη μεταφοράς τους, πιστεύω ότι ανάγεται και η πυκνή πλαστική διακόσμηση των μεγάλων αγγείων της κεραμικής Αττικής-Κεφάλας, βλ. παρακάτω Κεφάλαιο IV, σ. 136 κ.ε.

84. Πρβλ. K.D. Vitelli, Neolithic Potter's Marks from Lerna and the Franchthi Cave, The Journal of the Walters Art Gallery 36 (1977), σ. 17-30.

85. Γ. Γραμματικάκης, Η κόμη της Βερενίκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1990, σ. 21, 73, 99.

συνέπειες) έχει ιστορία σχεδόν μισού αιώνα και, όπως παρατηρεί ο Jacobsen, συνδέθηκε αρχικά με την εξυπηρέτηση της «ιδέας της άμεσης συνέχειας μεταξύ της σύγχρονης Ελλάδας και του μεγαλείου της αρχαίας Ελλάδας»⁸⁶. Η εξάπλωση των ριζοσπαστικών προσεγγίσεων υπό τις οπτικές γωνίες που εισήγαγε στη θεωρητική έρευνα η «Νέα Αρχαιολογία», δημιούργησε και στην Ελλάδα την ανάγκη διευρυμένης σύλληψης του προβλήματος της σημασίας και διαφοροποίησης της κεραμικής, η οποία εκφράστηκε με μελέτες όπως αυτή του Matson στα πλαίσια της Minnesota Messenia Expedition υπό τον W.A. Mc Donald⁸⁷. Πηγές της έρευνας του Matson ήσαν η δειγματοληπτική μελέτη της προϊστορικής κεραμικής από ανασκαφές και επιφανειακές περισυλλογές στη Μεσσηνία, η γεωλογική επισκόπηση της περιοχής για τη διαπίστωση της χωρικής κατανομής κοιτασμάτων πηλού, και η συζήτηση με σύγχρονους παραδοσιακούς αγγειοπλάστες της περιοχής. Το ενδιαφέρον της μελέτης – και συγχρόνως η πολύτιμη συμβολή της στην κατανόηση πολλών αιτίων της διαφοροποίησης των αγγείων – έγκειται στη διεξοδική παρατήρηση, περιγραφή και ενίοτε πειραματική αναπαραγωγή τεχνολογικών παραμέτρων, ενώ η αναφορά σε τρόπους διακίνησης της κεραμικής εντός και εκτός Πελοποννήσου είναι σύντομη, λείπει δε εντελώς η εξέταση της διακόσμησης και η ανίχνευση ιδεολογικών/κοινωνικών εξαρτήσεων. Κατά τον Matson, στην Πελοπόννησο οι αγγειοπλάστες σε όλες τις περιόδους δεν πρέπει να αντιμετώπιζαν πρόβλημα εκμετάλλευσης κοιτασμάτων πηλού σε θέση κοντινή προς το εργαστήριο, επειδή οι πλαγιές των λόφων, οι πεδιάδες και οι παράκτιες ζώνες διέθεταν άφθονα αποθέματα πηλού, κατάλληλου για επεξεργασία. Για τη θέση των εργαστηρίων ο μελετητής πιστεύει ότι καθοριστική ήταν η σε μικρή απόσταση ύπαρξη καύσιμης ύλης και μιας «αγοράς» για διάθεση των προϊόντων. Η ποικιλία στην πετρολογική σύνθεση, στη χημική σύσταση και στο βαθμό πλαστικότητας του πηλού, καθορίζει το βαθμό τραχύτητας ή μαλακής υφής της επιφάνειας του αγγείου, ενώ το χρώμα της επιφάνειας ενίοτε αποτελεί δείκτη της τεχνολογικής εξέλιξης και του βαθμού γνώσης και ικανότητας του αγγειοπλάστη να ελέγχει τη θερμοκρασία του κλιβάνου, δεδομένου ότι η κλιμάκωση της θερμοκρασίας από 600°C ως 1100°C προσδίδει ακόμα και στην ίδια πηλόμαζα διαφορετικές αποχρώσεις, από βαθύ κεραμιδί μέχρι πορτοκαλέρυθρο ή υποκίτρινο και λαδί.

Οι πειραματικές έρευνες στην κεραμική διαφόρων προϊστορικών και ιστορικών περιόδων συνεχίστηκαν έκτοτε εντατικότερα στον ελλαδικό χώρο, άλλοτε με έμφαση στις τεχνολογικές πλευρές κι άλλοτε με παράλληλη διερεύνηση της κοινωνικής υπόστασης των αγγειοπλαστών και της παραγωγής τους. Στην τελευταία κατηγορία ανήκουν οι πειραματικές-εθνοαρχαιολογικές έρευνες που διεξάγονται από την K.D. Vitelli στα πλαίσια του μακρόχρονου «Argolid Exploration Project», και οι οποίες μόνο σε προκαταρκτική μορφή έχουν γίνει ως τώρα γνωστές⁸⁸. Κοινό σημείο όπου συναντώνται οι στόχοι των θεωρητικών ή εθνοαρχαιολογικών προσεγγίσεων που μνημονεύτηκαν, είναι η διάγνωση των μηχανισμών

86. T. Jacobsen, ό.π. (υποσημ. 78). Εκεί βλ. και αναλυτική βιβλιογραφία της εξέλιξης και προβληματικής της εθνοαρχαιολογικής έρευνας στην Ελλάδα, και γενικότερα. Από τις σχετικές δημοσιεύσεις αξίζει να αναφερθεί ιδιαίτερα η πλούσια σε αυθεντικές πληροφορίες έρευνα (με φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση) των R. Hampe και A. Winter, ό.π. (υποσημ. 83).

87. Fr.R. Matson, *Ceramic Studies*, στον τόμο: *The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, 1972, σ. 200-224.

88. K.D. Vitelli, *Thoughts on Prehistoric Potters and Ceramic Change*, *Temple University Aegean Symposium 3*: 1978, σ. 43-46. Η ίδια, *Greek Neolithic Pottery by Experiment*, στον τόμο P. Rice (εκδ.), *Pots and Potters: Current Approaches in Ceramic Archaeology*, Los Angeles 1984, σ. 113-131. Πρβλ. επίσης την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσέγγιση της τεχνολογίας των αγγείων, που παρουσιάζεται στις σελίδες 6-19 του πρώτου τόμου από τη δίτομη οριστική δημοσίευση της νεολιθικής κεραμικής από το Φράγγθι, που κυκλοφόρησε πρόσφατα: K.D. Vitelli, *Franchthi Neolithic Pottery*, I. Indiana Univ. Press 1993 στη σειρά: *Excavations at Franchthi Cave, Greece*, Fasc. 8).

διαφοροποίησης της κεραμικής αλλά και η αποκάλυψη, μέσω αυτής, των σχέσεων συνάφειας (interaction) μεταξύ οικισμών-περιοχών-κύκλων πολιτιστικής επιρροής⁸⁹.

Στον ίδιο θεωρητικό χώρο ανήκει και η μελέτη της D. Washburn περί της αναλυτικής μεθόδου της «διακοσμητικής συμμετρίας», την οποία η ερευνήτρια εφήρμοσε δειγματοληπτικά σε μερικά σύνολα αιγαιακής νεολιθικής κεραμικής, με αξιόπιστα κατά την άποψή μου αποτελέσματα⁹⁰. Βάση της εργασίας αυτής αποτελεί η θέση ότι η δομική συμμετρία που διέπει τις διακοσμητικές συνθέσεις πάνω στα αγγεία αποτελεί αξιόπιστο – εκεί όπου άλλες αναλύσεις αποτυγχάνουν – και ευαίσθητο χρονολογικά και χωρικά πολιτιστικό δείκτη. Παρακολουθώντας λοιπόν τις όμοιες τάσεις συμμετρικής δόμησης των μοτίβων σε μια δεδομένη προϊστορική πολιτιστική οικογένεια, μπορεί να ανασυστήσουμε τους βαθμούς και μηχανισμούς συνάφειας των μελών της, επειδή, όπως έδειξε η εφαρμογή της ανάλυσης της διακοσμητικής συμμετρίας σε πρόσφατες εθνοαρχαιολογικές έρευνες⁹¹,

«a given cultural group or groups which interact and have the same lifeway produces designs based on the same set of symmetry structures. Although the designs may appear quite variable due to the variety of elements and motifs used in their construction...the critical factor (...) is the specific way that the elements are structured into the whole design. It is this structure which appears to be unique for each cultural group⁹²».

Ως συστήματα συμμετρίας διακρίνονται: Η απλή οριζόντια ή κατακόρυφη επανάληψη ισότιμων μοτίβων, ή η διάταξή τους κατά μήκος δύο κάθετων αξόνων, ή η αντιθετική τους διάταξη σε οριζόντιο ή κατακόρυφο αντικατοπτρισμό, ή η ακτινωτή τους διάταξη.

Η ανίχνευση των δομών συμμετρίας στη διακοσμημένη κεραμική της Άριας, που επιχειρείται στα επόμενα κεφάλαια, στοχεύει ακριβώς στην αναγνώριση της συνάφειας που ανέπτυξε η εκεί εγκατεστημένη προϊστορική κοινότητα μέσα στα χωρικά πλαίσια της βορειοανατολικής Πελοποννήσου.

89. Ενδεικτικές της θεωρητικής/μεθοδολογικής αυτής προσέγγισης είναι οι μελέτες Κωτσάκης 1983 και T. Cullen, A Measure of Interaction among Neolithic Communities: Design Elements of Greek Urfirnis Pottery, αδημ. Ph.D. Dissertation, Indiana Univ. 1985. Η ίδια, Social Implications of Ceramic Style in the Neolithic Peloponnese, στο Kingery W.D. (εκδ.), Ancient Technology to Modern Science, American Ceramic Society, Columbus O.H. 1985, σ. 77-100, κυρίως 88-97. Βλ. επίσης Κ. Κωτσάκης, Ανταλλαγές και σχέσεις, στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 168-170.

90. D. Washburn, Symmetry Analysis of Ceramic Design: Two Tests of the Method on Neolithic Material from Greece and the Aegean, στον τόμο: D. Washburn (εκδ.), Structure and Cognition in Art, Cambridge Univ. Press 1983, σ. 138-164.

91. D. Washburn, An Ethnographic Test of Structure Analysis as an Indicator of Group Interaction: Designs on Northwest Coast California Baskets. Ανακοίνωση στο Kroeber Anthropological Society Meetings, Berkeley 1977.

92. D. Washburn, ό.π. (υποσημ. 90), σ. 140.

Η κατηγορία της Νεολιθικής Urfirnis κεραμικής

Ιστορία της έρευνας

Η κατηγορία αυτή αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά από τον E. Kunze ανάμεσα στη νεολιθική κεραμική του Ορχομενού Βοιωτίας, ο οποίος την ονόμασε Urfirnis εξαιτίας της παρόμοιας σύστασης και εμφάνισης του επιχρίσματος με εκείνη του πρωτοελλαδικού ιριδιζόντος γανώματος⁹³. Αργότερα δημοσιεύτηκαν από τον S. Weinberg και άλλα δείγματα από την Κόρινθο⁹⁴ και την Ελάτεια (Δραχμάνι)⁹⁵, ενώ η Walker-Kosmopoulos (1948) για την ίδια κατηγορία κεραμικής από τις ανασκαφές της στην Κόρινθο χρησιμοποιεί τον όρο «corinthian brown ware»⁹⁶. Οι ανασκαφές στη Λέρνα⁹⁷ και στο Φράγγχι⁹⁸ κάλυψαν την έλλειψη ως προς τα στρωματογραφικά δεδομένα για τη χρονολογική ταξινόμηση αυτής της κατηγορίας αγγείων⁹⁹.

Η K.D. Vitelli, στηριζόμενη στο άφθονο υλικό των δύο τελευταίων θέσεων, ανέλυσε λεπτομερώς την τεχνολογία και προσδιόρισε το σχηματολόγιο και τα διακοσμητικά μοτίβα των Urfirnis, που μετονόμασε σε «Lerna II ware». Τα γνωρίσματά τους είναι¹⁰⁰: Ρόδινος έως ερυθροκίτρινος, συνήθως καθαρός και σκληροψημένος πηλός, που δείχνει ομοιογενή οξειδωση και σπάζει με αιχμηρές κόψεις. Καλά λειασμένη επιφάνεια. Γενική ή μερική (στη μια ή και στις δύο επιφάνειες του αγγείου) επικάλυψη με υδαρές διάφανο ή πυκνόρρευστο επίχρισμα με μεταλλικούς ιριδισμούς σε τόνους του κόκκινου ή καστανού (το «red brown glazed ware» του Caskey από την Εύτρηση)¹⁰¹ ή του καστανομέλανου. Συχνά συνδυάζονται πάνω στο ίδιο αγγείο τμήματα ολόβαφα με άβαφες επιφάνειες, διακοσμημένες με μοτίβα από την ίδια βαφή. Στα διακοσμητικά θέματα περιλαμβάνονται ταινίες από παράλληλες τεθλασμένες γραμμές,

93. Kunze 1931, σ. 31 κ.ε.

94. Weinberg 1937, σ. 500 κ.ε.

95. Weinberg 1962, σ. 179-182.

96. Walker-Kosmopoulos 1948, σ. 43-45.

97. Caskey 1958, σ. 136 κ.ε.

98. Vitelli 1974. T. Cullen, ό.π. (υποσημ. 89), passim.

99. Μεγάλες ποσότητες νεολιθικών Urfirnis έχουν έρθει σε φως από αναμοχλευμένα στρώματα στις αρχαϊκές θέσεις Ασέα και Λιγωργίτικα, όπως και στο σπήλαιο Κεφαλαρίου στην Αργολίδα (AM 86 (1971), σ. 1 κ.ε.). Για τη διάδοση της κατηγορίας αυτής στην Πελοπόννησο και την κεντρική Ελλάδα, βλ. Phelps 1975, σ. 122-123 και 172 κ.ε. T. Cullen, ό.π. (υποσημ. 89), passim. Για τις πιθανές διαδικασίες διάδοσης των νεολιθικών Urfirnis βλ. T. Jacobsen, Seasonal Pastoralism in Southern Greece: A Consideration of the Ecology of Neolithic Urfirnis Pottery, στον τόμο P. Rice (εκδ.), Pots and Potters. Monograph XXIV, Institute of Archaeology, Univ. of California, Los Angeles 1984, σ. 27-43.

100. Vitelli 1974, κεφ. I. Η ίδια, Greek Neolithic Pottery by Experiment, στο P. Rice (εκδ.), ό.π., σ. 113-132. W. Phelps, Characterization and Provenance Studies of Greek Neolithic and Early Bronze Age Pottery, στον τόμο R.E. Jones (εκδ.), Greek and Cypriot Pottery: A Review of Scientific Studies, Athens 1986, σ. 369 κ.ε.

101. J.L. and E.G. Caskey, The Earliest Settlements at Eutresis: Supplementary Excavations 1958, Hesperia 29 (1960), σ. 126 κ.ε.

τρίγωνα ή ρόμβοι με δικτυωτό και συνθέσεις από τα παραπάνω στοιχεία με παραπληρωματικά μοτίβα¹⁰². Προς το τέλος της εξέλιξης των αγγείων αυτών απαντά συχνά μια στίλβωση με σκόρπιες τυχαίες κινήσεις του στίλβωτήρα, που αφήνει συγκεχυμένα ψευδοδιακοσμητικά ίχνη (stroke/scribble burnishing), ή μια σκόπιμη πρόσθετη διακόσμηση της επιχρισμένης επιφάνειας με στίλβωτά συγκεκριμένα μοτίβα¹⁰³. Το σχηματολόγιο περιλαμβάνει ρηχές ή βαθιές φιάλες με καμπύλα ή τεθλασμένα τοιχώματα, φρουτιέρες με ψηλό κυλινδρικό στήριγμα που φέρει πολλαπλά ανοίγματα, κύπελλα και σφαιρικά αγγεία με χαμηλό λαιμό¹⁰⁴.

Τα νεολιθικά Urfirnis κυριαρχούν στη φάση Λέρνα II. Στο μάρτυρα F/A του Φράγγθι αποτελούν την τυπική κεραμική των στρώματων 8b-6b (πρβλ. Πίνακες III-IV) με ποσοστό επί του συνόλου 85%, απαντούν όμως και στα επόμενα στρώματα 6a-4 σ' ένα υψηλό ποσοστό σε σύγκριση με τα νεοεμφανιζόμενα μελανά-γκρίζα στίλβωτά και τα γραπτά, και επιβιώνουν με μικρό αριθμό δειγμάτων μέχρι το τέλος της NN. Αξιο παρατήρησης είναι ότι στα στρώματα της NN τα γραπτά Urfirnis (Urfirnis painted) υποκαθιστούν τα ολόβαφα μονόχρωμα ή τα scribble burnished Urfirnis¹⁰⁵. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνεται και στο σπήλαιο Κεφαλαρίου στην Αργολίδα και στη Δυτική Αγορά («Forum West») της Κορίνθου: Στην πρώτη θέση, όπου αποκαλύφθηκε ένα κλειστό σύνολο της ύστερης MN, η μονόχρωμη Urfirnis παραλλαγή επικρατεί¹⁰⁶. Στο πρώιμο NN σύνολο της Δυτικής Αγοράς τα γραπτά Urfirnis αγγεία συνιστούν μόνο το 0,08%, ενώ η μονόχρωμη παραλλαγή το 6,5% του συνόλου, μεγέθη αρκετά διαφορετικά από τα αντίστοιχα στο Φράγγθι.

Τεχνική

Ο πηλός των νεολιθικών Urfirnis της Άριας είναι κατά κανόνα ανοιχτόχρωμος ρόδινος ή κιτρινέρυθρος, πολύ καλά καθαρισμένος και λεπτόκοκκος, με ελάχιστη πρόσμειξη άμμου, σκληροψημένος. Τα λεπτότοιχα θραύσματα φέρουν συνήθως παχύ στρώμα καστανομέλανης βαφής που σε μερικά σημεία λόγω όπτησης γίνεται ερυθροκάστανη με ευδιάκριτα τα ίχνη της βούρτσας επάλειψης. Η τεχνική της κατασκευής τους δεν φαίνεται να διαφέρει από εκείνη των αντίστοιχων αγγείων της Λέρνας και του Φράγγθι. Χονδρότοιχα αγγεία της κατηγορίας αυτής δεν παρατηρήθηκαν στο υλικό μας.

Διακόσμηση

Η κατηγορία των νεολιθικών Urfirnis αντιπροσωπεύει στο σύνολο του μελετηθέντος υλικού ένα ελάχιστο ποσοστό 1,5%. Τα περισσότερα από τα όστρακα είναι ολόβαφα (Πίν. 20: 3-5). Στα όστρακα που σώζουν γραπτή διακόσμηση επαναλαμβάνονται παράλληλες γραμμές ή ενάλληλες γωνίες, θέματα πολύ συνηθισμένα στα αγγεία από το Φράγγθι και τη Λέρνα (Πίν. 20: 1-2, Πίν. 51: 7).

Σχηματολόγιο

Ο μικρός αριθμός των οστράκων αυτής της κατηγορίας, στα οποία υπερτερούν τα θραύσματα τοιχω-

102. Phelps 1975, σχέδ. 23-24. Vitelli 1974, πίν. 14-15, 22. Αγγ. Ντούζουγλη, Κεραμική: Πελοπόννησος, στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 127, αριθ. κατ. 135-136.

103. Phelps 1975, σ. 188.

104. Phelps 1975, σχέδ. 11-12.

105. Vitelli 1974, σ. 210.

106. R. Felsch, Neolithische Keramik aus der Höhle von Kephalaria. AM 86 (1971), σ. 1 κ.ε.

μάτων, επιτρέπει την αναγνώριση λίγων σχημάτων, όπως είναι ρηχές κωνικές φιάλες (1-2), φιάλες με χαμηλή κάμψη του τοιχώματος (7), φρουτιέρες με κυλινδρικό ή κωνικό διάτρητο στήριγμα (6), κλειστά αγγεία με όρθιο στενό λαιμό (3).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. Πίν. 4, 9, 20. Θραύσμα χείλους κωνικής φιάλης. Πηλός ερυθρός, λεπτόκοκκος χωρίς προσμειξίσεις, σκληροποιημένος. Πυρήνας ερυθρός. Εξωτ. μελανοκόκκινο Urfirnis με ευδιάκριτες πινελιές. Εσωτ. γραπτή ομοιόχρωμη διακόσμηση.

Παράλληλα: Vitelli 1974, σχέδ. 48: 130-132.

2. Πίν. 4, 9, 20. Θραύσμα χείλους κωνικής φιάλης. Πηλός ερυθρός, καθαρός, σκληροποιημένος, με μονόχρωμο ερυθρό πυρήνα. Εξωτ. μελανό Urfirnis επίχρισμα, εσωτ. ομοιόχρωμη γραπτή διακόσμηση πάνω σε μπετζ στιλβωμένο επίχρισμα.

3. Πίν. 20. Θραύσμα λαιμού ενός σφαιρικού αγγείου. Πηλός ρόδινος, λεπτόκοκκος, σκληροποιημένος. Πυρήνας ερυθρός. Εσωτερική φαρδιά ταινία, εξωτ. ολόβαφο με πορτοκαλέρυθρο Urfirnis.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 19: 16.

4. Πίν. 20. Θραύσμα βάσης από ψηλό κωνικό πόδι κλειστού αγγείου. Ανοιχτόχρωμος πηλός, καθαρός, σκληροποιημένος. Πυρήνας ερυθρός. Εσωτερική επιφάνεια του αγγείου και του ποδιού απλά

λειασμένη. Εξωτ. καστανομέλανο Urfirnis. Στο τοίχωμα του ποδιού οπή επιδιόρθωσης.

5. Πίν. 20. Θραύσμα βάσης από ψηλή κυλινδρική βάση (ανοιχτού μάλλον) αγγείου. Πηλός κόκκινος, σκληροποιημένος. Η εσωτερική επιφάνεια του αγγείου φθαρμένη. Η εσωτερική επιφάνεια της βάσης λειασμένη. Εξωτ. παχύ μελανό Urfirnis.

6. Πίν. 20. Θραύσμα τοιχώματος από ψηλό κωνικό στήριγμα φρουτιέρας με τριγωνικά ή ρομβοειδή διάκενα. Πηλός ερυθρός, καθαρός, σκληροποιημένος με ομοιόχρωμο πυρήνα. Εξωτ. παχύ αλλά όχι στιλπνό κόκκινο Urfirnis.

Παράλληλα: Vitelli 1974, σχέδ. 129.

7. Πίν. 51. Θραύσμα τοιχώματος μιας βαθιάς φιάλης. Πηλός ερυθρός, λεπτόκοκκος, σκληροποιημένος. Πυρήνας ερυθρός. Εσωτ. κόκκινο Urfirnis. Εξωτ. ομοιόβαφη γραπτή διακόσμηση πάνω σε ρόδινη λειασμένη επιφάνεια.

Προέλευση: Από το ταφικό όρυγμα (ομάδα 82).

Παράλληλα: Vitelli 1974, σχέδ. 32.

Συζήτηση

Η νεολιθική Urfirnis κεραμική της Άριας με την ποσοτικά ασήμαντη παρουσία της και την έλλειψη οποιασδήποτε τυπολογικής καινοτομίας που παρουσιάζει, δεν προσφέρει επαρκή επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι η κατοίκηση του χώρου άρχισε ήδη σε μια προχωρημένη φάση της MN περιόδου. Αντίθετα, η παρουσία της εντάσσεται στο κεραμικό ρεπερτόριο μιας πρώιμης φάσης της NN, όπως τούτο αποκαλύπτεται τόσο στην Κορινθία όσο και στο Φράγχι.

II.3

Η κατηγορία των μελανών-γκριζών στιλβωτών αγγείων

Ιστορία της έρευνας

Η κατηγορία των μελανών στιλβωτών (Black burnished ware), που εμφανίζεται σε νεολιθικά σύνολα σε όλες σχεδόν τις περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας¹⁰⁷, αναγνωρίστηκε ως ιδιαίτερη κατηγορία κεραμικής για πρώτη φορά στην κεντρική Ελλάδα το 1931 από τον E. Kunze, που με βάση το άφθονο υλικό του Ορχομενού περιέγραψε λεπτομερώς την τεχνική και το σχηματολόγιό της¹⁰⁸.

Πρόκειται για λεπτότοιχα αγγεία που έχουν πλαστεί από σκοτεινόχρωμο, πολύ καλά κοσκινισμένο και σκληροποιημένο πηλό με ομοιόχρωμο πυρήνα. Η επιφάνειά τους έχει υποστεί πριν από την όπτηση τέτοια ομοιογενή στίλβωση, με αντίστοιχη πύκνωση και προσανατολισμό των επιφανειακών μορίων, ώστε κατά την αναγωγική (reduzierende) όπτηση, όπου από την αρχή ως το τέλος της διαδικασίας τα αγγεία σκεπάζονταν από την καπνιά που δημιουργούσαν μεγάλες ποσότητες καύσιμης ύλης, προέκυψε ένα βαθύ στιλπνό μελανό χρώμα¹⁰⁹. Απρόβλεπτοι παράγοντες ή και σκόπιμος χειρισμός παραλλαγής της

107. Η μελανή στιλβωτή κεραμική είναι τυπική για τη NN περίοδο στη Μακεδονία, βλ. W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* 1939, σ. 66 κ.ε., 140 κ.ε. D.M. Robinson, *Excavations at Olynthos I*, 1929, σ. 19, 34 κ.ε., 49. C. Ridley and K. Wardle, *Rescue Excavations at Servia 1971-1973: A Preliminary Report*, BSA 74 (1979), σ. 185-230. Στη Θεσσαλία αναγνωρίστηκε ήδη από τον Τσουντά ως ιδιαίτερη κατηγορία, ο οποίος την χρονολόγησε στην αρχή της περιόδου που σήμερα ονομάζουμε χαλκολιθική, και την όρισε συμβολικά ως «Γ 1α», βλ. Χρ. Τσουντάς, *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, 1908, σ. 235 κ.ε. A.J.B. Wace and M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912, σ. 17 κ.ε. Στη Βοιωτία και τη Φθιώτιδα η κεραμική αυτή είναι εξίσου διαδεδομένη και εμφανίζεται λίγο πριν από την εμφάνιση των αμυροχρωμών, πρβλ. Kunze 1931, σ. 9 κ.ε. H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boeotia*, 1931, σ. 77 κ.ε. J.L. and E.G. Caskey, *The Earliest Settlements at Eutresis: Supplementary Excavations 1958*, *Hesperia* 29 (1960), σ. 131 και 160. Weinberg 1962, σ. 186 κ.ε. Στην Αττική, εκτός άλλων θέσεων, αποκαλύφθηκε στη Νέα Μάκρη σε στρώμα της NN, πρβλ. D. Theocharis, *Nea Makri: Eine grosse neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon*, *AM* 71 (1956), σ. 18 κ.ε. Στην Κόρινθο χαρακτηρίστηκε ήδη από τη Walker-Kosmopoulos 1948, σ. 53 και τον Weinberg 1937, σ. 511, ως ένα σημαντικό κατά την ποσοστιαία παρουσία του συστατικό της NN κεραμικής, διαπίστωση που επιβεβαιώθηκε αργότερα στο σύνολο της Δυτικής Αγοράς («Forum West»), βλ. Lavezzi 1978, σ. 418 κ.ε. Στο Φράγγχι τα μελανά στιλβωτά παρουσιάζονται με υψηλό ποσοστό στα πρώιμα NN στρώματα (πρβλ. εδώ Πίνακες III-IV, σ. 45-46), ενώ στην Αρκαδία εμφανίζουν για την ώρα αραιότερη διάδοση, πρβλ. C. Blegen, *Ayioryitika*, *AJA* 32 (1928), σ. 533-535, Holmberg 1944, σ. 41-42.

108. Kunze 1931. Τις τεχνολογικές και χρονολογικές παραμέτρους διαπραγματεύονται οι: Vl. Miložič, *Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*, *JahrbRGZM* 6 (1959), σ. 24 κ.ε. Holmberg 1964, σ. 343-348. Phelps 1975, σ. 199. Hauptmann 1981, σ. 77 κ.ε. K. Gallis, *Die stratigraphische Einordnung der Larisa-Kultur: Eine Richtigstellung*, *Prähistorische Zeitschrift* 62 (1987), σ. 147-163.

109. Για την τεχνολογία της «C-Schwarz-Keramik»: J. Letsch und W. Noll, *Berichte der Deutschen Keramischen Gesellschaft* 55 (1978), σ. 163 κ.ε., 259 κ.ε. J. Letsch, *Neolithische und Chalkolithische Keramik Thessaliens: Material, Rohstoffe und Herstellungstechnik*, αδημ. Ph.D. Dissertation, Köln 1982. Χημική και πετρογραφική ανάλυση δειγμάτων της κατηγορίας των NN μελανών στιλβωτών αγγείων από το σπήλαιο Σκοτεινή στα Θιαροούνια Ευβοίας, καθώς και πειραματική αναπαραγωγή της διαδικασίας όπτησης των αγγείων αυτών έγινε πρόσφατα στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Δημόκριτου, βλ. V. Kylikoglou and

διαδικασίας αναγωγής (reduction) ή η παρεμβολή ενός οξειδωτικού σταδίου στην όπτηση, κατέληγαν πολύ συχνά σε διάφορες αποχρώσεις, από το γαλακτώδες γκριζό ως το καφεκίτρινο, ή και σε ανάμειξη τους πάνω στο ίδιο αγγείο¹¹⁰. Μερικές φορές είναι ευδιάκριτη η επάλειψη με ένα διάλυμα λεπτόκοκκου εναιωρημένου ομοιόχρωμου πηλού. Η επιφάνεια διακοσμείται συχνά με γραμμικά σχέδια, καμωμένα με τη βοήθεια λεπτού πινέλου με υδαρές ή πηχτό λευκό διάλυμα (κατά Wace - Thompson : Γ 1α1), ή με εγγαράξεις (Γ 2), στιλβωτά μοτίβα (Γ 1α2), ή με ρηχό «ρυτίδωμα» ή ράβδωση (Γ 1α3, rippling, Riefelung), ή με πλαστικά επιθήματα (σφαιρικά ή μακρόστενα μαστίδια κ.ά.).

Ο ακριβής χρόνος εμφάνισης της μελανής στιλβωτής κεραμικής, που δεν εξαπλώθηκε μόνο σε ολόκληρο τον ελλαδικό κορμό αλλά και στο νότιο βαλκανικό χώρο κατά τη διάρκεια της Vinča A, έχει γίνει αντικείμενο πολύχρονων αντιθέσεων και διχογνωμιών στη σχετική προϊστορική έρευνα. Ο V. Milošević απέδωσε ένα τμήμα (κάποιους τύπους συγκεκριμένα) των αγγείων αυτών στον πολιτιστικό ορίζοντα που ονομάστηκε από τον ίδιο «πολιτισμός Λάρισας», τον οποίο, με βάση τις ανασκαφές του στις μαγούλες Αράπη (1954) και Οτζάκι (1955), χρονολόγησε ανάμεσα στο τέλος του θεσσαλικού πολιτισμού Διμηνίου και στην αρχή του χαλκολιθικού ορίζοντα Ραχμανίου¹¹¹. Την άποψη αυτή για τη χρονολογική και τυπολογική διάκριση της «Larisa-Keramik» από την υπόλοιπη μελανή στιλβωτή κεραμική και την ταξινόμησή της στο τέλος της NN εξέλιξης, ακολούθησε και ο H. Hauptmann (1969 και 1981)¹¹².

Μετά τη συγκριτική θεώρηση όλων των κεραμικών συνόλων, ανάμεσα στα οποία απαντά η μελανή στιλβωτή Γ 1α1-3 κεραμική, ο E. Holmberg το 1964 κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι η εμφάνιση αυτής της κατηγορίας – και επομένως η συνδεόμενη μ' αυτήν αρχή του πολιτισμού Vinča A – πρέπει να τοποθετηθεί πολύ νωρίτερα, δηλαδή στην αρχή της NN του ελλαδικού χώρου¹¹³. Η πρώτη αμφισβήτηση της κατά Milošević χαμηλής χρονολόγησης της κεραμικής «τύπου Λάρισας» διατυπώθηκε από τους Ridley και Wardle: Στα

Y. Maniatis, *Technological Study of Neolithic Ceramics from Tharrounia and Psachna, Euboea*, στον τόμο: Α. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων*, Αθήνα 1993, σ. 438-441.

110. Kunze 1931, σ. 10: «Neben dem schönen, tiefen Schwarz, das in der Gattung bei weitem überwiegt, kommt zuweilen auch ein feines, milchiges Grau, vereinzelt auch ein gelbliches Braun vor». Hauptmann 1981, 77: «Goldton». Phelps 1975, σ. 199 (αναφερόμενος στην πελοποννησιακή παραλλαγή): «Only a small proportion of the Black Ware has a black fabric; generally it is dark grey and the black surface is achieved by burnishing, with or without a slip. Where the surface is worn only the dark grey body survives. A number of pots are not fired evenly, and parts of the surface are tan or buff as well as black».

111. V. Milošević, *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, 1949, σ. 43. Ο ίδιος, *Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*, *JahrbRGZM* 6 (1959), σ. 19 κ.ε. Για το σχηματολόγιο και τη διακοσμητική της «κεραμικής Λάρισας» βλ. Hauptmann 1981, παράρτ. 7-8.

112. Στην πρώτη NN φάση Τσαγγλί, όπως αυτή εκπροσωπείται κυρίως στις μαγούλες Αράπη, Τσαγγλί (στρ. V-VI) και Τζάνη (στρ. II), η μελανή/φαιά στιλβωτή κεραμική Γ 1α1-3 υπερτερεί αριθμητικά κατά πολύ των άλλων μονόχρωμων κατηγοριών (βλ. Hauptmann 1969, σ. 20-35), και παρουσιάζει ως προς το σχηματολόγιο και τα διακοσμητικά θέματα μεγάλες ομοιότητες μ' εκείνη την ομάδα που ξεχώρισε ως «Larisa Ware».

113. Holmberg 1964. Μια χρονολογικά και τυπολογικά εσφαλμένη σύνδεση της κατηγορίας του ελλαδικού ηπειρωτικού χώρου Γ 1α1-3 με μελανή στιλβωτή κεραμική με λευκή διακόσμηση από τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και την Τρωάδα, καθώς και τη κεντρική Ανατολία, όπου απαντά σ' έναν ορίζοντα του τέλους της Χαλκολιθικής, οδήγησε τον Holmberg στη διατύπωση της θεωρίας ότι η μελανή στιλβωτή κεραμική ήρθε μαζί με τους φορείς της από την Ανατολία και δια της Μακεδονίας πέρασε στο νοτιοβαλκανικό χώρο. Ο Holmberg στηρίζεται σ' αυτή την περίπτωση στην άποψη του Weinberg, ότι η κεραμική του ρυθμού Σέσκλου ανάγει τις ρίζες της στο μεσοποταμιακό πολιτισμό Hassuna και ότι τα νεολιθικά Urfirnis στη διακοσμητική τους μοιάζουν με τα αγγεία του Halaf (S. Weinberg, στον τόμο: R.W. Ehrich (εκδ.), *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, 1954, σ. 98. Ο ίδιος, *Aegean Chronology; Neolithic Period and Early Bronze Age*, *AJA* 51 (1947), σ. 165-182). Η υπόθεση για μια αντίθετη κατεύθυνση προέλευσης των μελανών στιλβωτών, δηλαδή από τον κύκλο των βόρειων πολιτισμών της «Bandkeramik», είχε διατυπωθεί παλαιότερα από τον Biesantz (*Die Ausgrabung bei der Soufli-Magula*, *AA* 1959, σ. 70-72) και τον Grundmann (K. Grundmann, *Aus Neolithischen Siedlungen bei Larisa*, *AM* 57 (1932), σ. 102-123).

Σέρβια κατά τη συμπληρωματική ανασκαφή των ετών 1971-73 (βλ. παραπάνω σ. 60, υποσημ. 107), οι ανασκαφείς ξεχώρισαν μια βραχύβια οικιστική φάση της NN (=φάσεις 6 και 7) πάνω από ένα MN στρώμα με κεραμική Σέσκλου. Στη NN αυτή στρώση υπερίσχυε η μελανότεφρη στιλβωτή κεραμική με λευκά γραπτά κοσμήματα ή με «girpling» σε φόρμες που θυμίζουν έντονα «Λάρισα», και συνοδευόταν από όστρακα των κατηγοριών «γκριζο-σε-γκριζο» και «μελανό-σε-ερυθρό», δηλαδή κατηγορίες που στη Θεσσαλία θεωρείται ότι σημαδεύουν τη μετάβαση από τη MN στη NN ή πάντως ότι ανήκουν σε μια αρχική NN φάση. Μια πρόσθετη ισχυρή στρωματογραφική τεκμηρίωση για τη χρονολογική ταξινόμηση της κεραμικής «τύπου Λάρισας» μεταξύ MN και NN προέκυψε κατά τις ανασκαφές του Κ. Γαλλή στις θέσεις Πλατειά Μαγουλά Ζάγκου και Μακρυχώρι 2 στο θεσσαλικό κάμπο¹¹⁴. Στην πρώτη θέση, όπου παλαιότερα είχε ερευνηθεί ένα νεκροταφείο με τεφροδόχα αγγεία, ανασκάφηκε μεταξύ 1976-84 μια τομή βάθους 7 μ., μέσα στην οποία αποκαλύφθηκαν επάλληλα οικιστικά στρώματα της φάσης Σέσκλο II-III και της φάσης Τσαγγλί (καθώς και στρώματα της Πρώιμης και Μέσης εποχής του Χαλκού). Στην κεραμική από τα νεολιθικά στρώματα, σύμφωνα με τις προκαταρκτικές εκτιμήσεις, παρακολουθείται αδιάκοπη εξέλιξη από τη φάση Σέσκλο III στην πρώιμη NN φάση Τσαγγλί, και οι «τύποι Λάρισας» απαντούν στις στρώσεις που εκτείνονται ακριβώς στην προέκταση του δαπέδου της πρώιμης φάσης Τσαγγλί. Στις υπερκείμενες στρώσεις, που όλες χρονολογούνται στη διάρκεια της ίδιας φάσης και σφραγίζονται από ένα στείρο (sterile) στρώμα, η Γ 1α1-3 κεραμική συνοδεύεται από γραπτά αγγεία του ρυθμού γκριζο-σε-γκριζο και μελανό-επί-ερυθρού. Στο Μακρυχώρι 2, σε μια δοκιμαστική τομή διαστάσεων 2x4 μ., αποκαλύφθηκε ένα οικιστικό στρώμα της φάσης Τσαγγλί με αντίστοιχο περιεχόμενο, που το διαδεχόταν προς τα πάνω ένα στρώμα με κεραμική της φάσης Αράπη.

Εξετάζοντας το πρόβλημα της εμφάνισης και ακμής της κατηγορίας Γ 1α1-3 (και των συνδεόμενων με αυτή «ρυτών», που θα συζητηθούν σε επόμενο κεφάλαιο) από την οπτική γωνία της πελοποννησιακής ακολουθίας κεραμικών φάσεων, πρέπει να λάβουμε υπόψη καταρχήν τα δεδομένα από τη Δυτική Αγορά («Forum West») της Κορίνθου και το Φράγγχι (πρβλ. τους Πίνακες I, III-IV, σ. 41, 45-46), που μαρτυρούν έντονη παρουσία αυτής της κατηγορίας στα πρώιμα στρώματα της NN (30,3% στη Δυτική Αγορά και 11-12% στο Φράγγχι). Στη συνέχεια, πρέπει να ληφθεί υπόψη μια μαρτυρία προερχόμενη από την κεντρική Ελλάδα, συγκεκριμένα το περιεχόμενο του «Βόθρου 3» της Ελάτειας, με βάση το οποίο ο S. Weinberg διέκρινε και προσδιόρισε μια χρονολογική βαθμίδα που βρίσκεται στη μετάβαση από τη MN στη NN¹¹⁵. Ο Βόθρος 3 είχε ανοιχτεί μέσα στις επιχώσεις της MN (Ελάτεια II) και σφραγιστεί από ένα στρώμα με κεραμική της NN (Ελάτεια IV). Λόγω της έλλειψης χρονολογικά αντίστοιχων, σε μεγαλύτερη επιφάνεια ανασκαμμένων στρωμάτων, το σύνολο από το Βόθρο 3 διατηρεί ακόμα μεγάλη, μολονότι από μερικούς αμφισβητημένη, σημασία για τους χρονολογικούς συγχρονισμούς μεταξύ της νότιας και της κεντρικής Ελλάδας, ακόμα και της Θεσσαλίας, επειδή στο περιεχόμενό του περιλαμβάνονται κεραμικές κατηγορίες τυπικές γι' αυτές τις γεωγραφικά απομακρυσμένες πολιτιστικές περιοχές.

Σύμφωνα με την έκθεση του Weinberg, ο Βόθρος 3 περιείχε τις παρακάτω κατηγορίες¹¹⁶:

1. «Γνήσια» Urfirnis αγγεία, γραπτά και μονόχρωμα. Σχήματα: Κλειστά αγγεία με στενό λαιμό.
2. Μια κατηγορία αγγείων που συνδυάζει κόκκινο Urfirnis επίχρυσμα και θαμπή μαύρη γραπτή διακόσμηση. Σχήματα: φιάλες με χείλη που κλίνουν προς τα μέσα.

114. K. Gallis, ό.π. (υποσημ. 108). Βλ. επίσης, Κ. Γαλλής, Κεραμική: Θεσσαλία. Βόρειες Σποράδες, στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 121.

115. Weinberg 1962, σ. 164-167 με εικ. 3.

116. Weinberg 1962, σ. 181.

3. Αγγεία με θαμπή μαύρη διακόσμηση πάνω σε στιλβωμένο κόκκινο επίχρισμα (B 3δ). Μεταξύ αυτών αριθμούνται και μερικά όστρακα όπου το επίχρισμα είναι καστανοκόκκινο Urfirnis. Σχήματα: φρουτιέρες.

4. Δύο όστρακα του ρυθμού γκριζο-σε-γκρίζο (Γ 1β).

5. Μελανά στιλβωτά Γ 1α1-3 (με λευκή γραπτή, στιλβωτή ή ραβδωτή διακόσμηση). Σχήματα: φιάλες μεγωνιώδες περίγραμμα, φρουτιέρες. Μεταξύ αυτών μερικά όστρακα με εγχάρακτες ταινίες και τμήματα τετραποδικών ρυτών.

6. Λίγα όστρακα γκριζών στιλβωτών αγγείων.

7. Χονδροειδή κεραμική.

8. Μικρές ποσότητες κεραμικής πρωιμότερων φάσεων, μεταξύ των οποίων είκοσι όστρακα με διακόσμηση ερυθρό-επί-λευκού.

Η ποιοτική και ποσοτική σύνθεση του περιεχομένου του Βόθρου 3 οδήγησε τον Weinberg στο συμπέρασμα, ότι ο Βόθρος πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος της εξέλιξης της Α 3β κεραμικής, δηλαδή στο τέλος της ΜΝ της κεντρικής Ελλάδας και πριν από την εμφάνιση των γραπτών με θαμπή διακόσμηση.

Ο D. French παρατηρεί σχετικά, ότι οι φιάλες με θαμπή μαύρη διακόσμηση πάνω σε κόκκινο Urfirnis («Hybrid bowls»)¹¹⁷ μαζί με τα πολύχρωμα γραπτά όστρακα δεν πρέπει να ανήκουν, όπως ανέφερε ο Weinberg, στο περιεχόμενο του Βόθρου αλλά στο υπερκείμενο ΝΝ στρώμα. Εξάλλου, αμφισβητεί την ταύτιση των αγγείων Urfirnis του Βόθρου με την κατηγορία των γνήσιων «κορινθιακών Urfirnis», και τα χαρακτηρίζει ως τοπική «Brown wash ware». Συνολικά όμως δεν αντικρούει τη χρονολόγηση του Βόθρου στη μετάβαση προς τη ΝΝ.

Την αντίθεσή του στη χρονολόγηση του Βόθρου 3 της Ελάτειας διατύπωσε ωστόσο ο H. Hauptmann: Θεωρεί το Βόθρο ως «λάκκο με όρυγμα πρόσβασης» (Schachtgrube) που ανοίχτηκε στο τέλος της ΝΝ και ερμηνεύει επομένως το περιεχόμενό του ως μείγμα από παλαιότερα (Urfirnis, Γ 1β και ρυτά) και νεότερα (Γ 1α1-3, πολύχρωμες «hybrid» φιάλες) στοιχεία¹¹⁸. Σχετικά με αυτό ορθά παρατηρεί ο Phelps, ότι αν η ερμηνεία του Hauptmann αλήθευε, θα έπρεπε να είχαν διεισδύσει στο Βόθρο και δείγματα της κατηγορίας με θαμπή μονόχρωμη ή πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση, η απουσία των οποίων από το πλούσιο περιεχόμενο του Βόθρου δεν μπορεί να είναι τυχαία¹¹⁹. Παρατηρεί ακόμα, ότι η υπό αμφισβήτηση Urfirnis κατηγορία του Βόθρου είναι συγγενής με τη βοιωτική παραλλαγή των Urfirnis, που σε σύγκριση με τα στιλβωτά κορινθιακά πρότυπα παρουσιάζει ένα θαμπό ανομοιογενές διάλυμα επιχρίσματος, περασμένο πάνω στο αγγείο με ευδιάκριτες πινελιές, και καταλήγει: «There is little doubt, that the variant Black on Red is a development of Urfirnis».

Στη συνέχεια ο Phelps προχωρεί σε μια αναλυτική τυπολογική σύγκριση της κεραμικής του Βόθρου μ' εκείνη από τη Δυτική Αγορά της Κορίνθου («Forum West») και φτάνει στο συμπέρασμα ότι ο Βόθρος 3 μαρτυρεί μια φάση εξέλιξης που προηγείται και μερικώς επικαλύπτεται με τη φάση «Forum West» της Κορινθίας. Ως συνέπεια αποδέχεται μια καθυστέρηση στην εμφάνιση της κατηγορίας με θαμπή γραπτή διακόσμηση στην κεντρική Ελλάδα¹²⁰. Είναι πια βέβαιο ότι μετά την οριστική ταξινόμηση της κεραμικής

117. French 1972, σ. 8.

118. Hauptmann 1969, σ. 42 με σημ. 158. Hauptmann 1971, σ. 358. Hauptmann 1981, σ. 39 με σημ. 183. Μια «διόρθωση» της ερμηνείας του περί του «Βόθρου» δίνει ο ίδιος στο: H. Hauptmann, Probleme des Chalkolithikums in Griechenland. A Berli Balogh Adam Museum Evkopyne XIII (1986), σ. 25. Η ονομασία «Hybridenschalen» προέρχεται από τον Hauptmann 1971, σε συνέχεια του ορισμού της Walker-Kosmopoulos 1948, ειχ. 30, «Hybrid Ware».

119. Phelps 1975, σ. 57 κ.ε.

120. Phelps 1975, σ. 62-63.

Γ 1α1-3 στην αρχή της NN εξέλιξης για τους λόγους που αναφέρθηκαν, πρέπει και ο Βόθρος 3 της Ελάτειας να χρονολογηθεί αναμφισβήτητα στην αρχή της NN περιόδου της κεντρικής και νότιας Ελλάδας¹²¹.

Ας συνοψίσουμε τα σχετικά με τη χρονολόγηση της κεραμικής κατηγορίας Γ 1α1-3 (μελανής στιλβωτής) συμπεράσματα: Η κατηγορία αυτή γενικά εμφανίζεται γύρω στα τέλη της MN και την αρχή της NN στη Μακεδονία, Θεσσαλία, κεντρική Ελλάδα (μαζί με την Αττική και την Εύβοια) και Πελοπόννησο σε μικρές ποσότητες, ανακατεμένη με παλαιότερη κεραμική¹²², γρήγορα όμως η παραγωγή της αυξάνεται και κυριαρχεί αριθμητικά μαζί με νέες κατηγορίες αγγείων (που στο θεσσαλικό πολιτιστικό κύκλο αποδίδονται συμβολικά ως Β 3δ,ε και Β 3ζ, και στην Πελοπόννησο ορίζονται ως «κεραμική με θαμπή γραπτή διακόσμηση» και «γκρίζα στιλβωτή ή corinthian grey») κατά το πρώτο μισό της NN περιόδου. Στις νεότερες εξελικτικές και χρονολογικές βαθμίδες, που στην Πελοπόννησο διακρίνονται χάρη στην ύπαρξη της πολύχρωμης κεραμικής των ρυθμών Γωνιάς και Κλένιας, τα μαύρα στιλβωτά αποτελούν μόνο μικρό ποσοστό της κεραμικής παραγωγής. Στην επόμενη περίοδο, τη Χαλκολιθική, τόσο στα πλαίσια του θεσσαλικού πολιτισμού Ραχμανίου¹²³ όσο και του λεγόμενου πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας της νότιας Ελλάδας¹²⁴, η μαύρη στιλβωτή κεραμική υφίσταται ριζική αλλαγή, και ως προς την τεχνική κατασκευής και επεξεργασίας της επιφάνειας αλλά και ως προς τα σχήματα των αγγείων, και με τα χονδρότοιχα και διακοσμημένα με πλαστική ράβδωση (rippling, grooving) ή με πλαστικές ταινίες προϊόντα της κατέχει πάλι σημαντικό ρόλο στο κεραμικό ρεπερτόριο μιας νέας περιόδου εξέλιξης, ριζικά διαφοροποιημένης στις παραγωγικές και κοινωνικές δομές της.

Σε συσχετισμό με τη μαύρη στιλβωτή κεραμική, είναι σκόπιμο να ενταχθεί εδώ και η ανάλυση της κατηγορίας των γκριζών στιλβωτών, που απαντούν κυρίως στην Πελοπόννησο. Η ποσοτικά αξιόπρόσθετη παρουσία τους στην Κόρινθο, για παράδειγμα στο σύνολο του λόφου του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill»), έκανε τον Weinberg να τα ταξινομήσει ως ιδιαίτερη κατηγορία¹²⁵. Πρόκειται για λεπτότοιχα αγγεία από πολύ καθαρό λεπτόκοκκο πηλό με ελάχιστες ασβεστούχες προσμεμίξεις, που διαλύονται με τον εμβαπτισμό σε διάλυμα οξέος και αφήνουν στη θέση τους λεπτές τρύπες σαν την αιχμή βελόνας. Με την αναγωγική όπτηση ο πηλός σκληραίνει και γίνεται ομοιόμορφα γκριζός. Η επιφάνεια με την προσεκτική στίλβωση αποκτά μια θαμπή στιλπνότητα, στην αφή δίνει την αίσθηση του σαπουνιού και οι χρωματικοί της τόνοι κυμαίνονται από το ασημόγκριζο ως το γαλακτώδες γκριζο (κυρίως στην Κόρινθο) κι ως το μέτριο ή σκούρο γκριζο, σχεδόν μαύρο (στην Αργολίδα)¹²⁶. Το σχηματολόγιο των

121. Μια παραπέρα συνέπεια της αναχρονολόγησης της κεραμικής «Λάρισας» είναι και η αποσύνδεση του προβλήματος χρονολόγησης των χρυσών φιαλών του Μουσείου Μπενάκη, που πάντα συνδέονταν με το σχηματολόγιο και τη χρονολογία των αγγείων της «φάσης Λάρισας». Καθώς η παραγωγή τόσο υψηλών δειγμάτων εξαιρετικά εξελιγμένης μεταλλοτεχνίας δεν μπορεί από τις μαρτυρίες να υποστηριχτεί για μια πρόωμη φάση της NN, πρέπει μάλλον τα αγγεία να χρονολογηθούν οριστικά στην ΠΕ II περίοδο, και μάλιστα μετά τη σχετική μελέτη του Καλλιγά, στην οποία τεκμηριώνεται ως τόπος προέλευσης των χρυσών αγγείων το νεκροταφείο της Μακρυκάπας Ευβοίας, βλ. P. Kalligas, *Euboea and the Cyclades*, στον τόμο *Cycladica, Studies in Memory of N.P. Goulandris*, 1984, σ. 88 κ.ε.

122. Αν στη μια ή στην άλλη περιοχή εμφανίζεται λίγο ενωρίτερα από αλλού, πράγμα που θα μπορούσε να αποτελεί ένδειξη για την κατεύθυνση της διάδοσής της, παραμένει ακόμα ένα ερώτημα.

123. Hauptmann 1981, σ. 111, 131. Weisshaar 1989, «schwarze Gebrauchskeramik».

124. Immerwahr 1971, σ. 9. Phelps 1975, σ. 199, 296.

125. Weinberg 1937, σ. 504 κ.ε. Κοντά στον όρο «Grey Corinthian ware» χρησιμοποιείται ενίοτε και ο όρος «Protominyan», που εισήγαγε η Walker-Kosmopoulos εξαιτίας της ομοιότητας στο χρώμα και τη σαπωνοειδή υφή της επιφάνειας με τα γκριζα μινύια της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Ο όρος αυτός, αν και ακόμα χρησιμοποιείται σποραδικά (π.χ. Σάμψων 1977), πρέπει να εγκαταλειφθεί ως ανεπιτυχής και πρόξενος σύγχυσης, αφού έχει καθιερωθεί πλέον για μια συγκεκριμένη κατηγορία αγγείων της ΠΕ III.

126. Phelps 1975, σ. 220. Η χημική σύσταση των γκριζών στιλβωτών (με περιεκτικότητα σε Ca= 8%) και η τεχνική όπτησης

γκριζών σιλβωτών παρουσιάζει πολλές ομοιότητες μ' εκείνο των μελανών. Τυπικά σχήματα είναι οι φρουτιέρες με κωνικό ή κωδωνόσχημο πόδι, οι φιάλες με γωνιώδες περιγράμμα και τα κλειστά αγγεία με όρθιο χαμηλό λαιμό (collar jars, Kragenhalsgefässe)¹²⁷. Για διακόσμηση χρησιμοποιούνται λευκά γραπτά μοτίβα ή πλαστική ράβδωση.

Το κέντρο παραγωγής της γκριζας σιλβωτής κεραμικής τοποθετείται από τον Phelps στην Κόρινθο, ενώ ένα δεύτερο κέντρο υποθέτει ο ίδιος στην Αργολίδα, εξαιτίας των τεχνολογικών και χρωματικών διαφορών της αργεϊτικής κεραμικής. Η ανασκαφική έρευνα έχει φανερώσει την ευρεία διάδοση της γκριζας σιλβωτής κατηγορίας μέχρι τη Λακωνία (Αλεπότρυπα) και την Αρκαδία (Ασέα), την κεντρική Ελλάδα (Κωρύκειον Άντρον, Ελάτεια), την Αττική (Νέα Μάκρη) και την Εύβοια (Βάρκα Ψαχνών, Θαρρούνια)¹²⁸, ακριβή ποσοστά όμως και τυπολογικές/τεχνολογικές τοπικές ιδιαιτερότητες δεν είναι επαρκώς γνωστά, ώστε να αποκλείσουμε με βεβαιότητα την (μάλλον επισφαλή) υπόθεση ότι η κατασκευή και διακίνηση των γκριζών σιλβωτών εντοπίζεται αποκλειστικά στη βορειοανατολική Πελοπόννησο.

Στο σύνολο της Δυτικής Αγοράς της Κορίνθου («Forum West») (πρβλ. Πίνακας I, σ. 41) τα γκριζα σιλβωτά εκπροσωπούνται με δεκατέσσερα (14) όστρακα (0,2 %), ενώ στο χρονολογικά αντίστοιχο ορίζοντα του Φράγγθι, δηλαδή στα στρώματα 6a-5 ή IVa-IIIb (πρβλ. Πίνακες III-IV, σ. 45-46), συνιστούν το 0,3-1,0 % του συνόλου. Στο επόμενο προς τα πάνω στρώμα 3 ή IIIa το ποσοστό ανεβαίνει στο 2,0 %, μια αύξηση που αντιστοιχεί με εκείνη στο σύνολο του λόφου του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill»). Στις υπερκείμενες στρώσεις στο Φράγγθι, όπως και στη Γωνιά και στην Κλένια, τα γκριζα σιλβωτά έχουν μια αριθμητικά ασήμαντη παρουσία. Από τα δεδομένα αυτά προκύπτει ότι η γκριζα σιλβωτή κεραμική στην Πελοπόννησο παράγεται μεν σε όλη τη διάρκεια της NN, η ακμή της όμως σημειώνεται στη βαθμίδα που εκπροσωπείται από το σύνολο του λόφου του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill») και διαδέχεται τη φάση της Δυτικής Αγοράς (την «Corinthian LN Ib» του Lavezzi)¹²⁹.

Τεχνική

Στη μελανή ως γκριζα σιλβωτή κεραμική της Άριας παρατηρήθηκαν τα ίδια τεχνικά χαρακτηριστικά με εκείνα των αντίστοιχων αγγείων της Κορίνθου και της κεντρικής Ελλάδας: Ο πηλός είναι προσεχτικά καθαρισμένος από προσμειξεις, σκληροποιημένος και ομοιόχρωμος γκριζός μέχρι τον πυρήνα. Πρόσθετο επίχρισμα σε λίγες περιπτώσεις έγινε δυνατό να διακριθεί δια γυμνού οφθαλμού. Η μέθοδος σιλβωσης δεν αφήνει να διακριθούν τα ίχνη της διαδικασίας αυτής και προσδίδει στην επιφάνεια του αγγείου μια συνήθως θαμπή, σπάνια σιλπνή γυαλάδα. Τα περισσότερα όστρακα έχουν σκούρο ως μέτριο γκριζό τόνο, ενώ μια γνήσια μελανή απόχρωση παρατηρείται μόνο σε λίγα δείγματα (17, 33, 40, 41, 43, 46, 47, 50, 51, 55, 70, 103), που πρέπει να ταξινομηθούν στην κατηγορία Γ 1α των μελανών σιλβωτών. Μια άλλη ομάδα, που αριθμητικά εκπροσωπείται μέσα στο υλικό μας με λίγα όστρακα, συνιστούν τα αγγεία με φωτεινή καστανέρυθρη ή καφεκίτρινη, συχνά κηλιδωτή επιφάνεια, που αποτελούν – αθέλητα και τυχαία κατά το ψήσιμο διαμορφωμένη – ποικιλία της μελανής σιλβωτής κεραμικής (45, 52, 77, 94, 97, 98, 101,

(σε θερμοκρασία 1000-1080 °C) εξακριβώθηκε με νεότερες αναλύσεις δειγμάτων, βλ. V. Kylikoglou and Y. Maniatis, ό.π. (υποσημ. 109), σ. 441.

127. Phelps 1975, σ. 221.

128. Για τη διάδοση της κατηγορίας αυτής βλ. Σάμψων 1977, σ. 40 κ.ε. Phelps 1975, σ. 234 κ.ε.

129. Για τη θεωρία του Weinberg περί καταγωγής των μελανών-γκριζών σιλβωτών από ανατολικά πρότυπα, βλ. Phelps 1975, σ. 241. Πρβλ. παραπάνω, σ. 61, υποσημ. 113.

102, 104). Μια τρίτη μικρή ομάδα οστράκων είναι πλασμένη από τον ίδιο φίνο γκριζο πηλό, αλλά η επιφάνεια έχει γαλακτώδη γκριζα απόχρωση με έναν ελαφρό τόνο προς το πρασινωπό ή το καφέ (18, 27, 30, 34, 44, 53, 71, 72, 74, 79, 90, 196) και αφήνει στην αφή μια γλιστερή σαπωνοειδή αίσθηση. Τα όστρακα αυτά πρέπει επομένως να αποδοθούν στην κατηγορία των «corinthian grey» αγγείων. Τα υπόλοιπα όστρακα του Καταλόγου διαβαθμίζονται σύμφωνα με την απόχρωση και τη σκληρότητα της επιφάνειας ανάμεσα στις δύο ακραίες ομάδες¹³⁰. Για το λόγο αυτό η μελανή ως γκριζα στιλβωτή κεραμική της Άριας μελετάται και ταξινομείται ως μία ενότητα.

Διακόσμηση

Η μελανή ως γκριζα στιλβωτή κεραμική της Άριας χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία διακοσμητικών τρόπων: Λευκή θαμπή βαφή, στιλβωτή διακόσμηση, εγχάρακτη ή έντυπη (impressed) διακόσμηση, πλαστική ράβδωση, πλαστική επίθετη διακόσμηση (βλ. Πίν. 60). Από τα εκατόν δύο (102) δείγματα του Καταλόγου, δώδεκα (12) φέρουν γραπτή λευκή διακόσμηση, έντεκα (11) έχουν στιλβωτή διακόσμηση, ένα (1) φέρει ραβδώσεις, σε εννέα (9) υπάρχουν έντυπα ή εγχάρακτα μοτίβα και επτά (7) φέρουν πλαστικά επιθήματα.

Η διακόσμηση, στην πλειονότητα με ευθύγραμμα σχήματα, υποτάσσεται στη δομή του όγκου του αγγείου τονίζοντας την οριζόντια ή/και την κατακόρυφη διάστασή του. Μπορούν να διακριθούν δύο κύριες τάσεις: α. Ο οριζόντιος άξονας του άνω μέρους του αγγείου τονίζεται από μια διακοσμητική στεφάνη από οριζόντιες παράλληλες γραμμές ή από μια ταινία με στιλβωτά επαναλαμβανόμενα θέματα (Πίν. 60: 2-3, 10-14). Σ' αυτή την περίπτωση την αυστηρότητα της τεκτονικής διάρθρωσης καθιστούν πιο χαλαρή συχνά τα κρεμαστά τόξα που διακοσμούν το κάτω μέρος του αγγείου (Πίν. 60: 3-4). β. Ο τόνος δίνεται στον κατακόρυφο άξονα, καθώς το ανώτερο μέρος του αγγείου διακόπτεται από ομάδες κατακόρυφων γραμμών ή σειρές οξυκόρυφων γωνιών (Πίν. 60: 5, 6-9, 15-17)¹³¹.

Το πιο αγαπητό θέμα της λευκής γραπτής διακόσμησης είναι οι ενάλληλες γωνίες με την κορυφή προς το χεῖλος και με τη βάση να στηρίζεται στην οριζόντια ακμή που δημιουργείται με τη θλάση ή γωνίωση του τοιχώματος του αγγείου, με την οποία διασπάται και ποικίλλεται η δομή του όγκου του¹³². Οι κεραίες των διπλών ή τριπλών (36) γωνιών συχνά τέμνονται στην κορυφή (49, 68, 88, 71). Οι πολλαπλές

130. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρήθηκε και στο υλικό από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), Lavezzi 1978, σ. 418: «Black burnished wares include approximately 30 1/3% of the LN sherds, including 51 inventoried specimens. The fabric varies from extremely fine and thin walled, well cleaned and hard and evenly fired, to heavy and semicoarse, ill fired. Not surprisingly, most examples belong to the middle ground between these extremes.[...] The surface color may be rather light and grayish (but always distinguishable from gray ware fabrics) at one extreme, or an intense black at the other extreme; some examples are tannish. "Kiln-mottling" is not infrequent».

131. Το ίδιο διακοσμητικό αξίωμα υπόκειται και στη διακοσμημένη μελανή στιλβωτή κεραμική από τη Δυτική Αγορά («Forum West») και το Φράγγχι (Phelps 1975, σ. 211 κ.ε.), την Ελάτεια (Weinberg 1962, εικ. 62a), τον Ορχομενό (Kunze 1931, εικ. IX: 1-3, X: 1), τη Βάρκα Ψαχνών Ευβοίας (Σάμψων 1977, σ. 50-51), κι από τη Θεσσαλία στις φάσεις Τσαγγλί και Αράπη (Hauptmann 1969, σ. 23-25, 56-59). Ένα θραύσμα χεῖλους μελανής στιλβωτής φιάλης με διάμετρο περίπου 0,20 μ., που μοιάζει πολύ ως προς τον τύπο και τη διακόσμηση με τα δικά μας αριθ. 55, 83, 88, εκτίθεται στο νέο Μουσείο Διρού, προερχόμενο από την Αλεπότρυπα. Ο Phelps (Phelps 1975, ό.π., σ. 215-218) πραγματεύεται αναλυτικά τα στιλιστικά και τυπολογικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κατηγορία είτε ως κοινά στις παραπάνω περιοχές είτε ως τοπικά και σπάνια, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρά τις διαφορές, «the outlines of the Peloponnesian and Thessalian cultures are sufficiently alike to indicate a parallel development from beginnings that must have had much in common, culturally and chronologically».

132. Το σύνολο από τη Δυτική Αγορά («Forum West») της Κορίνθου και τα πρώιμα NN στρώματα από το Φράγγχι είναι

γωνίες έχουν κάποτε δεξιό σκέλος από δύο ή τρεις γραμμές, που στηρίζεται πάνω στο αριστερό σκέλος από τέσσερις ή πέντε γραμμές (75, 78). Το διακοσμητικό αυτό θέμα απαντά κυρίως πάνω σε αγγεία με γωνιώδες περίγραμμα, όπως φιάλες με υψηλό κοίλο περιλαίμιο (36, 68, 71, 75, 78, 88) ή βαθιές λεκάνες με φαρδιά ζώνη ώμων (49). Μικρότερες φιάλες με στενότερη την άνω ζώνη διακοσμούνται με παράλληλες οριζόντιες γραμμές κάτω από το χείλος και κρεμαστά τόξα (55, 82, 83). Φαρδιά τόξα κρέμονται επίσης από το χείλος στην εξωτερική επιφάνεια των φρουτοδοχείων (20). Πάνω στη φιάλη 68 με το γωνιώδες περίγραμμα το γραπτό λευκό μοτίβο από όρθιες γωνίες συμπληρώνεται με πυκνές κατακόρυφες στιλβωτές γραμμές.

Στο θεματολόγιο της στιλβωτής διακόσμησης¹³³ – μιας τεχνικής που βασίζεται πάνω στην αντίθεση που δημιουργείται ανάμεσα στη σκούρα στιλβωμένη και τη θαμπή ανοιχτόχρωμη αστίλβωτη επιφάνεια – κυριαρχεί το μοτίβο της αστίλβωτης οριζόντιας ταινίας, που περιτρέχει συνήθως το άνω μέρος αγγείων με γωνιώδες περίγραμμα. Η ταινία συνήθως γεμίζεται με λοξή ή δικτυωτή διαγράμμιση (47, 76, 77), με παράλληλες τεθλασμένες γραμμές (86) ή με σειρά από ενάλληλες γωνίες < < < (91). Μια κωνική φρουτιέρα με χείλη που κλίνουν προς τα έξω (24) φέρει μέσα και έξω ένα αστίλβωτο ημικύκλιο, ακανόνιστα διαγραμμισμένο. Μια ακόμα φρουτιέρα (18) σώζει ένα απλό θέμα από παράλληλες λοξές ταινίες και γραμμές διαφορετικού πάχους, ίσως τυχαίο προϊόν απρόσεκτης στιλβωσης. Πυκνές κατακόρυφες στιλβωτές γραμμές κοσμούν τα κοίλα τοιχώματα στο πάνω μέρος δύο φιαλών με γωνιώδες περίγραμμα (66, 68) και το λαιμό ενός ευρύστομου αγγείου με συμπιεσμένο σώμα (48). Στο κάτω χείλος του κωνικού ή κυλινδρικού στηρίγματος από δύο φρουτιέρες σώζονται ομάδες από τεμνόμενες λοξές γραμμές (32) ή διακόσμηση σύνθετη από όρθιες στιλβωτές γωνίες, ενταγμένες ανάμεσα στα σκέλη μιας φαρδιάς ταινίας με στίξη (33). Η μέθοδος διακόσμησης με λοξή ρηγή πλαστική ράβδωση (rippling)¹³⁴ απαντά μόνο μία φορά, και συγκεκριμένα στην κοιλιά μιας φιάλης της κορινθιακής γκρίζας κατηγορίας με γυριστά χείλη ή χαμηλό λαιμό (196). Σ' ένα κάπως χονδροτόχο όστρακο ανοιχτού αγγείου (52) διακρίνονται τρεις ενάλληλες τοξωτές αυλακιές.

Οι διακοσμητικές τεχνικές της εγχάρακτης και της έντυπης διακόσμησης συνδυάζονται συχνά πάνω στο ίδιο αγγείο δημιουργώντας διάστικτα τρίγωνα (98) ή ταινίες (33). Συχνά το χείλος ενός ανοιχτού αγγείου τονίζεται με μια περιμετρική εγχάρακτη γραμμή (90, 92, 93, 97). Ένα ανεξάρτητο μοτίβο από ενάλληλες γωνίες (ή ρόμβους;) κοσμεί το τοίχωμα ενός ανοιχτού αγγείου (104), ενώ ένα καλύτερο δείγμα παρόμοιου θέματος σώζεται στη χονδροτόχη φιάλη 96. Σειρά από έντυπες τελείες, καμωμένες με λεπτό αμβλύ εργαλείο, τονίζει την ακμή του τοιχώματος σε δύο φιάλες, μια μελανή στιλβωτή (70) και μια της κατηγορίας των «corinthian grey» (44)¹³⁵. Σ' ένα άλλο όστρακο της τελευταίας κατηγορίας, την κωνική φιάλη με ευθύγραμμο τοίχωμα 27, σειρά από μικρές οπές, ανοιγμένες πριν από το ψήσιμο σε κανονικές αποστάσεις κάτω από το χείλος, φαίνεται να έχει μάλλον λειτουργικό παρά διακοσμητικό χαρακτήρα.

οι σημαντικότερες πελοποννησιακές θέσεις στις οποίες αποκαλύφθηκε αυτή η διακοσμητική τεχνική. Από την Αλεπότρυπα και την Κλένια είναι γνωστά μόνο από δύο-τρία όστρακα, ενώ το είδος λείπει εντελώς από τη Γωνιά και την Πρόσυμνα. Απ' αυτό συμπεραίνει ο Phelps ότι η διακοσμητική αυτή τεχνική δεν συνηθιζόταν πια στην Πελοπόννησο, όταν εμφανίστηκαν τα πολύχρωμα γραπτά του ρυθμού Γωνιάς και Κλένιας.

133. Μολονότι η στιλβωτή διακόσμηση αποτελεί συνηθισμένη διακοσμητική τεχνική στη Δυτική Αγορά και στο Φράγχι, λείπει από τη Γωνιά, την Αλεπότρυπα, την Κλένια και την Πρόσυμνα (όπου απαντά η χαλκολιθική ερυθρόχρωμη παραλλαγή). Η διάρκεια παραγωγής της φαίνεται επομένως να συμπίπτει με το πρώτο μισό της πελοποννησιακής NN, βλ. Phelps 1975, σ. 212.

134. Η τεχνική αυτή δεν είναι πολύ συχνή στη NN κεραμική της Πελοποννήσου. Απαντά συχνότερα στην «γκρίζα κορινθιακή» παρά στη μελανή στιλβωτή κατηγορία. Για την τεχνική και την καταγωγή της ραβδωτής («rippling and beading») διακόσμησης από την κεντρική Ελλάδα, βλ. Phelps 1975, σ. 212-213.

135. Η στική και εγχάρακτη διακόσμηση είναι γενικά σπάνια στην πελοποννησιακή NN κεραμική, κι ακόμα σπανιότερα

Τα πλαστικά επιθήματα αποτελούν πολύ συνηθισμένη διακοσμητική τεχνική στο υλικό της Άριας. Μακρόστενες, απλές ή κατά ζεύγη θηλές κοσμούν το άνω μέρος του αγγείου (42, 43, 53, 92), ή τονίζουν την ακμή του περιγράμματος (99), ή παρατάσσονται λοξά στη ράχη μιας κατακόρυφης λαβής ενός κλειστού αγγείου με στενό λαιμό (105). Ένας σπάνιος συνδυασμός πλαστικής και εγχάρακτης διακόσμησης τονίζει τους ώμους μιας βαθιάς φιάλης (51), όπου διακρίνεται τμήμα ενός επίπεδου εξογκώματος με κατακόρυφες φαρυδιές εγχαράξεις.

Σχηματολόγιο

A. Φιάλες με ψηλό στηρίγμα (ή «φρουτιέρες») (Πίν. 56: 1-4)

Η συμβατικά ονομαζόμενη φρουτιέρα αποτελείται από δύο μέρη που πλάθονται χωριστά και ενώνονται πριν στεγνώσει ο πηλός, με την ενισχυτική προσθήκη στο σημείο της ένωσης μιας στεφάνης από εύπλαστο υδαρή πηλό, που λειαιίνεται χωρίς να αφήσει εξωτερικά ίχνη. Η διαδικασία κατασκευής του αγγείου διακρίνεται συνήθως στο εσωτερικό του κοίλου στηρίγματος, που γι' αυτό το λόγο συχνά βρίσκεται αποκολλημένο από τη φιάλη. Η κατασκευή αυτού του σύνθετου σχήματος πρέπει να υπαγορευτήκε όχι τόσο από αισθητικές προτιμήσεις όσο από λειτουργικές ανάγκες, αλλά δεν έχουμε στοιχεία για να τις προσδιορίσουμε με ακρίβεια, αφού τα άφθονα δείγματα του σχήματος, που απαντά όχι μόνο στην κατηγορία των μελανών/γκριζών στιλβωτών αλλά και σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες της NN κεραμικής, δεν διασώζουν ίχνη ενδεικτικά της ειδικότερης χρήσης του μέσα στο ευρύτερο κύκλωμα των αναγκών φύλαξης-παρασκευής-κατανάλωσης τροφών¹³⁶.

Από την κατηγορία των μελανών/γκριζών στιλβωτών, η φρουτιέρα αντιπροσωπεύεται στον Κατάλογο με είκοσι ένα (21) όστρακα από χειλή φιαλών, τέσσερα (4) όστρακα από τη βάση (χειλός) του στηρίγματος (ποδιού) και ένα (1) θραύσμα από το σημείο ένωσης των δύο μερών.

A1. Φρουτιέρες με κωνική ή κωδωνόσχημη φιάλη

Στον τύπο αυτό τα τοιχώματα της φιάλης είναι ευθύγραμμο (12, 13, 25, 26) ή το στόμιό της κλίνει καμπυλωτά προς τα έξω και της προσδίδει κωδωνόσχημη μορφή (8, 9, 15, 19, 24). Τα περισσότερα δείγματα διαβαθμίζονται ανάμεσα στους δύο ακραίους τύπους. Το τοίχωμα λεπταίνει προς το χείλος (9,

απαντά στη μελανή-γκρίζα στιλβωτή. Ο Phelps 1975, σ. 293, αναφέρει μόνο τέσσερα (4) όστρακα από την Κόρινθο, τρία (3) από τη Γωνιά και ένα (1) από την Κλένια (τα τελευταία από κοκκινωπό πηλό). Τα κοσμήματα είναι διαγραμμισμένες ταινίες, τρίγωνα ή ρόμβοι, γεμισμένοι με στιγμές. Τα κορινθιακά δείγματα πρέπει να προέρχονται από ένα πρώιμο NN σύνολο με αντιστοιχίες στον Ορχομενό, ενώ τα όστρακα από τη Γωνιά συνδέονται μάλλον με τη νεότερη ομάδα των εγχάρακτων «scoops».

136. Οι παρατηρήσεις μας για την εσωτερική πλευρά των ποδιών (κοίλων στηριγμάτων) συμφωνούν με εκείνες του Weinberg (1962, σ. 185), αλλά δεν συμφωνούμε καθόλου με τις παρατηρήσεις του σχετικά με το εσωτερικό των φιαλών, των «δοχείων» των καρποδοχείων: «On the interior of the two large bowls shown in Plate 58, d, there are clear signs of burning in or at the edge of the rubbed area. On the contrary, no sign of burning was visible on the underside of any of the bases, although the ventilation afforded by the cutouts would suggest that they were meant to be placed over fire. Many of the large vases exhibit mendholes, possibly an indication of their value». Ο ίδιος (Weinberg 1966, σ. 195) προσπαθεί με βάση το υλικό από το Βόθρο της Ελάτειας να αποδώσει στις φρουτιέρες λατρευτικό χαρακτήρα και λειτουργικότητα. Η ερμηνεία αυτή είναι απολύτως αβάσιμη, καθώς οι φρουτιέρες αποτελούν πάντοτε συστατικό της χρηστικής οικιακής κεραμικής που συλλέγεται από δάπεδα ή λάκκους απορριμμάτων.

11, 12, 19, 26) ή μένει ισόπαχο από τη βάση ως το χείλος της φιάλης (13, 14, 21, 24). Αντίθετα, ενίσχυση του πάχους στο χείλος παρατηρείται μόνο σε δύο δείγματα (8, 20). Κατά κανόνα το χείλος τονίζεται εσωτερικά με οριζόντια εγχάραξη (8-10) ή με οριζόντια αυλάκωση διαφόρου βάθους και πλάτους (12-14, 15-23). Το προβαλλόμενο χείλος είναι αποστρωγγλωμένο (8, 12, 13, 15, 20-22, 24, 25, 27) ή κομμένο λοξά (9-11, 16, 19) ή μυτερό (26). Λαβές δεν απαντούν στον τύπο.

Κανένα δείγμα δεν σώθηκε ή συγκολλήθηκε σε όλο του το περίγραμμα μαζί με το στηρίγμα, έτσι ώστε η σχέση της διαμέτρου της φιάλης προς το ύψος (βάθος) της και προς το συνολικό ύψος του αγγείου μπορεί να εκτιμηθεί μόνο με το συσχετισμό του μέσου όρου των μεγεθών διαμέτρου της φιάλης με την αντίστοιχη μέση διάμετρο του κάτω χείλους του στηρίγματος, παίρνοντας υπόψη και την ανάγκη ευστάθειας και ισορροπίας του αγγείου. Σε αντιστοιχία με τις μεγάλες, κομψά καμπυλωτές φιάλες (8, 9, 14), απαντούν και ψηλά φαρδιά στηρίγματα, με κοίλα τοιχώματα που ανοίγουν προς τα κάτω (32, 34). Για μικρότερες ή πιο ρηχές φιάλες, όπως οι 13, 20, 24, είναι κατάλληλα τα λεπτότερα στηρίγματα 31, 33. Με τις συγκρίσεις αυτές υπολογίζεται η σχέση της διαμέτρου της φιάλης προς την κάτω διάμετρο του στηρίγματος περίπου σε 1 : 2 και προς το συνολικό ύψος του αγγείου σε 1 : 1 ως 1 : 1,3 (πρβλ. τη σχεδιαστική αποκατάσταση του τύπου στον Πίν. 56: 1-4).

A2. Φρουτιέρες με ημισφαιρική φιάλη

Ο τύπος δεν απαντά συχνά. Η αρχή ενός εξογκώματος στο χείλος της φιάλης 29 ίσως υποδηλώνει μια δισκοειδή απόφυση, αν και τούτο θα ήταν μοναδικό στην πελοποννησιακή κεραμική της NN.

B. Βαθιές φιάλες με περίγραμμα S (Πίν. 56: 5-6. Αριθ. Κατ. 35-45)

Στο σχήμα αυτό εντάσσονται φιάλες με φαρδύ στόμιο και κοιλόκυρτα τοιχώματα. Το ψηλότερο άνω κοίλο τμήμα καταλήγει σε αποστρωγγλωμένο χείλος που κλίνει προς τα έξω. Η βάση του αγγείου είναι επίπεδη. Στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου της κοιλιάς τοποθετούνται συχνά οριζόντια τρήματα (39, 40, 41, 45), πλαστικές θηλές (42, 43), ή μια διακοσμητική σειρά από στίξεις. Και οι δύο επιφάνειες είναι σιλβωμένες. Τα περισσότερα από τα δείγματα αυτού του τύπου στον Κατάλογο ανήκουν στην κατηγορία των μελανών σιλβωτών. Το 45 είναι καστανέρυθρο και το 44 είναι γκριζο «κορινθιακό» σιλβωτό.

Γ. Φιάλες με τονισμένο λαιμό και ώμο (Πίν. 56: 7-9. Αριθ. Κατ. 46-52, 196)

Οι ευρύστομες φιάλες αυτού του τύπου μπορεί να έχουν σώμα συμπίεσμένο, σχεδόν αμφικωνικό με ισούψη διάθρωση των δύο μερών του (49, ίσως και 51), ή να έχουν τονισμένη τη ζώνη των ώμων (46, 47). Σε μια τρίτη παραλλαγή τα τοιχώματα της κοιλιάς είναι καμπύλα (50, 196). Το σώμα του αγγείου επιστέφεται από έναν όρθιο λαιμό σαν περιλαίμιο (collar neck, Kragenhals), που τονίζεται συχνά στη βάση του με οριζόντια εγχάραξη (47-49, 51, 196) και μπορεί να είναι ελαφρά κοίλος (47, 48). Η κατακόρυφη ταινιωτή λαβή στο αγγείο 46 θα μπορούσε να έχει αρχικά τη γνωστή μορφή της κλεψύδρας («hourglass»), ενώ το 50 φέρει διάτρητη απόφυση. Η φαρδιά ζώνη του ώμου προσφέρεται για σιλβωτές διακοσμητικές ταινίες (47), γραπτά θέματα (49) ή πλαστικά επιθήματα (51, 52), ενώ η «κορινθιακή-γκρίζα» φιάλη 196 φέρει λοξή ρηχή ράβδωση.

Δ. Φιάλες μεγωνιώδες περίγραμμα (Πίν. 57: 10-18)

Δίπλα στις φρουτιέρες το σχήμα της γωνιώδους (carinated) φιάλης είναι το πιο κοινό μέσα στο υλικό μας της Άριας και παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία τύπων και παραλλαγών.

Δ1. Φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα με ψηλά τοποθετημένη ακμή και έντονα γυριστό χείλος (Πίν. 57: 10. Αριθ. Κατ. 53-54)

Τα δύο δείγματα του Καταλόγου έχουν ενισχυμένο τοίχωμα στο σημείο της ακμής, που λεπταίνει προς το χείλος. Το κάτω μέρος του αγγείου έχει ευθύγραμμα τοιχώματα. Μια μακρόστενη λοξά τοποθετημένη θηλή κοσμεί την ακμή στην «κορινθιακή-γκριζα» φιάλη 53.

Δ2. Φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα με ελαφρά κοίλο τοίχωμα στο άνω μέρος του αγγείου (Πίν. 57: 11-14. Αριθ. Κατ. 55-79)

Στον τύπο αυτό εντάσσονται αρκετές παραλλαγές που διαφοροποιούνται μεταξύ τους ανάλογα με το ύψος του διαμορφωμένου πάνω από την ακμή τμήματος του αγγείου ή με την κατεύθυνση και τη γωνία απόκλισής του από τον κατακόρυφο άξονα. Έτσι, στις μικρές φιάλες η ζώνη του στομίου είναι χαμηλότερη από το κάτω σώμα (55, 56, 73, 75), σε μεγαλύτερα αγγεία τα δύο μέρη είναι ισούψη (57, 61, 74, 78) και κάποτε το πάνω ψηλότερο από το κάτω μέρος (68). Τα τοιχώματα του στομίου, είτε είναι ευθύγραμμα είτε ελαφρά κοίλα, μπορεί να έχουν κατακόρυφη κατεύθυνση, οπότε η διάμετρος του χείλους είναι ίση με τη διάμετρο της ακμής (55, 65, 71, 73, 74), ή μπορεί να κλίνουν προς τα έξω (56, 57-64, 66-73) και σπάνια προς τα μέσα (77-79). Το τοίχωμα είναι συνήθως παχύτερο στο σημείο κάμψης και το κάτω μέρος διαμορφώνεται ημισφαιρικό ή κωνικό με επίπεδη βάση (80, 81). Το χείλος είναι κατά κανόνα αποστρογγυλωμένο ή σπανιότερα μυτερό. Η εσωτερική επιφάνεια είναι σχεδόν πάντα στιλβωμένη και η εξωτερική ζώνη γύρω από το χείλος διακοσμείται συχνά με λευκά γραπτά ευθύγραμμα θέματα, που κάποτε συνοδεύονται από κρεμαστά τόξα στο κάτω μέρος. Ο τονισμός της ακμής του τοιχώματος με μια σειρά από έντυπες τελείες (70) φαίνεται να αποτελεί συνηθισμένο διακοσμητικό θέμα και για τα μελανά και για τα «γκριζα κορινθιακά» στιλβωτά αγγεία (74, 79).

Δ3. Φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα με ευθύγραμμα τοιχώματα στο άνω μέρος του αγγείου (Πίν. 57: 15-18. Αριθ. Κατ. 82-91)

Η σχέση ύψους των δύο μερών του αγγείου ποικίλλει, όπως και στον παραπάνω τύπο Δ2, από 1 : 2 ως 1 : 1 μέχρι και 1,5 : 1. Το τοίχωμα είναι εσωτερικά ενισχυμένο στο σημείο της κάμψης. Σ' ένα παράδειγμα η ενίσχυση του πάχους πέρα από το λειτουργικό, αποκτά και μορφολογικό-διακοσμητικό χαρακτήρα, καθώς δημιουργεί μια προεξέχουσα ταινία που πλαισιώνει το σώμα του αγγείου (84). Το χείλος είναι αποστρογγυλωμένο, τα τοιχώματα του στομίου ευθύγραμμα και το κάτω μέρος του αγγείου ημισφαιρικό ή κωνικό.

Ε. Φιάλες με ευθύγραμμα ή καμπύλα τοιχώματα και τονισμένο χείλος (Πίν. 57: 19-25)

E1. Ημισφαιρική φιάλη (Πίν. 57: 19. Αριθ. Κατ. 92)

Το περίγραμμα του τοιχώματος διαγράφει ομαλή καμπύλη. Η βάση είναι επίπεδη και το χείλος τονίζεται εξωτερικά με μια εγχάρρακτη γραμμή.

E2. Φιάλες με χείλος που κλίνει προς τα μέσα (Πίν. 57: 20-22. Αριθ. Κατ. 93-98)

Το σώμα του αγγείου είναι σχεδόν ημισφαιρικό αλλά προς το χείλος κυρτώνεται ελαφρά (93, 94, 97) ή απότομα (95, 96, 98) προς τα μέσα. Το κατά κανόνα αποστρογγυλωμένο χείλος τονίζεται με εξωτερική

εγχάραξη (93, 97). Ο τύπος απαντά συχνότερα στην ομάδα της μελανής στιλβωτής κεραμικής που χαρακτηρίζεται από πηλό με περισσότερες προσμιξείες και καστανέρουθη κηλιδωτή επιφάνεια.

Ε3. Κωνικές φιάλες με ενισχυμένο λοξότμητο χείλος (Πίν. 57: 23-25. Αριθ. Κατ. 99-102)

Μια ομάδα από ρηχές μικρές φιάλες με κωνικό σώμα διακρίνεται τυπολογικά χάρη στο έντονα ενισχυμένο σε πάχος χείλος, που είναι αιχμηρό προς τα μέσα και λοξά κομμένο προς τα έξω με περίπου τριγωνική διατομή. Η εξωτερική πλευρά του χείλους φέρει συχνά θηλές (99) ή κατακόρυφα ή οριζόντια τμήματα (100-102). Στο υλικό μας ο τύπος απαντά στη μελανή στιλβωτή (99-100) κατηγορία και στην ερυθροκίτρινη (101-102) παραλλαγή της.

ΣΤ. Κλειστά αγγεία (Πίν. 57: 26. Αριθ. Κατ. 105)

Μόνο ένας τύπος αναγνωρίζεται με βεβαιότητα, εκείνος του αγγείου με φαρδιά κοιλιά που καταλήγει σε λοξά κυρτό ώμο και χαμηλό στενό λαιμό, από τον οποίο μια κυλινδρική λαβή κατεβαίνει ως τον ώμο. Οι διαστάσεις του αγγείου, που μπορεί να εκτιμηθούν με βάση την κλίση του λαιμού, υπαγορεύουν την αποκατάσταση του σχήματος με δύο διαμετρικά τοποθετημένες λαβές.

Ζ. Λέβητες (Αριθ. Κατ. 106-107)

Ως δείγματα αγγείων με τη γενικότερη λειτουργία της φύλαξης ή μεταφοράς μεγάλης ποσότητας υλικού ερμηνεύονται τα δύο μεγάλα όστρακα 106-107 με καλά στιλβωμένες επιφάνειες μέσα και έξω. Η παρατήρηση αυτή, καθώς και η σχεδόν κυλινδρική φόρμα του ανώτερου τμήματος του αγγείου, κάνουν απίθανη την εκδοχή να ανήκουν τα όστρακα στο κάτω χείλος μεγάλων στηριγμάτων από φρουτιέρες. Για την ανασύσταση όμως του τύπου του αγγείου δεν βρέθηκε αντίστοιχο ακέραιο πρότυπο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

8. Πίν. 21. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με αμβλύ χείλος και βαθιά εγχάραξη στην εσωτερική του πλευρά. Πηλός γκριζός, σκληροψημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

9. Πίν. 9, 21. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους χωνοειδούς φρουτιέρας με λοξότμητο χείλος και εσωτερική εγχάραξη. Πηλός μελανός, σκληροψημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

10. Πίν. 21. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με λοξότμητο χείλος και εσωτερική εγχάραξη. Πηλός και πυρήνας μελανοί. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη.

11. Πίν. 21. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους ρη-

χής κωνικής φρουτιέρας με χείλος γωνιώδους διατομής και ρηχή αυλάκωση στο εσωτερικό του. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια στο ίδιο χρώμα, στιλβωμένη.
Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 11, από την Αλεπότρυπα.

12. Πίν. 21. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με αμβλύ χείλος και βαθιά εσωτερική αυλάκωση. Πηλός γκριζός, επιφάνεια ομοιόχρωμη, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 12, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Diamant 1974, 3.17: b, από το Φράγγχι, στρ. IVa. Hauptmann 1971, εικ. 54: d, από την Αλεπότρυπα.

13. Πίν. 9, 21. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χεί-

λους κωνικής φρουτιέρας με παχύ, κάπως επίπεδο χείλος και εσωτερική αυλάκωση. Πηλός μελανό-τεφρος. Και στις δύο όψεις μελανό στιλβωμένο επίχρισμα.

14. Πίν. 21. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με αιχμηρό προς τα πάνω χείλος και ρηχή εσωτερική αυλάκωση. Πηλός ερυθρός προς γκριζός. Επιφάνεια κιτρινωθή προς γκριζα, κηλιδωτή, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 2, από την Κόρινθο. Weinberg 1962, εικ. 8: 9, από το Βόθρο Ελάτειας.

15. Πίν. 22. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωδωνόσχημης φρουτιέρας με αποστρογγυλωμένο χείλος και ρηχή εσωτερική αυλάκωση. Πηλός ερυθρός προς γκριζός. Επιφάνεια στις ίδιες αποχρώσεις, κηλιδωτή. Πορώδης, ελαφρά στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 6, από την Κόρινθο. Σάμφων 1977, εικ. 32: ε, από τη Βάρκα Ψαχνών Ευβοίας.

16. Πίν. 22. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωδωνόσχημης φρουτιέρας με λοξότμητο χείλος και βαθιά εσωτερική αυλάκωση. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια σταχτόχρωμη προς γκριζα, κηλιδωτή, γλιστερή στην αφή, στιλβωμένη.

17. Πίν. 9, 21. Σχήμα Α, πιθανότατα τύπος 1. Θραύσμα τοιχώματος μεγάλης φρουτιέρας. Πηλός γκριζομέλανος. Επιφάνεια μελανή, αρκετά στιλβωμένη. Εξωτερικά θαμπή λευκή διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 25: 17, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

18. Πίν. 51. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με αμβλύ χείλος και φαρδιά εσωτερική αυλάκωση. Πηλός σταχτόχρωμος. Επιφάνεια γκριζα, εξωτερικά διακρίνονται οι αραιές ταινίες στιλβωσης (stroke burnishing, streifige Politur).

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 82).

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 2, από την Κόρινθο.

19. Πίν. 47. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με λοξό επίπεδο χείλος και

ρηχή εσωτερική αυλάκωση. Πηλός σκοτεινός γκριζός. Επιφάνεια ομοιόχρωμη, στιλβωμένη.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 2, από την Κόρινθο.

20. Πίν. 22. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωδωνοειδούς φρουτιέρας με αμβλύ χείλος και στενή εσωτερική αυλάκωση. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια ομοιόχρωμη, στιλβωμένη. Εξωτερικά θαμπή λευκή διακόσμηση.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 17, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Hauptmann 1981, σχέδ. 94, από τη μαγούλα Τσαγγλί.

21. Πίν. 22. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με στενή εσωτερική αυλάκωση. Πηλός μελανός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη.

22. Πίν. 22. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους φρουτιέρας με εσωτερική αυλάκωση. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια γκριζα, στιλβωμένη.

23. Πίν. 22. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους φρουτιέρας με χείλος που γυρίζει ελαφρά προς τα μέσα. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια κηλιδωτή σε διάφορους τόνους του γκριζού, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Diamant 1974, σχέδ. 3.33: b, από το Φράγγχι, στρ. IIIb και σχέδ. 3.96: c, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

24. Πίν. 9, 22. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους ρηχής φρουτιέρας με χείλος έντονα γυριστό προς τα έξω. Πηλός σκουρόγκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. σταχτόχρωμη κηλιδωτή, εξωτ. γκριζομέλανη. Και στις δύο όψεις στιλβωτή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Weinberg 1962, εικ. 8: 11, από την Ελάτεια. Phelps 1975, σχέδ. 25: 5, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 25: 9, από την Κόρινθο. Lavezzi 1978, εικ. 108: 31.

25. Πίν. 23. Πιθανότατα Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φιάλης (φρουτιέρας). Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. γκριζα, εξωτ. μελανή, λειασμένη.

26. Πίν. 23. Πιθανότατα Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φιάλης (φρουτιέρας;) με αιχμηρό χείλος. Πηλός σταχτόχρωμος. Επιφάνεια στιλβωμένη. Κάτω από το χείλος σώζεται οπή συγκόλλησης.

27. Πίν. 23. Σχήμα Α, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με σειρά μικρών κυκλικών οπών κάτω από το χείλος, που ανοίχτηκαν με οξύ εργαλείο πριν από την όπτηση. Πηλός ερυθρόγκριζος, λεπτόκοκκος, σκληροποιημένος, με πυρήνα στον ίδιο τόνο. Επιφάνεια γκριζοκίτρινη, κηλιδωτή, γλιστερή στην αφή, στιλβωμένη.
Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 31: 28, από την Κλένια, στην κατηγορία των γκριζων στιλβωτών. Σάμψων 1977, εικ. 24, από τη Βάρκα Ψαχνών Ευβοίας. Kunze 1931, εικ. XIIa.

28. Πίν. 23. Σχήμα Α, τύπος 2. Θραύσμα χείλους ημισφαιρικής φιάλης (φρουτιέρας;). Πηλός ανοιχτόχρωμος ερυθρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια ερυθρά και γκριζα κηλιδωτή, ελαφρά στιλβωμένη.
Παράλληλα: Weinberg 1962, σχέδ. 8: 8, από το Βόθρο Ελάτειας. Phelps 1975, σχέδ. 25: 13, από την Αλεπότρουπα. Hauptmann 1981, σχέδ. 90: 1, από το νεκροταφείο της Σουφλί-Μαγούλας.

29. Πίν. 23. Σχήμα Α, τύπος 2. Θραύσμα χείλους ημισφαιρικής φρουτιέρας. Σώζεται η αρχή μιας απόφυσης που εκφύεται από το χείλος. Πηλός μελανός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια μελανή, καλά λειασμένη.
Πρβλ. Hauptmann 1969, παράρτημα 4: 36-37 (της φάσης Αράπη).

30. Πίν. 23. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από φρουτιέρα. Σώζεται ο πυθμένας της φιάλης με την αρχή του ψηλού ποδιού. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. γκριζα κηλιδωτή, γλιστερή στην αφή, στιλβωμένη.

31. Πίν. 23. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους ενός ψηλού κωνικού στηρίγματος φρουτιέρας με χείλος που ανοίγει προς τα έξω. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια εσωτ. αδρά λειασμένη, εξωτ. γκριζα στιλβωμένη.
Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 25: 21, από το Φράγγχι.

32. Πίν. 23. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους ψηλού κωνικού στηρίγματος φρουτιέρας. Πηλός καστανέρυθρος με λεπτά ασβεστολιθικά εγκλείσματα. Επιφάνεια εσωτ. ερυθρωπή, αδρά λειασμένη, εξωτ. γκριζα, με στιλβωτή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 25: 23, από την Κόρινθο.

33. Πίν. 10, 23. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους ψηλού κυλινδρικού στηρίγματος. Πηλός σκοτεινός γκριζός, πολύ σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. γκριζομέλανη, με στιλβωτή και στικτή διακόσμηση.
Παράλληλα στο σικτό μοτίβο: Kunze 1931, εικ. VII d. Diamant 1974, σχέδ. 3.50: a, από το Φράγγχι, στρ. IIIa σε γκρι.

34. Πίν. 47. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους ψηλού κωδωνόσχημου στηρίγματος με τοιχώματα που αποκλίνουν έντονα προς τη βάση. Πηλός ανοικτόγκριζος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. στιλβωμένη. Σώζεται οπή συγκόλλησης.
Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

35. Πίν. 24. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους φιάλης με χαμηλά τοποθετημένη κύρτωση του τοιχώματος της κοιλιάς και χείλος ελαφρά γυριστό προς τα έξω. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια στιλβωμένη.
Παράλληλα: Kunze 1931, εικ. 3.

36. Πίν. 10, 24. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους βαθιάς φιάλης με χαμηλά τοποθετημένη κύρτωση και γυριστό χείλος. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. σκοτεινή γκριζα, κηλιδωτή, στιλβωμένη, με θαμπή λευκή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 28: 2, από τη Δυτική Αγορά («Forum West») και σχέδ. 29: 3, από το Φράγγχι. Hauptmann 1969, σχέδ. 1: 23, από την Αράπη Μαγούλα (φάση Τσαγγλί). Hauptmann 1981, σχέδ. 65: 10, από την Οτζάκι Μαγούλα (φάση Λάρισα).

Παράλληλα στο μοτίβο: Hauptmann 1981, σχέδ. 65: 10, από την Οτζάκι Μαγούλα. Weinberg 1962, εικ. 62 a: 5, από την Ελάτεια. Phelps 1975, σχέδ. 35: 3, από την Κόρινθο. Diamant 1974, σχέδ. 3.13: b, από το Φράγγχι, στρ. IVa.

37. Πίν. 24. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους βαθιάς

φιάλης με περίγραμμα S. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια γκριζα, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Diamant 1974, σχέδ. 3.33: f, από το Φράγγχι, στρ. IIIb. Hauptmann 1969, σχέδ. 1: 23, από την Αράπη Μαγούλα (φάση Τσαγγλί).

38. Πίν. 24. (Σχήμα Β:). Θραύσμα χείλους πιθανώς από βαθιά φιάλη με περίγραμμα S. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Diamant 1974, σχέδ. 3.18: c, από το Φράγγχι, στρ. IVa. Μικρή πιθανότητα το όστρακο να ανήκει σε αγγείο με ψηλό λαιμό, πρβλ. Lavezzi 1978, σχέδ. 5: 28, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

39. Πίν. 24. Σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος βαθιάς φιάλης με περίγραμμα S. Στο σημείο της κύρτωσης οριζόντια τρυπημένη απόφυση. Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια γκριζομέλανη, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 29: 8, από το Φράγγχι. Diamant 1974, σχέδ. 3.18: b, από το Φράγγχι, στρ. IVa και σχέδ. 3.15: d, από το στρώμα IVa.

40. Πίν. 11, 24. Σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης με περίγραμμα S. Στο ύψος της κύρτωσης φαρδιά οριζόντια διάτρητη απόφυση. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Hauptmann 1981, σχέδ. 59: 8, από την Οτζάκι Μαγούλα (φάση Λάρισα).

41. Πίν. 11, 24. Σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης με οριζόντιο τμήμα στο σημείο κύρτωσης της κοιλιάς. Πηλός σκούρος γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Hauptmann 1981, παράρτημα 7: 33 (φάση Λάρισα).

42. Πίν. 11, 24. Σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης με έντονη κύρτωση στην κοιλιά, όπου σώζεται πλαστική επίθετη θηλή με κατακόρυφη εγχάραξη στο μέσον. Πηλός γκριζός, επιφάνεια γκριζα, στιλβωμένη.

43. Πίν. 25. Σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης με σχεδόν σφαιρικό, ελαφρά πιεσμένο σώμα. Στην εξωτερική πλευρά δύο πλαστικές ωοειδείς θηλές, η

μία κάτω από την άλλη. Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. μελανή στιλβωμένη.

Για θηλές πάνω σε φιάλες πρβλ. Hauptmann 1981, σχέδ. 58: 13, από την Οτζάκι Μαγούλα (φάση Λάρισα). Kunze 1931, εικ. XIII a, b, Phelps 1975, σχέδ. 27: 4, 6, 9, από την Κόρινθο. στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών.

44. Πίν. 25. Πιθανώς σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης. Η μεγαλύτερη διάμετρος της κοιλιάς τονίζεται με οριζόντια σειρά από λεπτές στικτές κουκκίδες. Πηλός σταχτόχρωμος, μαλακός στην υφή. Επιφάνεια γκριζα, γλιστερή στην αφή, στιλβωμένη.

45. Πίν. 25. Πιθανώς σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος μεγάλης βαθιάς φιάλης. Στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου της κοιλιάς μεγάλη ωοειδής απόφυση με οριζόντια διάτρηση. Πηλός καστανέρυθρος, σκληροποιημένος. Επιφάνεια καστανέρυθρη προς γκριζα, κηλιδωτή, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 32: 23, από την Κόρινθο, στην κατηγορία των γκριζών στιλβωτών.

46. Πίν. 25. Σχήμα Γ, τύπος 1. Θραύσμα χείλους φιάλης με κοντό κατακόρυφο στόμιο, στενή ζώνη ώμων και ψηλά τοποθετημένη κύρτωση της κοιλιάς. Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια σκοτεινή γκριζα, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Weinberg 1962, σχέδ. 10: 1, από το Βόθρο 3 της Ελάτειας.

47. Πίν. 11, 25. Σχήμα Γ, τύπος 1. Θραύσμα από το λαιμό και τον ώμο φιάλης με ψηλό κατακόρυφο στόμιο. Στη βάση του λαιμού οριζόντια εγχάρακτη γραμμή. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια μελανή, εσωτ. λειασμένη, εξωτ. στιλβωμένη. Στη ζώνη του ώμου φαρδιά οριζόντια ταινία με στιλβωτό ρομβοειδές δικτυωτό.

Παράλληλα στον τύπο: Weinberg 1962, σχέδ. 10: 3, από το Βόθρο Ελάτειας. Hauptmann 1969, σχέδ. 20: 8, από την Τσαγγλί Μαγούλα (φάση Τσαγγλί). L'Antre Corycien I, BCH, Suppl. VII, 1981, σχέδ. 23: 310.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 60d: 10. Για το συνδυασμό τύπου και διακόσμησης πρβλ. Kunze 1931, εικ. 10: d. Hauptmann 1981, σχέδ. 82: 10, από την Οτζάκι Μαγούλα, «Grube II» (φάση Λάρισα).

48. Πίν. 26. Σχήμα Γ, τύπος απροσδιοριστος. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης με κατακόρυφο στόμιο. Η βάση του λαιμού τονίζεται με μια οριζόντια εγχάρρακτη γραμμή. Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. στιλβωμένη με ευδιάκριτα ίχνη από τις κοφτές κατακόρυφες κινήσεις του στιλβωτήρα, που συνιστούν (ίσως σκόπιμα;) ένα απλό διακοσμητικό θέμα.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 28: 6, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

49. Πίν. 10, 26. Σχήμα Γ, τύπος 2. Θραύσμα από τον ώμο βαθιάς φιάλης με όρθιο στόμιο, φαρδιά ζώνη ώμων, και σχεδόν αμφικωνικό σώμα. Στη βάση του λαιμού οριζόντια εγχάρρακτη γραμμή. Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρά λειασμένη, εξωτ. γκριζομέλανη στιλβωμένη, με λευκή θαμπή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 28: 8, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). L'Antre Corycien I, BCH, Suppl. VII, 1981, σχέδ. 23: 310, εικ. VIII.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1937, σ. 512, εικ. 29: f, από την Κόρινθο. Για το συνδυασμό τύπου και διακόσμησης πρβλ. Hauptmann 1981, σχέδ. 82: 2, επιφανειακό εύρημα από την Οτζάκι Μαγούλα (φάση Λάρισα).

50. Πίν. 11, 26. Σχήμα Γ, τύπος 3. Θραύσμα από τον ώμο και την κοιλιά φιάλης με κατακόρυφο στόμιο. Στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου οριζόντια διάτρητη απόφυση. Πηλός γκριζομέλανος, σκληροποιημένος. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 29: 10, από την Κόρινθο.

51. Πίν. 12, 26. Σχήμα Γ, μάλλον τύπος 2. Θραύσμα από τον ώμο βαθιάς φιάλης, πιθανότατα του τύπου της φιάλης 49. Στη βάση του λαιμού οριζόντια εγχάρραξη. Σώζεται τμήμα ενός επίθετου πλαστικού δίσκου με τρεις κατακόρυφες αυλακώσεις. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. μελανή, στιλβωμένη.

Για την πλαστική διακόσμηση πρβλ. Lavezzi 1978, σχέδ. 4: 27. D. Theocharis, Nea Makri, AM 71 (1956), παράρτημα 11: a.

52. Πίν. 12, 26. Σχήμα Γ, πιθανώς τύπος 2. Θραύσμα τοιχώματος μάλλον από τη φαρδιά ζώνη των ώμων

μιας φιάλης με κατακόρυφο στόμιο, όπως η 49. Σώζεται τμήμα της διακόσμησης από τρεις φαρδιάς ενάλληλες τοξωτές αυλακώσεις, που ίσως δημιουργούσαν ημικύκλια. Πηλός κοκκινωπός, με λίγα ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Πυρήνας ομοιόχρωμος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη αδρά, εξωτ. κηλιδωτή σε τόνους κιτρινοφαιούς-γκριζούς, ελαφρά στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 33: 1, «grooved» από την Κόρινθο, στην κατηγορία των γκριζών στιλβωτών. D. Theocharis, ό.π., παράρτημα 10: a.

53. Πίν. 11, 26. Σχήμα Δ, τύπος 1. Θραύσμα χείλους φιάλης με ενισχυμένο σε πάχος και εξωτερικά τονισμένο ώμο, και λεπτό κατακόρυφο χείλος. Λοξά πάνω στον ώμο τοποθετημένη μακροστενή πλαστική θηλή. Πηλός ανοικτόγκριζός. Επιφάνεια ομοιόχρωμη, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 27: 20, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών. Weinberg 1962, σχέδ. 11: 4, στην ίδια κατηγορία. Diamant 1974, σχέδ. 3.33: a, από το Φράγγχι, στρ. IIIb. Hauptmann 1969, σχέδ. 7: 15, από την Αράπη Μαγούλα (φάση Τσαγγλί).

54. Πίν. 11, 27. Σχήμα Δ, τύπος 1. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με ψηλά τοποθετημένη θλάση του περιγράμματος, στενό λαιμό και χείλος που ανοίγει προς τα έξω. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια ομοιόχρωμη, στιλβωμένη.

55. Πίν. 1, 10, 27. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα από το χείλος μέχρι τη βάση μιας ρηχής φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με στενό κοίλο λαιμό και κωνικό σώμα. Πηλός σκοτεινός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη. Εξωτ. θαμπή λευκή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Hauptmann 1969, παράρτημα 1: 7 (φάση Τσαγγλί).

Παράλληλα στο μοτίβο: Hauptmann 1969, σχέδ. 3: 1, από την Οτζάκι Μαγούλα (φάση Τσαγγλί).

56. Πίν. 27. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με χαμηλό κοίλο λαιμό. Πηλός ανοικτόγκριζός. Επιφάνεια στιλβωμένη.

57. Πίν. 27. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με χαμηλό κοίλο λαιμό. Πηλός ανοικτόγκριζος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 26: 10, από την Κόρινθο.

58. Πίν. 27. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κοίλο τοίχωμα λαιμού που κλίνει προς τα έξω. Πηλός γκριζος. Η επιφάνεια φέρει στιλβωμένο επίχρυσμα σε τόνους φαιοκίτρινου προς γκριζό.

Παράλληλα: Weinberg 1937, σχέδ. 24: c, από την Κόρινθο.

59. Πίν. 27. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κοίλο λαιμό που αποκλίνει προς το χείλος του. Πηλός μέτριος γκριζος. Επιφάνεια γκριζα με φωτεινότερες κηλίδες, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Kunze 1931, σ. 10, σχέδ. 4: c.

60. Πίν. 27. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με ψηλό κοίλο λαιμό. Πηλός σταχτόχρωμος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Diamant 1974, σχέδ. 3.32: d, από το Φράγχθι, στρ. IIIb.

61. Πίν. 28. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κοίλο τοίχωμα λαιμού που αποκλίνει προς τα πάνω. Πηλός μέτριος γκριζος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Kunze 1931, σ. 10, σχέδ. 4: b.

62. Πίν. 28. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μικρής φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με ασύμμετρη θλάση και αποκλίνον χείλος. Πηλός γκριζοκάστανος με λίγες προσμειξίεις. Επιφάνεια γκριζα, λειασμένη.

63. Πίν. 28. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μικρής φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κοίλο λαιμό. Πηλός γκριζος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

64. Πίν. 47. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με ψηλό κοίλο

λαιμό που αποκλίνει προς το χείλος. Πηλός μέτριος γκριζος, σκληροψημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 26: 10, από την Κόρινθο.

65. Πίν. 47. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κοντό κοίλο λαιμό και κωνικό σώμα. Πηλός σταχτόγκριζος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 26: 8, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

66. Πίν. 28. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κοίλο λαιμό. Πηλός γκριζος. Επιφάνεια εσωτ. στιλβωμένη, εξωτ. με στιλβωτή διακόσμηση.

67. Πίν. 28. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κοίλο λαιμό που αποκλίνει προς το χείλος. Πηλός σταχτόγκριζος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

68. Πίν. 10, 28. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας βαθιάς φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα. Πηλός σκοτεινόγκριζος. Επιφάνεια μελανή, εσωτ. μέχρι τη θλάση του τοιχώματος στιλβωμένη, εξωτ. φέρει στιλβωτή και γραπτή διακόσμηση με θαμπή λευκή βαφή.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 26: 19, από την Κόρινθο. Σάμψων 1977, σχέδ. 33. Hauptmann 1969, παράρτημα 1: 14 (φάση Τσαγγλί). Για το συνδυασμό στιλβωτής διακόσμησης και τύπου, πρβλ. L'Antre Corycien I, BCH, Suppl. VII, 1981, σχέδ. 23: 315.

69. Πίν. 29. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους βαθιάς φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με ψηλό λαιμό με κυρτά τοιχώματα. Πηλός γκριζος, σκληροψημένος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. στιλβωμένη.

70. Πίν. 29. Σχήμα Δ, μάλλον τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα. Η θλάση του τοιχώματος τονίζεται με μια σειρά από πυκνές μικρές κυκλικές εντυπώσεις, που εκτελέστηκαν με λεπτό αμβλύ εργαλείο. Πηλός σκοτει-

νόγκριζος, σκληροψημένος. Επιφάνεια μελανή, με έντονη στίλβωση.

Παράλληλα στο διακοσμητικό θέμα: Diamant 1974, σχέδ. 3.22, από το Φράγγχι, στρ. IVa.

71. Πίν. 50. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας βαθιάς φιάλης με πολύ έντονη κύρτωση του τοιχώματος στη βάση του ψηλού κοίλου λαιμού. Πηλός σταχτόγκριζος. Επιφάνεια ομοιόχρωμη στίλβωμένη. Εξωτ. θαμπή λευκή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 2 (ομάδα 43).

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 33: 10, από το Άργος, στην κατηγορία των γκριζών στίλβωτών.

Παράλληλα στο μοτίβο: Hauptmann 1981, παράρτημα 8: 26 (φάση Λάρισα).

72. Πίν. 50. Πιθανότατα σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με ψηλό λαιμό. Πηλός φωτεινός γκριζός. Επιφάνεια εσωτ. ομοιόχρωμη στίλβωμένη, εξωτ. διακρίνονται ίχνη ενός επιχρίσματος, περασμένου με πινέλο.

Προέλευση: Από το λάκκο 2 (ομάδα 43).

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 32: 20, από την Κόρινθο, στην κατηγορία των γκριζών στίλβωτών.

73. Πίν. 29. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Πηλός καστανόγκριζος, σκληροψημένος. Επιφάνεια σκοτεινή γκριζα, στίλβωμένη.

Παράλληλα: Kunze 1931, σ. 10, σχέδ. 4. Hauptmann 1969, παράρτημα 1: 12 (φάση Τσαγγλί).

74. Πίν. 29. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με ψηλό κυρτό λαιμό. Πηλός σταχτόχρωμος. Επιφάνεια εσωτ. γκριζοκίτρινη, εξωτ. μέτρια γκριζα, γλιστερή στην αφή, στίλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 32: 25, από την Κόρινθο, στην κατηγορία των γκριζών στίλβωτών. Weinberg 1962, σχέδ. 10: 10, από την Ελάτεια, στην κατηγορία των μελανών στίλβωτών. Diamant 1974, σχέδ. 3.14: f, από το Φράγγχι, στρ. IVa και σχέδ. 3.94, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), στην τελευταία κατηγορία.

75. Πίν. 10, 30. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα.

Πηλός γκριζός. Επιφάνεια σκοτεινή γκριζα, στίλβωμένη. Εξωτ. θαμπή λευκή διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 62a: 5. Phelps 1975, σχέδ. 35: 6, από την Κόρινθο. A.J.B. Wace - M.S. Thompson, Prehistoric Thessaly, 1912, εικ. 58e, από την Τσαγγλί Μαγούλα.

76. Πίν. 9, 30. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Πηλός σκοτεινόχρωμος. Επιφάνεια ομοιόχρωμη, στίλβωμένη. Εξωτ. αστίλβωτη ταινία με στίλβωτο μοτίβο δυσανάγνωστο.

77. Πίν. 9, 30. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Πηλός ερυθρωτός προς γκριζός. Ομοιόχρωμη επιφάνεια, στίλβωμένη. Εξωτ. ταινία με στίλβωτη διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 60d: 10. Kunze 1931, εικ. X: f.

78. Πίν. 10, 30. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα τοιχώματος μεγάλης φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με κυρτό λαιμό. Πηλός μέτριος γκριζός, σκληροψημένος. Επιφάνεια στίλβωμένη. Εξωτ. λευκή θαμπή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Weinberg 1962, σχέδ. 10: 5.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 62a: 5, από την Ελάτεια. Hauptmann 1981, σχέδ. 69: 4, από την Οτζάκι Μαγούλα (φάση Λάρισα) και παράρτημα 8: 27.

79. Πίν. 30. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με κυρτά τοιχώματα λαιμού που συγκλίνουν προς το χείλος. Πηλός γκριζός φωτεινός. Επιφάνεια σε γαλακτώδη γκρι τόνο, γλιστερή στην αφή, στίλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 32: 17, από την Κλένια, στην κατηγορία των γκριζών στίλβωτών.

80. Πίν. 30. Θραύσμα βάσης μιας φιάλης. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια στίλβωμένη και στις δύο όψεις.

81. Πίν. 30. Θραύσμα βάσης μιας φιάλης. Περιγραφή ό.π.

82. Πίν. 31. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με κατα-

κόρυφο κυλινδρικό λαιμό. Πηλός γκριζός, σκληροψημένος. Επιφάνεια σκοτεινή, στιλβωμένη. Εξωτ. θαμπή λευκή διακόσμηση.

83. Πίν. 10, 31. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με κυλινδρικό λαιμό. Πηλός σκούρος γκριζός. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη. Εξωτ. λευκή θαμπή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Lavezzi 1978, σχέδ. 4: 21, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 26: 7, από το Φράγχιθι.

84. Πίν. 31. Σχήμα Δ, παραλλαγή τύπου 3. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με διογκωμένο προς τα έξω το σημείο της θλάσης, ώστε να δημιουργείται η εντύπωση πλαστικής στεφάνης που περιβάλλει το αγγείο. Πηλός σκούρος γκρι, σκληροψημένος. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Hauptmann 1969, σχέδ. 9: 3-4 (φάση Αράπη).

85. Πίν. 11, 31. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με κυλινδρικό λαιμό. Στο σημείο θλάσης σώζεται απόφυση, διάτρητη κατακόρυφα. Πηλός σκοτεινός. Επιφάνεια γκριζα, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 35: 13, από το Φράγχιθι.

86. Πίν. 50. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Στο σημείο θλάσης οριζόντια διάτρητη απόφυση. Πηλός γκριζός. Επιφάνεια εσωτ. στιλβωμένη, εξωτ. φέρει στιλβωτή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 2 (ομάδα 43).

87. Πίν. 51. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με κοντό κυλινδρικό λαιμό. Πηλός και επιφάνεια μέτρια γκριζα, στιλβωμένη.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 82).

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 32: 18, από την Κλένια.

88. Πίν. 10, 31. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα χείλους

μικρής φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Πηλός γκριζός, σκληροψημένος. Επιφάνεια ομοιόχρωμη, στιλβωμένη. Εξωτ. θαμπή λευκή διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 62a: 5, από την Ελάτεια. Hauptmann 1981, παράρτημα 8: 28 (φάση Λάρισα).

89. Πίν. 31. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα από το χείλος μέχρι τη βάση μικρής φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με στενό λαιμό που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα. Πηλός σκοτεινός, σκληροψημένος. Επιφάνεια μελανή, στιλβωμένη.

90. Πίν. 31. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μικρής φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Το ανώτερο τμήμα συγκλίνει προς το χείλος, ενώ τα τοιχώματα είναι ενισχυμένα σε πάχος στο σημείο της θλάσης. Εξωτ. κάτω από το χείλος οριζόντια εγχάρκτη γραμμή. Στον ώμο σώζεται τμήμα εγχάρκτης διακόσμησης. Πηλός φωτεινός γκριζός, επιφάνεια ομοιόχρωμη, γλιστερή, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 27: 18, από την Κόρινθο, στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών.

91. Πίν. 1, 9, 31. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μεγάλης φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με ψηλό λαιμό με ευθύγραμμα τοιχώματα, που συγκλίνουν ελαφρά προς το χείλος. Πηλός γκριζός, σκληροψημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη. Εξωτ. αστίλβωτη οριζόντια ταινία με σειρά στιλβωτών μοτίβων σχήματος <<<.

Παράλληλα στον τύπο: Weinberg 1962, σχέδ. 10: 11, από το Βόθρο της Ελάτειας.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, σχέδ. 10: 8. Ε. Χατζηπούλιου-Καλλίρη, Νεολιθική Κεραμική από την Άρεια Αργολίδας, ΑΔ 36 (1981), Μελέτες, Πίν. 64.

92. Πίν. 11, 32. Σχήμα Ε, τύπος 1. Θραύσμα χείλους φιάλης με σχεδόν ημισφαιρικό σώμα και αμβλύ χείλος, που τονίζεται εξωτερικά με οριζόντια βαθιά εγχάραξη. Στην κοιλιά σώζεται λοξά τοποθετημένη ωοειδής πλαστική θηλή. Πηλός μέτριος γκριζός, επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Kunze 1931, σχέδ. 7. Lavezzi 1978, σχέδ. 8: 65, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Diamant 1974, σχέδ. 3.18, από το Φράγχιθι, στο. IVa.

93. Πίν. 32. Σχήμα E, τύπος 2. Θραύσμα χείλους φιάλης με συγκλίνοντα προς το χείλος τοιχώματα. Το χείλος τονίζεται εξωτερικά με οριζόντια εγχάρρακτη γραμμή. Πηλός φωτεινός σε τόνους γκρι και καστανού, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 27: 11, από την Κόρινθο.

94. Πίν. 32. Σχήμα E, τύπος 2. Θραύσμα χείλους φιάλης με συγκλίνοντα τοιχώματα στομίου. Πηλός γκριζός, επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 27: 3, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών. Kunze 1931, σχέδ. 5, στην ίδια κατηγορία.

95. Πίν. 32. Σχήμα E, τύπος 2. Θραύσμα χείλους φιάλης με τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα προς το στόμιο. Πηλός γκριζός προς καστανός. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Kunze 1931, σχέδ. 8: a, στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών. Σάμψων 1977, σχέδ. 34 C, στην ίδια κατηγορία.

96. Πίν. 12, 47. Σχήμα E, κοντά στον τύπο 2. Θραύσμα χείλους φιάλης με παχιά τοιχώματα, συγκλίνοντα τοιχώματα στομίου και αμβλύ χείλος. Εξωτ. εγχάρρακτη διακόσμηση από ρομβοειδή διαγραμμισμένα μοτίβα. Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρά λειασμένη, εξωτ. σκούρα γκριζα, στιλβωμένη.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

Παράλληλα στον τύπο: Weinberg 1962, σχέδ. 11: 6.

97. Πίν. 32. Εντάσσεται στην ομάδα του σχήματος E, κοντά στον τύπο 2, ως μικρογραφική παραλλαγή. Θραύσμα χείλους μικρής ημισφαιρικής φιάλης με δυσανάλογα χονδρά τοιχώματα. Το χείλος τονίζεται εξωτερικά από οριζόντια βαθιά εγχάρραξη. Πηλός γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. ερυθρωπή-γκριζα, αμελώς λειασμένη και κάπως πορώδης.

Παράλληλα: Weinberg 1962, σχέδ. 11: 1.

98. Πίν. 12, 32. Τυπολογικά χαρακτηριστικά όπως στο 97. Θραύσμα χείλους μιας σχεδόν αμφικωνικής μικρής φιάλης (μάλλον μνιατούρας). Εξωτ.

εγχάρρακτη και στικτή διακόσμηση. Πηλός καστανέρυθρος φωτεινός, με λίγες προσμειξεις, σκληροποιημένος. Πυρήνας γκριζός στο εσωτερικό. Επιφάνεια εσωτ. αδρά, εξωτ. επιμελώς λειασμένη.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 31: 17, από την Κόρινθο.

99. Πίν. 32. Σχήμα E, τύπος 3. Θραύσμα χείλους κωνικής μικρής φιάλης με ενισχυμένο σε πάχος χείλος, που εξωτερικά σχηματίζει στενή ταινία, πάνω στην οποία είναι τοποθετημένη διακοσμητική πλαστική θηλή. Πηλός μέτριος γκριζός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

100. Πίν. 11, 32. Σχήμα E, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μικρής κωνικής φιάλης με ενισχυμένο χείλος που λυγίζει ελαφρά προς τα μέσα. Σώζεται κατακόρυφη επιμήκης απόφυση, που ξεκινά από το χείλος και φέρει οριζόντια διάτρηση. Πηλός μέτριος γκριζός, επιφάνεια στιλβωμένη.

101. Πίν. 33. Σχήμα E, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μικρής κωνικής φιάλης με ενισχυμένο χείλος που λυγίζει προς τα μέσα, ενώ εξωτερικά διαμορφώνεται γωνιώδης προεξοχή. Πηλός φωτεινός γκριζός, επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 31: 15, από την Κλένια, στην κατηγορία των γκριζών στιλβωτών.

102. Πίν. 33. Σχήμα E, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μικρής φιάλης του ίδιου τύπου με την προηγούμενη. Εξωτερικά, πάνω στη ζώνη του χείλους οριζόντια επιμήκης απόφυση με κατακόρυφη διάτρηση. Πηλός και επιφάνεια γκριζα, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 31: 13, από την Κλένια, στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών.

103. Πίν. 10, 33. Θραύσμα τοιχώματος ενός μεγάλου ευρύστομου αγγείου (βαθιάς φιάλης;). Πηλός σκοτεινός γκριζός, πολύ σκληροποιημένος. Επιφάνεια μελανή, εσωτ. λεία, εξωτ. στιλβωμένη και διακοσμημένη με εγχάρρακτες και διάστικτες ταινίες.

Παράλληλα στο μοτίβο: Kunze 1931, εικ. VII: d, στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών. Diamant 1974, σχέδ. 3.50: a, από το Φράγγι, στρ. IIIa, στα γκριζα στιλβωτά.

104. Πίν. 12, 33. Θραύσμα τοιχώματος από κλειστό αγγείο. Πηλός ανοιχτόχρωμος κιτρινέρυθρος. Επιφάνεια εσωτ. αδρά λειασμένη, εξωτ. κηλιδωτή σε τόνους καστανούς και γκριζούς, ελαφρά στιλβωμένη. Διακόσμηση από εγχάρακτες ενάλληλες γωνίες ή ρόμβους.

105. Πίν. 12, 33. Σχήμα ΣΤ. Θραύσμα από το χείλος μέχρι τον ώμο κλειστού αγγείου με χαμηλό όρθιο λαιμό. Σώζεται η μία κατακόρυφη κυλινδρική λαβή, που ξεκινά κάτω από το χείλος και καταλήγει στην επικλινή ζώνη του ώμου. Η εξωτερική πλευρά της λαβής φέρει πλαστική διακόσμηση από πέντε λοξά τοποθετημένες πλαστικές ταινίες. Σώζεται οπή συγκόλλησης. Πηλός καστανόγκριζος, επιφάνεια εσωτ. λεία, εξωτ. στιλβωμένη.

Παράλληλα: Diamant 1974, σχέδ. 3.51: d, από το Φράγγθι, στρ. IIIa, στην κατηγορία των γκριζών στιλβωτών. Hauptmann 1969, παράρτημα 1: 32 (φάση Τσαγγλί).

106. Πίν. 33. Σχήμα Ζ. Θραύσμα χείλους ενός ευρύστομου αγγείου (λέβητα). Πηλός ερυθρωπός προς γκριζός, με λίγα ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη.

Παράλληλα: Diamant 1974, σχέδ. 3.15: h, από το Φράγγθι, στρ. IVa.

107. Πίν. 33. Σχήμα Ζ. Θραύσμα χείλους ενός μεγάλου ευρύστομου αγγείου με χρήση παρόμοια προς το προηγούμενο. Πηλός γκριζός, με λίγα εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια σκοτεινή γκριζα, στιλβωμένη.

Παράλληλα: Diamant 1974, σχέδ. 3.15: e, από το Φράγγθι, στρ. IVa. Phelps 1975, σχέδ. 33: 9.

196. Πίν. 53. Σχήμα Γ, τύπος 3. Θραύσμα τοιχώματος ρηχής φιάλης με πεπιεσμένο σώμα. Η ζώνη του ώμου κοσμεύεται με λοξή πυκνή πλαστική ράβδωση (girpling). Πηλός γκριζός. Επιφάνεια εξωτ. στιλβωμένη.

Τα τετραποδικά αγγεία ή «ρυτά»

Τέσσερα όστρακα (αριθ. Κατ. 108, 110-112) από το σύνολο της νεολιθικής κεραμικής από την Άρια, που παρουσιάζεται σ' αυτή τη μελέτη, μπορεί να αποδοθούν με βεβαιότητα στο ιδιόμορφο σχήμα αγγείου, που στη σχετική βιβλιογραφία είναι γνωστό με τον όρο «ρυτό», σε (όχι εντελώς αυθαίρετη, όπως θα συζητηθεί παρακάτω) αντιστοιχία προς τα μυκηναϊκά αγγεία για λατρευτικές χοές. Το 108 σώζει τμήμα του χείλους και του τοιχώματος με την αρχή της λαβής, ενώ τα όστρακα 110-112 αποτελούν τμήματα λαβών. Ένα ακόμα θραύσμα (109) πρέπει, λόγω και του σχήματος αλλά και του φυράματος και της επεξεργασίας της επιφάνειας, να θεωρηθεί μάλλον ως τμήμα ρυτού παρά ως θραύσμα ειδωλίου¹³⁷.

108. Πίν. 12, 34. Τμήμα από το πάνω μέρος του κοίλου σώματος ενός «ρυτού», που σώζει την αρχή του δακτυλίου της λαβής, καθώς και το αποτύπωμα της προσαρμογής ενός από τα πίσω κοντά πόδια του αγγείου. Ο πηλός είναι ανοιχτόγκριζος, καθαρός από προσμειξίσεις, σκληροποιημένος. Η εσωτερική πλευρά του τοιχώματος του αγγείου είναι

γκριζα, αδρά λειασμένη και δεν σώζει ίχνη βαφής. Η εξωτερική επιφάνεια και η επιφάνεια της λαβής είναι στιλβωμένες. Γύρω από το σημείο προσαρμογής της λαβής και του πίσω ποδιού υπάρχουν βαθιές εγχάρακτες γραμμές, μέσα στις οποίες, καθώς και στην μπροστινή επιφάνεια της λαβής μέχρι το χείλος του δοχείου σώζεται επάλειψη με

137. Από την Άρια, οικόπεδο Καρβουνιάρη, προέρχεται ακόμα ένα θραύσμα ρυτού που φέρει φαριδιές εγχάρακτες ταινίες, γεμισμένες με έντυπες σιγμές, βλ. Ε. Χατζηπούλιου-Καλλίρη, ΑΔ 36 (1981). Μελέτες. Πίν. 65α.

κόκκινη αλοιφή (crusted painted, pastose Be-malung). Το σωζόμενο τμήμα του δακτυλίου της λαβής έχει σχεδόν τριγωνική διατομή. Από τη διαμόρφωση του σωζόμενου τμήματος του χείλους συμπεραίνεται ότι το στόμιο του δοχείου δεν ήταν κυκλικό, αλλά ελαφρά ωοειδές.

Σωζ. μήκ. 0,068 μ., σωζ. πλ. 0,044 μ.

109. Πίν. 34. Θραύσμα ενός σχεδόν κυλινδρικού εξαρτήματος (αγγείου;) με ωοειδή διατομή, θραυσμένο και στα δύο άκρα του, που λεπταίνει προς το ένα άκρο. Εκεί ακριβώς σώζεται μικρή οπή, ανοιγμένη πριν από την όπτηση. Ο πηλός είναι σκοτεινός γκριζός, καθαρός και σκληροποιημένος, με ομοιόχρωμη γκριζα τομή. Η επιφάνεια παντού μελανή και στιλβωμένη.

Σωζ. μήκ. 0,041 μ., μέγ. διάμ. 0,023 μ.

110. Πίν. 34. Θραύσμα από τη λαβή ενός «ρυτού» με τετράπλευρη διατομή, όπου οι δύο εσωτερικές (δηλαδή προς το κέντρο του δακτυλίου της λαβής) πλευρές είναι επίπεδες και στενές, ενώ οι δύο άλλες φαρυδιές και κυρτές. Ο πηλός είναι σκοτεινό-γκριζός, καθαρός και σκληροποιημένος, με μονόχρωμη τομή. Η επιφάνεια μελανή στιλβωμένη.

Σωζ. μήκ. 0,04 μ., μέγ. πάχ. 0,031 μ.

111. Πίν. 34. Θραύσμα από τη λαβή ενός «ρυτού» με τρίπλευρη διατομή, όπου και οι τρεις πλευρές είναι λιγότερο ή περισσότερο κυρτές. Ο πηλός είναι γκριζός, καθαρός και σκληροποιημένος, με γκριζα τομή. Η επιφάνεια κηλιδωτή σε τόνους γκριζούς και κιτρινέρυθρους, στιλβωμένη. Η στενή εσωτερική πλευρά καλύπτεται με θαμπή κόκκινη αλοιφή. Πιθανότατα το θραύσμα 111 ανήκει στην ίδια λαβή με το θραύσμα 108.

Σωζ. μήκ. 0,052 μ.

112. Πίν. 12, 51. Θραύσμα από μεγάλη και χονδρή λαβή «ρυτού», τρίπλευρης διατομής, με μια στενή και δύο φαρυδιές κυρτές πλευρές. Πηλός σχεδόν μελανός, καθαρός και σκληροποιημένος, με τομή ομοιογενώς μελανή, παρά το πάχος της λαβής. Η επιφάνεια στιλβωμένη, φέρει στις φαρυδιές πλευρές της εγχάρακτες, αντιθετικά τοποθετημένες οξείες γωνίες. Μέσα στις εγχαραξίες σώζεται λευκή αλοιφή.

Σωζ. μήκ. 0,09 μ., πάχ. 0,033 μ.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 82).

Ο τύπος του τετραποδικού αγγείου ή «ρυτού» χαρακτηρίζεται από τα εξής βασικά στοιχεία: Τέσσερα χαμηλά, περίπου απιόσχημα συμπαγή πόδια στηρίζουν ένα δοχείο με ασύμμετρους άξονες μήκους και ύψους, που καταλήγει σε στόμιο, συνήθως ωοειδές, τοποθετημένο σε λοξό ή και κατακόρυφο επίπεδο. Στην κορυφή του δοχείου προσαρμόζεται με κατεύθυνση κατακόρυφη ή λοξή ένας χονδρός δακτύλιος, που θυμίζει λαβή καλαθιού. Τα πόδια, συχνά και η λαβή, φέρουν πυκνή εγχάρακτη ή έντυπη διακόσμηση στην οποία προστίθεται λευκή πάστα, ενώ οι βαθιές αυλακώσεις που τονίζουν τα σημεία προσαρμογής της λαβής και των ποδιών, καθώς και το εσωτερικό του δοχείου, φέρουν επάλειψη με κόκκινη θαμπή αλοιφή¹³⁸.

Θραύσματα αυτού του τύπου αποκαλύφθηκαν στον ελλαδικό χώρο ήδη στην αρχή του αιώνα, κατά τις ανασκαφές του Σωτηριάδη στην Ελάτεια/Δραχμάνι και στη Χαιρώνεια. Η εύρεση ενός μεγάλου τμήματος, που σώζει δύο από τα πόδια, στο Βόθρο 3 της Ελάτειας διευκόλυνε τον Weinberg να συσχετίσει τα ελλαδικά δείγματα με παρόμοια αγγεία, προερχόμενα από την πολιτιστική σφαίρα Danilo - Kakanj της Βοσνίας και Δαλματίας, όπου ο τύπος απαντά με πολυάριθμα, σχεδόν ακέραια παραδείγ-

138. Τα ελλαδικά παραδείγματα διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους κατά το μέγεθος και το σχήμα του δοχείου και κατά τη διακόσμηση των «ποδιών». Δίπλα στον πυκνά διακοσμημένο τύπο της Ελάτειας με τα κοντόχοντρα πόδια, υπάρχει ο ραδινός, λιτότερα διακοσμημένος τύπος της Κορινθίας, στον οποίο εντάσσεται και το αριθ. 108 της Άριας. Αν η διαφοροποίηση οφείλεται

ματα¹³⁹. Στον ελλαδικό χώρο τα «ρυτά» έχουν ευρεία διάδοση από τη Θεσσαλία¹⁴⁰ μέχρι την Αλεπότρυπα στη νότια άκρη της Πελοποννήσου, ενώ προς Β. και Δ. αυτού εμφανίζονται από την Αλβανία (πολιτισμός Cakran) μέχρι την Triest, στην ακτή της Ιστρίας. Η γεωγραφική τους κατανομή αποτελεί πιθανώς μια ένδειξη, ότι η αφετηρία της εξάπλωσής τους πρέπει να βρίσκεται στην ακτή της Αδριατικής.

Τετραποδικά αγγεία του τύπου που περιγράψαμε έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο στις παρακάτω θέσεις:

1. Σέρβια: Ένα θραύσμα στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών με σχοινωτή διακόσμηση (corded decoration), που ταξινομήθηκε από τον Heurtley στην ομάδα «πρώιμα εγχάρακτα» της Μακεδονίας¹⁴¹. Κατά τις νεότερες ανασκαφές στα Σέρβια, θραύσματα από τετραποδικά αγγεία «decorated by the impressions of stiff grass stems or straws, later filled with white paste»¹⁴², βρέθηκαν στη φάση 6 μαζί με γραπτή κεραμική του ρυθμού γκριζο-πάνω-σε γκριζο και με μελανά στιλβωτά σε σχήματα με γωνιώδες περίγραμμα, εξαιτίας των οποίων η φάση 6 των Σερβίων συγχρονίζεται με τη φάση Τσαγγλί και την πρώιμη φάση Αράπη της Θεσσαλίας. Αποκαλυπτική της θέσης των ρυτών των Σερβίων μέσα στην ευρύτερη νοτιοβαλκανική πολιτιστική σφαίρα είναι η διαπίστωση, ότι παρόμοια σε σχήμα και τεχνική διακόσμησης αγγεία έχουν βρεθεί στη θέση Cakran της Αλβανίας¹⁴³.

2. Τσαγγλί: Ένα θραύσμα από το τοίχωμα του αγγείου με ένα από τα πόδια, και δύο τμήματα ποδιών στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών με εγχάρακτη διακόσμηση και λευκή ένθετη πάστα¹⁴⁴. Τα θραύσματα αυτά βρέθηκαν στο στρώμα V, που χρονολογείται στη φάση Τσαγγλί της NN της Θεσσαλίας.

3. Οτζάκι (επιφανειακό εύρημα): Ένα θραύσμα από το τοίχωμα του αγγείου, που σώζει δύο κοντά κυλινδρικά πόδια. Πηλός καστανός, κηλιδωτά οπτημένος. Ρηχές εγχαράξεις σε μαιανδροειδή θέματα. Το θραύσμα τούτο ανήκει ίσως σε κάποια παραλλαγή του βασικού τύπου¹⁴⁵.

4. Ελάτεια/Δραχμάνι και Χαιρώνεια: Περίπου είκοσι (20) θραύσματα από τοίχωμα, λαβές και πόδια «ρυτών», στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών, που φέρουν πυκνή εγχάρακτη διακόσμηση και ένθετη λευκή πάστα¹⁴⁶. Για τη χρονολόγηση των θραυσμάτων αυτών σημαντική ένδειξη αποτελεί η

μόνο σε γεωγραφικούς ή και σε χρονολογικούς παράγοντες, μπορεί να εξετασθεί μόνο μετά τη δημοσίευση της πολυάριθμης ομάδας από την Κόρινθο και από το Φράγγθι.

139. Για τη διάδοση του τύπου στη Βοσνία και Δαλματία, βλ. Hauptmann 1981, σ. 37-38, σημ. 180-181, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

140. Ο τύπος για τον οποίο συζητούμε αντιπροσωπεύεται στη Θεσσαλία με δύο μόνο μέχρι στιγμής γνωστά δείγματα από το Τσαγγλί. Πέρα απ' αυτόν όμως, στη μεσαία φάση της θεσσαλικής NN (Οτζάκι A-B) είναι διαδεδομένος ένας άλλος τύπος ρυτού, που αποτελείται από ένα σφαιρικό «δοχείο» με λοξά κομμένο στόμιο και κωνικό πόδι, και διακοσμείται με εγχάρακτη, στιλβωτή ή αλοιφωτή διακόσμηση, πρβλ. Hauptmann 1981, σ. 33 κ.ε. Ο τελευταίος πιστεύει ότι η χρονολογική σχέση του τύπου Ελάτειας προς τα ρυτά της φάσης Οτζάκι δεν μπορεί να διευκρινιστεί με βεβαιότητα, επειδή η διάδοση του πρώτου τύπου είναι πολύ αραιή στη Θεσσαλία, αλλά και η διάρκεια ζωής του στη νότια Ελλάδα στρωματογραφικά ασαφής. Ο V. Milojević επιχείρησε να ταξινομήσει χρονολογικά αυτούς τους δύο «ελλαδικούς» τύπους σύμφωνα με την εξέλιξη των ρυτών στη Δαλματία, όπου τον τύπο Kakanj με τα «αγκαθωτά» μοτίβα διαδέχεται ο τύπος Danilo με τα σπειροειδή εγχάρακτα θέματα, βλ. V. Milojević στο *Adriatica. Festschrift G. Novak*, 1970, σ. 84.

141. W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939, εικ. 9 i.

142. C. Ridley and K. Wardle, *Rescue Excavations at Servia 1971-1973: A Preliminary Report*, BSA 74 (1979), σ. 216.

143. *Studia Albanica IX* (1972), εικ. 8. Πρβλ. επίσης N. Hammond, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*, 1976, σ. 92.

144. A.J.B. Wace and M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912, εικ. 50 a. Hauptmann 1981, σχέδ. 92: 5.

145. Hauptmann 1981, σχέδ. 80: 14.

146. Σωτηριάδης 1908, εικ. 7. Weinberg 1962, σχέδ. 12 και εικ. 63-65. H. Frankfort, *Studies in Early Pottery of the Near East II*, 1927, εικ. IV. 7.

εύρεσή τους μέσα στο Βόθρο 3 της Ελάτειας (πρβλ. συζήτηση της χρονολόγησης του Βόθρου παραπάνω, στο Κεφάλαιο II. 3: Ιστορία της έρευνας, σ. 60).

5. Ορχομενός: Ένα τμήμα λαβής μελανής στιλβωτής, με μια σειρά από μικρές πλαστικές θηλές στην ακμή της¹⁴⁷.

6. Ράχες-Φούρονος: Ένα τμήμα ποδιού, πιθανώς από «ρυτό», που βρίσκεται στη συλλογή της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, μνημονεύεται από τον Phelps¹⁴⁸.

7. Κόρινθος: Η μεγαλύτερη συλλογή «ρυτών» στον ελλαδικό χώρο. Κατά τον Lavezzi έχουν καταγραφεί περισσότερα από εκατόν πενήντα (150) θραύσματα. Η μεγαλύτερη ομάδα προέρχεται από το σύνολο της Δυτικής Αγοράς («Forum West»)¹⁴⁹.

8. Φράγγχι: Οκτώ θραύσματα¹⁵⁰. Κατά τον Diamant τρία από αυτά προέρχονται από το στρώμα IIIa του μάρτυρα F/A, τρία από σύνολα των τομών A και F/F1, που κατά την εκτίμησή του επικαλύπτονται χρονολογικά με το στρώμα IIIa του μάρτυρα F/A, και ένα θραύσμα από την τομή A και συγκεκριμένα από μια στρώση, που αντιστοιχεί χρονολογικά με τα στρώματα I και II του μάρτυρα F/A¹⁵¹. Ένα ακόμα θραύσμα φέρεται ως αστρωματογράφητο.

9. Άρια: Έξι θραύσματα (τα πέντε παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη). Το τμήμα λαβής αριθ. Κατ. 112 βρέθηκε μέσα στο ταφικό όρυγμα του χαλκολιθικού τάφου VI. Τα υπόλοιπα δείγματα βρέθηκαν εκτός στρωματογραφικής συνάφειας.

10. Αλεπότρυπα: Από την έρευνα του σπηλαιού προ του 1971 προέρχονται δύο πόδια, που εικονίζονται στον Phelps¹⁵². Τα θραύσματα εκτίθενται τώρα στο νέο Νεολιθικό Μουσείο Διρού. Πρόκειται για δύο απιόσχημα πόδια σε γκριζο/μελανό πηλό, που φέρουν εγχάρακτες ταινίες με δικτυωτή διαγράμμιση χωρίς ένθετη πάστα και μοιάζουν στα δείγματα από την Ελάτεια.

11. Κουφόβουνο: Δύο πόδια με εγχάρακτη δικτυωτή διακόσμηση προέρχονται από τις επιχώσεις του οικισμού, που ανέσκαψε ο O.W. von Vacano και δημοσίευσε πρόσφατα η J. Renard¹⁵³.

12. Λευκάδα: Ένα θραύσμα προερχόμενο από την ανασκαφική έρευνα του W. Dörpfeld στο σπήλαιο Χοιροσπηλιά. Σώζει τμήμα του χείλους του «δοχείου» με το άνω μέρος του μηρού του ποδιού, και είναι διακοσμημένο με εγχάρακτες ταινίες με απλή διαγράμμιση, χωρίς ένθετη πάστα. Η επιφάνειά του είναι κηλιδωτή ερυθρά/γκρίζα. Το μέγιστο μέρος της κεραμικής, που περιλαμβάνει γραπτά με λευκό-επί-ερυθρού, πολύχρωμα, θαμπά γραπτά και μονόχρωμα με πλαστική διακόσμηση, καλύπτει κατά την άποψή μας τη NN και μέρος της Χαλκολιθικής, αν και δεν έχει ποτέ μετά την πρώτη δημοσίευσή της από τον Velde επιχειρηθεί συστηματική δημοσίευση και μελέτη του υλικού από την άποψη του φάσματος τύπων, της χρονικής διάρκειας που εκπροσωπείται σ' αυτό, και της αναγνώρισης των πολιτιστικών του συγγενειών¹⁵⁴.

147. Kunze 1931, σχέδ. 15.

148. Phelps 1975, σ. 248.

149. Walker-Kosmopoulos 1948, ειχ. 5-6. Weinberg 1937, ειχ. 30. Phelps 1975, σχέδ. 61: 13-17. Lavezzi 1978, σχέδ. 6: 34, 38 και ειχ. 108: 34-36, 109: 37-41.

150. Jacobsen 1973β, σχέδ. 6.

151. Diamant 1974, σ. 63.

152. Phelps 1975, σχέδ. 61: 18-19.

153. J. Renard, Le site néolithique et helladique ancien de Kouphovouno (Lakonie), Paris 1989, ειχ. XXXIII: 3, 5.

154. W. Dörpfeld, Alt-Ithaka, 1927. G. Velde, Anthropologische Untersuchungen und Grabung in einer Höhle der Jüngerer Steinzeit auf Leukas, Zeitschrift für Ethnologie 44 (1912), σ. 845-864. Ο ίδιος, Fortsetzung der Grabung in der Höhle Choirospilia auf Leukas im Jahre 1913, Zeitschrift für Ethnologie 45 (1913), σ. 1156-1167.

13. Εύβοια: Ένα θραύσμα από πόδι «ρυτού» από γκριζο πηλό με λιτή εγχάρακτη διακόσμηση βρέθηκε στο σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων σε επιχώσεις της NN. Εξάλλου, μια αναφορά του Σάμψων ότι στη Βάρκα Ψαχνών Ευβοίας στην κεραμική της κατηγορίας των γκριζών «κορινθιακών» σιλβωτών περιλαμβάνονται «θραύσματα από τριποδικά και τετραποδικά αγγεία», δεν έγινε δυνατόν να ελεγχθεί ελλείψει απεικόνισης των θραυσμάτων¹⁵⁵.

Τα «ρυτά» στον ελλαδικό χώρο ταξινομούνται ως προς το φύραμα του πηλού και την επεξεργασία και το χρώμα της επιφάνειας κατά κανόνα στην κατηγορία των μελανών σιλβωτών. Ωστόσο υπάρχουν και εξαιρέσεις. Ο Phelps αναφέρει ένα δείγμα από την Κόρινθο στην κατηγορία των γκριζών «κορινθιακών» σιλβωτών (από τη Δυτική Αγορά, «Forum West») και ένα με θαμπή γραπτή διακόσμηση¹⁵⁶. Η χρονολόγηση των «ρυτών» στην κεντρική και νότια Ελλάδα συνδέεται με το πρόβλημα της εμφάνισης της μελανής σιλβωτής κεραμικής. Η δε εκτίμηση της χρονικής διάρκειας του τύπου δυσχεραίνεται από την έλλειψη μιας ανασκαμμένης θέσης με συνεχή στρωματογραφική ακολουθία, που θα μπορούσε να θεωρηθεί αντιπροσωπευτική για τη νότια Ελλάδα.

Τα περισσότερα θραύσματα από την Ελάτεια βρέθηκαν στο Βόθρο 3, ενώ η επιφανειακή στρώση περιείχε μόνο δύο δείγματα. Η συγκριτική ανάλυση που προηγήθηκε στο Κεφάλαιο II.3, σ. 60-65, μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το περιεχόμενο του Βόθρου 3 πρέπει να χρονολογηθεί λίγο πριν από την εμφάνιση των γραπτών με θαμπή διακόσμηση, στο τέλος όμως της εξέλιξης των Urfinis. Επομένως, η φάση του Βόθρου πρέπει να βρίσκεται σε χρονολογική/τυπολογική αντιστοιχία με την πρώιμη φάση Λάρισα-Τσαγγί της Θεσσαλίας και να προηγείται της φάσης Δυτικής Αγοράς στην Κόρινθο (της NN Ib των Phelps και Lavezzi), με την οποία πιθανώς επικαλύπτεται εν μέρει. Το σύνολο ευρημάτων από τη Δυτική Αγορά («Forum West») απέδωσε πάνω από 100 θραύσματα «ρυτών», στα οποία εκπροσωπούνται τόσο ο πυκνά διακοσμημένος με εγχαράξεις τύπος της Ελάτειας, όσο και ο απλούστερα πλασμένος και διακοσμημένος τύπος της Δυτικής Αγοράς («Forum West») και της Άριας¹⁵⁷. Στη διάρκεια της επόμενης βαθμίδας, που κατά τον Phelps αντιπροσωπεύεται από το σύνολο του λόφου του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill») και χαρακτηρίζεται από την αύξηση των γκριζών σιλβωτών και των πολύχρωμων γραπτών, τα «ρυτά» εξακολουθούν να είναι σε χρήση, όπως φανερώνουν τα λίγα δείγματα που δημοσίευσε ο Weinberg¹⁵⁸. Κλειστά σύνολα ευρημάτων (αντιπροσωπευτικά των αμέσως επόμενων χρονολογικών βαθμίδων) λείπουν ωστόσο από την Κόρινθο. Από τα θεωρούμενα ως αντιπροσωπευτικά για τις τελευταίες φάσεις της NN σύνολα της Γωνιάς και της Κλένιας αντλούμε έμμεσα την ένδειξη, ότι κατά τη διάρκεια της ακμής των πολύχρωμων γραπτών ο τύπος του «ρυτού» είχε πια πάψει να παράγεται. Σχετικά μ' αυτή την τελευταία παρατήρηση πρέπει να διευκρινίσουμε, ότι η παραγωγή της πολύχρωμης διακοσμημένης κεραμικής δεν αποτελεί τοπική εξέλιξη της αγγειοπλαστικής της Κορινθίας (άσχετα αν οι ρυθμοί διακόσμησης και τα διακοσμητικά μοτίβα εκεί είναι πολυπλοκότερα και συγκροτούν πραγματικές συνθέσεις), αλλά εξαπλώνεται και στην Αργολίδα, λ.χ. στην περιοχή της Πρόσυμνας (Ανατολικό Γερογάλαρο), όπου πολύχρωμη κεραμική βρέθηκε μαζί με γκριζα σιλβωτά, με ύστερες NN φόρμες και με χαλκολιθική κεραμική¹⁵⁹.

155. Α. Σάμψων, Σκοτεινή Θαρρουνίων: Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο, Αθήνα 1993, σ. 91 και σχέδ. 56: 4. Σάμψων 1977, σ. 43, με σημ. 38.

156. Phelps 1975, σ. 231.

157. Lavezzi 1978, σ. 420.

158. Weinberg 1937, σ. 512, εικ. 30.

159. C. Blegen, Prosymna, 1937. Πρβλ. παρακάτω, Κεφάλαιο IV, σ. 139 κ.ε.

Τα δύο δημοσιευμένα από τον Phelps και εκτεθειμένα στο Μουσείο Διρού πόδια «ρυτών» από την Αλεπότρυπα δεν βοηθούν σε χρονολογικούς συσχετισμούς, μέχρι τουλάχιστον να δημοσιευτεί αναλυτικά το σύνολο από το οποίο προέρχονται. Τα αποτελέσματα, αντίθετα, της ανασκαφής στο μάρτυρα F/A του Φράγγχι δημιουργούν σύγχυση ως προς την πρώτη εμφάνιση και τη διάρκεια ζωής του τύπου. Κατά τον Diamant έξι θραύσματα προέρχονται από ένα χρονολογικό ορίζοντα, που αντιπροσωπεύεται από το στρώμα IIIa του μάρτυρα F/A, και άλλο ένα από έναν ορίζοντα παράλληλο προς τα στρώματα I-II¹⁶⁰. Μεταφραζόμενη σε κεραμικές φάσεις, η κατανομή αυτή τοποθετεί την εποχή της παραγωγής και χρήσης «ρυτών» στη φάση ακμής των γκριζων σιλβωτών, στη διάρκεια της οποίας το ποσοστό της μελανής σιλβωτής κεραμικής (μιλάμε πάντα για το Φράγγχι) από 11,6% (στρώμα IIIb) μειώνεται στο 2,0% (στρώμα IIIa). Εξάλλου, η χρονολογική σχέση των «ρυτών» προς την πολύχρωμη γραπτή κεραμική δεν μπορεί να διερευνηθεί στο Φράγγχι, αφού τα όστρακα πολύχρωμων αγγείων που βρέθηκαν σε όλες τις στρώσεις του μάρτυρα F/A είναι ένα (1) κατά τον Diamant ή είκοσι ένα (21) κατά τη Vitelli (πρβλ. Πίνακες III-IV, σ. 45-46). Οι συσχετισμοί αυτοί στο Φράγγχι φαίνεται να αντικρούουν τα συμπεράσματα που προκύπτουν από το Βόθρο 3 της Ελάτειας και το σύνολο της Δυτικής Αγοράς («Forum West») στην Κόρινθο. Αλλά, όπως παρατηρεί ο Phelps (Phelps 1975, 231), «...if rhyta had persisted long into the phase in which grey ware was predominant, it is surprising that more have not been found in this ware». Πριν από την αναλυτική δημοσίευση και σφαιρική θεώρηση του συνόλου των ευρημάτων από το Φράγγχι και όσο δεν είναι γνωστός ο τελικός συγχρονισμός στρώσεων και φάσεων από τις διάφορες ανασκαφικές τομές, μπορούμε μόνο να υποθέσουμε ότι η μικρή επιφάνεια του μάρτυρα F/A δεν είναι κατάλληλη για αξιόπιστους ποσοτικούς και χρονολογικούς συσχετισμούς.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, μπορούμε με βεβαιότητα να τοποθετήσουμε την εμφάνιση των «ρυτών» ταυτόχρονα με την εμφάνιση της μελανής σιλβωτής κεραμικής στη φάση Βόθρου της κεντρικής Ελλάδας ή τη φάση Λάρισα-Τσαγγλί της Θεσσαλίας. Η παραγωγή του τύπου πρέπει να διήρκεσε έως και λίγο μετά το τέλος της φάσης «Forum West», ή αντίστοιχα μέχρι το τέλος της θεσσαλικής φάσης Αράπη. Παρόμοια διάρκεια ζωής των «ρυτών» επιβεβαιώνεται και στα Βαλκάνια, όπου η παραγωγή τους εμπίπτει μέσα στα όρια της φάσης Vinča A¹⁶¹.

Η λατρευτική χρήση του τύπου του «ρυτού», που συμπεραίνεται από την πολύπλοκη τεχνική διακόσμησης, από την ύπαρξη κόκκινης αλοιφής που δεν αντέχει στα υγρά και απολεπίζεται με συχνή επαφή, και από την ακατάλληλη για συνήθεις οικιακές ανάγκες φόρμα του αγγείου, δεν αμφισβητήθηκε ως τώρα. Ο Korosec συνέδεσε τα «ρυτά» του Danilo με τη λατρεία των υδάτων¹⁶², μια ερμηνεία που υιοθέτησε και ο Weinberg, καθώς τόσο η Κόρινθος όσο και η Ελάτεια διέθεταν πηγές με άφθονο νερό. Επιπλέον, ο Weinberg συσχέτισε τα «ρυτά» και με τη λατρεία του φαλλού, αναφέροντας ως επιχείρημα ότι ο Βόθρος 3 της Ελάτειας ουσιαστικά περιέχει τα λείψανα από τελετουργίες που έλαβαν χώρα πάνω σε ένα βωμό, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και ένα αντικείμενο από πήλο, ερμηνευόμενο από τον Weinberg ως ανεικονικό ειδώλιο φαλλού (Weinberg 1937, 195): «The four-legged vases may then have represented the female aspect in such a cult». Ο Lavezzi με τη σειρά του θεωρεί πιθανό ότι τα «ρυτά» δεν

160. Diamant 1974, σ. 63, σχέδ. 3.49.

161. Για τη χρονολόγηση της πολιτιστικής ομάδας Kakanj βλ. A. Benac, Studien zur Stein- und Kupferzeit im Nordwestlichen Balkan, BerRGK 42 (1961), σ. 41 κ.ε. Για τη χρονολόγηση του πολιτισμού Danilo βλ. J. Korosec, Danilo Bitinj, 1959, σ. 53 κ.ε. Ο ίδιος, Danilo, στο: Danilska Kultura, 1964. Πάντως, μια χρονολογική εξέλιξη των ελλαδικών ρυτών σε συνάρτηση με εκείνη του βαλκανικού χώρου, όπως υπέθεσε ο Miložić (ό.π., υποσημ. 140), δεν υποστηρίζεται στρωματογραφικά.

162. J. Korosec, The Neolithic Settlement at Danilo Bitinj, 1958, σ. 170.

χρησιμοποιούνταν στη διάρκεια μιας κοινοτικής τελετής σε συγκεκριμένο χώρο, αλλά κατά την εφαρμογή οικιακών λατρευτικών εθίμων, και καταλήγει ότι:

«our studies thus far find the balance of likelihood in favor of a household, ritual use of the four-legged vessels, possibly in connection with age-old hunting magic, perhaps even ultimately with a Potnia Theron, though this becomes speculative» (Lavezzi 1978, 421).

Η εύρεση των «ρυτών» μέσα σε στρώσεις που περιλαμβάνουν κοινή οικιακή κεραμική για καθημερινή χρήση, μέσα στην οποία δεν παρατηρούνται (πάντως δεν περιγράφονται σε καμιά σχετική δημοσίευση) ενδείξεις για ύπαρξη ενός λατρευτικού χώρου με ιδιαίτερη διαμόρφωση, ενισχύει την ερμηνεία του Lavezzi. Αν στο δεδομένο αυτό προστεθεί και η παρατήρηση ότι η εξωτερική αλλά κυρίως η εσωτερική επιφάνεια του δοχείου καλύπτονται από κόκκινη πηχτή αλοιφή, που κάνει το κοίλο του αγγείου να μοιάζει γεμάτο με αίμα, θα έχουμε αρκετά βέβαια επιχειρήματα υπέρ της ερμηνείας που προτείνεται εδώ, ότι τα «ρυτά» χρησιμοποιούνταν από τις γυναίκες της οικογένειας κατά την εκτέλεση εθιμικών τελετουργικών πράξεων που σχετίζονται με τον κύκλο γονιμότητας (λ.χ. σύλληψη, κυοφορία, τοκετός, εξορκισμός κακών πνευμάτων από την επίτοκο κ.όμ.)¹⁶³.

Συζήτηση

Από τα τυπολογικά παράλληλα που αναφέρονται στον Κατάλογο, γίνεται φανερό ότι η μελανή/γκριζα στιλβωτή κεραμική της Άριας εντάσσεται στο σχηματολόγιο αγγείων αυτής της κατηγορίας, που είναι ήδη γνωστό από την κεντρική Ελλάδα και την Κορινθία. Έτσι, αυτή η κατηγορία, παρά την ύπαρξη τοπικών παραλλαγών, αποτελεί ένα συνδυετικό στοιχείο που μαρτυρεί για κάποια εξέλιξη στην αρχή της NN που επέδρασε σε μεγάλο τμήμα του ελλαδικού χώρου από τη Θεσσαλία ως την κεντρική και τη νότια Ελλάδα. Αν αυτό το κοινό πολιτιστικό υπόστρωμα που κατά τις επόμενες εξελικτικές φάσεις της NN, υπό την επίδραση τοπικών συνθηκών και παραγόντων, οδήγησε στο σχηματισμό συγγενών μεν, αλλά αρκετά διαφοροποιημένων ως προς τα υλικά τους κατάλοιπα πολιτιστικών ομάδων μέσα στον υπό συζήτηση χώρο, πρέπει να αποδοθεί σε διείσδυση πληθυσμιακών στοιχείων-φορέων παραδουνάβειων πολιτισμών¹⁶⁴, ή σε «μετανάστευση» φύλων από τη Μικρά Ασία¹⁶⁵, ή ακόμα σε εντατικά και σε μεγάλες

163. Κατά την εθνογραφική έρευνα σε παραδοσιακές κοινότητες των κεντρικών Ινδιών, με στόχο τη μελέτη της σχέσης της κεραμικής τους παραγωγής προς το οικονομικό-κοινωνικό τους υπόβαθρο, ο D. Miller διαπίστωσε ότι όχι μόνο ορισμένοι τύποι αγγείων αλλά και ορισμένα γαιώδη χρώματα, χρησιμοποιούμενα για την επάλειψη ή τη διακόσμηση των αγγείων αυτών, είχαν αυστηρά καθορισμένη (από την «παράδοση») λειτουργική χρήση και λειτουργούσαν ως σύμβολα και φορείς μαγικών ιδιοτήτων σε διαδικασίες σχετιζόμενες με κοινοτικές τελετές αλλά και με την ιδιωτική ζωή (γάμους, κηδείες κτλ.). Βλ. D. Miller, *Artefacts as Categories: A Study of Ceramic Variability in Central India*, Cambridge Univ. Press 1985, ιδιαίτερα κεφ. 7: The Ritual Context.

164. Vl. Milošević, *Chronologie der Jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*, 1949, σ. 39. H. Biesantz, *Die Ausgrabung bei der Soufli-Magula*, AA 74 (1959), σ. 71. K. Grundmann, *Aus Neolithischen Siedlungen bei Larisa*, AM 57 (1932), σ. 112.

165. O. S. Weinberg, στο: R.W. Ehrich (εκδ.), *Relative Chronologies in Old World Archaeology*, 1954, σ. 98, διατυπώνει την άποψη ότι η μελανή στιλβωτή κεραμική του νοτιοανατολικού βαλκανικού χώρου κατάγεται από περιοχές της Συρο-Κιλικίας και της βόρειας Μεσοποταμίας. O Holmberg 1964, 347, παρατηρεί ακόμα: «All this as well as the fact that our ware was carried up to the Danube by immigrants indicates that we have to do with an immigration even in Greece. This new people will then have crossed the Aegean sea toward the end of the Sesklo period. The early and numerous occurrences of black burnished ware in Central Greece indicate that the newcomers settled there first, and then spread both southward and northward». Οι απόψεις αυτές εντάσσονται φυσικά στις μέχρι τα μέσα του αιώνα πολύ διαδεδομένες ντιφουζιονιστικές θεωρίες περί αλλαγής των υλικών εκφάνσεων των πολιτισμών δια μεταναστεύσεων. Εξάλλου στις Κυκλάδες, που υποτίθεται ότι έπειξαν τόσο νωρίς το ρόλο της γέφυρας, λείπουν ακόμα οι αρχαιολογικές αποδείξεις για μια παραγωγή μελανών στιλβωτών στα τέλη της MN-αρχές της NN. Η κεραμική του Σάλιαγκου, παρά τις κάποιες ομοιότητες, σίγουρα δεν ανήκει στην ηπειρωτική «κοινή» που σχηματίζεται από τα πρώιμα μελανά στιλβωτά.

αποστάσεις ασκούμενο νομαδισμό¹⁶⁶, ή να ερμηνευθεί ως περίπου σύγχρονη σε όλο το νοτιοβαλκανικό χώρο επικράτηση όμοιων «συνθηκών» και απαιτήσεων κεραμικής παραγωγής, είναι ένα τεράστιο θέμα με πολλές παραμέτρους, του οποίου η προσέγγιση ξεφεύγει από τα όρια των στόχων αυτής της εργασίας.

Στις φρουτιέρες παρατηρούμε ότι το ενισχυμένο και αποστρωγγυλωμένο (Phelps: «swollen rim») και το επίπεδο χείλος (Phelps: «bevelled rim») με την εσωτερική αυλάκωση είναι στοιχεία διαδεδομένα από το Φράγγχι ως την Άρια (12-21) και μέχρι την Κόρινθο. Αντίθετα, το συχνά μαρτυρούμενο στην Άρια λοξά κομμένο χείλος (9-10), καθώς και το χείλος που τονίζεται εσωτερικά από βαθιά εγχάραξη (8-10), δεν συνηθίζονται σε άλλες θέσεις. Εξάλλου, οι παραλλαγές με κυματιστό ή εγχάρακτο χείλος που απαντούν στην Κόρινθο, δεν παρουσιάζονται στην Άρια¹⁶⁷. Οι περισσότερες φρουτιέρες της Άριας βρίσκουν τυπολογικές αντιστοιχίες στα σύνολα από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), το Βόθρο 3 της Ελλάτειας και το Φράγγχι, στρώματα IVa-IIIb, γεγονός που τις χρονολογεί σε μια πρώιμη φάση της NN. Τύποι όπως η αριθ. Κατ. 27 και η αριθ. Κατ. 29 θα μπορούσαν να χρονολογηθούν σε πιο προχωρημένη φάση.

Στις βαθιές φιάλες με περίγραμμα S, τις φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα και εκείνες με ευθύγραμμη ή καμπύλα τοιχώματα (σχήματα Β, Δ, Ε), διαπιστώνεται στενή τυπολογική συγγένεια με τους αντίστοιχους τύπους από το Φράγγχι, κυρίως από τα στρώματα IVa και IIIb, και την Κόρινθο, με τη διευκρίνιση ότι στην Άρια, όπου παρατηρείται γενικά μεγαλύτερη ποικιλία τύπων και παραλλαγών, οι φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα με στενό στόμιο που κλίνει προς τα μέσα απαντούν πολύ συχνότερα από ό,τι στο Φράγγχι ή στη Δυτική Αγορά («Forum West»)¹⁶⁸.

Οι δύο ομάδες της ίδιας κατηγορίας στιλβωτών αγγείων, δηλαδή τα μελανά και τα γκριζα, φαίνεται να έχουν κοινό ένα μεγάλο μέρος του σχηματολογίου και των τύπων τους: Οι τύποι με τους αριθ. Κατ. 45, 101-102, 105, που στην Άρια εντάσσονται στη μελανή στιλβωτή κεραμική, βρίσκουν στενές αντιστοιχίες με δείγματα της γκριζας στιλβωτής κεραμικής από άλλες θέσεις, ενώ το δικό μας γκριζό στιλβωτό αριθ. Κατ. 53 απαντά αλλού ως μελανό στιλβωτό. Ειδικότερα στην περίπτωση του τύπου E3 (99-102), που απαντά σπάνια, πρέπει να συμπεράνουμε ότι είχε μια γεωγραφικά περιορισμένη διάδοση και μαζί με ορισμένους τύπους των γκριζων στιλβωτών (λ.χ. 27, 72, 79, 196) μπορεί να χρονολογηθεί κάπως αργότερα σε σχέση με τον κύριο όγκο της μελανής-γκριζας στιλβωτής κεραμικής της Άριας. Δεν μπορούμε όμως να υποθέσουμε την ίδια χρονολόγηση για την γκριζα στιλβωτή φιάλη αριθ. Κατ. 71, επειδή ο τύπος και το διακοσμητικό της θέμα επαναλαμβάνονται στην αναμφίβολα πρώιμη μελανή στιλβωτή φιάλη αριθ. Κατ. 47. Φαίνεται επομένως λογικό, ότι η εμφανιζόμενη στη διάρκεια της φάσης Δυτικής Αγοράς («Forum West») γκριζα στιλβωτή κεραμική δανειζεται από τη μελανή στιλβωτή – πολύ συγγενή και από τεχνολογική άποψη – κεραμική το σχηματολογίου της και βαθμιαία εξελίσσει δικούς της τύπους και διακοσμητικές τεχνικές, τα οποία αναγνωρίζονται και σε μεταγενέστερα σύνολα, όπως λ.χ. της Γωνιάς και της Κλένιας.

Η μελανή στιλβωτή κεραμική της Άριας έχει εκληκτικές αντιστοιχίες ως προς τους τύπους και τις

166. Πρβλ. Th. Jacobsen, Seasonal Pastoralism in the Neolithic of Southern Greece: A Consideration of the Ecology of Neolithic Urfirnis Pottery, στο P. Rice (εκδ.), Pots and Potters: Current Approaches in Ceramic Archaeology, Los Angeles 1984, σ. 27-43. Σε σχέση μ' αυτή την εναλλακτική άποψη δεν θα 'πρεπε να παραβλέψει κανείς ότι ακριβώς με την αρχή της NN αρχίζει και η εντατικότερη χρήση των σπηλαίων, βλ. J. Wickens, The Archaeology and History of Cave Use in Attica-Greece from Prehistoric through Late Roman Times, αδημ. Ph.D. Dissertation, Indiana University 1986, C.A. Ann Arbor: University Microfilms.

167. Phelps 1975, σχέδ. 34: 28-30.

168. Μια συστηματική αντιπαραβολή των τύπων της κεραμικής από την Άρια με εκείνους από την Κόρινθο και το Φράγγχι δεν είναι δυστυχώς δυνατή, εξαιτίας της ελλιπέστατης σχεδιαστικής τεκμηρίωσης που συνοδεύει τις δημοσιεύσεις του υλικού από τη Δυτική Αγορά («Forum West») και το μάρτυρα F/A.

διακοσμητικές τεχνικές με τη Βοιωτία και τη Φωκίδα, φαίνεται μάλιστα (σύμφωνα και με τα παράλληλα που απαριθμούνται στον Κατάλογο) να έχει στενότερη συγγένεια μ' αυτές τις περιοχές παρά με την Κορινθία. Η παρατήρηση αυτή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τρία από τα όστρακα της Άριας (46, 47, 91) είναι πανομοιότυπα με όστρακα από το Βόθρο 3 της Ελάτειας, δικαιολογεί την υπόθεση, ότι η μελανή/γκριζα στιλβωτή κεραμική της Άριας (και της αργολικής λεκάνης κατ' επέκταση) αντανακλά α. μια χρονική περίοδο που αρχίζει πριν από τη φάση της Δυτικής Αγοράς («Forum West») και τελειώνει με το τέλος του κορινθιακού αυτού συνόλου περίπου στο πρώτο μισό της πελοποννησιακής NN, και β. στενές επαφές (interaction) με τις πληθυσμιακές ομάδες της πέραν του Ισθμού περιοχής.

Αξιοσημείωτη είναι, εξάλλου, η ποικιλία των κοινών τύπων μεταξύ της στιλβωτής κεραμικής της Άριας και εκείνης της Θεσσαλίας. Ιδιαίτερα στο σχήμα Β πολλά παράλληλα προέρχονται από το σχηματολόγιο και τα διακοσμητικά μοτίβα της λεγόμενης κεραμικής Λάρισας (36, 40, 41, 43, 47, 78), ενώ ταγωνιώδη σχήματα Γ, Δ και Ε βρίσκουν πολλά παράλληλα στην αντίστοιχη κεραμική της φάσης Τσαγγλί (53, 54, 55, 68, 73, 75, 84).

Η κατηγορία
των γραπτών αγγείων
με θαμπή μελανή βαφή
σε ερυθρό στιλβωμένο επίχρυσμα
(Black-on-red)

Ιστορία της έρευνας

Γραπτή κεραμική που χαρακτηρίζεται από θαμπή μελανή διακόσμηση πάνω σε στιλπνό ερυθρό επίχρυσμα αποκαλύφθηκε στη δεκαετία του '30 σε ανασκαφές στην κεντρική Ελλάδα¹⁶⁹ και στην Κόρινθο¹⁷⁰, μαζί με την (αριθμητικά πολύ περισσότερο διαδεδομένη στις περιοχές αυτές) γραπτή κεραμική με θαμπή σκοτεινή βαφή σε ανοιχτόχρωμο έδαφος. Μόνο μετά την αποκάλυψη από τον Weinberg του Βόθρου 3 της Ελάτειας, έγινε δυνατή και αναγκαία η διάκριση και χωριστή ταξινόμηση των αγγείων των δύο παραπάνω κατηγοριών¹⁷¹, καθώς ο Βόθρος περιείχε πολλά θραύσματα αγγείων (κυρίως από φρουτιέρες) αυτής της κατηγορίας, αλλά κανένα δείγμα των χαρακτηριστικών για τη φάση Δραχμάνι¹⁷² γραπτών αγγείων του ρυθμού σκοτεινό σε ανοιχτό. Στο σύνολο από τη Δυτική Αγορά («Forum West») περιέχονται πολλά δείγματα της υπό συζήτηση κατηγορίας¹⁷³, που απαντά ακόμα και στη Γωνιά, ενώ λείπει από το χρονολογικά περίπου αντίστοιχο σύνολο του σπηλαιού Κλένιας¹⁷⁴. Στο μάρτυρα F/A του Φράγγχι αποκαλύφθηκαν μόνο τρία όστρακα, στο στρώμα IVa (κατά τον Diamant)¹⁷⁵.

Τα χαρακτηριστικά της κατηγορίας γραπτών με μελανό-επί-ερυθρού περιλαμβάνουν: Κόκκινο, καθαρά κοσκινισμένο πηλό, ενίοτε με ασβεστολιθικά λεπτά εγκλείσματα, σκληροποιημένο, που μοιάζει πολύ με την πηλόμαζα των νεολιθικών Urfirnis. Ερυθρό, συνήθως στιλβωμένο επίχρυσμα. Σκοτεινή θαμπή διακόσμηση με γραμμικά θέματα. Δεν λείπουν, ωστόσο, παραδείγματα που αποκλίνουν από τον κανόνα¹⁷⁶.

169. Kunze 1931, σ. 39 και εικ. IV 4, XXII 2a-c, XXIII 1d, 2.

170. Weinberg 1937, σ. 513 κ.ε.

171. Weinberg 1962, σ. 182 κ.ε. και εικ. 8: 2-6, εικ. 9.

172. French 1972, σ. 11 κ.ε.

173. Lavezzi 1978, σ. 422.

174. Για τη διάδοση των «black on red», βλ. Phelps 1975, σ. 194. French 1972, σ. 9. G. Touchais, L'Antre Corycien I, BCH, Suppl. VII, 1981, σ. 143. Μερικά δείγματα αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνονται επίσης στην Εύτρηση, Group I, βλ. J. Caskey and E. Caskey, The Earliest Settlements at Eutresis, Hesperia 29 (1960), σ. 127-167. Ο Phelps σχολιάζει τις ιδιαιτερότητες αυτών των θραυσμάτων, και θεωρεί την Ομάδα I της Εύτρησης περίπου σύγχρονη με τη φάση Βόθρου, βλ. Phelps 1975, σ. 196. Ο Treuil αντίθετα (1983, σ. 65) θεωρεί την Ομάδα I ως τυχαίο μείγμα ετερογενών στοιχείων. Ο Hauptmann (1969, σ. 27) αντιμετωπίζει αυτή την κεντρο-νοτιοελλαδική κατηγορία αγγείων ως συγγενή προς τις θεσσαλικές B 3δ - B 3ε σχετικά με την τεχνική, το σχηματολόγιο και τα μοτίβα. Ο French όμως, ό.π., παρατηρεί: «At present there is nothing known in Thessaly to compare with this pottery; if this view is correct, the Thessalian and Central Greek sequences are separate and distinct at this period of time».

175. Diamant 1974, σ. 46 και σχέδ. 3.9.

176. Phelps 1975, σ. 191 κ.ε. Ακόμα κι ανάμεσα στις θεσσαλικές κατηγορίες B 3δ (μελανό-επί-ερυθρού) και B 3ε (μελανό-επί-φαιού) δεν μπορεί πάντα να γίνει σαφής διαχωρισμός, πρβλ. Hauptmann 1969, σ. 27 με σημ. 53.

Η προέλευση των αγγείων αυτών από την κατηγορία των νεολιθικών Urfirnis επιβεβαιώνεται από μερικά όστρακα της Ελάτειας, που καλύπτονται από τη μια πλευρά με ερυθρό επίχρισμα κι από την άλλη με επάλειψη Urfirnis¹⁷⁷. Αποφασιστικής σημασίας για τη χρονολογική οριοθέτηση της εμφάνισής τους είναι το γεγονός ότι απαντούν στο Βόθρο 3, του οποίου η χρονολογική αντιστοιχία με την κεραμική ακολουθία της βορειοανατολικής Πελοποννήσου εξετάστηκε αναλυτικά παραπάνω (Κεφάλαιο II.3, σ. 60-65). Η ίδια κατηγορία αγγείων διαπιστώνεται με άφθονα δείγματα και στην επόμενη φάση Δυτικής Αγοράς («Forum West»). Στο Φράγγχι η παρουσία τους περιορίζεται μόνο στο στρώμα IVa του μάρτυρα F/A, που πρέπει να θεωρηθεί περίπου σύγχρονο προς τη φάση Δυτικής Αγοράς («Forum West») της Κορινθίας. Δεν φαίνεται όμως η παραγωγή των αγγείων της κατηγορίας μελανό-επί-ερυθρού να σταματά στο τέλος του πρώτου μισού της NN, αφού δείγματά της (αν και με ελαφρά διαφοροποιημένη τεχνική) περιλαμβάνονται και στο υλικό από τη Γωνιά¹⁷⁸, που εξαιτίας της απουσίας πρώιμων τύπων των μελανών σιλβωτών και γραπτών με θαμπή σκοτεινή βαφή και της παρουσίας μιας εξελιγμένης πολυχρωμίας, πρέπει να χρονολογηθεί σε μια τελική φάση της NN κεραμικής ακολουθίας της Πελοποννήσου.

Η ομοιογένεια των διακοσμητικών θεμάτων και του σχηματολογίου, που παρατηρείται σε όλα τα πελοποννησιακά δείγματα της κατηγορίας μελανό-επί-ερυθρού, και η προφανής συγγενείά τους προς τα γραπτά του ρυθμού σκοτεινό-επί-ανοικτού της φάσης Δυτικής Αγοράς («Forum West»), οδηγούν στην υπόθεση, ότι οι αγγειοπλάστες της Πελοποννήσου δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την εκμετάλλευση των αισθητικών δυνατοτήτων αυτής της τεχνικής, την οποία ενέταξαν μέσα στη διακοσμητική παράδοση της αυτόχθονης και περισσότερο οικείας αμαυρόχρωμης κεραμικής. Στην κεντρική Ελλάδα, αντίθετα, μετά τη φάση του Βόθρου, στη διάρκεια της οποίας η συγγένεια με τα πελοποννησιακά προϊόντα αυτής της κατηγορίας είναι ολοφάνερη¹⁷⁹, παρατηρείται ένας εμπλουτισμός των διακοσμητικών συνθέσεων που φανερώνει επιδράσεις μάλλον από τη Θεσσαλία παρά από την Πελοπόννησο¹⁸⁰.

Τεχνική

Τα τέσσερα όστρακα αγγείων της κατηγορίας μελανό-επί-ερυθρού που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο, είναι ενδεικτικά τόσο της μικρής παρουσίας της κατηγορίας στο σύνολο της νεολιθικής κεραμικής από την Άρια, όσο και των τεχνικών χαρακτηριστικών της: Ο πηλός, σε φωτεινούς ή σκουρότερους τόνους του ερυθρού, είναι προσεκτικά καθαρισμένος με λίγα λεπτόκοκκα ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροψημένος, με ενιαίο μονόχρωμο πυρήνα. Η επιφάνεια καλύπτεται από λεπτό επίχρισμα από εναιωρημένο πηλό σε βαθύ καστανέρυθρο χρώμα ή στο χρώμα του κερασιού, σιλβωμένο άλλοτε με σιλπνή κι άλλοτε με μουντή γυαλάδα. Τα αραιά μελανά γραπτά κοσμήματα είναι μόνο σε μία περίπτωση (115) θαμπιά. Στα άλλα τρία όστρακα (113, 114, 116) σχεδιάστηκαν προφανώς πριν από την ολική σίλβωση της επιφάνειας.

Η μικροσκοπική παρατήρηση του πυρήνα και της επιφάνειας των οστράκων αυτών έδειξε ότι η πηλόμαζα των θραυσμάτων 113-116 μοιάζει πολύ με εκείνη της «χονδροειδούς» (ή ακριβέστερα

177. S. Weinberg, CAH, 3η έκδοση, I, 1965, σ. 40. Phelps 1975, σ. 195.

178. Phelps 1975, ό.π.

179. Πρβλ. τις φόρμες Weinberg 1962, σχέδ. 8: 2, από την Ελάτεια με Phelps 1975, σχέδ. 36: 9, 4, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Πρβλ. τα διακοσμητικά θέματα Weinberg 1962, σχέδ. 9 και Kunze 1931, ειγ. IV: 4, από τον Ορχομενό με Phelps 1975, σχέδ. 36: 15, 17, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

180. Τα περίπου δέκα (10) θραύσματα από το Κωρύκειον Αντρον δείχνουν συγγένεια με τη διακοσμητική της θεσσαλικής βαθμίδας Αράπη, βλ. L'Antre Corycien I, BCH, Suppl. VII, 1981, σχέδ. 25: 346, 348b, 349a.

«λιγότερο λεπτόκοκκης») ποικιλίας των νεολιθικών Urfirnis, είναι όμως σχεδόν ίδια με την πηλόμαζα μιας άλλης ομάδας γραπτών με διακόσμηση σκοτεινό-επί-ερυθρού, στα οποία η επιφάνεια είναι επίσης ερυθρά στιλβωμένη χωρίς όμως την προσθήκη επιχρίσματος. Η απλή και λιτή διακόσμηση της τελευταίας αυτής ομάδας αγγείων εντάσσεται άνετα στο θεματολόγιο των γραπτών με (θαμπή ή όχι) σκοτεινή βαφή πάνω σε ερυθρό επίχρισμα¹⁸¹, αλλά ορισμένα σχήματα αγγείων όπως λ.χ. τα 167 και 169 είναι ξένα στο σχηματολόγιο εκείνων. Ύστερα από τις παρατηρήσεις αυτές, θεωρήσαμε σκόπιμο να ταξινομήσουμε στην κατηγορία των γραπτών με σκοτεινό-επί-ερυθρού επιχρίσματος μόνο τα όστρακα εκείνα, που συγκεντρώνουν όλα τα χαρακτηριστικά της κατηγορίας όπως τα περιέγραψε ο Weinberg, ενώ τα συγγενή τους όστρακα 131, 145-146, 166-169 εντάξαμε στην κατηγορία των γραπτών με θαμπή σκοτεινή βαφή σε ανοιχτό φόντο, θεωρώντας ανατρέψιμη την άποψη του Phelps, ότι «in the Peloponnese there is little Matt Painted material having a red fabric or surface, and there is no likelihood of confusing it with black-on-red»¹⁸².

Η δυσκολία σαφούς διαχωρισμού μεταξύ των δύο παραπάνω συγγενών κατηγοριών κεραμικής, τουλάχιστον με βάση τα δείγματά τους από την Άρια, αποτελεί κατά την άποψή μας μια ένδειξη, ότι τα συζητούμενα θραύσματα αγγείων έχουν κατασκευαστεί στην ίδια χρονολογική βαθμίδα, όπου συναντώνται και αλληλεπιδρούν η παράδοση της τεχνικής Urfirnis με την καινούργια τεχνική της γραπτής κεραμικής με σκοτεινό-επί-ερυθρού.

Διακόσμηση

Η διακόσμηση των τεσσάρων θραυσμάτων 113-116 συνίσταται απλώς σε φαρδιές ταινίες, ζωγραφισμένες κατά μήκος του χείλους του στηρίγματος της φρουτιέρας 114 ή λοξά στο στενό στόμιο της φιάλης 116. Στις φρουτιέρες 113 και 115 υπάρχουν ομάδες από τρεις έως επτά παράλληλες φαρδιές γραμμές που διασχίζουν λοξά την εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια του δοχείου και συναντώνται στο χείλος. Η απλούστατη αυτή διακοσμητική σύλληψη ταιριάζει με το θεματολόγιο διακόσμησης αυτής της κατηγορίας αγγείων, όπως τούτο μας είναι γνωστό από τον Ορχομενό, την Ελάτεια και την Κόρινθο. Επιπλέον, έχει πολλά κοινά με τα ευθύγραμμα συνήθως μοτίβα των γραπτών με σκοτεινό-επί-ανοικτού από την Άρια (λ.χ. 118, 131-134, 145-146, 166, 168).

Σχηματολόγιο

Η φρουτιέρα (Σχήμα Α) αποτελεί το κοινότερο σχήμα αγγείου των γραπτών με σκοτεινό-επί-ερυθρού στην Ελάτεια και την Κόρινθο¹⁸³. Στο σχήμα αυτό ανήκουν και τρία από τα τέσσερα όστρακα της Άριας (113-115), ενώ το 116 προέρχεται από μια φιάλη με γωνιώδες περίγραμμα (Σχήμα Δ). Ο τύπος της φρουτιέρας απαντά και στην κατηγορία των γραπτών με θαμπό σκοτεινό-επί-ανοικτού (πρβλ. 113 με 117, 119· 114 με 137, 139), ενώ η φιάλη με γωνιώδες περίγραμμα 116 είναι τυπολογικά συγγενής με αντίστοιχες φιάλες των μελανών/γκρίζων στιλβωτών (πρβλ. 116 με 88, 89).

181. Phelps 1975, σχέδ. 36.

182. Phelps 1975, σ. 195.

183. Weinberg 1962, σ. 182 κ.ε. και σχέδ. 8: 7, 9.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

113. Πίν. 35. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους φρουτιέρας με παχιά, ευθύγραμμα τοιχώματα φιάλης και λοξά προς τα έξω κομμένο χείλος. Πηλός κιτρινέρυθρος, με λίγα λεπτά εγγλείσματα, σκληροψημένους. Πυρήνας καστανέρυθρος. Επιφάνεια που φέρει και στις δύο όψεις στιλβωμένο επίχρισμα στο χρώμα του κερασιού και διακόσμηση με μελανή βαφή, ομοίως στιλβωμένη.

Παράλληλα στον τύπο: Weinberg 1962, σχέδ. 8: 5, 7, από το Βόθρο 3 της Ελάτειας στην ίδια κατηγορία. Phelps 1975, σχέδ. 36: 6, από την Κόρινθο στην ίδια κατηγορία, και σχέδ. 37: 15, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), στην κατηγορία των γραπτών με θαμπό σκοτεινό-επί-ανοικτού. Πρβλ. και τα 117, 119.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 36: 6, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), στην ίδια κατηγορία. Πρβλ. και τα 124, 131.

114. Πίν. 35. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους από ψηλό στήριγμα φρουτιέρας που ανοίγει προς τη βάση και φέρει διάκενα στο τοίχωμα. Πηλός ερυθρός, καθαρός, σκληροψημένους. Πυρήνας ομοιόχρωμος. Επιφάνεια εσωτ. λειασμένη, εξωτ. με καστανέρυθρο στιλβωμένο επίχρισμα. Το χείλος τονίζεται με σκουρόχρωμη στιλβωμένη ταινία.

Παράλληλα στον τύπο: Πρβλ. τα 137, 139.

Παράλληλα στο μοτίβο απλής ταινίας ολόγυρα στο χείλος: Phelps 1975, σχέδ. 36: 9, 13, από την Κόρινθο στην ίδια κατηγορία (πρβλ. εδώ με το 166).

115. Πίν. 35. Σχήμα Α, τύπος 2. Πηλός ερυθρός, καθαρός, με λίγη λεπτή άμμο. Πυρήνας καστανός. Επιφάνεια που και στις δύο όψεις φέρει ερυθρό στιλβωμένο επίχρισμα και θαμπή σκούρα διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 59ε, από το Βόθρο 3 της Ελάτειας στην ίδια κατηγορία (πρβλ. εδώ το 132).

116. Πίν. 1, 14, 35. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα, με ευθύγραμμο χαμηλό στόμιο που κλίνει ελαφρά προς τα μέσα και παχιά τοιχώματα στο σημείο θλάσης. Πηλός ερυθρός, με λεπτά εγγλείσματα, σκληροψημένους. Πυρήνας ομοιόχρωμος. Επιφάνεια και στις δύο πλευρές με παχύ στιλβωμένο επίχρισμα σε απόχρωση κεραμιδι. Εξωτερική μελανή στιλβωμένη γραπτή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Πρβλ. εδώ τα 88-89 από την κατηγορία των μελανών στιλβωτών.

Συζήτηση

Όπως προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε, η κεραμική της Άριας με μελανή γραπτή διακόσμηση πάνω σε ερυθρό επίχρισμα έχει στενή συγγένεια ως προς την πηλόμαζα, το σχηματολόγιο και τα διακοσμητικά θέματα με τη θαμπή γραπτή κεραμική σκοτεινό-επί-ανοικτού από την ίδια θέση, ενώ παράλληλα παρατηρούνται κοινά σημεία με την αντίστοιχη κατηγορία από το Βόθρο 3 της Ελάτειας και τη μελανή στιλβωτή κεραμική. Τα διακοσμητικά θέματα των οστράκων της Άριας διαφέρουν υφολογικά πολύ από τα δείγματα της ίδιας κατηγορίας από το Κωρύκειον Άντρον, που με τη σειρά τους φαίνεται να έχουν επηρεαστεί από το θεσσαλικό διακοσμητικό ρυθμό. Συνοψίζοντας, μπορούμε να θεωρήσουμε τα αγγεία 113-116 ως δείγματα της κεραμικής παραγωγής μιας πρώιμης NN βαθμίδας, στη διάρκεια της οποίας παρατηρείται ευρεία ανταλλαγή τεχνικής και σχηματολογίου ανάμεσα στις παλαιότερες (Urfirnis, μελανά στιλβωτά, γραπτά με σκοτεινό-επί-ερυθρού)¹⁸⁴ και τις νέες (γραπτά με σκοτεινό θαμπό-επί-ανοικτού) κατηγορίες.

184. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι στο αρχετά αντιπροσωπευτικό δείγμα NN κεραμικής, που εκτίθεται στο νέο Μουσείο Διού, ελάχιστα όστρακα αναγνωρίστηκαν ως γραπτά Urfirnis και εξίσου ελάχιστα της κατηγορίας μελανό-επί-ερυθρού.

II.5

Η κατηγορία των γραπτών αγγείων με θαμπή σκοτεινή βαφή πάνω σε ανοιχτόχρωμο έδαφος

Ιστορία της έρευνας

Η νεολιθική κεραμική που φέρει διακόσμηση ζωγραφισμένη με σκούρα θαμπή βαφή πάνω στην ανοιχτόχρωμη επιφάνεια του πηλού, αναγνωρίστηκε από τις αρχές του αιώνα χάρη στις έρευνες του Χρ. Τσουντά και των A. Wace και M. Thompson ως σημαντικό τμήμα της κεραμικής παραγωγής της Θεσσαλίας στη NN περίοδο¹⁸⁵. Ο χάρτης εξάπλωσης της κατηγορίας αυτής συμπληρώθηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες με αντίστοιχα ευρήματα από το Δραχμάνι (Ελάτεια)¹⁸⁶, τον Ορχομενό¹⁸⁷, το Κωρύκειον Άντρον¹⁸⁸, την Κόρινθο¹⁸⁹, τη Γωνιά¹⁹⁰, το Φράγγιθι, την Αλεπότρυπα¹⁹¹ και άλλες θέσεις της Αττικής¹⁹² και της Εύβοιας¹⁹³. Τις τοπικές ιδιομορφίες της κατηγορίας αυτής αγγείων μελέτησαν και παρουσίασαν λεπτομερώς ο H. Hauptmann για τη Θεσσαλία¹⁹⁴, ο D. French για την κεντρική Ελλάδα¹⁹⁵ και οι S. Diamant και W. Phelps¹⁹⁶ για την Πελοπόννησο. Από τις μελέτες αυτές συνάγεται, ότι κατά το πρώτο μισό της NN στις παραπάνω περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας η τεχνική της γραπτής διακόσμησης με θαμπή σκοτεινή βαφή πάνω στη φωτεινή επιφάνεια του πηλού (σπανιότερα πάνω σε ανοιχτόχρωμο στιλβωμένο επίχρισμα) εξελίχθηκε παράλληλα με τη μελανή/γκρίζα στιλβωτή κεραμική. Στο σχηματολόγιο αγγείων, στο διακοσμητικό θεματολόγιο και στη χρονική της διάρκεια παρατηρούνται κοινά σημεία αλλά και τοπικές παραλλαγές¹⁹⁷. Για τη Θεσσαλία λ.χ., η θαμπή γραπτή διακόσμηση

185. Χρ. Τσουντάς, *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, 1908, σ. 16 κ.ε. A.J.B. Wace and M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912.

186. Σωτηριάδης 1908, σ. 90: Ομάς 5: εικ. 11: 3, 5, 6, 7, εικ. 12: 1. Weinberg 1962, σ. 197.

187. O Kunze 1931, σ. 38 κ.ε., συμπεριλαμβάνει στην «Gruppe G» τις κατηγορίες αμυρόχρωμα, μελανό-επί-ερυθρού, πολύχρωμα γραπτά και τα νεολιθικά Urfirnis. Αμυρόχρωμα είναι τα όστρακα εικ. IV 4, XXII 2a-c, XXIII 1d, 2.

188. L'Antre Corycien I, BCH, Suppl. VII, 1981, σ. 144.

189. Walker-Kosmopoulos 1948, σ. 46-47. Weinberg 1937, σ. 513 κ.ε. Lavezzi 1978, σ. 421.

190. C. Blegen, Gonia, *MetrMusSt III* (1930), σ. 55-80.

191. Hauptmann 1971, σχέδ. 45-48. Γ. Παπαθανασόπουλος, AAA IV (1971), σ. 16 και εικ. 2-3.

192. I. Παπαδημητρίου, Μαραθών. Το σπήλαιον του Πανός, Έργον 1958, σ. 15-22. Lambert 1981, εικ. XXXIV-XXXVII.

193. Σάμψων 1977, σχέδ. 16-22. Α. Σάμψων, *Σκοτεινή Θαρρουνίων: Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1993, σ. 67-85 με πίν. 22-27 και σχέδ. 58-62.

194. Hauptmann 1969.

195. French 1972.

196. Diamant 1974. Phelps 1975.

197. Σχετικά με την άποψη του Weinberg (απότοκη της ντιφουζιονιστικής ερμηνευτικής τάσης του καιρού του), ότι η θαμπά

αποτελεί χαρακτηριστικό της φάσης Τσαγγλί, που με τις τεκτονικά δομημένες φόρμες των αγγείων της και την υποταγμένη στη δομή του όγκου απλή γραμμική διακόσμηση, πλησιάζει υφολογικά πολύ τη θαμπή γραπτή κεραμική της κεντρικής Ελλάδας¹⁹⁸. Στην επόμενη φάση Αράπη, όμως, εξελίσσεται σε μια κομψή, πλούσια σε χρωματικές αντιθέσεις και πολυμέρεια διακοσμητικών συνθέσεων κεραμική, που χρησιμοποιεί ένα ή και δύο χρώματα βαφής πάνω σε ανοιχτόχρωμο στιλβωμένο επίχρισμα για να δημιουργήσει συνθέσεις που καλύπτουν όλη την επιφάνεια του αγγείου ή παρατάσσονται σαν μετόπες στο άνω μέρος του¹⁹⁹. Η επίδραση της διακοσμητικής αντίληψης της φάσης Αράπη διαπιστώνεται στην κεντρική Ελλάδα, λ.χ. στο Κωρύκειον Αντρον²⁰⁰ και στην Εύβοια²⁰¹, δεν επεκτείνεται όμως στη σύγχρονη της κεραμική της Κορινθίας και της Αργολίδος.

Η εμφάνιση, εξέλιξη και χρονική διάρκεια της κατηγορίας της γραπτής με θαμπή («αμαυρή») βαφή κεραμικής, που στην ελληνική ορολογία συνήθως αποκαλείται «αμαυρόχρωμη», παρακολουθείται στην Πελοπόννησο στα στρωματογραφημένα πρώιμα NN σύνολα της Δυτικής Αγοράς («Forum West») και του μάρτυρα F/A στο Φράγγι, και στο αστρωματογραφητο μεταγενέστερο υλικό της Γωνιάς. Στο σύνολο της NN κεραμικής από τη Δυτική Αγορά η θαμπή γραπτή κατηγορία κατέχει το 29%, συγκεκριμένα χίλια εξακόσια ογδόντα δύο (1.682) όστρακα (πρβλ. Πίνακας I, σ. 41), από τα οποία τριακόσια εβδομήντα (370) είναι μονόχρωμα θραύσματα τοιχωμάτων. Έχοντας ως βάση πενήντα τέσσερα (54) όστρακα καταγραμμένα στο ευρετήριο κεραμικής των αμερικανικών ανασκαφών στην Κόρινθο και προερχόμενα από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), καθώς και περίπου διακόσια δεκαέξι (216) καταγραμμένα θραύσματα από διάφορες ανασκαφικές τομές εντός του ευρύτερου χώρου, και μετά τη συγκριτική εξέταση άλλων εκατόν εβδομήντα οκτώ (178) οστράκων από τη Γωνιά, την Κλένια, το Άργος και την Αλεπότρυπα, ο Phelps²⁰² κατέληξε στη διάκριση δύο εξελικτικών βαθμίδων της πελοποννησιακής θαμπής γραπτής κατηγορίας: Μιας πρώιμης βαθμίδας, που εκπροσωπείται κυρίως στη Δυτική Αγορά, και μιας ύστερης βαθμίδας, που αναγνωρίζεται στο υλικό από την Κλένια, τη Γωνιά και την Αλεπότρυπα. Χαρακτηριστικά και των δύο βαθμίδων είναι η φωτεινή – μπεζ ως ανοικτοκάστανη – επιφάνεια του πηλού και η σκούρα θαμπή βαφή. Στη δεύτερη βαθμίδα η επιφάνεια είναι συχνά στιλβωμένη ή φέρει λεπτό φωτεινό επίχρισμα. Στο σχηματολόγιο αγγείων της πρώιμης φάσης παρατηρούνται πολλά δάνεια από την κατηγορία των μελανών στιλβωτών, ενώ στην ύστερη φάση αυξάνονται τα κοινά σχήματα με τα γκριζά στιλβωτά. Το διακοσμητικό θεματολόγιο της πρώιμης φάσης περιλαμβάνει ευθείες φαρυδιές γραμμές ή οριζόντιες ταινίες κατά μήκος του χείλους, ζιγκ-ζαγκ ή ελεύθερα μεμονωμένα μοτίβα. Στη δεύτερη φάση οι γραμμές είναι λεπτότερες, παραταγμένες σε ομάδες οριζόντια ή κατακόρυφα με ενδιάμεσα μοτίβα, σε στυλ ζωφόρου.

Οι παραπάνω περιγραφές αφορούν κατά κύριο λόγο τη θαμπή γραπτή κεραμική της Κορινθίας,

γραπτή κεραμική της Ελλάδας κατάγεται από την κεραμική Ubaid της Μεσοποταμίας και βόρειας Συρίας, βλ. S. Weinberg, Halafian and Ubaidian Influence in Neolithic Greece. Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, Berlin 1961, σ. 858. A. Perkins and S. Weinberg, Connections of the Greek Neolithic and the New East, AJA 62 (1958), σ. 225. French 1972, σ. 16. Phelps 1975, σ. 272 κ.ε.

198. Hauptmann 1969, σχέδ. 21-22 και παράρτημα 2. Οι αντιστοιχίες στην τεχνική, τα σχήματα και τα διακοσμητικά θέματα μεταξύ των αμαυρόχρωμων της φάσης Τσαγγλί και των αντίστοιχων από την κεντρική Ελλάδα είναι τόσο εμφανείς, ώστε ο Milojević ονόμασε τις θεσσαλικές κατηγορίες «mittelgriechisch», βλ. VI. Milojević, Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958, 1960, σ. 14. Πρβλ. Hauptmann 1969, σ. 41. Ο French 1972, σ. 16, θεωρεί την εξέλιξη των αμαυρόχρωμων ως εντελώς αυτόνομη διαδικασία σε κάθε περιοχή του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου.

199. Hauptmann 1969, σχέδ. 13, παράρτημα 5-6.

200. L'Antre Corycien I, BCH, Suppl. VII, 1981, σχέδ. 28: 377, 29: 378, 392, 30: 400.

201. Σάμψων 1977, σχέδ. 18, πάνω δεξιά, και σχέδ. 21, μέσον.

202. Phelps 1975, πίν. στη σ. 252.

επιβεβαιώνονται όμως σημαντικά και από τα ευρήματα του μάρτυρα F/A των ανασκαφών στο σπήλαιο Φράγγχι ως προς το χρόνο εμφάνισης, τη χρονική διάρκεια και τα βασικά τεχνικά χαρακτηριστικά της κατηγορίας αυτής. Ως προς την ποσοστιαία συμμετοχή της όμως στο υλικό από τα χρονολογικά αντίστοιχα προς τη φάση Δυτικής Αγοράς στρώματα του Φράγγχι (στρώματα του μάρτυρα F/A IVa-IIIb ή 6a-5, πρβλ. Πίνακα II, σ. 44) και ως προς τη σύσταση του πηλού και την επεξεργασία της επιφάνειας, καθώς και ως προς το φάσμα των διακοσμητικών θεμάτων, πρέπει να πούμε ότι καταγράφονται πολλές διαφορές ανάμεσα στις δύο περιοχές. Αν η εικόνα εξέλιξης της θαμπής γραπτής κατηγορίας, που προσφέρει το Φράγγχι, έχει τοπικά περιορισμένη ισχύ ή αν είναι αντιπροσωπευτική για όλη την Αργολίδα, θα εξεταστεί παρακάτω μετά την παρουσίαση του υλικού της Άριας.

Από την παραβολή των Πινάκων I έως IV (στο μέτρο που ο διαφορετικός διαχωρισμός των στρωμάτων από τους Diamant και Vitelli επιτρέπει τη σύγκριση των αριθμητικών μεγεθών) γίνεται φανερό, ότι η θαμπή γραπτή κεραμική σκοτεινό-επί-ανοικτού στα στρώματα IVa-IIIb ή 6a-5 του μάρτυρα F/A (περίπου σύγχρονα κατά την εκτίμησή μας με την κορινθιακή φάση Δυτικής Αγοράς («Forum West»)) έχει πολύ μικρότερη ποσοστιαία συμμετοχή στο σύνολο των κατηγοριών της κεραμικής σε σχέση με αυτό της Κορίνθου: Στη Δυτική Αγορά («Forum West») φθάνει το 29%, ενώ στο Φράγγχι, μάρτυρα F/A, στρώμα IVa-IIIb ή 6a-5 κατέχει κατά μέσο όρο ποσοστό 5,5%. Παρόμοια ποσοστιαία διαφορά παρατηρήθηκε και στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών μεταξύ Δυτικής Αγοράς («Forum West») (33,3%) και Φράγγχι, στρώμα IVa-IIIb ή 6a-5 (κατά μέσο όρο 14,55%). Αυτές οι δύο κατηγορίες αγγείων φαίνεται να υπερσκελίζονται ποσοτικά στα αντίστοιχα προς τη Δυτική Αγορά («Forum West») στρώματα του Φράγγχι από τα Urfinis, που διατηρούνται εκεί μέχρι την ύστερη NN, ενώ στην Κορινθία (και στην Άρια) πολύ νωρίτερα παραχωρούν τη θέση τους στη θαμπή γραπτή κεραμική.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να τονιστεί και πάλι, ότι ο μάρτυρας F/A του σπηλαίου Φράγγχι με τα 3x1,5 τ.μ. ανασκαμμένης επιφάνειας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως συγκριτικά ισότιμο μέγεθος προς την ανασκαμμένη επιφάνεια (και μάλιστα οικιστικών επιχώσεων) της Δυτικής Αγοράς, πριν οι πληροφορίες που παρέχονται από την ανασκαφή του μάρτυρα (ως προς την ποσοστιαία κατανομή των κατηγοριών κεραμικής σε όλες τις στρώσεις) συμπληρωθούν με τις παρατηρήσεις σε αντίστοιχες στρώσεις άλλων ανασκαφικών τομών του σπηλαίου. Για την ώρα αξιολογητέα και συγκρίσιμα είναι όσα ο μάρτυρας F/A αποκαλύπτει σχετικά με τις τάσεις εξέλιξης της κεραμικής που περιέχεται στις επάλληλες στρώσεις του.

Η μη καθαρή πηλόμαζα, η πορώδης αστίλβωτη επιφάνεια του αγγείου και η αραιή, μη συστηματικά οργανωμένη θαμπή σκούρα διακόσμηση των οστράκων του στρώματος IVa του μάρτυρα F/A, έκαναν τον Diamant να υποθέσει ότι «they may perhaps be considered experiments in the creation of (or adaptation to) the new Dull Painted type»²⁰³. Στο επόμενο στρώμα IIIb, δίπλα στα θραύσματα με αστίλβωτη επιφάνεια εμφανίζεται μια ποικιλία με πιο λεπτόκοκκο φύραμα και ελαφρά στιλβωμένη επιφάνεια. Οι ταινίες κατά μήκος του χείλους και τα ζιγκ-ζαγκ είναι τα συνηθέστερα μοτίβα. Οφθαλμοφανείς είναι οι τυπολογικές ομοιότητες με την κατηγορία των μελανών στιλβωτών. Η εποχή ακμής των γραπτών με θαμπή σκούρα βαφή σημειώνεται στο επόμενο στρώμα IIIa, όπου κοντά στις δύο προηγούμενες παραλλαγές εμφανίζεται μια τρίτη ομάδα, που χαρακτηρίζεται από ακάθαρτο φύραμα με ασβεστολιθικά εγκλείσματα, λειασμένη επιφάνεια και διακόσμηση με σκοτεινέρυθρη θαμπή βαφή. Η τελευταία θεωρείται από το μελετητή ως τοπική εξέλιξη («Franchthi Dull Painted»). Το θεματολόγιο εμπλουτίζεται τώρα με ομάδες γραμμών, κρεμαστά τόξα, θέματα με σχήμα S ή πεταλούδας («butterfly motifs»)²⁰⁴. Στο

203. Diamant 1974, σ. 43.

204. Diamant 1974, σχέδ. 3.93.

στρώμα II η θαμπή γραπτή κεραμική μειώνεται δραστικά και εκπροσωπείται σχεδόν μόνο από την τοπική της παραλλαγή.

Η εξέλιξη της γραπτής κεραμικής με θαμπό σκοτεινό-επί-ανοικτού, που εκτέθηκε συνοπτικά έτσι όπως παρακολουθείται στο μάρτυρα F/A του Φράγγθι, είναι ως προς τους βασικούς της σταθμούς όμοια με αυτή στην Κορινθία. Οι υπάρχουσες διαφορές στην πηλόμαζα και στο θεματολόγιο αποτελούν ένδειξη επιτόπιας παραγωγής και όχι προέλευσης από ένα μόνο κέντρο. Το γεγονός ότι το λεπτόγραμμα διακοσμητικό στυλ με «μετόπες», που εξελίσσεται στα σύνολα της Γωνιάς και της Κλένιας ταυτόχρονα με τις «καλυπτικές» πολύχρωμες συνθέσεις, απουσιάζει στο Φράγγθι, θα μπορούσε να σημαίνει, ότι στις προχωρημένες φάσεις της NN δεν υπήρχαν έντονες επαφές και ανταλλαγή πολιτιστικών και υλικών προϊόντων ανάμεσα στις κοινότητες της νοτιοανατολικής Αργολίδος (Ερμιονίδος) και της Κορινθίας ή της κεντρικής αργολικής λεκάνης (λ.χ. Πρόσυμα). Η υπόθεση αυτή, αν και χρειάζεται περαιτέρω ανασκαφική τεκμηρίωση, ενισχύεται και από το μικρό αριθμό πολύχρωμων γραπτών οστράκων που βρέθηκαν στο Φράγγθι (πρβλ. Πίνακες III-IV, σ. 45-46).

Τεχνική

Τα εξήντα ένα (61) όστρακα της κατηγορίας σκοτεινό-επί-ανοικτού που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο, κατανέμονται με κριτήριο το χρώμα του πηλού και της επιφάνειας σε 4 ομάδες (πρβλ. Πίνακας V):

1. Η ομάδα με ερυθρό ως πορτοκαλέρυθρο πηλό (10 R 6/6 ως 6/8-5/8) περιλαμβάνει τα όστρακα 132, 136, 144-146, 165-169, 174, 176. Η επιφάνεια είναι φωτεινή και λειασμένη, ο πυρήνας είναι μονόχρωμος ερυθρός και η γραπτή διακόσμηση έχει γίνει με σκουροκάστανη ως μελανή θαμπή βαφή. Σε όλα τα δείγματα παρατηρείται ελαφρά πρόσμειξη με λεπτόκοκκη άμμο και το φύραμα είναι σκληροποιημένο. Τα όστρακα αυτής της ομάδας διακρίνονται από εκείνα της κατηγορίας μελανό-επί-ερυθρού επιχρίσματος, λόγω του εξαιρετικά καθαρού και σκληροποιημένου ερυθρού πηλού της, που κατά τη σύστασή του και την επεξεργασία της επιφάνειας μοιάζει πολύ με τα νεολιθικά Urfirnis.

2. Η ομάδα με φωτεινό καστανέρυθρο ως καστανοκίτρινο πηλό (2.5 YR 6/6-5 YR 6/6) περιλαμβάνει τα όστρακα 117-118, 125, 130, 132, 135, 137, 150, 155. Στον πηλό περιλαμβάνονται λεπτόκοκκα ασβεστολιθικά εγκλείσματα, πιθανώς προϊόντα σκόπιμης πρόσμειξης με λεπτή άμμο. Ο πυρήνας είναι μονόχρωμος στο χρώμα του πηλού και η επιφάνεια καλά λειασμένη. Η θαμπή βαφή είναι σκοτεινή καστανή ως μελανή.

3. Η ομάδα με μπεζ-υποκίτρινο πηλό (10 YR 8/3-7/2-7/3) περιλαμβάνει τα όστρακα 119-124, 126-127, 133-134, 138-140, 142-143, 147-149, 154, 158, 161, 163-164, 170, 173, 175, 177. Παρατηρείται η ίδια περιεκτικότητα σε (σκόπιμες;) ασβεστολιθικές προσμειξεις όπως παραπάνω. Ο σκληροποιημένος πηλός έχει ανοιχτόχρωμο ομοιογενή πυρήνα. Η επιφάνεια, που έχει λειανθεί καλά, δίνει την εντύπωση πατιναρισμένου ελεφαντοστού. Επίχρισμα δεν εξακριβώθηκε σε κανένα δείγμα. Η θαμπή βαφή είναι σε τρία όστρακα αυτής της ομάδας (126, 175, 177) ερυθρωπή και σε άλλα τρία (121, 122, 149) σχεδόν εντελώς εξίτηλη.

4. Η ομάδα με πηλό υπόλευκο με έναν τόνο προς το πράσινο ή το γκριζό (10 YR 8/2-7/1 ή 2.5 Y 8/2) περιλαμβάνει τα όστρακα 128-129, 141, 151-153, 156-157, 159-160, 162, 171-172. Ο σκληροποιημένος πηλός έχει ανοιχτόχρωμο ομοιογενή πυρήνα και η επιφάνεια είναι λειασμένη, σπανιότερα πορώδης.

Συμπερασματικά, η κατηγορία γραπτών του ρυθμού θαμπό σκοτεινό-επί-ανοικτού της Άριας παρουσιάζει κατά μέσο όρο σκουρότερους τόνους από εκείνους λ.χ. της κορινθιακής θαμπής γραπτής κεραμικής, γεγονός που αποτελεί ένδειξη για την εκμετάλλευση ντόπιων κοιτασμάτων πηλού. Η επιφάνεια είναι καλά λειασμένη, σπανιότερα αδρή ή πορώδης, και σχεδόν ποτέ σιλπνά σιλβωμένη. Η πηλόμαζα περιέχει ασβεστολιθικά εγκλείσματα, αλλά σε κανένα δείγμα δεν παρατηρείται το μέγεθος

και η πυκνότητα εγκλεισμάτων, όπως λ.χ. στην ομάδα «Franchthi Dull Painted». Η σκοτεινόχρωμη βαφή είναι συνήθως θαμπή, σπάνια έχει στίλβωθεί μαζί με την επιφάνεια του αγγείου. Εξαιρέση αποτελεί το θραύσμα 175, όπου η διακόσμηση με παχύρρευστη, λαμπερή ερυθρά βαφή προστέθηκε μετά τη στίλβωση της επιφάνειας.

ΠΙΝΑΚΑΣ V. Άρια. Ταξινόμηση της θαμπής γραπτής κεραμικής με σκοτεινό-επί-ανοικτού κατά: χρώμα πηλού/επιφάνειας, επεξεργασία επιφάνειας, και χρώμα/στιλνότητα βαφής.

Χρώμα πηλού και επιφάνειας	Επεξεργασία επιφάνειας		ΣΥΝΟΛΟ Όστρακα	ΒΑΦΗ	
	Λειασμένη ως ελαφρά στίλβωμένη	Αδρά λειασμένη ως πορώδης			
Ερυθρό 10 R 6/6 ως 6/8 - 5/8	8	1	9	Επιστίλβωμένη 9	Μελανοκάστανη 7.5 YR 2/0 ως 3/2, 3/4 46
Καστανέρυθρο 2.5 YR 6/6 - 5 YR 6/6	11	1	12		Ανοιτοκάστανη 7.5 YR 4/2 ως 4/4 και 5/2 ως 5/4 9
Μπεζ 10 YR 8/3 - 7/2 - 7/3	22	5	27	Θαμπή 52	Ερυθρά 10 R 5/8 ως 4/8 και vermillon 5
Υπόλευκο 10 YR 8/2 - 7/1 ή 2.5 Y 8/2	10	3	13		
ΣΥΝΟΛΟ	51	10	61		

Διακόσμηση

Στην κατηγορία των γραπτών αγγείων με θαμπή σκοτεινή διακόσμηση πάνω σε ανοιχτόχρωμο φόντο από την Άρια φανερώνεται μια αυστηρά γεωμετρική-τεκτονική διακοσμητική διάθεση, στην οποία καμπυλόγραμμα μοτίβα με την πραγματική έννοια του όρου απουσιάζουν. Τα φαρδιά κρεμαστά τόξα που ενίοτε κοσμούν την εσωτερική όψη από ανοιχτές φρουτιέρες (Πίν. 61: 6, 8) πρέπει να καταγραφούν περισσότερο ως μοτίβα που ακολουθούν και τονίζουν τη φυσική κοιλότητα της προσφερόμενης για διακόσμηση επιφάνειας. Η γραπτή διακόσμηση υποτάσσεται στην τεκτονική δομή της φόρμας, γι' αυτό και οι βασικοί τύποι αγγείων (φρουτιέρες, φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα, απλές φιάλες) συνδέονται εκάστοτε με συγκεκριμένο φάσμα διακοσμητικών θεμάτων.

Στις φρουτιέρες η εσωτερική όψη «περιδένεται» συνήθως από ομάδες παράλληλων γραμμών (Πίν. 61: 6-10), που μπορεί να τέμνονται στο κέντρο ή να συνοδεύονται από τόξα που κρέμονται από το χείλος. Ένα δεύτερο κοινότατο θέμα στην εξωτερική ή εσωτερική όψη του ίδιου τύπου αποτελούν οι πολλαπλά τεθλασμένες ταινίες, με την οξεία γωνία προς την περιφέρεια, που σχηματίζονται από τέσσερις λεπτές και δύο ακραίες φαρδιές γραμμές (Πίν. 61: 11-12). Το χείλος τονίζεται με μία απλή γραμμή ή με μία οδοντωτή ταινία (Πίν. 36: 121). Στην εξωτερική όψη των ψηλών ποδιών απαντούν επίσης κατακόρυφες ομάδες από παράλληλες γραμμές, τεθλασμένες ταινίες απλές ή σε συνδυασμό με δικτυωτή διαγράμμιση, απλά ή διπλά ζιγκ-ζαγκ (Πίν. 62: 36-42).

Στις φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα η οριζόντια διάσταση του άνω μέρους του αγγείου (του στομίου, όπως για συντομία αποκαλείται στη μελέτη μας) τονίζεται με παράλληλες γραμμές κατά μήκος του χείλους και της ακμής, ανάμεσα στις οποίες τοποθετούνται είτε μια σειρά από μεμονωμένα «8» (Πίν. 42: 157 εξωτ.), είτε μια τεθλασμένη γραμμή (Πίν. 42: 157 εσωτ.), ή ακόμα σύνθετες γωνίες (Πίν. 43: 161). Για να επιτευχθεί αισθητική ισορροπία, ο κατακόρυφος άξονας του όγκου του αγγείου ενισχύεται με ομάδες γραμμών που φθάνουν συχνά ως τη βάση του αγγείου (Πίν. 43: 162). Αυτή την αυστηρά τεκτονική στη σύλληψή της παράθεση οριζόντιων και κατακόρυφων στοιχείων την παρατηρήσαμε ήδη στη διακόσμηση της κατηγορίας των μελανών/γκριζών στιλβωτών (πρβλ. Πίν. 60: 3, 6). Η τάση για πολυπλοκότερη σύνθεση αυτών των βασικών στοιχείων διακρίνεται μόνο στο όστρακο 160 (Πίν. 43, 62: 25).

Στις φιάλες με ημισφαιρικό σώμα ή με στόμιο που κλίνει προς τα μέσα ο πλούτος διακοσμητικών θεμάτων είναι περιορισμένος. Περιλαμβάνει συμπαγή κρεμαστά τρίγωνα ή οδοντωτά (Πίν. 40: 145-146, 41: 147, 149-150, 42: 155, 48: 143-144, 49: 156) και λοξές κυματιστές γραμμές πάνω στον ώμο (Πίν. 41: 148, 49: 156, 61: 14-17, 22). Εξαιρέση αποτελεί το θέμα από όρθιες γωνίες με παραπληρωματικές «ροζέτες» από 4 συμπαγείς ρόμβους στη βαθιά φιάλη 167 (Πίν. 44).

Τα κλειστά αγγεία διακοσμούνται με οριζόντιες ή τεθλασμένες γραμμές στο λαιμό και κατακόρυφες γραμμές ή ταινίες στο σώμα (Πίν. 62: 32-35).

Σχηματολόγιο

A. Φιάλες με ψηλό στήριγμα (φρουτιέρες) (Πίν. 58: 1-4. Αριθ. Κατ. 117-141)

Η ευρύστομη ρηχή φιάλη με ψηλό κοίλο στήριγμα αποτελεί ένα από τα κοινότερα σχήματα της θαμπής γραπτής κεραμικής και εκπροσωπείται στον Κατάλογο (ανάλογα και με τη σχετική ποσοστιαία παρουσία της στο σύνολο της εξετασθείσας κεραμικής) με δεκαπέντε (15) θραύσματα χείλους φιαλών, εννέα (9) θραύσματα από χείλη ή τοιχώματα στήριγμάτων και ένα (1) θραύσμα από το σημείο ένωσης της φιάλης με το στήριγμα. Η φιάλη διαμορφώνεται συνήθως κωνική με ευθύγραμμα τοιχώματα, σπανιότερα το στόμιο καμπυλώνεται προς τα έξω (κωδωνόσχημη). Το τοίχωμα είναι ισόπαχο και λεπταίνει μόνο προς το χείλος, που μπορεί να είναι μυτερό (120, 128), αποστρογγυλωμένο (118-119, 121, 123-124), ελαφρά παχύτερο (125, 130) ή σπάνια κομμένο λοξά προς τα έξω (117). Ακριβώς στο σχηματισμό του χείλους και στη γενικά μικρότερη διάμετρό τους έγκειται η διαφορά μεταξύ των θαμπά γραπτών φρουτιερών και εκείνων της μελανής/γκριζας στιλβωτής κατηγορίας.

Τα στήριγματα είναι αντίστοιχα χονδρότοιχα και δεν διαθέτουν τη λυγερή κομψότητα των μελανών στιλβωτών δειγμάτων, καθώς το κάτω χείλος δεν καμπυλώνεται έντονα προς τα έξω. Και εδώ παρατηρούνται διάκενα σε διάφορα σχήματα. Το θραύσμα 131 με τη ρηχή, σχεδόν επίπεδη φιάλη και την ασυνήθιστα μεγάλη διάμετρο του στήριγματος, του οποίου το αποτύπωμα προσαρμογής διακρίνεται στην κάτω εξωτερική όψη της φιάλης, συνιστά μια σπάνια αλλά ενδιαφέρουσα παραλλαγή (Πίν. 58: 4). Στην εξωτερική πλευρά του θραύσματος 121 σώζεται η αρχή μιας απόφυσης, για τη συμπλήρωση της οποίας

είτε ως λαβής είτε ως πλαστικού επιθήματος δεν υπάρχει, απ' όσο γνωρίζουμε, κανένα γνωστό δείγμα στα πλαίσια της κατηγορίας αυτής από την κεντρική και τη νότια Ελλάδα.

Β. Βαθιά ευρύστομα αγγεία με περίγραμμα S (Πίν. 59: 15-17. Αριθ. Κατ. 165-168)

Το θραύσμα τοιχώματος 165 και το θραύσμα χείλους 166 ανήκουν σε βαθιές ευρύστομες φιάλες με κοίλο το άνω μέρος του πεπιεσμένου σώματος. Το θραύσμα χείλους 168 ανήκει σε βαθύ ευρύστομο αγγείο με ύψος μεγαλύτερο της διαμέτρου του χείλους, ενώ το σώμα διαμορφώνεται σχεδόν κυλινδρικό. Από το αγγείο 167 (Πίν. 3, 16, 44) σώζονται οκτώ θραύσματα. Το σώμα του αγγείου είναι ελαφρά πιεσμένο και η διάμετρος του στομίου είναι μικρότερη από εκείνη της κοιλιάς. Κάτω από το λαιμό και στην κοιλιά σώζονται τα αποτυπώματα της αποκολλημένης λαβής, που συμπληρώνεται κατακόρυφη με τομή πεπλατυσμένη ωοειδή. Η μεγάλη διάμετρος του στομίου προϋποθέτει την ύπαρξη και δεύτερης διαμετρικά τοποθετημένης λαβής.

Οι τρεις παραπάνω παραλλαγές, που αντιστοιχούν περίπου στο Σχήμα Β (Πίν. 58: 5-6) της κατηγορίας των μελανών στιλβωτών, αποτελούν σπάνιους τύπους σε ολόκληρη τη θαμπή γραπτή κεραμική της Πελοποννήσου.

Γ. Φιάλες με στενό συγκλίνον στόμιο και τονισμένο χείλος (Πίν. 58: 8-10. Αριθ. Κατ. 147-153)

Το αντίστοιχο προς το Σχήμα Γ των μελανών στιλβωτών σχήμα αγγείου με όρθιο στόμιο-κολλάρο δεν μαρτυρείται στην κατηγορία της θαμπής γραπτής κεραμικής, ούτε στο υλικό μας, αλλά ούτε και στην κεντρική και νότια Ελλάδα γενικότερα. Φαίνεται ότι ο τύπος φιάλης με κολλάρο αποτελεί προτίμηση των αγγειοπλαστών της μελανής στιλβωτής κεραμικής, ενώ η λειτουργική χρησιμότητα ενός στομίου που περιορίζει την ανεξέλεγκτη κίνηση και εκροή του (μάλλον υγρού) περιεχομένου του αγγείου φαίνεται ότι εξυπηρετήθηκε στα θαμπά γραπτά αγγεία με τη διαμόρφωση του χείλους, που παρατηρείται στα θραύσματα 147-153, των οποίων ο πλησιέστερος τυπολογικά (μάλλον και λειτουργικά) τύπος είναι ο Δ1 των μελανών στιλβωτών. Το σώμα του ρηχού αγγείου είναι ελαφρά πιεσμένο, ώστε να δημιουργείται έντονη κύρτωση προς το στόμιο, που συγκλίνει ελαφρά (147-148, 151-153). Σε δύο παραδείγματα (149-150) το κάτω μισό του αγγείου είναι σχεδόν κωνικό, ενώ το παχύτερο τοίχωμα του ώμου στο σημείο της κύρτωσης προβάλλεται προς τα έξω. Ένα χαρακτηριστικό αυτού του τύπου φαίνεται να είναι το αποστρογγυλωμένο χείλος που τονίζεται εξωτερικά από μια βαθιά περιμετρική αυλάκωση ή εγχάραξη.

Δ. Φιάλες με γωνιώδες περίγραμμα (Πίν. 59: 11-14. Αριθ. Κατ. 154-164)

Ένα συνήθη τύπο (Δ1) του βασικού αυτού σχήματος της φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα αποτελεί η μικρή ρηχή φιάλη με σχεδόν κωνικό σώμα και στενό στόμιο που συγκλίνει με έντονη θλάση προς τα μέσα (154-156). Συμπεραίνεται ότι η διαμόρφωση αυτή του στομίου αποτρέπει την αθέλητη εκροή του περιεχομένου της φιάλης, και επομένως, ο τύπος αυτός βρίσκεται λειτουργικά στην ίδια ομάδα τροφοληπτικών αγγείων με το προηγούμενο Σχήμα Γ και με το Σχήμα Ε3 των μελανών/γκρίζων στιλβωτών (Πίν. 59: 23-25). Πολύ συνηθέστεροι είναι οι τύποι της φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα (Πίν. 59: 12-14) που διαθέτουν φαρδύτερο στόμιο είτε με κοίλο (τύπος Δ2: Πίν. 59: 14) είτε με ευθύγραμμο τοίχωμα (τύπος Δ3: Πίν. 59: 12-13). Αξιοσημείωτο είναι ότι στη θαμπή γραπτή κεραμική της Άριας οι τύποι με γωνιώδες περίγραμμα εκπροσωπούνται με μικρότερο ποσοστό από ό,τι οι τύποι με καμπύλο προφίλ. Τα γωνιώδη σχήματα, με το σαφή τεκτονικό διαχωρισμό του όγκου του αγγείου, δεν φαίνεται να προτιμώνται από τους αγγειοπλάστες σ' αυτή την κατηγορία αγγείων, όπως λ.χ. παρατηρήσαμε στη μελανή/γκρίζα στιλβωτή κεραμική. Η παρατήρηση αυτή εξάλλου ισχύει για ολόκληρη τη γνωστή πελοποννησιακή

παραγωγή της κατηγορίας σκοτεινό-επί-ανοικτού²⁰⁵. Θεωρώ ότι οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου, είτε με το σύννηθες επιχείρημα περί αλλαγής της αισθητικής αντίληψης, είτε ακόμα και με αναγωγή της διαφοροποίησης του σχήματος στη διαφοροποίηση των ομάδων κεραμικών που ήταν εξειδικευμένοι στην κατασκευή της μιας ή της άλλης κατηγορίας αγγείων, θα κατέληγε σε αυθαίρετα συμπεράσματα, αφού μας λείπουν ακόμα επεξεργασμένα στοιχεία για ενδεχόμενες κοινωνικές διαφοροποιήσεις (και επομένως για διαφοροποιήσεις των λειτουργικών αναγκών) σε χώρο ή σε χρόνο μέσα στα πλαίσια της πελοποννησιακής NN.

Ε. Φιάλες με ημισφαιρικό σώμα ή καμπύλα τοιχώματα (Πίν. 58: 5-7. Αριθ. Κατ. 142-146)

Το τοίχωμα είναι συγκριτικά με τα μελανά στιλβωτά χονδροί και το χείλος αποστρογγυλωμένο. Σε αντίθεση με το βαθύ ημισφαιρικό σώμα των περισσότερων δειγμάτων, η μικρή φιάλη 142 είναι περισσότερο κωνική. Δείγματα βάσεων του τύπου δεν σώθηκαν, αλλά πρέπει με μεγάλη πιθανότητα να συμπληρωθούν ως επίπεδες (πρβλ. 162).

Πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή των κλειστών αγγείων, πρέπει να γίνει λόγος για ένα ιδιότυπο εύρημα: Το όστρακο 169, που σώζει όλο το περίγραμμα από το χείλος ως την επίπεδη βάση ενός κωνικού ρηχού αγγείου και φέρει στην άκρη της βάσης μικρή διάτρητη απόφυση, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πώμα, εάν δεν διέθετε και στις δύο όψεις του μια προσεκτικά λειασμένη και διακοσμημένη επιφάνεια (Πίν. 59: 18). Εξάλλου, η ζωγραφισμένη βάση απαντά όχι σπάνια σε φιάλες της θαμπής γραπτής κεραμικής²⁰⁶.

ΣΤ. Κλειστά αγγεία (Πίν. 59: 19-21. Αριθ. Κατ. 170-177)

Τύπος 1 (Πίν. 59: 19): Το χείλος 170 ανήκει στο στενό λαιμό ενός κλειστού αγγείου, που ανοίγει προς τα έξω. Το σώμα θα μπορούσε να είναι ελαφρά πιεσμένο ως αμφικωνικό, όπως το θραύσμα τοιχώματος 172. Ο τύπος απαντά σε άλλες θέσεις, όπως λ.χ. στην Αλεπότρυπα²⁰⁷.

Τύπος 3 (Πίν. 59: 21): Το 171 σώζει το χείλος και μέρος του τοιχώματος από το σχεδόν κυλινδρικό λαιμό ενός μάλλον μόνωτου αγγείου, ενός τύπου που επίσης απαντά στην Αλεπότρυπα και την Κλένια. Σε λαιμό κλειστού αγγείου ανήκει και το θραύσμα 175.

Τύπος 2 (Πίν. 59: 20): Στο χονδροτόιχο όστρακο χείλους 177 αναγνωρίζεται ένας στενός λαιμός με επικλινή συγκλίνοντα τοιχώματα, που διαμορφώνονται σε αμβλεία γωνία με τους ώμους του αγγείου. Μερικά δείγματα του τύπου είναι γνωστά από την Κόρινθο και την Κλένια²⁰⁸. Ο τύπος του κλειστού αγγείου με αδιαμόρφωτο λαιμό και στενό στόμιο με επικλινή τοιχώματα θυμίζει έντονα τύπους της χαλκολιθικής κεραμικής, είναι όμως τυπολογικά πολύ κοντά σ' ένα θραύσμα λαιμού από την Κλένια. Και τα δύο όστρακα ανήκουν πιθανώς σε μεγάλα αγγεία με σχεδόν αμφικωνική κοιλιά, δηλαδή σε έναν τύπο κλειστού αγγείου που απαντά στη μεγάλη ομάδα κλειστών αγγείων της Αλεπότρυπας, στην Κόρινθο και – πέρα από τα όρια της Πελοποννήσου – στη θεσσαλική κεραμική των φάσεων Τσαγγλί και Αράπη²⁰⁹.

205. Πρβλ. Phelps 1975, σχέδ. 38-41.

206. Phelps 1975, σχέδ. 85: 4. Εδώ Πίν. 43: 162.

207. Phelps 1975, σχέδ. 42: 2, 22.

208. Phelps 1975, σχέδ. 41: 8, 17.

209. Hauptmann 1969, παράρτημα 1: 32, 4: 42.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

117. Πίν. 4, 14, 36. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους με γάλης φρουτιέρας με ευθύγραμμο τοιχώματα και λοξά προς τα έξω κομμένο χείλος. Πηλός καστανοκίτρινος, σκληροψημένος. Πυρήνας δίχρωμος, γκριζός στο εσωτερικό και στο χρώμα του πηλού στις επιφάνειες. Επιφάνεια λειασμένη. Διακόσμηση με σκουροκάστανη θαμπή βαφή.

Παράλληλα στο μοτίβο: Diamant 1974, σχέδ. 3.88: c, από την Κόρινθο.

118. Πίν. 36. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με ευθύγραμμο τοιχώματα και αμβλύ χείλος. Πηλός ανοικτοκάστανος με ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροψημένος. Πυρήνας ομοιόχρωμος. Επιφάνεια φωτεινή, καστανοκίτρινη, λειασμένη. Θαμπή καστανομέλανη διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 15, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 11, από την Κόρινθο. Σάμπων 1977, σχέδ. 16β: 34.

119. Πίν. 15, 36. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας. Πηλός ανοιχτόχρωμος ερυθρός με λεπτά εγκλείσματα, σκληροψημένος. Τομή με ανοιχτόγκριζο πυρήνα. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή σκουροκάστανη διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 12, από την Κόρινθο. Τύπος και διακόσμηση όμοια με Lambert 1981, εικ. 178: CP10, από το σπήλαιο Κίτσου.

Παράλληλα στο μοτίβο της εσωτερικής επιφάνειας: Πρβλ. Πίν. 60: 7, στην κατηγορία των μελανών σιλβωτών.

Παράλληλα στο μοτίβο της εξωτερικής επιφάνειας: Lavezzi 1978, εικ. 109:42, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Σάμπων 1977, σχέδ. 16β: 26.

120. Πίν. 15, 36. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας. Πηλός ανοικτοκάστανος, σκληροψημένος. Πυρήνας ανοιχτόχρωμος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή καστανή διακόσμηση.

121. Πίν. 36. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωδωνόσχημης φρουτιέρας. Πηλός μπλεζ, καθαρός, σκληροψημένος. Πυρήνας ανοιχτόχρωμος. Επιφάνεια

αδρά λειασμένη. Θαμπή καστανή διακόσμηση, εξίτηλη.

Παράλληλα στον τύπο: Diamant 1974, σχέδ. 3.27: c, από το Φράγγχι, στρώμα IIIb.

Παράλληλα στο οδοντωτό μοτίβο: Kunze 1931, εικ. XXXIV 2, από τον Ορχομενό. Σάμπων 1977, σχέδ. 16β: 46, από τη Βάρκα Ψαχνών Ευβοίας. Lambert 1981, εικ. 34, από το σπήλαιο Κίτσου. Phelps 1975, σχέδ. 37: 14, από τη Γωνιά.

122. Πίν. 36. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας. Πηλός μπλεζ-υποκίτρινος, με λεπτά εγκλείσματα, σκληροψημένος. Πυρήνας δίχρωμος με γκριζό σκούρο εσωτερικό. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή καστανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Diamant 1974, σχέδ. 3.27: a, από το Φράγγχι, στρώμα IIIb.

Παράλληλα στο μοτίβο: Lavezzi 1978, εικ. 112: 46, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

123. Πίν. 15, 37. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους φρουτιέρας. Πηλός φωτεινός ερυθρός, καθαρός, σκληροψημένος. Πυρήνας ανοιχτόχρωμος. Επιφάνεια λεία. Μελανοκάστανη διακόσμηση, ζωγραφισμένη πριν από την ολική λείανση της επιφάνειας.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 11, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο: Σάμπων 1977, σχέδ. 16α: 8, από τη Βάρκα Ψαχνών.

124. Πίν. 37. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωδωνόσχημης φρουτιέρας με καμπύλα τοιχώματα και χείλος που κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Πηλός γκριζός, με εμφανή την επίδραση δευτερογενούς καύσης του αγγείου σε ανοιχτή φωτιά. Επιφάνεια λειασμένη, κηλιδωτή. Θαμπή γκριζομέλανη διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 8, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο: Diamant 1974, σχέδ. 3.88: a, από την Κόρινθο.

125. Πίν. 51. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωνικής

φρουτιέρας με αιχμηρό χείλος. Πηλός καφεκίτρινος φωτεινός, σκληροψημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή σκουροκάστανη διακόσμηση.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 82).

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 43: 24, από την Κόρινθο.

126. Πίν. 50. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωδωνόσχημης φρουτιέρας με χείλος που κλίνει προς τα έξω. Πηλός ερυθρωπός, σκληροψημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη. Θαμπή σκοτεινέρυθη διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 2 (ομάδα 43).

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 43: 24, από την Κόρινθο.

127. Πίν. 51. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους φρουτιέρας, μάλλον κωνικής. Πηλός ρόδινος, καθαρός, σκληροψημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Σκοτεινή θαμπή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 86).

Παράλληλα στο εσωτερικό μοτίβο: Πρβλ. αριθ. Κατ. 167.

128. Πίν. 51. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους μικρής κωνικής φρουτιέρας. Πηλός μπεζ-γκριζωπός, καθαρός, σκληροψημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Σκοτεινή θαμπή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 82).

Παράλληλα στον τύπο: Diamant 1974, σχέδ. 3.88: a, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

129. Πίν. 48. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωδωνόσχημης φρουτιέρας. Πηλός υπόλευκος προς γκριζός, με ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροψημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Σκοτεινή θαμπή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79α).

130. Πίν. 15, 37. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους κωνικής φρουτιέρας με παχύ χείλος. Πηλός καστανοκίτρινος με προσμειξίεις χονδρής άμμου, σκληροψημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο του αγγείου και τη μορφή του χείλους: Phelps 1975, σχέδ. 37: 5, από την Κόρινθο.

131. Πίν. 15, 37. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους μικρής φρουτιέρας με ασυνήθιστα ρηχή φιάλη. Στην κάτω (εξωτερική) όψη σώζονται ίχνη της προσαρμογής του κυλινδρικού στηρίγματος. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, καθαρός, σκληροψημένος. Πυρήνας με γκριζό εσωτερικό. Επιφάνεια στιλβωμένη μετά τη διακόμισή της με σκοτεινή βαφή.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 3, από την Κόρινθο και 37: 18, από το Φράγχι.

132. Πίν. 38. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από τον πυθμένα φρουτιέρας. Σώζεται τμήμα του δακτυλίου προσαρμογής του κυλινδρικού ψηλού στηρίγματος. Πηλός καστανοκίτρινος, με προσμειξίεις άμμου, σκληροψημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Ανοικτοκάστανη θαμπή διακόσμηση.

133. Πίν. 16, 38. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από στήριγμα φρουτιέρας. Πηλός καστανός με ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροψημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. ελαφρά στιλβωμένη. Διακόσμηση σκοτεινή, ζωγραφισμένη πριν από την ολική στιλβωση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, 269 και σχέδ. 43: 38.

134. Πίν. 38. Σχήμα Α. Θραύσμα από το κάτω χείλος μεγάλου στηρίγματος φρουτιέρας. Πηλός καστανός με λεπτά εγκλείσματα, σκληροψημένος. Πυρήνας δίχρωμος με γκριζό εσωτερικό. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λειασμένη. Θαμπή καστανομέλανη διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 26, από την Κόρινθο.

135. Πίν. 16, 39. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από στήριγμα φρουτιέρας με δύο διαμετρικά τοποθετημένα μακρόστενα διάκενα. Πηλός ανοιχτόχρωμος καστανοκίτρινος, σκληροψημένος. Η επιφάνεια εσωτ. σώζει τα αποτυπώματα των δακτύλων του αγγειοπλάστη, εξωτ. έχει υποστεί λείανση μετά τη διακόμισή της με σκούρα καστανή βαφή.

Παράλληλα στο μοτίβο: Diamant 1974, σχέδ. 3.7, από το Φράγχι, στρώμα IVa. Lavezzi 1978, ειχ. 110: 56, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

136. Πίν. 39. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από στήριγμα φρουτιέρας. Πηλός ερυθρός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λειασμένη. Μελανή διακόσμηση, περασμένη πριν από τη λείανση του αγγείου.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1937, εικ. 31c, από την Κόρινθο. Phelps 1975, σχέδ. 38: 31, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Σάμψων 1977, σχέδ. 16α: 7, από τη Βάρκα Ψαχνών.

137. Πίν. 39. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από στήριγμα φρουτιέρας, που σώζει δύο τριγωνικά διάκενα, το ένα κάτω από τ' άλλο. Πηλός φωτεινός καστανέρυθρος, καλοποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. ελαφρά στιλβωμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Για τη διάδοση των στηριγμάτων με διάκενα βλ. Phelps 1975, σ. 264.

138. Πίν. 40. Σχήμα Α. Θραύσμα από το κάτω χείλος στηρίγματος φρουτιέρας. Πηλός ανοιχτόχρωμος, με πρόσμειξη λεπτόκοκκης άμμου, σκληροποιημένος. Πυρήνας δίχρωμος με γκριζό εσωτερικό. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λειασμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 29, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 28, από την ίδια θέση.

139. Πίν. 16, 40. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους στηρίγματος φρουτιέρας. Πηλός ανοιχτόχρωμος με αρκετά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Πυρήνας μονόχρωμος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λειασμένη. Διακόσμηση σκοτεινή, εκτελεσμένη πριν από την ολική λείανση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 21, από την Κόρινθο.

140. Πίν. 49. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους από στήριγμα φρουτιέρας με εξαιρετικά παχύ τοίχωμα. Πηλός γκριζοκάστανος, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

141. Πίν. 16, 49. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους στη-

ρίγματος φρουτιέρας. Πηλός υπόλευκος προς γκριζός, με πρόσμειξη λεπτόκοκκης άμμου, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. ελαφρά στιλβωμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79α).

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 23, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 67b: 4, 8, από την Ελάτεια. Kunze 1931, εικ. XXI: h και XXII: b, c, από τον Ορχομενό.

142. Πίν. 48. Σχήμα Ε. Θραύσμα χείλους μικρής φιάλης με ελαφρά κυρτά τοιχώματα. Πηλός υπόλευκος, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια καλά λειασμένη. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79β).

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 37: 17.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 9, από το Άργος.

143. Πίν. 48. Σχήμα Ε. Θραύσμα χείλους φιάλης με κυρτά τοιχώματα, σχεδόν ημισφαιρικής. Πηλός υπόλευκος, τραχύς στην αφή σαν κιμωλία, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη, πορώδης. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79β).

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 25, από την Κλένια.

144. Πίν. 48. Σχήμα Ε. Θραύσμα χείλους φιάλης με ημισφαιρικό σώμα. Πηλός φωτεινός ερυθρός με ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή ερυθρά διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79α).

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 17, από το Άργος.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 39: 11, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

145. Πίν. 40. Σχήμα Ε. Θραύσμα χείλους φιάλης με κυρτά τοιχώματα και κατακόρυφο χείλος. Πηλός ερυθρός με πρόσμειξεις ασβεστολιθικές, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή ερυθρά διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 9, από το Άργος.

Παράλληλα στον τύπο και το εσωτερικό μοτίβο: Diamant 1974, σχέδ. 3.8: a, από το Φράγγχι, στρώμα IVa και σχέδ. 3.25: b, από το στρώμα IIIb.

Παράλληλα στο εξωτερικό μοτίβο: Lavezzi 1978, εικ. 109: 43, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). D. Theocharis, Nea Makri, AM 71 (1956), σχέδ. 40.

146. Πίν. 40. Σχήμα Ε. Θραύσμα χείλους φιάλης με ημισφαιρικό σώμα και κατακόρυφο στόμιο. Κάτω από το χείλος κυκλική πλαστική θηλή. Πηλός καστανέρυθρος με γκριζό πυρήνα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Σάμψων 1977, σχέδ. 20g, από τη Βάρκα Ψαχνών. Hauptmann 1969, σχέδ. 12: 13, από τη μαγούλα Αράπη.

Παράλληλα στον τύπο και το μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 10, από την Κλένια.

147. Πίν. 13, 41. Σχήμα Γ. Θραύσμα χείλους βαθιάς φιάλης με ευθύγραμμα τοιχώματα που κυρτώνονται και συγκλίνουν προς το στόμιο, ενώ το χείλος κάμπτεται κυκλικά προς τα έξω. Πηλός φωτεινός με λεπτά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη, πορώδης. Θαμπή καστανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 39: 16, από την Κόρινθο, και σχέδ. 27: 6, από την ίδια θέση, στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 43: 9, από τη Γωνιά. Σάμψων 1977, σχέδ. 16β: 27, από τη Βάρκα Ψαχνών.

148. Πίν. 41. Σχήμα Γ. Θραύσμα χείλους βαθιάς φιάλης με πεπλεγμένο σώμα, του οποίου τα τοιχώματα κυρτώνονται προς το στόμιο, ενώ το χείλος κλίνει διογκωμένο προς τα έξω. Πηλός υποκίτρινος προς γκριζός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή καστανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 39: 19, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 67b: 4, 8, από την Ελάτεια. Kunze 1931, εικ. XXI: h, από τον Ορχομενό.

149. Πίν. 41. Σχήμα Γ. Θραύσμα χείλους ρηχής

φιάλης με πεπλεγμένο σώμα και τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα προς το στόμιο, ενώ το φουσκωτό στρογγυλεμένο χείλος γυρίζει έντονα προς τα έξω. Πηλός φωτεινός με ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη, κάπως πορώδης. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 39: 21, από την Κόρινθο, και σχέδ. 27: 7, από την ίδια θέση, στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών.

Παράλληλα στο εσωτερικό μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 8, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Παράλληλα στο εξωτερικό μοτίβο: Σάμψων 1977, σχέδ. 16β: 27, από τη Βάρκα Ψαχνών.

150. Πίν. 41. Σχήμα Γ. Θραύσμα χείλους φιάλης με ευθύγραμμα τοιχώματα που κυρτώνονται λίγο κάτω από το λεπτονόμο χείλος, έτσι ώστε σε τομή να μοιάζουν με κεφαλή πάπιας (πρβλ. κατά Phelps 1975, «duck's head»). Πηλός ανοιχτόχρωμος, με άφθονα ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή καστανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 39: 11, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 43: 9, από τη Γωνιά. Hauptmann 1969, σχέδ. 8: 7, από τη μαγούλα Αράπη (φάση Τσαγγλί).

151. Πίν. 51. Σχήμα Γ. Θραύσμα χείλους βαθιάς φιάλης με συγκλίνοντα τοιχώματα στομίου και γυριστό προς τα έξω στρογγυλεμένο χείλος. Πηλός υπόλευκος προς υποκίτρινος, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή ανοικτοκάστανη διακόσμηση.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 86).

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 39: 19, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο εσωτερικό οδοντωτό μοτίβο: Diamant 1974, σχέδ. 3.30, από το Φράγγχι, στρώμα IIIb.

Παράλληλα στο εξωτερικό μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 39: 1, από την Κλένια. Hauptmann 1969, σχέδ. 4: 1, 6, από τη μαγούλα Αράπη (φάση Τσαγγλί).

152. Πίν. 50. Σχήμα Γ. Θραύσμα χείλους μικρής φιάλης με κυρτό ώμο και αμβλύ χείλος, που τονίζεται εξωτερικά με οριζόντια εγχάραξη. Κάτω από

το χείλος σώζεται οπή συγκόλλησης. Πηλός υπόλευκος, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Το θραύσμα δεν σώζει γραπτή διακόσμηση, ανήκει όμως με βεβαιότητα σε αγγείο της κατηγορίας των γραπτών με θαμπή βαφή.

Προέλευση: Από το λάκκο 2 (ομάδα 43).

Παράλληλα στον τύπο: Diamant 1974, σχέδ. 3.18, από το Φράγγθι, στρώμα IVa. Kunze 1931, σχέδ. 7, από τον Ορχομενό (και τα δύο παραδείγματα από την κατηγορία των μελανών στυλβωτών).

153. Πίν. 51. Σχήμα Γ. Δύο συνανήκοντα θραύσματα χείλους μικρής φιάλης με συγκλίνοντα τοιχώματα στομίου. Πάνω στο χείλος περιμετρικά χαραγμένη λεπτή γραμμή. Πηλός υπόλευκος, καθαρός, κάπως μαλακά ψημένος. Επιφάνεια τραχιά στην αφή. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 86).

154. Πίν. 42. Σχήμα Δ, τύπος 1. Θραύσμα χείλους κωνικής φιάλης με κυρτό το εσωτερικό τοίχωμα του χείλους, το οποίο εξωτερικά εξογκώνεται μεγωνιώδη διατομή. Πηλός φωτεινός, με λεπτά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια καλά λειασμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 16, από την Κλένια. Ένα θραύσμα όμοιο κατά τον τύπο και το μοτίβο προέρχεται από τη Λέρινα (αδημοσίευτο, Μουσείο Αργούς).

155. Πίν. 42. Σχήμα Δ, τύπος 1. Θραύσμα χείλους φιάλης με ευθύγραμμο τοίχωμα, που κάμπτονται έντονα προς τα μέσα κοντά στο στόμιο, δημιουργώντας αμβλεία θλάση στον ώμο. Κατά μήκος του χείλους εξωτερικά οριζόντια περιμετρική εγχάραξη. Πηλός υποκίτρινος προς καστανός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια καλά λειασμένη. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 27: 17-18, από την Κόρινθο, στην κατηγορία των μελανών στυλβωτών.

156. Πίν. 49. Σχήμα Δ, παραλλαγή τύπου 1. Θραύσμα χείλους μεγάλης φιάλης με σχεδόν ευθύγραμμο τοίχωμα στο σώμα του αγγείου, που κάμπτονται έντονα στον ώμο καταλήγοντας σε συγκλίνον

στόμιο. Πηλός υπόλευκος προς γκριζός, με λεπτά ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λεία. Θαμπή, εξίτηλη καστανή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

Παράλληλα στον τύπο: Diamant 1974, σχέδ. 3.26: e, από το Φράγγθι, στρώμα IIIb. Phelps 1975, σχέδ. 39: 9, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο της κυματοειδούς γραμμής: Weinberg 1962, εικ. 67b: 4, 8.

157. Πίν. 2, 13, 42. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με χονδρά τοιχώματα. Πάνω από τη θλάση η κοίλη ζώνη του στομίου κλίνει έντονα προς τα έξω. Πηλός υπόλευκος προς καστανός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια προσεκτικά λειασμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 40: 9, από την Κλένια.

Παράλληλα στη διακοσμητική σύνθεση της εσωτερικής πλευράς: Phelps 1975, σχέδ. 43: 7, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Παράλληλα στο μοτίβο 8: Weinberg 1937, εικ. 31d, από την Κόρινθο.

Παράλληλα στο μοτίβο της «κροσσωτής» γραμμής: Kunze 1931, εικ. XXIII: 2f. Hauptmann 1971, σχέδ. 46 f, από την Αλεπότρυπα. Phelps 1975, σχέδ. 40: 15, από την Κόρινθο. Weinberg 1962, εικ. 67c: 6, από την Ελάτεια.

158. Πίν. 13, 42. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με αποκλίνον στόμιο πάνω από τη θλάση. Πηλός φωτεινός, καθαρός. Επιφάνεια κηλιδωτά ψημένη, λεία. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στη σύνθεση από οριζόντια και κατακόρυφα μοτίβα: Phelps 1975, σχέδ. 37.

159. Πίν. 15, 43. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα με κατακόρυφο φαρδύ στόμιο με κοίλο τοίχωμα. Πηλός υπόλευκος, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 40: 11, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Παράλληλα στο μοτίβο: C. Blegen, Prosymna, 1937, εικ. 623: 2.

160. Πίν. 13, 43. Σχήμα Δ, τύπος 2. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Πηλός υπόλευκος προς γκριζός, με λεπτά ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Θαμπή διακόσμηση με αραγή σκοτεινή βαφή.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 40: 16, από την Κόρινθο.

161. Πίν. 2, 14, 43. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα χείλους μιας χονδρότοιχης φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα με όρθιο στόμιο με ευθύγραμμο τοίχωμα. Πηλός ανοιχτόχρωμος, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Μελανή διακόσμηση, περασμένη πριν από τη λείανση.

Παράλληλα στον τύπο και το μοτίβο: Weinberg 1962, εικ. 67c: 5, από την Ελάτεια. Πρβλ. τον ίδιο τύπο στην κατηγορία των μελανών σιλβωτών, Πίν. 57: 15. Παρόμοιο μοτίβο στην ίδια κατηγορία βλ. Πίν. 60: 6, 4. Όμοια σύλληψη (συνδυασμός του οριζόντιου με τον κατακόρυφο άξονα) στο Diamant 1974, σχέδ. 3.26: e, από το Φράγγι, στρώμα IIIb. Για παρόμοιο μοτίβο και διακοσμητική αντίληψη βλ. τη φιάλη από το σπήλαιο Σκοτεινή Θαρρουνίων στην Εύβοια, Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 129.

162. Πίν. 43. Θραύσμα βάσης φιάλης με επίπεδη βάση. Πηλός υπόλευκος με έναν τόνο προς το πρασινωπό, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη. Στην εξωτερική πλευρά της βάσης καστανομέλανη θαμπή διακόσμηση.

Παράλληλα στις διακοσμημένες βάσεις φιαλών: Phelps 1975, σ. 263 και σχέδ. 85: 4, 97: 11.

163. Πίν. 15, 43. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης με ευθύγραμμο τοιχώματα (πιθανώς Σχήμα Δ). Πηλός υπόλευκος, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. ερυθρωπή, εξωτ. υπόλευκη, και στις δύο όψεις λειασμένη. Θαμπή γκριζοκάστανη διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 40: 12, από την Κλένια.

164. Πίν. 49. Σχήμα Δ (μάλλον τύπος 2). Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα. Πηλός υπόλευκος, καθαρός, σκληροποιημένος. Επι-

φάνεια λειασμένη. Θαμπή μελανή διακόσμηση.
Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79β).

165. Πίν. 43. Σχήμα Β. Θραύσμα τοιχώματος αμφικωνικού αγγείου με ευρύ στόμιο και περίγραμμα σε σχήμα ανοιχτού S. Πηλός φωτεινός ερυθρός, καθαρός, κάπως μαλακός στο ψήσιμο. Πυρήνας ομοιόχρωμος. Επιφάνεια εσωτ. λεία, εξωτ. φέρει λεπτό ανοιχτόχρωμο επίχρυσμα. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 41: 4, από την Κόρινθο.

166. Πίν. 43. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους βαθιάς φιάλης, πιθανώς με περίγραμμα σε σχήμα ανοιχτού S. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, με λεπτή άμμο, σκληροποιημένος. Επιφάνεια καλά λειασμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 42: 7, από την Κλένια.

167. Πίν. 3, 16, 44. Σχήμα Β. Τμήμα από το χείλος και τα τοιχώματα βαθιάς φιάλης ή λεκάνης με ευρύ στόμιο. Σώζονται έντεκα (11) συνανήκοντα και μερικώς συγκολλώμενα θραύσματα. Κάτω από το χείλος και στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου της κοιλιάς διακρίνονται τα ίχνη προσαρμογής μιας κατακόρυφης ταινιωτής λαβής, ωοειδούς διατομής. Πηλός φωτεινός ερυθρός, πολύ καλοκαθαρισμένος και σκληρά ψημένος (θυμίζει την ποιότητα των νεολιθικών Urfirnis). Πυρήνας μονόχρωμος ερυθρός. Επιφάνεια καλά λειασμένη. Θαμπή πυκνόρρευστη μελανή βαφή.

Για λαβές πάνω σε βαθιές φιάλες, βλ. Phelps 1975, σχέδ. 38: 13 (από την Κλένια), 17 (από το Άργος), σχέδ. 39: 18 (από την Κλένια), σχέδ. 40: 6, 8, 10 (από την Κορινθία). Ο τύπος θυμίζει μια βαθιά φιάλη της φάσης Οτζάκι Β (Hauptmann 1981, σχέδ. Β: 2), αλλά το διακοσμητικό θέμα απαντά σ' ένα όστρακο αγγείου της φάσης Τσαγγλί (Hauptmann 1981, σχέδ. 69: 8, εικ. IV: 9-10). Στο μοτίβο της γωνίας με την κορυφή προς τα πάνω πρβλ. εδώ αριθ. Κατ. 127. Για το μοτίβο της «ροζέτας» βλ. Hauptmann 1969, σχέδ. 21: 1 και παράρτημα 2: 65 (φάση Τσαγγλί).

168. Πίν. 14, 44. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους ανοι-

χτού αγγείου με βαθύ, σχεδόν κυλινδρικό σώμα και χείλος λεπτινόμενο προς τα έξω. Πηλός καστανοκίτρινος με πρόσμειξη άμμου, σκληροποιημένος, με γκριζο πυρήνα. Επιφάνεια ερυθρωπή, λειασμένη. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 38: 31, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Η ίδια σύνθεση από κατακόρυφες γραμμές απαντά, προερχόμενη από την ίδια θέση, και στο Lavezzi 1978, εικ. 110: 51. Ένα θραύσμα του ίδιου τύπου με κατακόρυφη ταινιωτή λαβή και παρόμοιο διακοσμητικό θέμα προέρχεται από τη Λέρνα (αδημοσίευτο, Μουσείο Αργούς).

169. Πίν. 14, 44. Σχήμα ιδιότυπο. Θραύσμα από το χείλος μέχρι τη βάση μικρής κωνικής φιάλης (πώματος;). Στην περιφέρεια της επίπεδης βάσης σώζεται ένα οριζόντιο ωοειδές τμήμα. Πηλός ερυθρός, σκληροποιημένος, με μονόχρωμο ερυθρό πυρήνα. Επιφάνεια και στις δύο όψεις ελαφρά στιλβωμένη και διακοσμημένη με μελανή, επιστιλβωμένη βαφή.

170. Πίν. 15, 44. Σχήμα ΣΤ, τύπος 1. Θραύσμα χείλους από το λαιμό κλειστού αγγείου. Πηλός υπόλευκος, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια λειασμένη και στις δύο όψεις. Εξωτ. θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 41: 22, από την Αλεπότρυπα.

Παράλληλα στον τύπο και το μοτίβο: Σωτηριάδης 1908, εικ. 11: 7, από την Ελάτεια. Weinberg 1962, εικ. 67a: 9, από την ίδια θέση. Ο ίδιος συνδυασμός ταινίας στο χείλος και κυματοειδούς γραμμής στο αγγείο στο Hauptmann 1969, παράρτημα 2: 3, από τη φάση Τσαγγλί.

171. Πίν. 15, 44. Σχήμα ΣΤ, τύπος 3. Θραύσμα χείλους από το λαιμό κλειστού αγγείου με μία λαβή (ή μήπως δύο;), που φέρεται κατακόρυφα από το χείλος προς τον ώμο. Πηλός υπόλευκος προς γκριζός, χονδρόκοκκος, σκληροποιημένος. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 42: 1, από την Κλένια.

172. Πίν. 13, 44. Σχήμα ΣΤ (πιθανότατα τύπος 1).

Θραύσμα τοιχώματος από το κάτω μέρος του σώματος κλειστού αγγείου. Πηλός υπόλευκος με έναν τόνο προς το πρασινωπό, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρά λειασμένη, εξωτ. ελαφρά στιλβωμένη. Θαμπή σκοτεινή διακόσμηση.

Παράλληλα στον τύπο και το μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 41: 22, από την Αλεπότρυπα.

173. Πίν. 13, 44. Σχήμα ΣΤ. Θραύσμα τοιχώματος κλειστού αγγείου. Πηλός ανοιχτόχρωμος με ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λειασμένη. Θαμπή μελανή διακόσμηση.

Παράλληλα στο μοτίβο: Lavezzi 1978, εικ. 112: 46, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Phelps 1975, σχέδ. 37: 21, από την Κόρινθο, 38: 9, από το Άργος, 42: 15, από την Αλεπότρυπα.

174. Πίν. 13, 49. Σχήμα ΣΤ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους από το στόμιο κλειστού αγγείου, τα τοιχώματα του οποίου συγκλίνουν λοξά προς το στόμιο, χωρίς ιδιαίτερα διαμορφωμένο λαιμό. Πηλός ερυθρός με λεπτά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. ελαφρά στιλβωμένη μετά τη διακόσμησή της με καστανή βαφή.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79a).

Παράλληλα στον τύπο: Lavezzi 1978, σχέδ. 8: 56, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Phelps 1975, σχέδ. 41: 7, από την Κλένια.

Παράλληλα στο μοτίβο: Hauptmann 1969, παράρτημα 2: 52 (φάση Τσαγγλί).

175. Πίν. 49. Σχήμα ΣΤ. Θραύσμα τοιχώματος από το λαιμό κλειστού αγγείου. Πηλός υποκίτρινος προς γκριζός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. ελαφρά στιλβωμένη. Διακόσμηση (μετά τη στιλβωση) με παχύρρευστη ερυθρά στιλπνή βαφή.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 51).

176. Πίν. 15, 49. Σχήμα ΣΤ. Θραύσμα τοιχώματος κλειστού αγγείου. Πηλός φωτεινός ερυθρός, σκληροποιημένος. Πυρήνας δίχρωμος, προς τα μέσα ερυθρός, προς τα έξω μπεζ. Επιφάνεια εσωτ. αδρή,

εξωτ. φέρει μάλλον επάλειψη με αραιό διάλυμα ανοιχτόχρωμου πηλού. Σκοτεινή θαμπή διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79α).

Για παράλληλα στο μοτίβο πρβλ. αριθ. Κατ. 174.

177. Πίν. 49. Σχήμα ΣΤ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους από το λαιμό κλειστού αγγείου. Πηλός φωτεινός ερυθρός, με προσμειξείς χονδροκόκκης άμι-

μου και άλλα ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Πυρήνας μονόχρωμος ερυθρός. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λειασμένη. Θαμπή ερυθρά διακόσμηση.

Προέλευση: Από το λάκκο 1 (ομάδα 79α).

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 41: 8, 17, από την Κλένια, 42: 12, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

Παράλληλα στο μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 40: 4, 41: 3, από την ίδια θέση.

Συζήτηση

Η πληθώρα παραδειγμάτων τύπων και διακοσμητικών θεμάτων, που παρατέθηκαν στον Κατάλογο ως συγκριτικά στοιχεία από άλλες ΝΝ θέσεις, φανερώνει ότι η θαμπή γραπτή κεραμική της Άριας εντάσσεται ως προς το σχηματολόγιο των αγγείων και τον πλούτο διακοσμητικών θεμάτων στον ευρύτερο κύκλο της λεγόμενης «θαμπής γραπτής κεραμικής της κεντρικής Ελλάδας», της οποίας η εικόνα έχει αναγκαστικά, λόγω έλλειψης άλλων ανασκαμμένων μεγάλων συνόλων, διαμορφωθεί με βάση τα ευρήματα στην Ελάτεια και στην Κόρινθο. Ταυτοχρόνως γίνεται όμως φανερό, ότι στα πλαίσια αυτής της κεραμικής «κοινής»²¹⁰, που διαδόθηκε μέχρι την Εύβοια και τη Μάνη, οι αγγειοπλάστες είχαν ελευθερία να επιλέγουν από την κοινή παρακαταθήκη τύπων και μοτίβων και να διακοσμούν τα αγγεία της κοινότητας σύμφωνα με την τοπική παράδοση (φορέα ίσως ενός αρχέγονου κώδικα συμβόλων), τη λειτουργικότητα του αγγείου, το βαθμό κοινωνικού status, του οποίου δείκτες ήσαν τα αγγεία, την τεχνολογική γνώση. Η θαμπή γραπτή κεραμική της κεντρικής και νότιας Ελλάδας δεν παρουσιάζει υψηλό βαθμό στερεοτυπίας και «κανονικότητας» του στυλ, όπως λ.χ. παρατηρείται στη μυκηναϊκή ΠΙΑ-Β γραπτή κεραμική. Για τη συγκριτική χρονολόγηση, επομένως, και τη διαπίστωση συγγενικών σχέσεων της γραπτής θαμπής κεραμικής της Άριας προς εκείνη άλλων περιοχών, αποφασιστική σημασία δεν έχουν τόσο τα μεμονωμένα μοτίβα αλλά η συνθετική δομή που τα διέπει και τα συναρθρώνει στην επιφάνεια του αγγείου, όπως και η τυπολογική σχέση της συγκεκριμένης κατηγορίας προς τις λοιπές σύγχρονες της κατηγορίες κεραμικής παραγωγής.

Ένα σπάνιο στην Κορινθία και στο Φράγχι τύπο συνιστούν οι φρουτιέρες σε σχήμα χωνιού με παχύ και λοξά προς τα έξω κομμένο χείλος. Η διαμόρφωση αυτή του χείλους απαντά στην Άρια σχετικά συχνά στις κατηγορίες της θαμπής γραπτής και της μελανής στιλβωτής κεραμικής (πρβλ. παραπάνω, Κεφάλαιο Π.3, σ. 60-88). Ένας άλλος τύπος κοινός και στις δύο παραπάνω κατηγορίες είναι η ημισφαιρική φιάλη με φουσκωτό, γυριστό προς τα έξω χείλος, που ενίοτε τονίζεται εξωτερικά με μια οριζόντια περιμετρική εγχάρραξη (πρβλ. 92 και 147-149). Στην περίπτωση της φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα 161 παρατηρείται στενή τυπολογική συγγένεια με την πρώιμη μελανή στιλβωτή κεραμική της Άριας, όχι μόνο ως προς τον τύπο του αγγείου αλλά και ως προς το διακοσμητικό ρυθμό.

Πάνω στις φιάλες 149, 150, 155, των οποίων ο τύπος απαντά στην πρώιμη μελανή στιλβωτή κεραμική

210. S. Weinberg, CAH, 3η έκδοση, I, 1965, σ. 44.

της Κορίνθου ή στη θαμπή γραπτή κεραμική από τη Δυτική Αγορά («Forum West»), παρατηρείται το μοτίβο του γεμισμένου τριγώνου, που απαντά συχνά στο θεωρούμενο ως χρονολογικά πολύ προχωρημένο σύνολο της Γωνιάς. Η σύμπτωση αυτή πρέπει, κατά την εκτίμησή μας, να θεωρηθεί ως ένδειξη, ότι η σύλληψη και συστηματοποίηση ορισμένων μοτίβων, που εμφανίζονται – λόγω της ανεπαρκούς σχεδιαστικής τεκμηρίωσης της πελοποννησιακής νεολιθικής κεραμικής από τις άλλες θέσεις – να υπερτερούν στα ύστερα ΝΝ σύνολα της Γωνιάς και της Κλένιας, στην πραγματικότητα συντελέστηκε πολύ νωρίτερα. Το δικτυωτό μοτίβο, που σώζεται πάνω στα όστρακα 133, 169, 174, 176, είναι πολύ σπάνιο στη θαμπή γραπτή κεραμική της κεντρικής Ελλάδας και της Κορινθίας²¹¹. Τοπικό διακοσμητικό ιδίωμα προδίδουν επίσης οι πολύ αγαπητές στην Άρια ομάδες παράλληλων γραμμών, που διατρέχουν την εσωτερική όψη στις φρουτιέρες.

Ο αυστηρά δομημένος γεωμετρικός ρυθμός γραπτής διακόσμησης, που χρησιμοποιεί ομάδες από ευθείες ή τεθλασμένες γραμμές και ταινίες, γεμισμένα τρίγωνα και σπανιότερα παραπληρωματικά μοτίβα για να τονίσει λιτά την τεκτονική δομή του αγγείου, αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της γραπτής θαμπής κεραμικής της Άριας. Η τάση αυτή βρίσκεται σε αρμονία με το διακοσμητικό ύφος της μελανής στιλβωτής κεραμικής από την ίδια θέση και συγγενεύει στενά με την κορινθιακή θαμπή γραπτή κατηγορία από τη Δυτική Αγορά («Forum West»).

211. Phelps 1975, σ. 269: «Rare are dots, net patterns and lattice patterns. The rarity of the two last motifs contrasts strongly with their ubiquity in Urfirnis decoration». Πρέπει ωστόσο να συμπληρώσουμε ότι, αν κρίνει κανείς από τα εκτεθειμένα αμαυρόχρωμα από την Αλεπότρυπα στο Μουσείο Διρού, το δικτυωτό μοτίβο (όπως και το αβακωτό) επιχωριάζει στη νότια Πελοπόννησο. Η συγκριτικά συχνή παρουσία αυτού του θέματος στην αμαυρόχρωμη κεραμική παραγωγή της Άριας ενδεχομένως φανερώνει μια επαφή, όποιου είδους, με τη νότια περιοχή.

Η κατηγορία των αγγείων με δίχρωμη γραπτή διακόσμηση

Ιστορία της έρευνας

Πρώτος ο S. Weinberg ασχολήθηκε με την ανάλυση της τεχνικής και του θεματολογίου διακόσμησης της πολύχρωμης (στην παρούσα μελέτη περιγράφεται ακριβέστερα ως «δίχρωμα γραπτή») κεραμικής της NN περιόδου της κεντρικής και νότιας Ελλάδας και διέκρινε δύο διακοσμητικούς ρυθμούς, τους οποίους απέδωσε σε δύο διαδοχικές χρονολογικές βαθμίδες²¹². Ως βάση για τους καθαρά τυπολογικούς συγκριτικούς συλλογισμούς του χρησίμευσαν τα σχετικά λίγα ευρήματα από την Ελάτεια²¹³ και τον Ορχομενό²¹⁴, το άφθονο υλικό από τη Γωνιά²¹⁵ και την Πρόσυμνα²¹⁶, καθώς και τα μέχρι το 1937 ευρήματα από την Κόρινθο. Κατά τον Weinberg ο πρώτος πολύχρωμος ρυθμός, που εκπροσωπείται από τα ευρήματα στην Ελάτεια, συνίσταται σε απλή παράθεση αυθύπαρκτων γραπτών μοτίβων, σχεδιασμένων με ερυθρά και μελανή βαφή. Ο νεότερος ρυθμός, που απαντά στην Κόρινθο, την Πρόσυμνα και τη Γωνιά, χρησιμοποιεί τη μελανή γραμμή ως περίγραμμα των ερυθρών μοτίβων.

Στις επόμενες δεκαετίες η έρευνα της νεολιθικής περιόδου στην Πελοπόννησο δεν έφερε σε φως αξιόλογα νέα σύνολα, βάσει των οποίων η τυπολογική και χρονολογική ταξινόμηση της πολύχρωμης γραπτής κεραμικής, που προτάθηκε από τον Weinberg, θα γινόταν δυνατό να τεκμηριωθεί και στρωματογραφικά. Ο απροσδόκητα μικρός αριθμός πολύχρωμων γραπτών οστράκων που αποκαλύφθηκαν στο Φράγχθι (βλ. Πίνακες III και IV, σ. 45-46), δεν μπορεί να συμβάλει στην αποσαφήνιση του προβλήματος χρονολόγησης και γεωγραφικής κατανομής των διακοσμητικών ρυθμών²¹⁷. Το στρωματογραφικά κλειστό σύνολο από τη Δυτική Αγορά της Κορίνθου προσφέρει, λόγω του μικρού αριθμού πολύχρωμων οστράκων που περιείχε²¹⁸, περιορισμένη δυνατότητα για ικανοποιητικό προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της κορινθιακής πολύχρωμης κεραμικής των πρώιμων NN φάσεων, αναφορικά με το σχηματολόγιο αγγείων και τα διακοσμητικά θέματα²¹⁹.

Η δίχρωμα γραπτή κεραμική καταλαμβάνει σημαντικό ποσοστό του συνόλου κεραμικών ευρημάτων

212. Weinberg 1962, σ. 198. Ο ίδιος, CAH, 3η έκδοση, I, 1965, σ. 46.

213. Σωτηριάδης 1908, σ. 92, εικ. 11: 2, 4, εικ. 12: 1. Weinberg 1962, εικ. 67d.

214. Kunze 1931, σ. 40.

215. C. Blegen, ό.π. (υποσημ. 190), σ. 55-80. Phelps 1975, σχέδ. 44-45.

216. C. Blegen, Prosymna, 1937, σχέδ. 628-631.

217. Ο Diamant (1974, σ. 67 και σχέδ. 3.56: f) και ο Phelps (1975, σχέδ. 46: 47) αναγνωρίζουν το διακοσμητικό στυλ της Κλένιας πάνω στο πολύχρωμα γραπτό όστρακο από το Φράγχθι.

218. Ο Lavezzi 1978, σ. 421, αναφέρει μόνο ότι «the multicolored vessels [are] very rare in the pottery of the Forum West LN layer», πρβλ. και Lavezzi 1978, εικ. 110: 56-58.

219. Η πολύχρωμη διακοσμητική της Δυτικής Αγοράς («Forum West») χρησιμοποιεί τα δύο χρώματα, ερυθρό και καστανομέλανο, ισότιμα σε παράλληλες ταινίες.

στο σπήλαιο Κλένιας και στη Γωνιά²²⁰, όπου ωστόσο δεν καταγράφηκαν κατά την ανασκαφή ή τουλάχιστον δεν μπορεί να ανασυσταθούν οι στρωματογραφικές ενδείξεις. Από το μικρό ποσοστό παρουσίας των μελανών στιλβωτών και της θαμπής γραπτής κεραμικής, που περιέχονται σ' αυτά τα σύνολα, σε συνάρτηση με το γεγονός ότι οι τύποι που απαντούν στη Δυτική Αγορά («Forum West») εδώ έχουν αντικατασταθεί με άλλους τύπους, αντλούμε την έμμεση ένδειξη, ότι τα σύνολα από τη Γωνιά και την Κλένια εκπροσωπούν μια εξελικτική βαθμίδα χρονολογικά μεταγενέστερη εκείνης της Δυτικής Αγοράς («Forum West»)²²¹. Ο πολύχρωμος ρυθμός της Γωνιάς περιλαμβάνει φαρδιές κατακόρυφες ή λοξές ταινίες σε ερυθρό χρώμα, που πλαισιώνονται από μελανές γραμμές ή τεθλασμένες μορφοτούρες. Σχεδόν πάντα το χείλος τονίζεται με μια οριζόντια ερυθρά ταινία. Στο ρυθμό της Κλένιας προτιμώνται παράλληλες οριζόντιες ταινίες με μελανή βαφή γύρω από το στόμιο, ενώ τα ερυθρά κοσμήματα δεν περικλείονται ποτέ σε μελανό πλαίσιο²²².

Δίχρωμα γραπτή κεραμική, της οποίας η διακοσμητική δομή πλησιάζει το ρυθμό Γωνιάς, βρέθηκε επίσης στους γνωστούς πέντε «λάκκους» («funerary pyres» κατά τον Blegen) στο ύψωμα της περιοχής Πρόσυμνας, που έγινε γνωστό στη βιβλιογραφία ως Ανατολικό Γερογάλαρο. Η πολύχρωμη κεραμική συνοδευόταν εκεί από κεραμική με πλαστική ή εγχάρακτη διακόσμηση, χαρακτηριστική για τη χαλκολιθική πολιτιστική ομάδα της «Αττικής-Κεφάλας». Η έρευνα της νεολιθικής Πελοποννήσου δεν παρέχει μέχρι στιγμής τεκμήρια για μια κατηγορηματική απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα, αν οι «λάκκοι» αυτοί της Πρόσυμνας αποτελούν κλειστό στρωματογραφικό σύνολο, μέσα στο οποίο η προχωρημένη NN πολύχρωμη κεραμική επικαλύπτεται χρονολογικά με τη νεοεμφανιζόμενη τραχιά χαλκολιθική κεραμική²²³. Βέβαιο είναι ωστόσο, ότι πολύχρωμα διακοσμημένη κεραμική απουσιάζει από το περιεχόμενο του γειτονικού προς τους «λάκκους» ταφικού ορύγματος, που είχε ανοιχτεί στο έδαφος μιας κατακρημνισμένης βραχοσκεπής πάνω στο ίδιο ύψωμα (βλ. αναλυτική συζήτηση στο Κεφάλαιο IV, σ. 139 κ.ε.). Στο όρυγμα αυτό αποκαλύφθηκε μια στρώση από μελανό χώμα, που κάλυπτε τις ταφές, μέσα στην οποία υπήρχαν όστρακα από μελανά και γκριζα στιλβωτά, θαμπά γραπτά και λίγα μονόχρωμα νεολιθικά Urfirnis αγγεία. Η σύνθεση των δύο γειτονικών συνόλων επιτρέπει τη χρονολόγηση του περιεχομένου των «λάκκων» σε μια πιο προχωρημένη φάση, από κείνη στην οποία ανήκει η μελανή στρώση του ταφικού ορύγματος.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο πολύχρωμος διακοσμητικός ρυθμός του Ανατολικού Γερογάλαρου Πρόσυμνας μοιάζει πολύ μ' αυτόν της Γωνιάς, γεγονός που αποτελεί ένδειξη ότι ο ρυθμός Γωνιάς διαδόθηκε προς Ν. τουλάχιστον μέχρι τα κράσπεδα της αργολικής λεκάνης²²⁴ και δεν συνιστά φαινόμενο γεωγρα-

220. Ο Phelps δίνει ποσοστό 34% για την πολύχρωμη και 21% για την αμαυρόχρωμη σκοτεινό-επί-φωτεινού στο σύνολο της Γωνιάς.

221. Πρώτος ο Phelps σχεδίασε και παρουσίασε ένα μεγάλο μέρος από την κεραμική της Γωνιάς και της Κλένιας. Την επιχειρηματολογία για τη χρονολόγηση των δύο αυτών συνόλων σε ύστερη φάση της πελοποννησιακής NN βλ. στο Phelps 1975, σ. 289-290.

222. Για αναλυτική περιγραφή των διακοσμητικών χαρακτηριστικών στην Κόρινθο, Γωνιά και Κλένια, βλ. Phelps 1975, σ. 283.

223. Και στη Θεσσαλία, στη μαγούλα Πενκάκια, παρατηρείται μια χρονολογική αλληλοεπικάλυψη της κεραμικής του ρυθμού κλασικού Διμηνίου με εκείνη του κατώτερου «οριζόντα Ραχμανίου», βλ. Weisshaar 1977 (1988). J. Coleman, *The Late Neolithic Period: Questions of Terminology and Chronology*, Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987. Εξάλλου, ενισχυτικά αυτής της άποψης είναι και τα ευρήματα (αν και από διαταραγμένα στρώματα) από την ακόμα αδημοσίευτη ανασκαφή νεολιθικού οικισμού στα Χώνικα Αργολίδος (πρβλ. παραπάνω, Κεφάλαιο I, σ. 19, υποσημ. 13), όπου φαίνεται ότι εκπροσωπείται μια φάση με λιγότερα μελανά στιλβωτά και αμαυρόχρωμα και υπάρχουν μερικά πολύχρωμα τύπου Κλένιας, μαζί με πρώιμα χαλκολιθικά.

224. Λίγα πολύχρωμα γραπτά του ρυθμού Γωνιάς βρέθηκαν στην Αττική, στη σπηλιά του Πανός και στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως. Για τη διάδοση του ρυθμού αυτού βλ. Phelps 1975, σ. 286. Στη Βάρκα Ψαχνών Ευβοίας, αντίθετα, μαρτυρείται μια

φικά περιορισμένο²²⁵. Τέσσερα ακόμα πολύχρωμα γραπτά όστρακα από την Ασπίδα του Άργους²²⁶ φέρουν απλές συνθέσεις από ερυθρές και μελανές ταινίες, που πλησιάζουν μάλλον προς το ρυθμό Δυτικής Αγοράς και πρέπει να χρονολογηθούν στη φάση που προηγείται της πολυχρωμίας της Πρόσυμνας και της Γωνιάς. Ένα όστρακο από το διαταραγμένο ανώτατο νεολιθικό στρώμα της Λέρνας φέρει σύνθεση από ευθύγραμμο και σπειροειδή μοτίβα²²⁷, για την οποία δεν υπάρχει ως τώρα παράλληλο δείγμα από την πολύχρωμη διακοσμητική της Πελοποννήσου. Τα πέντε δημοσιευμένα πολύχρωμα γραπτά θραύσματα αγγείων από την Αλεπότρυπα είναι διακοσμημένα με αυστηρά γεωμετρικό ευθύγραμμο ρυθμό και δεν μπορεί να αξιολογηθούν χρονολογικά, αφού δεν έχει ακόμα δημοσιευθεί η στρωματογραφική τεκμηρίωση των ευρημάτων²²⁸.

Οι κατηγορίες της θαμπα γραπτής και της πολύχρωμα γραπτής κεραμικής της Πελοποννήσου διαθέτουν, ως προς τα σχήματα των αγγείων και την ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων, κοινά χαρακτηριστικά με τις αντίστοιχες ΝΝ κατηγορίες Β 3α3²²⁹, Β 3γ²³⁰ και Β 3ζ²³¹ της Θεσσαλίας, γεγονός που επιτρέπει ένα – σε ελαστικά πλαίσια – χρονολογικό παραλληλισμό τους²³², αλλά δεν αρκεί για να τεκμηριώσει έναν πιο λεπτομερή και ακριβή συγχρονισμό της κεραμικής ακολουθίας των φάσεων της ΝΝ περιόδου στις δύο

αυστηρά τεκτονική διακοσμητική του ύφους της Δυτικής Αγοράς, βλ. Σάμψων 1977, σχέδ. 23. Οποσδήποτε, οι διαφοροποιήσεις των διακοσμητικών ρυθμών από θέση σε θέση εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες, οι οποίοι συνοπτικά παρατέθηκαν ως γενικό εξηγητικό πλαίσιο στο Κεφάλαιο II.1, παραπάνω, σ. 40-48. Δεν μπορεί όμως να αμφισβητηθεί ο κυρίαρχος ρόλος που έπαιξε ο βαθμός επικοινωνίας (ή εξάρτησης;) του κάθε οικισμού με το κέντρο παραγωγής (και όχι μόνο κεραμικής) της ευρύτερης πολιτιστικής περιοχής. Η D. Washburn σε μια θαυμάσια μελέτη της, όπου προσεγγίζει το πρόβλημα ομοιότητας/διαφοροποίησης του «στυλ» στην κεραμική μέσα από τη σύγκριση της συμμετρίας, καταλήγει: «...a given cultural group which interact and have the same lifeway produces designs based on the same set of symmetry structures.[...] Thus groups which may be neighbours and thus interact frequently and have culturally similar lifeways tend to use similar design structures. Conversely, groups which are enemies, have little contact, or which pursue different organizational and life patterns use markedly different symmetries to structure their designs». Βλ. D. Washburn, *Symmetry Analysis of Ceramic Design: Two Tests of the Method on Neolithic Material from Greece and the Aegean*, στον τόμο D. Washburn (εκδ.), *Structure and Cognition in Art*, Cambridge Univ. Press 1983, σ. 138-164. Αν επιπλέον στην υιοθέτηση του τάδε ή του δεινά «στυλ», στη συγκεκριμένη περίπτωση που εξετάζουμε, παίζουν ρόλο και χρονολογικοί παράγοντες, είναι κάτι που υποψιαζόμαστε αλλά δύσκολα μπορεί να τεκμηριώσουμε στρωματογραφικά.

225. Phelps 1975, σ. 289: «The Prosymna potters must represent a small community, specializing in the production of this ware, which flourished at a time when Matt Painted pottery was still being produced at other sites...Possibly the Prosymna group was an offshoot from Gonia – colonizing, refugee or transhumant».

226. G. Daux, *Chroniques des fouilles* 1966, BCH 91 (1967), εικ. 18.

227. Caskey 1957, εικ. 48a. Το ίδιο μοτίβο επαναλαμβάνεται στην κατηγορία των θαμπα γραπτών στη Βάρκα Ψαχνών, βλ. Σάμψων 1977, σχέδ. 21, μέσο δεξιά.

228. Για τη διάδοση των πολύχρωμων γραπτών στην Πελοπόννησο και δυτική Ελλάδα, βλ. Phelps 1975, 284-285.

229. Ο συμβολισμός Β 3α3, που εισήγαγε ο Milojčić, αφορά στην κατηγορία των γραπτών αγγείων με σκοτεινή βαφή πάνω σε υπόλευκο έδαφος της φάσης Αράπη, πρβλ. Hauptmann 1969, σ. 60.

230. Έτσι συμβόλισε ο Τσουντας την πολύχρωμη παραλλαγή της γραπτής κεραμικής της φάσης Αράπη, βλ. Χρ. Τσουντας, *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908, σ. 226-229.

231. Ως Β 3ζ είναι γνωστή η θαμπή πολύχρωμη κατηγορία της φάσης Τσαγγλί, στην οποία η γραμμική διακόσμηση εκτελείται με καστανομέλανη και καστανέρυθη βαφή πάνω σε ανοιχτόχρωμο θαμπό επίχρισμα. Πρβλ. Hauptmann 1969, σ. 29 και σημ. 71-72.

232. Η στενή τυπολογική συγγένεια (στις φόρμες και στα διακοσμητικά θέματα) που διαπιστώνεται ότι υπάρχει μεταξύ των μελανών στυλβωτών και των αιμαυρόχρωμων της θεσσαλικής φάσης Τσαγγλί από τη μια, και των αγγείων της φάσης Δυτικής Αγοράς («Forum West») της βορειοανατολικής Πελοποννήσου από την άλλη, τεκμηριώθηκε ικανοποιητικά παραπάνω με άφθονα παραδείγματα, έτσι ώστε να στοιχειοθετείται η χρονολογική εξίσωση των δύο φάσεων. Η φάση Βόθρου της κεντρικής Ελλάδας, στην οποία κατά την εκτίμησή μας εντάσσεται ένα μέρος της μελανής στυλβωτής κεραμικής του Ορχομενού, φαίνεται να προηγείται ελαφρά της Δυτικής Αγοράς και να αντιστοιχεί περίπου με τη μετάβαση από την ύστερη φάση Σέσκλου προς τη φάση Τσαγγλί.

περιοχές²³³. Συγκεκριμένα, μετά το τέλος της φάσης Τσαγγλί στη Θεσσαλία και της φάσης Δυτικής Αγοράς στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, η κεραμική παραγωγή δείχνει να εξελίσσεται ως προς την τεχνική, το σχηματολόγιο και τη διακόσμηση κάτω από την επίδραση διαφορετικών παραγόντων στις δύο περιοχές, οι οποίοι οδηγούν στη διαμόρφωση τοπικών ρυθμών κεραμικής έντονα διαφοροποιημένων, όπως είναι λ.χ. η γραπτή κεραμική των φάσεων Οτζάκι Α-Β και κλασικού Διμηνίου, σε σχέση με τη γραπτή κεραμική της φάσης Γωνιάς/Πρόσφυμας. Η κεντρική Ελλάδα και η Εύβοια στη διάρκεια των τελευταίων φάσεων της ΝΝ παραμένουν – αναφορικά με την κεραμική τους παραγωγή πάντα – ανοιχτές στις επιδράσεις και των δύο περιοχών, όπως φανερώνει η κεραμική από το Κωρύκειον Άντρον.

Τεχνική

Πάνω στα δεκατρία (13) όστρακα με δίχρωμη γραπτή διακόσμηση, που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο²³⁴, παρατηρείται ποικιλία τόσο ως προς την πηλόμαζα όσο και ως προς την επεξεργασία της επιφάνειας και το χρώμα της βαφής.

Ο πηλός είναι σε όλα τα δείγματα ανοιχτόχρωμος έως έντονα ερυθρός, περιέχει ασβεστολιθικά λεπτά εγκλείσματα και – σκόπιμη μάλλον – πρόσμιξη άμμου. Μόνο σε τρεις περιπτώσεις είναι προσεκτικά καθαρισμένος χωρίς προσμιξεις (178, 179, 181). Κατά κανόνα είναι σκληροποιημένος και ο πυρήνας είναι μονόχρωμος ερυθρός.

Ως έδαφος για τη διακόσμηση χρησιμοποιείται η ερυθρωπή επιφάνεια του αγγείου, που είναι στιλβωμένη άλλοτε με θαμπή γυαλάδα (179, 182, 184, 185, 189) κι άλλοτε με αρκετή στιλβωτικότητα (178, 181, 186, 187). Μόνο σε τέσσερα (4) όστρακα αναγνωρίστηκε μικροσκοπικά ένα λεπτό καστανοκίτρινο στιλβωμένο επίχρισμα (188) ή εμβαπτισμός σε αραιό ανοιχτόχρωμο διάλυμα εναιωρημένου πηλού (180, 183, 190).

Στη διακόσμηση διακρίνονται δύο κύριοι συνδυασμοί χρωμάτων:

233. Κατά τον Phelps 1975, σ. 287-288, η φάση Τσαγγλί αρχίζει στη διάρκεια του β' μισού της φάσης Δυτικής Αγοράς και συνεχίζεται. Την αντιστοιχία αυτή στηρίζει στην έλλειψη στη Δυτική Αγορά («Forum West») του τύπου λαβής hourglass, ενός τύπου πολύ κοινού στις θεσσαλικές φάσεις Τσαγγλί και Αριάτη, τον οποίο ο Phelps θεωρεί επομένως μεταγενέστερη εξέλιξη. Εκτιμά ακόμα ότι οι γωνιώδεις φόρμες της φάσης Τσαγγλί ταιριάζουν περισσότερο μ' εκείνες των πελοποννησιακών grey corinthian παρά με εκείνες των μελανών στιλβωτών. Ως τρίτο επιχείρημα για το συγχρονισμό που επιχειρεί, αναφέρει την εύρεση στη Δυτική Αγορά («Forum West») μερικών θραυσμάτων της κατηγορίας grey-on-grey, τα οποία δεν βρέθηκαν σε κανένα στρωματογραφικά κλειστό σύνολο της φάσης Τσαγγλί. Απέναντι σ' αυτή την επιχειρηματολογία μπορεί να αντιταχθούν τα ακόλουθα: 1. Η διάδοση των λαβών τύπου hourglass δεν επεκτείνεται νοτιότερα από τον Ορχομενό και την Ελάτεια, άρα ο τύπος καθορίζεται από γεωγραφικούς κι όχι χρονολογικούς παράγοντες. 2. Η μελανή στιλβωτή κεραμική της Δυτικής Αγοράς κυριαρχείται από γωνιώδη σχήματα εξίσου έντονα, όσο και εκείνη της φάσης Τσαγγλί. Οι βαθιές φιάλες με προφίλ S, που απαντούν συχνά στον Ορχομενό, το Βόθρο της Ελάτειας και την Άρια (βλ. Πίν. 24-25), είναι σπάνιες στη Δυτική Αγορά («Forum West»). Χάρη στη διόρθωση της χρονολόγησης της «κεραμικής Λάρισας» στην αρχή της θεσσαλικής ΝΝ (βλ. Gallis, Prä-historische Zeitschrift 62 (1987), σ. 147-163), οι μη γωνιώδεις φόρμες της κεραμικής Λάρισας αναγνωρίζονται ως όμοιες μ' εκείνες της φάσης Τσαγγλί. Εξάλλου, η λευκή γραπτή διακοσμητική της Δυτικής Αγοράς («Forum West») (και της Άριας) έχει τόσο οφθαλμοφανή ομοιότητα με εκείνη του Τσαγγλίου, ώστε δεν συντρέχει λόγος να τις διαχωρίσουμε χρονολογικά. 3. Ο Hauptmann 1969, σ. 44-48, κατέληξε με επιφύλαξη στην ταξινόμηση της κατηγορίας grey-on-grey στο τέλος της περιόδου Σέσκλου/αρχή της φάσης Τσαγγλί. Τα ευρήματα στα Σέρβια, την Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου, το Μακρυχώρι 2 επιβεβαιώνουν και στρωματογραφικά τη χρονολόγηση αυτή.

234. Στο υλικό που μελετήσαμε από την Άρια περιλαμβάνονται έξι ακόμα μικρά θραύσματα, που δεν συμπεριλήφθηκαν στον Κατάλογο.

1. Μελανό και ερυθρό (179, 181-185, 189). Η αραιή ερυθρά βαφή είναι περασμένη πριν από τη στίλβωση, που της προσδίδει ελαφρά γυαλάδα, ενώ τα μελανά στοιχεία σχεδιάστηκαν μετά τη στίλβωση και είναι θαμπά. Στα όστρακα 181, 185, 189 η δίχρωμη διακόσμηση εκτελέστηκε πριν από την ολική στίλβωση, ενώ στην εξωτερική όψη της φρουτιέρας 183 η στίλβωση της επιφάνειας του αγγείου προηγήθηκε της διακόσμησης, ώστε τα μοτίβα και στις δύο βαφές να μείνουν θαμπά.

Ο συνδυασμός μελανού με ερυθρό αποτελεί το πιο συχνό φαινόμενο στη δίχρωμα γραπτή κεραμική της Κορίνθου, της Κλένιας και της Γωνιάς, με διαφοροποίηση μόνο του τόνου στην ερυθρά βαφή, που διαβαθμίζεται από το πορτοκαλέρυθρο ως το κεραμιδί και το καστανέρυθρο²³⁵.

2. Μελανό και λευκό (178, 180, 186-188, 190). Τα κυρίως θέματα ζωγραφίζονται με αραιή μελανή ως καστανομέλανη βαφή πριν από τη στίλβωση και πλαισιώνονται από λεπτές γραμμές, σχεδιασμένες με πηχτή θαμπή υπόλευκη βαφή. Στο όστρακο 181 η λευκή βαφή έχει έναν τόνο προς το καστανό²³⁶, ενώ στα υπόλοιπα η σύσταση της θυμίζει χονδρόκοκη αλοιφή, η οποία ωστόσο «δένει» με την επιφάνεια του αγγείου (επειδή προφανώς έχει περαστεί πριν από το ψήσιμο) και δεν απολεπίζεται εύκολα όσο η χρησιμοποιούμενη για την «αλοιφωτή» (crusted) διακόσμηση ουσία. Ο συνδυασμός μελανού με λευκό δεν έχει παρατηρηθεί σε κεραμική από άλλη θέση, αν κρίνουμε από τις υπάρχουσες δημοσιεύσεις. Επομένως, ο τύπος πρέπει να θεωρηθεί ως τοπική εξέλιξη, του οποίου η διάδοση δεν πρέπει να ξεπέρασε τα όρια της αργολικής λεκάνης. Τα ευρήματα από τις γνωστές νεολιθικές θέσεις, που κατανέμονται κυρίως στην περιφέρεια της λεκάνης (βλ. Σχέδ. 1), ανήκουν προφανώς σε χρονολογικές φάσεις προωμότερες ή μεταγενέστερες εκείνων, οι οποίες μαρτυρούνται στα οικιστικά στρώματα της Άριας, και επομένως, δεν προσφέρουν υλικό άμεσα συγκρίσιμο προς εκείνο από την Άρια.

Διακόσμηση

Και στις δύο παραλλαγές της δίχρωμα γραπτής κεραμικής της Άριας παρατηρείται προσαρμογή της διακόσμησης στην τεκτονική διάρθρωση του όγκου του αγγείου όμοια μ' εκείνη που διακρίναμε στην κατηγορία των γραπτών με θαμπή σκοτεινή βαφή σε ανοιχτόχρωμο έδαφος.

Στα περισσότερα θραύσματα χείλους απαντά μια στενή ταινία με μελανό χρώμα γύρω από το στόμιο. Το βασικό διακοσμητικό μοτίβο, που επαναλαμβάνεται σε διάφορες παραλλαγές και προς διάφορες κατευθύνσεις, είναι μια ταινία αποτελούμενη από 5 ως 6 παράλληλες γραμμές, από τις οποίες οι εσωτερικές 3 ως 5 είναι ζωγραφισμένες με ερυθρό χρώμα, ενώ οι 2 φαρδύτερες ακραίες με μελανό ως σκούρο καστανό (181, 183-185, 189). Η μελανή βαφή δεν χρησιμοποιείται εδώ για να «πλαισιώσει» με την κυριολεκτική έννοια του όρου το ερυθρό μοτίβο, αλλά για να το συνοδεύσει ισότιμα. Τέτοιες σύνθετες ταινίες μπορεί να κρέμονται σαν χαλαρά τόξα από τα χείλη φρουτιέρας ή να διασχίζουν την εσωτερική της επιφάνεια (183, 184), ή να δημιουργούν φαρδιά ζιγκ-ζαγκ και όρθιες γωνίες (185, 189). Μια λοξή ταινία κοσμεί το στόμιο ενός ευρύστομου αγγείου (181). Το θέμα της ταινίας σε λοξή, κατακόρυφη ή τεθλασμένη παραλλαγή απαντά επίσης και στα περισσότερα θραύσματα, που φέρουν μελανή και λευκή διακόσμηση: Στο στόμιο μιας φιάλης με γωνιώδες περίγραμμα (178), σε στηρίγματα φρουτιέρας (187-188) και στα τοιχώματα ενός ψηλού αγγείου με ευρύ στόμιο (180). Εδώ οι εσωτερικές γραμμές είναι ζωγραφισμένες με μελανή ή καστανή βαφή και οι ακραίες με λευκή. Το ψηλό στήριγμα

235. Phelps 1975, σ. 276.

236. O Hauptmann 1969, σ. 69, αναφερόμενος στη γραπτή κεραμική Β 3α1 της Θεσσαλίας (λευκό-επί-ερυθρού), σημειώνει: «Die weisslichen Ornamente entstehen dort, wo nur mit eisenarmem Bindeton gemalt wurden, die bräunliche Tönung hingegen ist auf einen leichten Braunsteingehalt in der Malmasse zurückzuführen».

φρουτιέρας 186 αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα που αποκαλύπτουν τις αυστηρές τεκτονικές αρχές, που διέπουν τη διακοσμητική πρόθεση: Τέσσερα ψηλά και στενά ισοσκελή τρίγωνα, σχεδιασμένα με μελανό χρώμα, που η συμπαγής επιφάνειά τους ορίζεται με λευκές ευθείες γραμμές, τονίζουν τον κατακόρυφο άξονα του στηρίγματος και συνοδεύουν την προς τα κάτω και έξω αρμονική καμπύλωση του τοιχώματος, ενώ το κάτω τελείωμα περιγράφεται με μια φαρδιά οριζόντια μελανή ταινία.

Η δίχρωμα σχεδιασμένη τεθλασμένη ταινία στο στόμιο φιαλών με γωνιώδες περίγραμμα επαναλαμβάνει, ως προς τον τεκτονικό χαρακτήρα της διακοσμητικής σύλληψης, το μοτίβο που παρατηρήσαμε συχνά στα μελανά στυλβωτά αγγεία (36, 49, 68, 75, 78, 88) και στη θαμπά γραπτή κεραμική (161, 167). Οι δίχρωμες ταινίες από παράλληλες γραμμές απαντούν (στη μονόχρωμη παραλλαγή τους) και στα θαμπά γραπτά αγγεία της Άριας (130-132, 137, 139). Το θέμα του γεμισμένου τριγώνου επαναλαμβάνεται συχνά στις φιάλες με στόμιο που κλίνει προς τα μέσα στην κατηγορία των θαμπών γραπτών (147, 150, 155). Το δικτυωτό, που στην πελοποννησιακή κεραμική απαντά σπάνια (πρβλ. παραπάνω, σ. 87, υποσημ. 168), φαίνεται να είναι αρκετά προσφιλές στους αγγειοπλάστες της Άριας (174, 176, 190).

Σχηματολόγιο (Πίν. 58: 22, 59: 23-25)

A. Φιάλες με ψηλό στηρίγμα (φρουτιέρες) (Πίν. 58: 22. Αριθ. Κατ. 183-189)

Η πλειονότητα των θραυσμάτων της δίχρωμα γραπτής κεραμικής της Άριας ανήκει σε φρουτιέρες και στα στηρίγματά τους. Η φρουτιέρα 183 είναι κωδωνόσχημη με χονδρά τοιχώματα και ελαφρά μυτερό χείλος (πρβλ. Πίν. 56: 4). Τα στηρίγματα ποικίλλουν από ψηλά και ισχυρά (186, 187) ως μικρά και ραδινά (188, 189) και πάντοτε φέρουν ρομβοειδή ή κυκλικά διάκενα.

B. Βαθιές φιάλες με περίγραμμα S και ευρύστομο αγγεία (Αριθ. Κατ. 179-181)

Το θραύσμα χείλους 179 ανήκει πιθανότατα σε βαθιά φιάλη με περίγραμμα σε σχήμα ανοικτού S (πρβλ. Πίν. 59: 16). Το 181 θα μπορούσε λόγω της μικρής διαμέτρου να ανήκει σε λαιμό κλειστού αγγείου, τα λεπτά τοιχώματα όμως και η καλά λειασμένη εσωτερική όψη του οστράκου ευνοούν μάλλον την απόδοσή του σε βαθιά φιάλη. Το χείλος 180 ανήκει σε βαθύ ευρύστομο αγγείο.

Γ. Φιάλη με κολλάρο

Το σχήμα της φιάλης με κολλάρο, γνωστό από την κατηγορία Π.3, δεν απαντά στα σωζόμενα δίχρωμα γραπτά θραύσματα από την Άρια. Ο τύπος φαίνεται να σπανίζει γενικότερα σε όλη τη νοτιοελλαδική κεραμική των κατηγοριών Π.5 και Π.6.

Δ. Φιάλη με γωνιώδες περίγραμμα (Πίν. 59: 24. Αριθ. Κατ. 178)

Η φιάλη με γωνιώδες περίγραμμα 178 έχει φαρδύ κατακόρυφο στόμιο με ευθύγραμμο τοίχωμα (τύπος Δ3), ενώ στο σημείο της θλάσης το τοίχωμα του αγγείου είναι παχύτερο, τεχνική οικεία τόσο στην κατηγορία Π.3 (πρβλ. 58-59), όσο και στη Π.5 (πρβλ. 159-160), που σχετίζονται με την τεχνική διάπλασης του αγγείου.

Ε. Ημισφαιρική φιάλη με συγκλίνον χείλος (Πίν. 59: 23. Αριθ. Κατ. 182)

Η φιάλη 182, με στόμιο που στενεύει και οριζόντια εγχάραξη κάτω από το χείλος, επαναλαμβάνει έναν

τύπο που συναντήσαμε συχνά στην κατηγορία των μελανών στιλβωτών και των θαμπά γραπτών αγγείων (πρβλ. Πίν. 57: 19, 20, 58: 7).

ΣΤ. Κλειστά αγγεία (Πίν. 59: 25. Αριθ. Κατ. 190)

Το θραύσμα τοιχώματος κλειστού αγγείου 190 πρέπει μάλλον να συμπληρωθεί ως παρόμοιο με τον τύπο ΣΤ.1. της κατηγορίας Π.5 (πρβλ. Πίν. 59: 19).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

178. Πίν. 17, 45. Σχήμα Δ, τύπος 3. Θραύσμα τοιχώματος μιας φιάλης μεγωνιώδες περίγραμμα. Πηλός ερυθρός με λεπτά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια καλά λειασμένη. Εξωτ. διακόσμηση με θαμπή λευκή και επιστιλβωμένη μελανή βαφή.

179. Πίν. 45. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους φιάλης. Πηλός ερυθρός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη. Διακόσμηση με θαμπή μελανή και επιστιλβωμένη ερυθρά βαφή.

180. Πίν. 45. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους από βαθύ ευρύστομο αγγείο. Πηλός ερυθρός με ασβεστολιθικά εγκλείσματα και πρόσμειξη χονδροκόκκης άμμου, σκληροποιημένος. Επιφάνεια και στις δύο όψεις επιχρισμένη με λεπτό ανοιχτόχρωμο διάλυμα πηλού, εσωτ. λειασμένη, εξωτ. στιλβωμένη. Διακόσμηση με σκοτεινή καστανή επιστιλβωμένη και ανοικτοκάστανη θαμπή βαφή.

Παράλληλα στον τύπο: Lavezzi 1978, σχέδ. 8: 56, από τη Δυτική Αγορά («Forum West»). Phelps 1975, σχέδ. 45: 3, από την ίδια θέση.

181. Πίν. 17, 45. Σχήμα Β. Θραύσμα χείλους ανοιχτού αγγείου. Πηλός ερυθρός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη και στις δύο όψεις. Διακόσμηση με ερυθρά επιστιλβωμένη και σκοτεινοκάστανη θαμπή βαφή.

182. Πίν. 51. Σχήμα Ε. Θραύσμα χείλους φιάλης με στόμιο που συγκλίνει και οριζόντια εγχάραξη κάτω από το χείλος. Πηλός φωτεινός ερυθρός, σκληροποιη-

μένος. Επιφάνεια λειασμένη. Διακόσμηση με θαμπή μελανή και ερυθρά βαφή.

Προέλευση: Από το όρυγμα του τάφου VI (ομάδα 82).

183. Πίν. 4, 17, 45. Σχήμα Α. Θραύσμα χείλους φρουτιέρας. Πηλός ερυθρός με αρκετά ασβεστολιθικά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια επιχρισμένη και στις δύο όψεις με ανοιχτόχρωμο υδαρή πηλό, στιλβωμένη με θαμπή γυαλάδα. Διακόσμηση με θαμπή μελανή και (εσωτ. επιστιλβωμένη) ερυθρά βαφή.

Παράλληλα στον τύπο και το μοτίβο: Phelps 1975, σχέδ. 44: 1, από την Κόρινθο.

184. Πίν. 45. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από το δοχείο φρουτιέρας. Πηλός ερυθρωπός με λεπτά εγκλείσματα. Επιφάνεια λειασμένη. Διακόσμηση με θαμπή μελανή και επιστιλβωμένη ερυθρά βαφή.

185. Πίν. 45. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από το δοχείο φρουτιέρας. Πηλός ερυθρός με λίγες προσμείξεις, σκληροποιημένος. Επιφάνεια στιλβωμένη. Διακόσμηση με επιστιλβωμένη μελανή και ερυθρά βαφή.

186. Πίν. 46. Σχήμα Α. Πέντε μη συγκολλώμενα θραύσματα από ψηλό στήριγμα φρουτιέρας. Πηλός ανοιχτόχρωμος ερυθρός με λεπτά εγκλείσματα και πρόσμειξη άμμου, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. στιλβωμένη. Διακόσμηση με σκοτεινή καστανή επιστιλβωμένη και θαμπή λευκή βαφή.

187. Πίν. 46. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από στήριγμα φρουτιέρας. Πηλός ερυθρός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. σιλβωμένη. Διακόσμηση με (επισιλβωμένη) μελανή και θαμπή λευκή βαφή.

188. Πίν. 17, 46. Σχήμα Α. Θραύσμα τοιχώματος από στήριγμα φρουτιέρας. Πηλός ερυθρός με πρόσμειξη χονδροκόκκης άμμου, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. επιχρισμένη με φωτεινό καστανοκίτρινο πηλό, ελαφρά σιλβωμένο. Διακόσμηση με (επισιλβωμένη) μελανή και θαμπή λευκή βαφή.

189. Πίν. 46. Σχήμα Α. Θραύσμα από το κάτω χείλος στηρίγματος φρουτιέρας. Πηλός ερυθρωπός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. σιλβωμένη. Διακόσμηση με ερυθρά και μελανή επισιλβωμένη βαφή.

190. Πίν. 17, 49. Σχήμα ΣΤ, μάλλον τύπος 1. Θραύσμα τοιχώματος κλειστού αγγείου. Πηλός μεζ προς ερυθρωπός, με αρκετή πρόσμειξη άμμου, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. λειασμένη. Διακόσμηση με θαμπή λευκή και καστανή βαφή.

Συζήτηση

Η δίχρωμα γραπτή κεραμική της Άριας αποδεικνύεται ως ένα μέρος δεμένο πολύ στενά με το σύνολο της κεραμικής των λοιπών κατηγοριών, που εξετάσαμε παραπάνω. Σ' αυτή την τυπολογική-υφολογική ομοιογένεια αναγνωρίζεται ασφαλώς η εντοπιότητα της δίχρωμα γραπτής κεραμικής. Εξάλλου, δεν συντρέχει λόγος να διαχωρίσουμε χρονολογικά την κατηγορία των δίχρωμα γραπτών από την υπόλοιπη κεραμική. Η συγγένεια του πολύχρωμου διακοσμητικού ρυθμού της Άριας προς εκείνον της Δυτικής Αγοράς («Forum West») κατατάσσει και τους δύο σε μια πρώιμη φάση της πελοποννησιακής ακολουθίας των βαθμίδων κεραμικής εξέλιξης της ΝΝ περιόδου. Το μοτίβο του γεμισμένου τριγώνου, που απαντά συχνότερα στην κατηγορία θαμπό σκοτεινό-επί-φωτεινού της Άριας και αντιστοιχεί σε όμοια μοτίβα από την Κλένια, πρέπει να ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι, τουλάχιστον ένα μέρος του αστρωματογράφου υλικού της Κλένιας εκπροσωπεί μια φάση αμέσως επόμενη εκείνης της Δυτικής Αγοράς («Forum West»), δηλαδή μια φάση που ενδεχομένως επικαλύπτεται μερικώς με την τελευταία ΝΝ οικιστική φάση της Άριας και οδηγεί στην ύστερη φάση εξέλιξης της πολυχρωμίας, στους ρυθμούς Γωνιάς και Πρόσυνας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η ομοιογενής εικόνα μιας εκτενώς διαδεδομένης κεραμικής «κοινής», που σκιαγραφείται από την κατηγορία των μελανών σιλβωτών της πρώιμης ΝΝ φάσης (πρβλ. Κεφάλαιο ΙΙ.3, σ. 60 κ.ε.), χάνει στην αμέσως επόμενη φάση τη συνοχή της με την εμφάνιση τοπικών κεραμικών χαρακτηριστικών που αναγνωρίζονται στις κατηγορίες των θαμπά γραπτών και των πολύχρωμα γραπτών αγγείων. Ο μέχρι σήμερα μικρός αριθμός των στρωματογραφικά και σχεδιαστικά τεκμηριωμένων δημοσιεύσεων νεολιθικών συνόλων από την Πελοπόννησο δεν παρέχει τη δυνατότητα πειστικής εξήγησης της διαφοροποίησης των κεραμικών ρυθμών, παρά μόνο ως προς τους άξονες της γεωγραφικής και χρονολογικής τους κατανομής.

Θραύσματα χονδροειδούς κεραμικής από το «λάκκο 1»

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

191. Πίν. 49. Σχήμα ΣΤ, τύπος 2. Θραύσμα χείλους ενός μεγάλου αγγείου με φαρδιά κοιλιά και

στόμιο που συγκλίνει ελαφρά προς το χείλος, χωρίς ιδιαίτερα διαμορφωμένο λαιμό. Πηλός φωτει-

νός ερυθρωπός, με άφθονα εγκλείσματα, σκληρο-
ψημένος. Πυρήνας μονόχρωμος ερυθρός. Επιφά-
νεια ομοιόχρωμη, εξωτ. καλά λειασμένη.

192. Πίν. 49. Θραύσμα ενός χονδρότοιχου μικρού

ηθμού με ακανόνιστα κατανεμημένες οπές (ανοιγ-
μένες με πίεση του οπέα από έξω προς τα μέσα)
σε όλο το τοίχωμα, και μια μεγαλύτερη οπή στο
μέσον του πυθμένα, διαμ. 0,02 μ. Πηλός ερυθρός,
με χονδρά εγκλείσματα, σκληροψημένος.

III

**ΤΟ
ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ
ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ
ΕΙΔΩΛΙΟ**

Στην τομή ελέγχου της στρωματογραφίας που ανοίχτηκε το 1979, κατ' επέκταση του οικοδομήσιμου χώρου στο οικόπεδο Διαμαντάκου (Σχ.έδ. 3, πρβλ. Κεφάλαιο I, σ. 27), αποκαλύφθηκε, όπως έχει ήδη περιγραφεί, στο βάθος των αναμοχλευμένων από τη μυκηναϊκή δραστηριότητα στρώσεων, λεπτή στρώση, πάχους 0,20 μ., που περιείχε λίγη κεραμική (45 NN όστρακα) και άλλα κινητά ευρήματα, αμιγώς νεολιθικά. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται τα όστρακα αριθ. Κατ. 13, 88, 36, 43, 46, 118, περίπου επτά (7) θραύσματα από τοιχώματα αγγείων της κατηγορίας Π.3, δώδεκα (12) θραύσματα άβαφων αγγείων, τρία (3) μονόχρωμα νεολιθικά Urfirnis και δεκαεπτά (17) θραύσματα χονδρότοιχων μονόχρωμων αγγείων. Από τα λοιπά κινητά ευρήματα αξιομνημόνευτα είναι μία φυλλόσχημη αιχμή με μίσχο από οψιανό, και το αριστερό μισό (από τη μέση μέχρι το πέλμα) ενός γυναικείου ειδωλίου (Πίν. 3, 55: αριθ. Κατ. Μουσείου Ναυπλίου 37048).

Το σωζόμενο τμήμα του ειδωλίου, ύψους 0,082 μ., είναι πλασμένο από ένα ενιαίο κομμάτι καθαρού πηλού, χρώματος φωτεινού ερυθρού (Munsell S.C. Charts: 2.5 YR 6/6), και φέρει λεπτό υπόλευκο επίχρισμα, καλά σφουγγισμένο, με θαμπή στιλπνότητα. Ο κορμός του ειδωλίου λείπει από τη μέση, ενώ μικρές αποκορούσεις του φλοιού υπάρχουν στην πρόσθια και την πλάγια όψη. Τα οπίσθια είναι προτεταμένα, χωρίς διαχωρισμό των δύο μερών των γλουτών, και καταλήγουν προς τα πάνω σε λεπτή οσφύ και προς τα κάτω σε συμπαγές μονοκόμματο σκέλος. Στην κοιλιά μέχρι τη ρίζα των μηρών σώζεται το μισό του ηβικού τριγώνου, που δηλώνεται με βαθιά εγχάρρακτη γραμμή. Η εσωτερική επιφάνεια του ειδωλίου, που θα πρέπει να ήταν προσκολλημένη στο άλλο μισό, είναι επίσης σχεδόν επίπεδη και αδρά λειασμένη σε όλο το σωζόμενο ύψος, δηλαδή από τη μέση μέχρι το πέλμα. Στο πίσω μέρος της οσφυϊκής χώρας και πάνω από τον όγκο των γλουτών σώζονται τρεις οριζόντιες παράλληλες λεπτές ταινίες από ερυθρά βαφή, μέτριας στιλπνότητας. Οκτώ κατακόρυφες γραμμές από την ίδια βαφή κατανέμονται στην εξωτερική ορατή επιφάνεια του ειδωλίου, από το μηρό μέχρι το άκρο της επίπεδης επιφάνειας στήριξης.

Το ειδώλιο της Άριας ανήκει στην πολυπληθή και εξαιρετικά ομοιογενή ως προς τα τυπολογικά της χαρακτηριστικά ομάδα νεολιθικών ειδωλίων του τύπου των «συναρμοζομένων ημισέων» («half legs» ή «split idols»). Η ονομασία οφείλεται στο γεγονός ότι από τα ειδώλια του τύπου αυτού σχεδόν πάντοτε βρίσκονται στην ανασκαφή μόνο τα δεξιά ή αριστερά μισά, σωζόμενα από τη μέση και κάτω, ενώ η εσωτερική επιφάνεια αρχικής επαφής των δύο μερών είναι επίπεδη και λειασμένη, και φέρει ενίοτε στο ύψος της κοιλιάς μικρή τυφλή οπή ή κοιλότητα²³⁷. Στον τύπο απαντούν μόνο γυναικεία ειδώλια με σαφή την υποδήλωση, γραπτή ή εγχάρρακτη, του ηβικού τριγώνου και των προτεταμένων γλουτών, και τα περισσότερα απ' αυτά κοσμούνται με ερυθρές γραμμές, κατακόρυφες ή τεθλασμένες. Η κατασκευή,

237. Η διάμετρος της οπής, όπου αυτή παρατηρείται, δεν ξεπερνά τα 0,002-0,003 μ., ενώ το εσωτερικό βάθος της σπάνια αναφέρεται στις σχετικές δημοσιεύσεις, πράγμα που δυσχεραίνει την κατανόηση της λειτουργίας που αυτές οι κοιλότητες εξυπηρετούσαν.

χρονολόγηση και διάδοση στη νότια Ελλάδα του τύπου ειδωλίων «half legs» εξετάζονται αναλυτικά στις εργασίες των L.E. Talalay²³⁸ και W. Phelps²³⁹, γι' αυτό και κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στα συμπεράσματά τους.

Στην Πελοπόννησο έχουν αποκαλυφθεί τα περισσότερα μέχρι στιγμής γνωστά «half legs», τα οποία, είτε λόγω της ποιότητας του πηλού και της βαφής, είτε με βάση το σύνολο από το οποίο προέρχονται, εκτιμάται ότι ανήκουν στην προχωρημένη ΜΝ, με εξαίρεση ενός δείγματος από την Κόρινθο, Δυτική Αγορά («Forum West»)²⁴⁰ και του ειδωλίου μας από την Άρια. Συγκεκριμένα, επτά θραύσματα έχουν αποκαλυφθεί στους διάφορους ανασκαφικούς τομείς στην Αρχαία Κόρινθο, δύο στην Ακράτα²⁴¹, δύο στην Ασέα²⁴², τρία στη Λέρνα²⁴³, ένα στη Νεμέα²⁴⁴, και τουλάχιστον τρία ή τέσσερα στο Φράγγχι²⁴⁵. Όλα παρουσιάζουν την ίδια κατασκευαστική τεχνική, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και τη γραπτή γραμμική διακόσμηση, που περιγράψαμε παραπάνω, σε κανένα όμως από τα γνωστά πελοποννησιακά δείγματα δεν μαρτυρείται η εσωτερική οπή. Τα «σκέλη» αυτά έχουν παραδοσιακά ερμηνευθεί ως θραύσματα ολοκληρωμένων ειδωλίων της «θεάς Μητέρας». Η Talalay (1987) στηρίχτηκε στην παράδοση κατασκευή τους, ιδιαίτερα στη λειασμένη εσωτερική πλευρά, και στο γεγονός ότι ποτέ δεν βρέθηκε στον ίδιο οικισμό το ταίρι τους²⁴⁶, για να υποστηρίξει κατ' αναλογία προς παρόμοιες εθνογραφικές μαρτυρίες την εξειδικευμένη χρήση των «half legs», τα οποία πρέπει να χρησίμευαν ως διαπιστευτήρια μεταξύ δύο συναλλασσομένων πλευρών (ατόμων, οικογενειών, κοινοτήτων κτλ.) για επικύρωση μιας συμφωνίας:

«These examples demonstrate that the purposeful splitting of objects has had a long history in a variety of contexts. In each instance, the object served either as a contractual device or as an identifying token between individuals or groups, symbolizing an agreement, obligation, friendship, or a common bond. Given these examples, it is reasonable to ask whether the 18 split-leg examples found at the five Middle Neolithic sites in the northern Peloponnese could have had comparable functions. Are the Greek σύμβολα and the Latin tesserae vestiges of much earlier practices in the Mediterranean? Specifically, can it be convincingly argued that these neolithic legs acted as devices which identified individuals (or groups) for participation of membership in various activities or organization common to these five Middle Neolithic communities?» [Talalay 1987, σ. 166].

238. L.E. Talalay, *Neolithic Figurines of Southern Greece: Their Form and Function*, αδημ. Ph.D. Dissertation, Indiana University 1983. Η ίδια, *Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy*, *AJA* 91 (1987), σ. 161-169. L.E. Talalay, *Deities, Dolls and Devices, Neolithic Figurines from Franchthi Cave, Greece*, στο Th.W. Jacobsen (εξδ.), *Excavations at Franchthi Cave, Greece*, IX 9, 1993, σ. 1-149.

239. Phelps 1975, σ. 152-153 και Phelps 1987, σ. 233-253.

240. Phelps 1987, σ. 243, αριθ. 11 και ειχ. 34: 11.

241. Phelps 1975, σχέδ. 79: 3, 4.

242. Holmberg 1944, σχέδ. 111: 8,9 και ειχ. II: k.

243. E.C. Banks, *The Early and Middle Helladic Small Objects from Lerna*, Ph.D. Dissertation, University of Cincinnati 1967, σ. 637-650. Στη Λέρνα βρέθηκε επίσης ένα ζευγάρι «σκελών» που διασώθηκαν ακόμα ενωμένα.

244. L.E. Talalay, *AJA* 91 (1987), σ. 162, σημ. 3.

245. Jacobsen 1969, ειχ. 99: b.

246. L.E. Talalay, *AJA* 91(1987), σ. 163: «Had the makers wanted to preserve the integrity of the two attached legs, they probably would not have treated the connecting surface in this manner. Smoothing, flattering, and occasionally burnishing the surface would have weakened the bond between parts, ultimately facilitating the splitting of the legs. It is entirely possible, therefore, that these “split-leg” examples were deliberately designed so that, at some point, the two attached halves could be easily separated [...]. In short, the function of these split figurines cannot be readily inferred from their contexts».

Τη θετική απάντηση στο τελευταίο ερώτημα επιχειρεί να τεκμηριώσει η Talalay μέσα από την προσέγγιση του οικονομικού-κοινωνικού συστήματος των πέντε MN οικισμών, στους οποίους είχαν μέχρι τότε βρεθεί «split idols», δηλαδή της Ακράτας, της Κορίνθου, της Λέρνας, του Φράγγθι και της Ασέας. Η διερεύνηση αυτή, που παίρνει υπόψη της τα αρχαιολογικά δεδομένα αλλά και μαρτυρίες παραπληρωματικών ερευνών, αποκαλύπτει ένα δίκτυο οικισμών με παραγωγική αυτόρκεια και κοινωνική αμοιβαία ανοχή ή και συνεργασία, οι οποίοι συνδέονταν «into a larger, interactive and supralocal unit», ανταλλάσσοντας από κεραμική, πρώτες ύλες, τεχνολογικές γνώσεις μέχρι αγροτοκτηνοτροφικά προϊόντα, και συνάπτοντας από εμπορικές συμφωνίες μέχρι και συγγενικούς δεσμούς. Σε οποιαδήποτε από τις παραπάνω περιπτώσεις, την επικύρωση και τον έλεγχο εφαρμογής της συμφωνίας θα μπορούσε να εξυπηρετεί το σπάσιμο του ειδωλίου σε δύο ίσα και ίδια μέρη και η διαφύλαξη από κάθε μια από τις συμβαλλόμενες πλευρές του ενός μισού.

Παρά την πειστικότητα αυτού του ερμηνευτικού μοντέλου, εξακολουθούν να μένουν χωρίς ικανοποιητική απάντηση ερωτήματα, όπως: Γιατί τα πήλινα «διαπιστευτήρια» είναι αποκλειστικά γένους θηλυκού; Γιατί δεν έχουν βρεθεί και σε άλλες MN θέσεις;

Σε μια απόπειρα ανίχνευσης παρόμοιων φαινομένων στην ειδωλοπλαστική των περιοχών εκτός Πελοποννήσου, διαπιστώνουμε ότι ο τύπος των συναρμολογούμενων ειδωλίων δεν είναι καθόλου σπάνιος, και κατά κανόνα απαντά σε σύνολα της MN και της NN. Στα παραδείγματα από την κεντρική και βόρεια Ελλάδα υπάρχουν τα βασικά χαρακτηριστικά του νοτιοελλαδικού τύπου (η ακραία σχηματοποίηση, η διόγκωση των γλουτών, η εσωτερική λεία επιφάνεια των μηρών), αλλά λείπει η γραπτή διακόσμηση και σχεδόν πάντοτε παρατηρείται η μικρή οπή ή κοιλότητα στην εσωτερική επιφάνεια επαφής. Είναι γνωστά ένα δείγμα από τις Θεσπιές Βοιωτίας²⁴⁷, δύο συνανήκοντα πόδια και ένα αριστερό πόδι από τα Σέρβια²⁴⁸, ένα «μισό» από τα ΠΝ στρώματα της Νέας Νικομήδειας²⁴⁹, ένα αριστερό «μισό» από την Οτζάκι Μαγούλα²⁵⁰, ένα αριστερό πόδι από την προϊστορική θέση στον οικισμό Δροσιάς κοινότητας Άρτισσας, 20 χλμ. δυτικά της Έδεσσας²⁵¹, ένα θραύσμα δεξιού ποδιού από την κεντρική Μακεδονία²⁵². Περιγράφοντας τα ειδώλια από τα Σέρβια, οι ανασκαφείς παρατηρούν²⁵³:

«The peculiarity of these figurines is that they were sliced into two longitudinal halves after shaping but before firing. Holes were bored into the inner side of each half, presumably for dowels which pegged the two halves together. They were subsequently divided again, it seems, for only single halves have yet appeared from any excavation».

Παρόμοιες παρατηρήσεις, όμως, σχετικά με την τεχνική σταδιακής κατασκευής των ειδωλίων «split idols», τα οποία απαντούν και πέρα από τον ελλαδικό χώρο, και με τη λειτουργικότητα της εσωτερικής κοιλότητας, έχουν διατυπωθεί από τους μελετητές της νεολιθικής ειδωλοπλαστικής της Βουλγαρίας. Ο Ι.

247. G.F. Bass, Neolithic Figurines from Thespiæ, *Hesperia* 28 (1959), σ. 344-349.

248. C. Ridley and K. Rhomiopoulou, Prehistoric Settlement of Serbia (West Macedonia): Excavations of 1972, *AAA V* (1972), σ. 27-34, εικ. 11-12. Τα ειδώλια αναφέρεται ότι βρέθηκαν σε στρώμα της MN.

249. R.J. Rodden, A European Link with Chatal Huyuk: Uncovering a 7th Millennium Settlement in Macedonia, Part II: Burials and the Shrine, *Illustr. London News* 18, April 1964, εικ. 1.

250. Hauptmann 1981, σκέδ. 52: 8.

251. Ο εντοπισμός του οικισμού έγινε το 1992. Ανακοίνωση των προκαταρκτικών αποτελεσμάτων της σύντομης ανασκαφής που ακολούθησε, έγινε από τον ανασκαφέα Στ. Κώτσο στα πλαίσια της ετήσιας παρουσίασης, «Το ανασκαφικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη», Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 1993.

252. Δ. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία, Αθήνα 1991, πίν. 31: 10.

253. C. Ridley and K. Rhomiopoulou, ό.π., σ. 34.

Vajsov²⁵⁴ διακρίνει ως προς την τεχνική κατασκευής των ειδωλίων τρεις τύπους, από τους οποίους ο «τύπος Πα» αντιστοιχεί στα γνωστά μας «split idols»: Ο ειδωλοπλάστης πλάθει δύο χωριστά κομμάτια πηλού, ακουμπισμένα πάνω σε λεία επιφάνεια μέχρι να τους προσδώσει την τελική επιθυμητή μορφή κι έπειτα τα ενώνει, άλλοτε χρησιμοποιώντας μια επίστρωση λεπτού υδαρούς πηλού κι άλλοτε μπήγοντας ένα λεπτό ξυλάκι ανάμεσα στους μηρούς για να συγκρατήσει τα δύο κομμάτια ενωμένα. Δείγμα της διαδικασίας αυτής σώζεται σ' ένα δεξιό μισό από τον οικισμό της NN στη θέση Oussoe κοντά στη Βάρνα, που ξανασχεδιάστηκε και παρουσιάζεται εδώ στον Πίν. 55: γ²⁵⁵. Μια τρίτη κατασκευαστική παραλλαγή (ο τύπος Πb του Vajsov) θέλει τα ειδώλια κατασκευασμένα από τρία κομμάτια-πυρήνες πηλού (ένα για κάθε πόδι κι ένα για τον κορμό με την κεφαλή), τα οποία συναρμόζονται στο τέλος με τις δύο εναλλακτικές μεθόδους που αναφέρθηκαν, δηλαδή τη συνολική επάλειψη και/ή τη χρησιμοποίηση εσωτερικού συνδέσμου. Τη διαδικασία αυτή φανερώνουν μερικά γυναικεία ειδώλια από το NN οικισμό του Geo Milev κοντά στη Σόφια, που παρουσιάζονται εδώ ανασχεδιασμένα στον Πίν. 55: α-β²⁵⁶. Τα ειδώλια αυτά, εκτός από την τυπολογική και τεχνολογική συγγένεια που εμφανίζουν προς τα ελλαδικά δείγματα του τύπου «split idols», διασώζουν και την εσωτερική κοιλότητα, για την οποία οι Smanceva και Gavrilova εκφράζουν την υπόνοια ότι αποτελεί αποτύπωμα σπόρου, που είχε αρχικά πριν από τη συναρμογή των κομματιών και βέβαια πριν από το ψήσιμο εναποτεθεί μέσα σ' αυτήν. Η πληροφορία αυτή επαναλαμβάνεται και από την Gimbutas σε αναφορά προς ορισμένα ειδώλια από τους Σιταγρούς²⁵⁷:

«Sometimes actual grains were inserted in the belly of Cucuteni figurines, and a large number of pre-Cucuteni (Tripolye A) figurines bear grain impressions on both the thigh and belly areas. Many hollow figurines of the classical Cucuteni period even contained one or two clay 'eggs' within the body (fig. 9.40). Larger Sitagroi figurines may also have originally contained one or more clay balls in the belly (...) which have since been lost. The symbolic dots and strokes on these figurines reveal a deep concern with fertility and the processes of birth and growth».

Αν η παρατήρηση αυτή αποδειχθεί με νέα μελλοντικά ευρήματα ότι ευσταθεί, και αν ληφθεί υπόψη η γεωγραφικά, χρονολογικά και πολιτισμικά μεγάλη διάδοση του τύπου του «μισού γυναικείου ειδωλίου», θα χρειαστεί μια αναθεώρηση των οδών ερμηνευτικής προσέγγισης του συγκεκριμένου τύπου και της ανθρωπόμορφης νεολιθικής ειδωλοπλαστικής γενικότερα²⁵⁸.

254. I. Vajsov, La sculpture anthropomorphe du site néolithique d'Oussoe près du village d'Asparoukhovo, département de Varna, *Studia Praehistorica* 10 (1990), σ. 103-141.

255. I. Vajsov, *ό.π.*, σ. 114, σχέδ. VI: 7a-b.

256. M. Smanceva and M. Gavrilova, *Archaeologia Sofia* 1964, σ. 73-76, εικ. 2: α [αριθ. Μουσ. Σόφιας A 2187. Εδώ βλ. Πίν. 55: α] και εικ. 2: β [αριθ. Μουσ. Σόφιας A 2188. Εδώ Πίν. 55: β].

257. M. Gimbutas, *Mythical Imagery of Sitagroi Society*, στον τόμο C. Renfrew, M. Gimbutas and E.S. Elster (εκδ.), *Excavations at Sitagroi: A Prehistoric Village in Northeast Greece, I*, Los Angeles 1986, σ. 245.

258. Γ. Χουρμουζιάδης, *Τα Νεολιθικά Ειδώλια της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1974. Πρβλ. ιδιαίτερα σ. 196-205.

IV

**ΤΑ
ΛΕΙΨΑΝΑ
ΤΗΣ
ΧΑΛΚΟΛΙΘΙΚΗΣ
ΠΕΡΙΟΔΟΥ**

IV.1

Προβλήματα ορολογίας

Στη νοτιοανατολική Ευρώπη το χρονικό διάστημα μεταξύ περίπου 4500-3200 π.Χ. αποτελεί μια περίοδο, την οποία οι περισσότεροι ερευνητές εξαιρούν από το κλασικό σύστημα των «τριών ηλικιών» ή περιόδων του πολιτισμού. Ο όρος που χρησιμοποιείται για δήλωση της περιόδου αυτής εξαρτάται από την οδό προσέγγισής της. Όταν η τεχνολογία, και ιδιαίτερα η μεταλλουργία, αποτελεί το βασικό κριτήριο για τη διαφοροποίηση της εποχής αυτής από την αμέσως προηγούμενη, τότε υιοθετείται ο όρος «Copper Age». Η ίδια προσέγγιση, με έμφαση στο μεταβατικό χαρακτήρα της περιόδου, εκφράζεται και στον περισσότερο κοινό στα Βαλκάνια όρο «Aeneolithic», που προέρχεται από το λατινικό *aeneus*: από χαλκό ή ορείχαλκο (μείγμα χαλκού και κασσίτερου), ή στον ακριβώς αντίστοιχό του με ελληνογενή ρίζα όρο «Chalcolithic»²⁵⁹.

Ο όρος «Aeneolithikum» ή «Chalkolithikum» χρησιμοποιείται στην έρευνα αφαιρετικά και σε διάφορα εννοιολογικά επίπεδα. Για μερικούς συνιστά μόνο μια χρονολογική έννοια, την οποία αντιλαμβάνεται κανείς σε επίπεδο σχετικής ή απόλυτης χρονολόγησης. Άλλοι τον χρησιμοποιούν ως αμιγή «αρχαιολογική» έννοια, η οποία μπορεί να προσδιοριστεί με βάση ορισμένα ευρήματα ή ομάδες αρχαιολογικών συνόλων. Μια μικρή, τέλος, ομάδα ερευνητών τον αντιλαμβάνεται ως ιστορικοπολιτισμική έννοια, στην οποία υποδηλώνονται οι δομικές – κατά κανόνα διαλεκτικές – σχέσεις μεταξύ οικονομίας, κοινωνίας και πνευματικότητας που διαμορφώθηκαν στο συγκεκριμένο (χρονολογικά αντίστοιχο με το β' μισό της 5ης και την 4η χιλιετία) πολιτισμικό στάδιο.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να τονιστεί και να διευκρινιστεί η διαφορά μεταξύ των – ουδόλως εννοιολογικά ταυτιζόμενων, αλλά ενίοτε συγχεόμενων κατά τη χρήση τους – όρων «πολιτισμική σύνθεση» (culture) και «πολιτισμός» (civilization):

«Οι πολιτισμικές συνθέσεις [«die Kulturen»] ή «τα πολιτιστικά συμπλέγματα» [«die Komplexe»], στα οποία η προϊστορική έρευνα κατανέμει και ταξινομεί το υλικό της, είναι δυνατό να κατανοηθούν ως συγκεκριμένες ιστορικές ενότητες σε χώρο και χρόνο μόνο με τη διερεύνηση όλων των εκφάνσεων και καταλοίπων τους και όλων των δεδομένων περί του περιβάλλοντός τους. Είναι βεβαίως σαφές ότι οι επωνυμίες τους λειτουργούν ως έννοιες συνεννόησης, τούτο όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι με τις αρχαιολογικές «πολιτισμικές συνθέσεις» περιγράφονται ιστορικές ενότητες. Από τις παραπάνω έννοιες πρέπει να διαχωριστεί η έννοια «πολιτισμός» [«Zivilisation»] ως χαρακτηρίζουσα ένα συγκεκριμένο στάδιο οικονομικής, κοινωνικής και θρησκευτικής εξέλιξης της ανθρωπότητας(...). Η φύση της έννοιας αυτής είναι κοινωνιο-φιλοσοφική και όχι ιστορική. Η εθνολογία μας διδάσκει ότι σύγχρονες μεταξύ τους «πολιτισμικές συνθέσεις» είναι δυνατόν να

259. Περί των μεταβολών που επέρχονται στην οικονομική-κοινωνική δομή των πολιτιστικών συνθέσεων (cultures) της Βαλκανικής στην 4η χιλιετία, βλ. την πολύ χρήσιμη μελέτη των H.A. Bankoff - Fr.A. Winter, *The Late Aeneolithic in Southeastern Europe*, AJA 94 (1990), σ. 175-191.

βιώνουν διαφορετικά επίπεδα πολιτισμού, και ότι εντελώς διάφορα «πολιτιστικά συμπλέγματα» είναι δυνατόν να φθάσουν στο ίδιο πολιτισμικό στάδιο σε εντελώς διαφορετικές εποχές. Για το λόγο αυτό, ο προϊστορικός ερευνητής οφείλει να κάνει διάκριση μεταξύ αρχαιολογικού 'συμπλέγματος' και πολιτισμικού σταδίου και να προσεγγίζει τις πηγές του και από τις δύο απόψεις»²⁶⁰.

Οι αιτίες για τη μη καθολική αποδοχή των όρων Aeneolithikum - Χαλκολιθική, και μάλιστα για την αυστηρή κριτική που ενίοτε ασκείται κατά της χρήσης τους, ανάγονται στην ολοφάνερη για ανεπάρκεια του συστήματος της τριμερούς διαίρεσης των εξελικτικών περιόδων με κριτήριο την κυρίαρχη στην εργαλειολογική υποδομή πρώτη ύλη: λίθο, χαλκό, σίδηρο. Με την πρόοδο της έρευνας και τη συσσώρευση νέων ευρημάτων γίνεται φανερό ότι χάλκινα εργαλεία κατασκευάζονται και στην εποχή του ορειχάλκου, όπως και νεολιθικά ως προς την τεχνολογία τους λίθινα εργαλεία είναι σε χρήση για μεγάλο διάστημα, και μάλιστα σε μεγαλύτερη συχνότητα, παράλληλα με τα μετάλλινα εργαλεία. Διαπιστώνεται επίσης ότι σε μερικές περιοχές, όπως λ.χ. στη νότια Βαλκανική, τα χάλκινα εργαλεία και λοιπά εξαρτήματα από ευγενή μέταλλα παράγονται σε αφθονία κατά την επίμαχη περίοδο, ενώ σε άλλες, λ.χ. στις περί το Αιγαίο περιοχές, τα προϊόντα της συστηματικής εκμετάλλευσης και κατεργασίας του χαλκού σπανίζουν μέχρι σχεδόν την εμφάνιση των κοινωνικών δομών της Πρωτοχαλκής II. Επομένως, οι σχεδόν ταυτόσημοι όροι «Copper Age», «Aeneolithikum», «Χαλκολιθική περίοδος», εάν εκληφθούν ως δηλωτικοί της ενεργοποίησης της μεταλλουργικής παραγωγικής διαδικασίας μέσα στις νοτιοευρωπαϊκές νεολιθικές κοινότητες, δεν δικαιολογείται να χρησιμοποιούνται σε όλες τις γεωγραφικές ενότητες του ευρύτατου αυτού χώρου.

Για τους παραπάνω λόγους έχουν διαμορφωθεί απέναντι στο πρόβλημα του ονοματολογικού προσδιορισμού της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου (που αντανάκλα τη βαθύτατη διχογνωμία ως προς τον προσδιορισμό του περιεχομένου της) δύο αντίθετες απόψεις. Η μία απορρίπτει την ύπαρξη οιαδήποτε φυσιογνωμικά ιδιόμορφου και ιστορικά αυθύπαρκτου εξελικτικού πολιτισμικού σταδίου, παρεμβαλλόμενου μεταξύ της Νεολιθικής και της εποχής του Χαλκού (για την ακρίβεια: της εποχής του Ορειχάλκου: Bronze Age), επειδή εκτιμά ότι η εμφάνιση των χάλκινων εργαλείων και της σχετικής με αυτά τεχνολογίας δεν επηρέασε (παρά μετά από 1-2 χιλιετίες) την οικονομικο-κοινωνική φυσιογνωμία των νεολιθικών κοινοτήτων. Αποδέχεται, λοιπόν, η άποψη αυτή την ανάπτυξη, σε ορισμένα γεωγραφικά προσδιορίσιμα οικοσυστήματα, πολιτιστικών συμπλεγμάτων στα οποία είναι γνωστή και η επεξεργασία χαλκού (πρβλ. «Kupferführende Kulturen»²⁶¹), αλλ' όχι και την εξαιτίας αυτής της τεχνολογίας ανατροπή του γεωργοκτηνοτροφικού υπόβαθρου της Νεολιθικής.

Κατά την άλλη άποψη, την οποία εκπροσωπούν κυρίως ερευνητές της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της λεκάνης των Καρπαθίων, είναι απαραίτητη η αποδοχή – ανεξάρτητα με ποιο όνομα – μιας ιστορικής περιόδου μεταξύ της Νεολιθικής και της εποχής του Χαλκού. Στα πλαίσια αυτής της άποψης έχουν διαμορφωθεί δύο σχολές ή τάσεις: Η πρώτη χρησιμοποιεί για τον προσδιορισμό της Χαλκολιθικής μόνο τα μέταλλα, το στάδιο της μεταλλουργίας, τις σειρές τύπων των εργαλείων. Η δεύτερη συνεξετάζει κατά τον προσδιορισμό της περιόδου όχι μόνο τα μέταλλα αλλά και – κυρίως – τις οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικο-θρησκευτικές μεταβολές στο συνολικό εποικοδόμημα²⁶².

260. Από την εξαιρετικά διαφωτιστική εισαγωγή του J. Lichardus, Kupferzeit als historische Epoche. Eine Forschungsgeschichtliche Einleitung στη δίτομη έκδοση των πρακτικών του Συμποσίου με θέμα: Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen, 6-13.11.1988, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 55, Bonn 1991, 1, σ. 13-32.

261. U. Fischer, Zur Terminologie der kupferführenden Kulturen in Mittel- und Süddeutschland. Kupferzeit 1991, 2, σ. 735-747.

262. J. Lichardus, ό.π., σ. 17.

Ο Ε. Černych, από τους επιφανέστερους υποστηρικτές της πρώτης σχολής, κατατάσσει στη Χαλκολιθική εκείνες τις «πολιτισμικές συνθέσεις» στις οποίες ανευρίσκονται όχι μεμονωμένα δείγματα αλλά σαφείς, επαναλαμβανόμενες σειρές συμπαγών χάλκινων εργαλείων. Μεταβολές στην κτηνοτροφία, τη γεωργία, ή ακόμα και η εμφάνιση εντελώς διάφορης κεραμικής, αποτελούν γι' αυτόν δευτερεύοντα βοηθητικά κριτήρια που συνοδεύουν απλά την εξέλιξη της μεταλλουργίας²⁶³. Ασκώντας κριτική στην άποψη αυτή, κατά την οποία η πολιτισμική εξέλιξη καθορίζεται μονοσήμαντα με ένα βασικό κριτήριο χωρίς καθολική παρουσία (τη μεταλλουργία), ο L. Klejn διερωτάται, πόσα χάλκινα βαριά εργαλεία πρέπει άραγε να συνευρίσκονται κάθε φορά στο κλειστό περιεχόμενο ενός πολιτιστικού συμπλέγματος, ώστε να δικαιολογούν το χαρακτηρισμό του ως χαλκολιθικού, και κατά πόσον είναι συνυπεύθυνη και συνυπολογιστέα η ενδεχόμενη ανεπάρκεια στη διατήρηση ή τη συλλογή των δεδομένων. Και προσθέτει ότι, κατά τον προσδιορισμό της ιστορικότητας της Χαλκολιθικής – και κατ' επέκταση για το χαρακτηρισμό ενός ερευνημένου πολιτιστικού συμπλέγματος ως χαλκολιθικού – είναι απαραίτητο να συνεξετάζονται και άλλες καθοριστικές συνιστώσες, όπως οι περιβαλλοντικές συνθήκες, ο πληθυσμός, το επίπεδο τεχνογνωσίας, η κατανομή των παραγωγικών δυνάμεων, η πνευματική παραγωγή²⁶⁴. Η πολυδιάστατη αυτή προσέγγιση του χαρακτήρα της Χαλκολιθικής ακολουθείται σήμερα από τους περισσότερους συνειδητούς χρήστες του όρου, σε αναφορά προς το χώρο της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής²⁶⁵, ενώ η προσέγγιση του Černych είναι φυσικό ότι έχει βρει θερμούς υποστηρικτές στην προϊστορική έρευνα της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας, όπου η πρώιμη (περίπου από το 4200 π.Χ. κ.ε.) συστηματική εκμετάλλευση των ορυχείων χαλκού στη Rudna Glava²⁶⁶ και στο Aibunar²⁶⁷, αντίστοιχα, φαίνεται να προκάλεσε δραστικές μεταλλαγές της παραγωγικής διαδικασίας και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (με συνέπειες στην κατανομή και μορφή των οικισμών, στα ταφικά έθιμα κτλ.)²⁶⁸.

Στον ελλαδικό (ηπειρωτικό και νησιωτικό) χώρο ο προβληματισμός σχετικά με την αποδοχή ή όχι ενός ιδιόμορφου, ως προς την παραγωγική-κοινωνική του δομή, σταδίου εξέλιξης, μαρτυρούμενου από αρχαιολογικά ευρήματα σε όλο τον περι-αιγαιακό χώρο στην τέταρτη χιλιετία, βρίσκεται ακόμα στο στάδιο της ωρίμανσης, καθώς οι διάφοροι όροι που υιοθετούνται για τον ονοματολογικό προσδιορισμό της περιόδου μεταξύ περίπου 4300-3300 π.Χ.²⁶⁹ αποσκοπούν σχεδόν μόνο στη χρονολόγηση και στην

263. E.N. Černych, *Periodisierung der Frühmetallzeit: allgemein oder regional*, στον τόμο: *Passaggio dal Neolitico all'età del Bronzo*, Verona 1982, 27-43.

264. L.S. Klejn, *Die Konzeption des "Neolithikums", "Aeneolithikums" und der Bronzezeit in der Archäologischen Wissenschaft der Gegenwart*, στον τόμο: *Neolithische Studien 1. Wiss. Beitr. Martin-Luther-Univ. Halle - Wittenberg 1972/1 (L 7)*, Berlin 1972, 7-29.

265. Αναλυτική παρουσίαση των διαφόρων απόψεων και των εκφραστών τους βλ. στο J. Lichardus, *ό.π.*

266. B. Jovanovic, *Flint Mining and Early Copper Mining in the South-East Europe*, στον τόμο των πρακτικών του Συμποσίου: *Derde Internat. Symp. over Vuursten Maastricht 1979 = Staringia 6 (1981)*, 63-64. Ο ίδιος: *New Discoveries at Rudna Glava: The Earliest Shaft and Gallery Copper Mine in Eastern Europe*, Newsletter, Inst. Arch.-Metallurg. Studies 8 (1986), 1-2.

267. E.N. Černych, *Aibunar - a Balkan Copper Mine of the Fourth Millennium B.C.*, PPS 44 (1978), 203-217.

268. H. Todorova, *Die Nekropole bei Varna und die sozial-ökonomischen Probleme am Ende des Aeneolithikums Bulgariens*, Zeitschrift Arch. 12 (1978), 90-100. Η ίδια, *The Eneolithic Period in Bulgaria in the Fifth Millennium B.C.*, BAR Intern. Ser. 49 (1978), passim. Η ίδια, *Die zweite Arbeitsteilung im Aeneolithikum Bulgariens*, στον τόμο: Herrmann, J. and Sellnow, I. (εκδ.), *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, Zentralinstitut f. Alte Gesch. u. Arch. Akad. Wissens., DDR 12, Berlin 1982, 92-98. P. Roman, *Strukturänderungen des Endaeneolithikums im Donau-Karpathen-Raum, Dacia*, N. S. 15 (1971), 31-169.

269. Παρουσίαση των πιο πρόσφατων διαθέσιμων απόλυτων χρονολογιών από αντίστοιχα στρώματα, που προήλθαν από επεξεργασία δειγμάτων με τη μέθοδο C14, βλ. στο J. Coleman, *The Late Neolithic Period: Questions of Terminology and Chronology*,

πρακτική διευκόλυνση της επικοινωνίας των ερευνητών²⁷⁰. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται ασφαλώς στην έλλειψη, τόσο στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία όσο και στη νότια ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, πειστικών μαρτυριών για την ύπαρξη εδώ ενός ενισχυμένου και καθοριστικού ρόλου της μεταλλουργίας (ως συστηματικής εκμετάλλευσης κοιτασμάτων χαλκού, μαζικής κατασκευής εργαλείων, διαμόρφωσης εξειδικευμένης τάξης παραγωγών/κατασκευαστών και εμπορών διακίνησης των προϊόντων της), μολονότι ο αριθμός των χάλκινων εργαλείων (πελέκων, σμιλών, οπέων κτλ.) ή κοσμημάτων από χρυσό και άργυρο, που χρονολογούνται πριν από την Πρωτοχαλκή II, διαρκώς αυξάνεται²⁷¹, όπως αυξάνονται και οι ενδείξεις για εξόρυξη χαλκού και αργύρου από τα ορυχεία του Λαυρίου και της Σίφνου²⁷². Από την άλλη πλευρά, ακόμα κι αν δεν επιμείνει κανείς, όπως ο Černych, στο κριτήριο της μαζικής παρουσίας μετάλλων κατά τη διερεύνηση του εάν αναπτύχθηκε ή όχι στον ελλαδικό χώρο ένα «χαλκολιθικό» ως προς το χαρακτήρα του στάδιο, και αν θελήσει να προσεγγίσει το πρόβλημα ερευνώντας όλες τις δυνατές (περιβαλλοντικές, οικονομικο-κοινωνικές κτλ.) παραμέτρους των δεδομένων, όπως συμβουλεύει ο Klejn, προσκρούει σε σοβαρή έλλειψη ή ανεπάρκεια αρχαιολογικών δεδομένων, που με τη σειρά της οφείλεται στην επικράτηση στην Ελλάδα της μεθόδου της στρωματογραφικής κατακόρυφης ανασκαφής με χρονολογικούς στόχους, σε βάρος της οριζόντιας αποκάλυψης μεγάλου τμήματος ενός οικιστικού συμπλέγματος.

Στην προϊστορική ορολογία του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου η χρήση του όρου «Χαλκολιθικός» περιορίζεται μόνο στη Θεσσαλία, όπου τον εισήγαγαν οι Wace και Thompson²⁷³, θέλοντας να διακρίνουν τη στρώση III στον οικισμό του Ραχμανίου από τις προηγούμενες νεολιθικές στρώσεις, και όπου τον υιοθέτησαν, σε αναφορά προς τον – έκτοτε αποκαλυφθέντα και σε άλλες θέσεις – πολιτισμό Ραχμανίου, οι Milojević, Hauptmann και Weisshaar²⁷⁴, οι οποίοι φαίνεται να τον χρησιμοποιούν με καθαρά χρονολο-

Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές προϊστορικό Συμπόσιο με θέμα *The Prehistoric Aegean and its Relations to Adjacent Areas*, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1987 (υπό εκτύπωση).

270. Για τον προσδιορισμό της περιόδου αυτής, αναφερόμενος ιδιαίτερα στην κεντρική, νότια και νησιωτική Ελλάδα, ο Renfrew (1972) εισήγαγε τον όρο «Final Neolithic» (Τελική Νεολιθική), τον οποίο υιοθέτησαν οι Spitaels (1982), Σάμψων (1981), Vitelli (1993). Στη χρήση του προσδιορισμού της ως NN II (LN II) επιμένουν οι Lavezzi (1983), Treuil (1983), Zachos (1987) και Coleman (ό.π.). Ο Σάμψων, στη συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης της κεραμικής και των χρονολογικών φάσεων της Νεολιθικής στη Δωδεκάνησο, χρησιμοποιεί για την 4η χιλιετία τον όρο Late Chalcolithic (φάσεις 1-4), συναρτώντας την εκεί μαρτυρούμενη εξέλιξη με τη στρωματογραφία (και την αντίστοιχη ορολογία) στο Beycesultan, καταλήγει ωστόσο να προτείνει για το ανατολικό Αιγαίο την εισαγωγή των όρων «Aegean Late Neolithic 1-4», βλ. A. Sampson, *The Neolithic of the Dodekanese and Aegean Neolithic*, BSA 79 (1984), σ. 239-249. Παρακάμπτοντας το δίλημμα «Late ή Final Neolithic?», ο Diamant (1974) πλησιάζει την ουσία του θέματος και ονομάζει όλη την εξέλιξη της NN, στην οποία συμπεριλαμβάνει και την τέταρτη χιλιετία κάτω από την ανεπαρκή πλέον σήμερα επωνυμία «φάση Αγοράς», ως «προχωρημένο στάδιο κοινοτικής γεωργίας» (=Later Village Farming Stage). Εάν είχε υπόψη του τα αρχαιολογικά δεδομένα που σήμερα διαθέτουμε και την αποδεδειγμένη υπερχιλιετή διάρκεια της συζητούμενης περιόδου, είναι πολύ πιθανό, λόγω του τρόπου προσέγγισης του θέματος, να είχε διαχωρίσει το πολιτισμικό εποικοδόμημα της νοτιοελλαδικής 4ης χιλιετίας από εκείνο λ.χ. της Θεσσαλίας και από το παραδοσιακό νεολιθικό γεωργοκτηνοτροφικό σύστημα.

271. Πρβλ. K. Zachos, *Late Neolithic Origins of Cycladic Metallurgy*, ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1987 (υπό εκτύπωση).

272. H. Gropengiesser, *Siphnos, Kap Agios Sostis: Keramische prähistorische Zeugnisse aus den Gruben- und Hüttenrevier*, I, AM 101 (1986), 1-39. II, AM 102 (1987), 1-54.

273. A.J.B. Wace and M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912.

274. Weisshaar 1989. Ο I. Ασλάνης επιχειρεί προσφάτως να επεκτείνει προς τα πάνω την αρχή της Χαλκολιθικής στο βορειοελλαδικό χώρο, μεταθέτοντας το ορόσημο στην αρχή της φάσης Οτζάκι, σε μια προσπάθεια ανίχνευσης όμοιων φαινομένων με εκείνα που παρατηρούνται κατά την ίδια περίοδο στη νότια Βαλκανική. Ως τέτοια φαινόμενα μνημονεύει την ύπαρξη (έστω και συγκριτικά μικρού αριθμού) μεταλλικών εργαλείων και κοσμημάτων ομοιότυπων προς εκείνα της Βάρνας και την κατασκευή

γικά κριτήρια και πρακτικούς σκοπούς, σε μια προσπάθεια ενοποίησης της χρησιμοποιούμενης στη νότια Βαλκανική ορολογίας.

Στην κεντρική και νότια Ελλάδα, όπως και στις Κυκλάδες, τα αποτελέσματα ανασκαφών και επιφανειακών ερευνών της τελευταίας δεκαετίας (αναλυτική αναφορά σ' αυτά γίνεται στις επόμενες σελίδες) έχουν πολλαπλασιάσει τις αρχαιολογικές μαρτυρίες σχετικά με τη διασπορά, την κατανομή, τα κοινά στοιχεία και τις τοπικές ιδιομορφίες των πληθυσμών που αναπτύχθηκαν στο κυκλαδικό σύμπλεγμα και στον ηπειρωτικό κορμό κατά το β' μισό της 5ης και την 4η χιλιετία π.Χ. Η αύξηση των αρχαιολογικών μαρτυριών για την επικράτηση μιας διαφορετικής από τη ΝΝ «κοινής» από τη Νάξο μέχρι την Εύβοια και τη Λευκάδα ως τη Μεσσηνία, τη Μάνη και την ορεινή Αρκαδία, αποτελεί σήμερα πρόκληση, όχι μόνο για την εγκατάλειψη του προσδιορισμού του γεωγραφικά εκτεταμένου αυτού πολιτιστικού συμπλέγματος με τον όρο «Attica-Kephala» ή «Aigina-Agora-Euboea-Culture», όρο που εισήγαγε ο Renfrew προ εικοσαετίας σε μια νηπιακή φάση της σχετικής έρευνας, αλλά και πρόκληση για την επανεξέταση των χαρακτηριστικών δομών της περιόδου σε σχέση με εκείνες της ΝΝ²⁷⁵.

Η συγγραφέας της εργασίας αυτής έχει επιχειρήσει σε άλλη θέση να παρουσιάσει συνοπτικά τις νέες αρχαιολογικές μαρτυρίες για τους φορείς του νοτιοελλαδικού πολιτισμού της τέταρτης χιλιετίας και να διατυπώσει κάποιες υποθέσεις ως προς τις αιτίες της ανάπτυξης του στο νησιωτικό και στον ηπειρωτικό χώρο²⁷⁶. Αναλυτικότερη συζήτηση ορισμένου είδους μαρτυριών (των ταφικών μορφών και εθίμων) με προβολή τους στο ευρύτερο οικονομικό-κοινωνικό υπόβαθρο επιχειρείται παρακάτω στο Κεφάλαιο IV, σ. 145-154. Πεποίθησή μου, που προέκυψε κατά την εξέταση των δεδομένων, είναι ότι η λήγουσα πέμπτη και η τέταρτη χιλιετία, στη νότια Ελλάδα τουλάχιστον, χωρίς να διαλύσει εντελώς το παγιωμένο στη ΝΝ γεωργοκτηνοτροφικό υπόβαθρο της οικονομίας, διασαλεύει ωστόσο και μεταβάλλει σημαντικά την προηγούμενη ισορροπία των παραγωγικών ομάδων (όπως αυτή η διασάλευση αντανakλάται λ.χ. στη δραστική μείωση των σταθερών οργανωμένων οικισμών) και κυοφορεί εξελίξεις που, μέσα από διεργασίες τις οποίες δεν μπορούμε ακόμα να κατανοήσουμε, θα οδηγήσουν προς το τέλος της ΠΕ I στη ριζική αναδιάρθρωση της παραγωγικής και διοικητικής δομής των ανθρώπων ομάδων. Ένα τέτοιας χρονικής διάρκειας και τέτοιου χαρακτήρα στάδιο εξέλιξης, στο οποίο η ύπαρξη μετάλλων σαφώς ελάχιστη άμεση επίδραση άσκησε, δεν μπορεί παρά να διακριθεί από τις δομές της ΝΝ (αποκλειομένων έτσι των όρων Τελική Νεολιθική ή ΝΝ II). Με αυτήν την έννοια και από την άποψη αυτή επελέγη εδώ ο όρος «Χαλκολιθική περίοδος».

περιβόλων, τους οποίους ερμηνεύει ως οχυρωματικούς, στο Οτζάκι και το Διμήνι. Βλ. I. Aslanis, Das Chalkolithikum in Nordgriechenland: Der Beginn, *Studia Praehistorica* 11-12 (1992), 184-195.

275. Ένα δείγμα ορθής προσέγγισης καθόλου θεαματικών ευρημάτων (σπόρων, οστών ζώων και χρηστικής κεραμικής, που περιείχονταν σε λάκκους απορριμμάτων ενός βραχύβιου μικρού οικισμού) προσφέρει κατά την άποψή μου η μελέτη των H.A. Bankoff - Fr.A. Winter, ό.π. (υποσημ. 259).

276. A. Dousougli, Die chalkolithische sog. «Attika-Kephala-Kultur» des Sudwestägäischen Raumes: chronologische und räumliche Gliederung und auswärtige Beziehungen, *Studia Praehistorica* 11-12 (1992), 275-279. Η ίδια, *The Attica-Kephala Culture: A New Approach to an Aegean Culture*. Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987 (υπό εκτύπωση).

IV.2

Στρωματογραφία της χαλκολιθικής ταφής

Στο οικόπεδο Διαμαντάκου (Σχέδ. 2: 1), όπως περιγράφηκε ήδη στο Κεφάλαιο I, αποκαλύφθηκε τοποθετημένη ανάμεσα στους λάκκους 1 και 2, στο βάθος των οικιστικών επιχώσεων της NN περιόδου, η λακκοειδής ταφή VI. Ο ωοειδής ταφικός λάκκος είχε βάθος 0,10 μ., μήκος 0,70 μ. και μέγιστο πλάτος 0,40 μ., ο δε πυθμένας του βρισκόταν σε απόλυτο βάθος 48,07 μ. (Σχέδ. 4-5). Μερικά μικρά λιθάκια, που πιθανώς ανήκαν σε μια αρχική λίθινη στεφάνη γύρω στο στόμιο του ρηχού λάκκου, βρέθηκαν στη θέση τους. Τα θρυμματισμένα λείψανα οστών είχαν κατεύθυνση Α.-Δ., με το κρανίο στα ανατολικά, και ανήκαν σε σκελετό νηπίου μέχρι τεσσάρων ετών. Στα πόδια του σκελετού ήσαν τοποθετημένα δύο αγγεία (Πίν. 5, 18, 52), που σώθηκαν σχεδόν ακέραια:

193. Πίν. 5, 18, 52. Σχεδόν αμφικωνικό αγγείο με ευρύ στόμιο και πεπλεγμένο σώμα, που στηρίζεται σε χαμηλή δακτυλιωτή βάση. Στα λοξά τοιχώματα της βάσης υπάρχουν δύο διαμετρικά τοποθετημένα ζεύγη οπών, ανοιγμένα πριν από την όπτηση του αγγείου, μέσα από τις οποίες, όπως και μέσα από τις οπές των οριζόντια διάτρητων αποφύσεων του χείλους, περνούσαν σχοινιά για την ανάρτηση – και διευκόλυνση της μεταφοράς – του αγγείου. Ακριβώς κάτω από το χείλος, με κατακόρυφη κατεύθυνση υπάρχουν σε διαμετρική διάταξη δύο επιμήκεις πλαστικές αποφύσεις σε σχήμα «ρύγχους», που φέρουν οριζόντια διάτρηση στο ανώτερο φαρδύ τμήμα της κεφαλής. Η απόφυση λεπταίνει προς τα κάτω και καταλήγει σε φακοειδή θηλή. Πρόκειται για έξοχο δείγμα του τύπου απόφυσης, που είναι γνωστή στη σχετική βιβλιογραφία ως «T-lug» ή «elephant lug» ή «Rüsselhenkel». Το στόμιο του αγγείου είναι ωοειδές, με μέγιστη διάμετρο 0,123 μ. και ελάχιστη 0,108 μ. Η εσωτερική επιφάνεια είναι αδρά λειασμένη (σφουγγισμένη) και στα σπασίματα φαίνεται ο σχετικά καθαρός ερυθρός πηλός, στον οποίο οι συνθήκες όπτησης έχουν προσδώσει μέτρια σκληρότητα και αρκετές σκούρες κηλίδες. Μια φαρδιά ζώνη στο εσωτερικό του στομίου, μια λεπτή ζώνη κατά μήκος του χείλους εξωτερικά, καθώς και η επιφάνεια των ρυγχοειδών

αποφύσεων, είναι επιχρισμένα με λεπτό στρώμα πορτοκαλέρυθρης αλοιφής (red crusted), ενώ η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, με εξαίρεση τη δακτυλιωτή βάση, καλύπτεται με στιλβωτή διακόσμηση. Το βασικό, επαναλαμβανόμενο προς διάφορες κατευθύνσεις μοτίβο είναι ομάδες παράλληλων λοξών ταινιών, πλάτους 3-4 χιλιοστών, που συναντώνται σε μια βαθμιδωτή γραμμή και δημιουργούν την εντύπωση πλέγματος. Η μίμηση προτύπων από την καλαθοπλεκτική είναι προφανής. Τα στιλβωμένα μέρη της επιφάνειας προβάλλονται πιο σκούρα πάνω στο ανοιχτόχρωμο ασπίλωτο βάθος, και τα όριά τους καθορίζονται από δύο – δεξιά και αριστερά κάθε απόφυσης – φαρδιές κατακόρυφες στιλβωτές ταινίες.

Ύψος: 0,12 μ. Μέγιστη διάμετρος κοιλιάς: 0,164 μ. Το αγγείο παρουσιάζεται και εικονίζεται στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 138.

Παράλληλα στον τύπο του αγγείου: Coleman 1977, σχέδ. 43: 105, από την Κεφάλα Κέας. D. Keller στο Spitaels 1982, σ. 53, σχέδ. 2.4: 10.4, από την Κάρυστο Ευβοίας.

Παράλληλα στο πλεχτό στιλβωτό μοτίβο: Zachos 1987, σχέδ. 33, από τον Άγιο Δημήτριο στο Λέπρεο Τριφυλίας. C. Blegen, Prosymna 1937, εικ. 635: 1, 3, 4. Coleman 1977, σχέδ. 40: A, B, C, σχέδ. 41: F. H. Walter και F. Felten, Alt Aigina III, 1: Die vorgeschichtliche Stadt, 1981, σχέδ. 72: 71, 8, 11, σχέδ. 73: 13V, 14, 23 II. Immer-

wahr 1971, εικ. 4, 69: 35, από την Αγορά. D. Keller, ό.π., σ. 51, σχέδ. 2.1: P92, από την Κάρυστο. Σχετικά με τη διάδοση της ερυθράς (χαλκολιθικής) κεραμικής με σιλβωτή διακόσμηση στη νότια Ελλάδα και στις Κυκλάδες, βλ. Zachos 1987, 422, σχέδ. 72.

Πανομοιότυπα εξάλλου αγγεία με την ίδια σιλβωτή διακόσμηση και εσωτερική ερυθρά αλοιφωτή επάλειψη, που άμεσα συσχετίζονται με ταφικά έθιμα, έχουν αποκαλυφθεί στο σπήλαιο του Ζα Νάξου²⁷⁷, στην Ακράϊφια Βοιωτίας και στην Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου-Γερακίου Λακωνίας, για τα οποία γίνεται παρακάτω λόγος.

Συγκριτικά παραδείγματα ρυγχοειδών αποφύσεων/λαβών στη νότια Ελλάδα βλ.: Coleman 1977, σχέδ. 31, από την Κεφάλα. Immerwahr 1971, εικ. 4: 49, 9: 126, 13: 196, από την Αγορά. Spitaels 1982, σ. 19, εικ. 1.6, από το Θορικό. Lambert 1981, εικ. XVI: a, από το σπήλαιο Κίτσου. Hauptmann 1971, 349, από το Φλιούντα. Zachos 1987, σχέδ. 35: 1, από το σπήλαιο Κουφιέρο Μεσσηνίας. Για τη διάδοση των ρυγχοειδών λαβών στη Θεσσαλία και τη νότια Βαλκανική, βλ. H.J. Weisshaar 1989.

Συγκριτικά παραδείγματα δακτυλιωτών βάσεων με οπές απλές ή ανά ζεύγη βλ.: Weisshaar 1989, από το μεσαίο οριζόντα Ραχμανίου της μαγούλας Πευκάκια με παραδείγματα από τη λουπή Θεσσαλίας. Immerwahr 1971, εικ. 1: 1-2, από την Αγορά. D. Levi, Abitazioni preistoriche sulle pendici meridionale dell'Acropoli, Annuario 13/14 (1931), εικ. 26. Phelps 1975, σχέδ. 55: 20. Zachos 1987, σχέδ. 30: 260/80, από τον Άγιο Δημήτριο Λεπρέου. Caskey 1954, εικ. 41: a, από τη Λέρνα. Holmberg 1944, εικ. 31: f, από την Ασέα.

Συγκριτικά παραδείγματα αγγείων με ωοειδές στόμιο βλ. Coleman 1977, σχέδ. 76: 138 και εικ. 27: 74, από την Κεφάλα. Immerwahr 1982, 57: αριθ. P6072 και εικ. 9: b, d, από τον τάφο του Μητρούου. Δύο ακόμα αγγεία της ίδιας περιόδου με ωοειδές στόμιο προέρχονται από τις ανασκαφές στον προϊστορικό οικισμό στο Σφακοβούνι Αρκαδίας και εκτίθενται στο Μουσείο Τρίτολης (αδημοσίευτα). Για μια πρώτη παρουσίασή τους, βλ. Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 139α, β.

194. Πίν. 5, 18, 52. Βαθύ κύπελλο με απιόσχημο σώμα και υπερυψωμένη συμπαγή, επίπεδη βάση. Μια ταινιωτή λαβή, πλάτους 0,042 μ., ξεκινά από το χείλος, υπερυψώνεται σε κλειστό τόξο, που τονίζεται στην κορυφή μ' ένα κερατοειδές επίθημα, και καταλήγει στην κοιλιά του αγγείου, με την οποία συνδέεται επιπλέον με ένα κοντό κυλινδρικό σκέλος. Το σημείο της προχοής είναι αποκρουσμένο. Ο πηλός είναι κηλιδωτά ψημένος σε αποχρώσεις του καστανού και του γκριζού/μελανού και περιέχει λεπτά ασβεστολιθικά εγκλείσματα. Ο πυρήνας είναι γκριζός. Η επιφάνεια του αγγείου εσωτερικά είναι αδρή, εξωτερικά πρόχειρα λειασμένη, χωρίς σιλβωτότητα. Στο εσωτερικό του στομίου, στην επιφάνεια της λαβής και σποραδικά στην εξωτερική όψη της κοιλιάς, διακρίνονται υπολείμματα μιας λεπτής στρώσης – στο μεγαλύτερο μέρος απολεπισμένης – ερυθράς αλοιφής. Αν η αλοιφή κάλυπτε μεγάλο μέρος της επιφάνειας ή σχημάτιζε διακοσμητική ταινία, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από την κατάσταση διατήρησής της. Σωζ. ύψ. χωρίς τη λαβή: 0,156 μ. Σωζ. ύψ. ως την κορυφή της λαβής: 0,24 μ. Διάμ. στομίου: 0,098 μ. Μέγ. διάμ. κοιλιάς: 0,136 μ.

Συγκριτικά παραδείγματα στον τύπο και στην τεχνική διακόσμησης βλ. Caskey 1959, εικ. 41b: αριθ. αρχείου ευρημάτων L 1610. Ενδιάμεσα κυλινδρικά στελέχη σε λαβές κυπέλλων απαντούν επίσης στη μαγούλα Πευκάκια στο «μεσαίο οριζόντα Ραχμανίου» (βλ. Weisshaar 1989, σχέδ. 50: 9), αλλά αφθονούν και στη χαλκολιθική κεραμική από την Αλεπότρυπα (αδημοσίευτα δείγματα παρουσιάζονται στις προθήκες του νέου Νεολιθικού Μουσείου Διτρού Μάνης). Σχετικά με την αλοιφωτή διακόσμηση (crusted paint, pastose Bemalung) ως τυπική τεχνική διακόσμησης αγγείων στη χαλκολιθική περίοδο Ραχμανίου της Θεσσαλίας και του νοτιοελλαδικού πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, βλ. Weisshaar 1977, passim. Zachos 1987, 54-55. Coleman 1977, 10-11, Phelps 1975, 131, Hauptmann 1981, 117-119.

277. Κ. Ζάχος, Η Νεολιθική Εποχή στη Νάξο, στον τόμο: Κυκλαδικός πολιτισμός: Η Νάξος στην 3η π.Χ. χιλιετία, Αθήνα 1990, αριθ. κατ. 7.

IV.3

Χρονολόγηση

Το αγγείο 194 βρίσκει το ταίρι του στο κύπελλο L 1610 από τη Λέρνα. Πρόκειται και πάλι για ταφικό κτερίσμα, που είχε αποθεθεί στην ταφή της ανασκαφικής τομής JC²⁷⁸. Η βάση του δεν είναι βέβαια υπερυψωμένη, και το σώμα είναι μάλλον ωοειδές με κοφτό στόμιο. Διαθέτει όμως τα βασικά χαρακτηριστικά του τύπου, δηλαδή ταινιωτή κατακόρυφη λαβή, που υψώνεται αρκετά πάνω από το στόμιο και φέρει κερατοειδές επίθημα στην κορυφή και δύο λοξά κυλινδρικά στελέχη, τα οποία τη συνδέουν με το σώμα του αγγείου. Σώζει ακόμα τη μικρή φυλλόσχημη προχολή, που στο αγγείο της Άριας είναι αποκρουσμένη. Και τα δύο αγγεία είναι πλασμένα από την ίδια χονδροκόκκη, όχι εντελώς καθαρισμένη πηλόμαζα και φέρουν ίχνη ερυθράς αλοιφωτής διακόσμησης.

Το αγγείο L 1610 βρέθηκε μέσα σ' ένα λακκοειδή τάφο με μια σειρά μικρών λίθων στην περιφέρειά του, μέσα στον οποίο είχε ενταφιαστεί το σώμα ενός ενήλικα. Κοντά σ' αυτή την ταφή αποκαλύφθηκαν μέσα σε ταφικό λάκκο τα σκελετικά λείψανα ενός παιδιού. Και οι δύο ταφικοί λάκκοι είχαν ανοιχτεί μέσα στις νεολιθικές επιχώσεις της τομής JC. Ένας ακόμα ταφικός λάκκος στην τομή HTN (Grave HTN.1), που περιείχε τα οστά νεαρής γυναίκας, είχε σκαφτεί επίσης μέσα στην ανώτατη στρώση του νεολιθικού στρώματος²⁷⁹. Μέσα στον τελευταίο είχαν αποθεθεί ως κτερίσματα τρία αγγεία, δύο κοντά στην κεφαλή και ένα στα πόδια: Μια σχεδόν αμφικωνική βαθιά φιάλη με επίπεδη βάση από ερυθρό πηλό, με αδρά λειασμένη επιφάνεια και μια διάτρητη απόφυση στην κοιλιά (Inv. L 1394)²⁸⁰. Μια βαθιά φιάλη με ψηλά διαμορφωμένη καμπύλωση του τοιχώματος, στόμιο που ανοίγει προς τα έξω, επίπεδη βάση και οριζόντια τρυπημένη λαβή στην κοιλιά, από σκοτεινόχρωμο πηλό με στιλβωμένη επιφάνεια (Inv. L 1445)²⁸¹. Και μια βαθιά φιάλη με έντονη κάμψη του τοιχώματος, πάνω στην οποία σώζεται απόφυση τρυπημένη οριζόντια, η οποία στηρίζεται σε ψηλή δακτυλιόσχημη βάση που φέρει δύο διαμετρικά ζεύγη οπών ανάρτησης. Το αγγείο είναι πλασμένο από ακάθαυτο ερυθρωπό πηλό και στην εξωτερική επιφάνεια φέρει επάλειψη με λευκή παχύρρευστη αλοιφή, σε ορισμένα σημεία της οποίας σώζονται ίχνη ερυθράς βαφής (Inv. L 465)²⁸².

Στηριζόμενος στην ομοιότητα ως προς την πηλόμαζα και την τεχνική διακόσμησης των αγγείων του τάφου HTN.1 προς το αγγείο του τάφου της τομής JC και λαμβάνοντας υπόψη την κοινή στρωματογραφική θέση των τάφων σχεδόν στην επιφάνεια του νεολιθικού στρώματος, ο Caskey χρονολόγησε τις τρεις αναφερθείσες ταφές σε μια τελική φάση της NN περιόδου, της οποίας οι αντίστοιχες οικιστικές

278. Caskey 1959, σ. 205, εικ. 41: b.

279. Caskey 1958, σ. 136.

280. Caskey 1958, εικ. 37: a. Πρβλ. Lambert 1981, σχέδ. 194, 225.

281. Caskey 1958, εικ. 37: b.

282. Caskey 1958, εικ. 37: c. Caskey 1959, εικ. 41: d.

αποθέσεις πρέπει, κατά τον ανασκαφέα πάντα, να έχουν ισοπεδωθεί και διασκορπιστεί από την οικοδομική δραστηριότητα της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου²⁸³.

Η στενή τυπολογική και ποιοτική συγγένεια του αγγείου 194 της Άριας με το αγγείο L 1610 από τη Λέρνα αποτελεί μια γέφυρα, που συνδέει χρονολογικά τις ταφές της Λέρνας με τον τάφο VI του οικοπέδου Διαμαντάκου στην Άρια.

Οι τύποι και οι διακοσμητικές τεχνικές (στιλβωτή και αλοιφωτή διακόσμηση) των ταφικών αγγείων από την Άρια και τη Λέρνα αποτελούν χαρακτηριστικά της κεραμικής του λεγόμενου πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας ή Αίγινας-Αγοράς²⁸⁴, ο οποίος, σύμφωνα με τα πορίσματα πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών, ήταν διαδεδομένος σε ολόκληρη την Πελοπόννησο μέχρι και τα ανατολικά νησιά των Κυκλάδων²⁸⁵. Η χρονολογική ταξινόμηση αυτού του πολιτισμού του νοτιοδυτικού Αιγαίου σ' ένα χαλκολιθικό ορίζοντα, που διαδέχεται το νεολιθικό τρόπο παραγωγής και απεργάζεται τις εξελίξεις της εποχής του Χαλκού, στηρίζεται κατά κύριο λόγο σε στρωματογραφικές παρατηρήσεις που έγιναν σε ορισμένες ανασκαμμένες θέσεις της Πελοποννήσου, και ακόμα στην τυπολογική συσχέτιση της κεραμικής του παραγωγής με εκείνη του θεσσαλικού ορίζοντα Ραχμανίου²⁸⁶.

Στον ίδιο χρονολογικό και πολιτιστικό ορίζοντα ανήκουν με βεβαιότητα και τα λίγα όστρακα με αλοιφωτή διακόσμηση, που βρέθηκαν κοντά στον τάφο της τομής JC στη Λέρνα, και τα οποία ο ίδιος ο ανασκαφέας ορθώς συσχέτισε χρονολογικά με το περιεχόμενο των τάφων²⁸⁷. Παρόμοια φαίνεται ότι είναι η κατάσταση και στην Άρια, όπου περίπου μια δωδεκάδα όστρακα, των οποίων δεν είναι γνωστή η ακριβής θέση εύρεσης, ανήκουν σε τύπους αγγείων του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας (Πίν. 53: 195, 197-199, 54: 200-203). Εάν και στις δύο θέσεις, τη Λέρνα και την Άρια, οι χαλκολιθικές ταφές και τα λίγα εκτός στρωματογραφικής συνάφειας όστρακα της ίδιας περιόδου αποτελούν τα εναπομείναντα λείψανα μιας οικιστικής στρώσης, που κατασκάφηκε και απομακρύνθηκε ολοσχερώς, όπως υπέθεσε ο Caskey για τη Λέρνα, ή εάν είναι μάρτυρες μιας περιοδικής επίσκεψης και παραμονής στις θέσεις αυτές μιας ομάδας ανθρώπων που χρησιμοποίησαν την κεραμική αυτή, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε παρακάτω.

283. Caskey 1959, σ. 205.

284. Για τον ορισμό και τη χρονολόγηση αυτού του «πολιτισμού», τα οποία βασίστηκαν κατ' αρχήν σε κοινούς κεραμικούς τύπους και διακοσμητικούς ρυθμούς, βλ. C. Renfrew, *The Emergence of Civilization: The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.*, 1972. Weisshaar 1989. Coleman 1977. Zachos 1987.

285. Πρβλ. Κ. Ζάχος, ό.π. (βλ. υποσημ. 277). Ο ίδιος, *ΑΔ* 42 (1987), *Χρονικά*, σ. 694-700.

286. Ιδιαίτερα για το πρόβλημα του συγχρονισμού του ορίζοντα Αττικής-Κεφάλας με το θεσσαλικό πολιτισμό Ραχμανίου βλ. Weisshaar 1989, Hauptmann 1986, J. Coleman, *Greece and the Aegean*, στο R.W. Ehrlich, *Chronologies in Old World Archaeology*, 1992. Ο ίδιος, *The Late Neolithic in the Aegean: Questions of Terminology and Chronology*, στο *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συμποσίου για το προϊστορικό Αιγαίο*, Αθήνα 1987 (υπό εκτύπωση).

287. Caskey 1959, σ. 205. Για τη χρονολόγηση των τάφων της Λέρνας στη Χαλκολιθική περίοδο βλ. V. Milojević *Hauptergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958*, *JahrbRGZM* 6 (1959), σ. 20 με σημ. 55, σ. 33 με σημ. 78. Hauptmann 1981, σ. 138. H.J. Weisshaar, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12 (1982), σ. 324 με σημ. 44.

IV.4

Μορφές τάφων και ταφικά έθιμα των φορέων του χαλκολιθικού πολιτισμού της νότιας Ελλάδας (του λεγόμενου πολιτισμού Αττικής Κεφάλας)

Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες

Οι γνώσεις μας ως προς τους τύπους των τάφων και τα σχετικά έθιμα που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια του γνωστού ως πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας στη νότια Ελλάδα, είναι ακόμα πολύ περιορισμένες, όπως εξάλλου ισχύει και για ολόκληρη τη νεολιθική εποχή. Το μόνο οργανωμένο νεκροταφείο του πολιτισμού αυτού έχει αποκαλυφθεί στην Κεφάλα της Κέας, δίπλα στο σύγχρονό του οικισμό. Ο J. Coleman, που δημοσίευσε τους τάφους και το περιεχόμενό τους, εκτίμησε τη χρονική διάρκεια που καλύπτουν οι 65 ταφές, που περιέχονταν στους 40 ανασκαμμένους τάφους, σε περίπου 150 χρόνια, ένα μέγεθος που φαίνεται να συμφωνεί και με την εκτίμηση του αριθμού κατοίκων και της διάρκειας ζωής του οικισμού²⁸⁸.

Στο νεκροταφείο της Κεφάλας μαρτυρούνται οι ακόλουθοι τύποι τάφων, οι οποίοι δεν επαναλαμβάνονται σε κανένα ταφικό εύρημα της ίδιας εποχής στην ηπειρωτική Ελλάδα:

1. Λιθόκτιστοι τάφοι: Αποτελούν το συχνότερο τύπο (35 παραδείγματα). Οι ορθογώνιοι, κυκλικοί ή ωοειδείς στην κάτοψη τάφοι έχουν τοιχώματα κατασκευασμένα από μικρούς πλακωτούς λίθους. Το μήκος τους είναι κατά μέσο όρο 0,90 μ. και το ύψος τους ποικίλλει από 0,15 ως 0,85 μ. Κατά κανόνα φέρουν κάλυψη από σειρά μακρόστενων λίθινων πλακών. Σε μερικές περιπτώσεις η στέγαση του τάφου συμπληρώνεται με μια μονολιθική πλάκα, που έχει τοποθετηθεί πάνω από τις αρχικές καλυπτήριες πλάκες ως είδος «πλατφόρμας»²⁸⁹.

2. Κιβωτιόσχημοι τάφοι: Καταγράφηκαν δύο δείγματα αυτού του τύπου στην Κεφάλα, ένας τετράπλευρος και ένας τρίπλευρος τάφος. Και οι δύο περιείχαν ταφές νεαρών ατόμων.

3. Ταφικές κάλπες: Τρία αγγεία, που περιείχαν το καθένα λείψανα ενός παιδικού σκελετού, είχαν τοποθετηθεί σε απλούς λάκκους.

Όλες οι ταφές στην Κεφάλα εκτιμήθηκε ότι αποτελούσαν πρωτογενείς ταφές (και όχι δευτερογενείς ανακομιδές σκελετών), δεν διαπιστώθηκε όμως κανονικότητα ως προς τη θέση και τον προσανατολισμό του σώματος²⁹⁰.

Στην ηπειρωτική περιοχή διάδοσης του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, από την Εύβοια μέχρι τη Μάνη, έχουν αποκαλυφθεί – συνήθως μεμονωμένες και σπανιότερα κατά ομάδες – ταφές (ενταφιασμοί ή ανακομιδές), υπαίθριες ή μέσα σε σπήλαια:

288. Coleman 1977, σ. 44 κ.ε.

289. Ενδιαφέρουσες απόψεις σχετικά με τη λειτουργικότητα της «πλατφόρμας» βλ. στο Coleman 1977, σ. 45.

290. Coleman 1977, σ. 48.

Στην περιοχή της αθηναϊκής Αγοράς, κοντά στο Μητρώον, ερευνήθηκε ένα ταφικό όρυγμα, ανοιγμένο σε βάθος 3 μ. μέσα στο φυσικό βράχο, μέσα στην επίχωση του οποίου βρέθηκαν αρκετά όστρακα, που εκτιμήθηκαν ως μεσοελλαδικά²⁹¹. Σ' ένα μικρό θάλαμο, σκαμμένο στο πλευρό του ορύγματος, αποκαλύφθηκε ένας ανδρικός σκελετός, στηριγμένος στο δεξιό πλευρό και σε συνεσταλμένη στάση, κοντά στην κεφαλή και στα πόδια του οποίου είχαν αποθεθεί από μία φιάλη²⁹². Οι ρηχές φιάλες από κοκκινομέλανο ακάθαρτο πηλό σώζουν από μία (η δεύτερη συμπληρωμένη) διάτρητη όρθια απόφυση του τύπου «tab lug», και η μία (αριθ. 384) διαθέτει ψηλή δακτυλιόσχημη βάση. Σε μια προκαταρκτική έκθεση ο T.L. Shear απέδωσε τον τάφο στη NN περίοδο, ενώ η S. Immerwahr, στην περιεκτική δημοσίευση των προϊστορικών ευρημάτων από την Αγορά, λόγω της μορφής του τάφου και της «μεσοελλαδικής» κεραμικής που βρέθηκε στην επίχωση του ορύγματος, τον χρονολόγησε στην αρχή της μεσοελλαδικής περιόδου. Πρώτος ο C. Renfrew αναγνώρισε την τυπολογική συγγένεια των αγγείων από τον τάφο του Μητρώου προς τους τύπους κεραμικής από τους τάφους της Κεφάλας, και ενέταξε τον τάφο στον κύκλο της Αττικής-Κεφάλας. Η προέλευση του τύπου του τάφου παραμένει ωστόσο προβληματική, μολονότι από ορισμένους μελετητές ο τάφος συσχετίστηκε με το διπλό τάφο της Κορίνθου και τους ανοιγμένους στο βράχο τάφους της Μάνικας²⁹³. Η χρονική απόσταση που χωρίζει τον τάφο του Μητρώου από τους προταθέντες ως συγκριτικά παραδείγματα τάφους της Πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου, καθιστά οποιαδήποτε σύνδεσή τους αδύνατη, όπως παρατήρησε και η S. Immerwahr στη νεότερη διορθωτική της αναφορά στον τάφο αυτό. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι ο συσχετισμός του τάφου του Μητρώου μ' εκείνον από την περιοχή της αρχαίας Ήλιδος, που παρουσιάζουμε παρακάτω, και μάλιστα μετά τη δημοσίευση του νεκροταφείου της Κεφάλας, θα δείξει ότι η ανεξήγητη «μοναδικότητα» του τύπου του τάφου προκύπτει μόνο από την ανεπάρκεια της σχετικής έρευνας.

Από τα φρέατα, που ερευνήθηκαν στην περιοχή της Κλεψύδρας, στη βορειοδυτική κλιτύ της Ακροπόλεως, προέρχεται μεταξύ άλλων ένας σημαντικός αριθμός θραυσμάτων από ανθρώπινα οστά και κρανία²⁹⁴. Τα οστά βρέθηκαν ανάμεικτα με κεραμική της Χαλκολιθικής περιόδου και της εποχής του Χαλκού, και οι συνθήκες εύρεσής τους δεν τεκμηριώνουν ικανοποιητικά την ερμηνεία τους ως ταφικών καταλοίπων, κατά την άποψη της S. Immerwahr, που τα θεωρεί προϊόντα δευτερογενούς απόθεσης/απόρριψης σκελετών, που είχαν ενδεχομένως αρχικά ταφεί στα σπήλαια της βόρειας κλιτύς της Ακροπόλεως²⁹⁵.

Το 1902 στην περιοχή του Ασκληπιείου, στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως, ο Α. Σκιάς ανέσκαψε ένα ρηχό ταφικό λάκκο που περιείχε πολλαπλές ταφές²⁹⁶. Στον πυθμένα εκτείνονταν δύο σκελετοί σκεπασμένοι με χώμα ανάμεικτο με στάχτες. Πάνω τους είχαν αποθεθεί τέσσερις νεκροί, ο ένας με βεβαιότητα σε συνεσταλμένη πλευρική στάση. Και αυτοί είχαν καλυφθεί με χώμα, που περιείχε στάχτες και απανθρακωμένα οργανικά υλικά. Το σύνολο είχε καλυφθεί τελικά με παχιά στρώση πηλού και

291. Immerwahr 1982, με σχετική βιβλιογραφία.

292. Immerwahr 1971, σ. 92-93, εικ. 27-28 και 71, 78: αριθ. 384 και 385. Immerwahr 1982, εικ. 9: P 6072. Το αγγείο διαθέτει ίσως μόνο μία λαβή. Το ίδιο σχήμα αγγείου και λαβής/απόφυσης επαναλαμβάνεται, χωρίς δακτυλιόσχημη βάση, στο αγγείο με αριθ. 3127 και στην ίδια κατηγορία από τον προϊστορικό οικισμό Σφακοβούνι Αρκαδίας (Μουσείο Τρίπολης, αδημ.). Εξάλλου, το αγγείο αριθ. 385 από τον τάφο του Μητρώου, με τις ίδιες αποφύσεις και στην ίδια κατηγορία κεραμικής, απαντά και στην Αλεπότρυπα: Δύο δείγματα (αδημ.) είναι εκτεθειμένα στο νέο Μουσείο Διρού.

293. O.T.P.K. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilization*, Sima 49 (1977), σ. 61, 116 με σημ. 9. C. Renfrew, *ό.π.*, (υποσημ. 284), σ. 70, 110-111, 195.

294. Immerwahr 1971. Immerwahr 1982, σ. 61 με σημ. 42.

295. Immerwahr 1982, σ. 62.

296. Α. Σκιάς, Τύμβος προϊστορικός υπό την Ακρόπολην, *ΑΕ* 1902, σ. 123-130 με εικ. 1-3.

σχημάτιζε έξαγμα, ύψους 0,60 μ., μήκους 2,50 μ. και πλάτους περίπου 1,0 μ. Μέσα στο χώμα που κάλυπτε τους σκελετούς βρέθηκαν οκτώ βέλη από οψιανό με μίσχο και λίγα όστρακα χειροποίητων αγγείων. Από την περιγραφή των δεκαεπτά οστράκων αναγνωρίζονται οι ακόλουθες κατηγορίες κεραμικής της Χαλκολιθικής περιόδου: Καστανή στιλβωτή, μελανή χονδροειδής, ερυθρά στιλβωτή και ερυθρά με στιλβωτή διακόσμηση²⁹⁷. Σε μια από τις στενές πλευρές του λάκκου είχε αποθεθεί ένα μόνωτο αγγείο με χαμηλό λαιμό από ακάθατο πηλό. Το ταφικό σύνολο αποδόθηκε δικαίως από τον S. Diamant στη Χαλκολιθική περίοδο²⁹⁸, μια χρονολόγηση εξάλλου που υποστηρίζεται από τη μαρτυρούμενη στα φρέατα της Αγοράς και στον τάφο του Μητρώου παρουσία στην περιοχή αυτή φορέων του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας (ή κατ' άλλους Αίγινας-Αγοράς).

Στο σπήλαιο του Πανός, στο Μαραθώνα, εκτός από τα λείψανα ιστορικών περιόδων, ερευνήθηκαν μερικώς και επιχώσεις της νεολιθικής εποχής²⁹⁹. Η προκαταρκτική έκθεση του ανασκαφέα Ι. Παπαδημητρίου παρέχει ελάχιστες διαφωτιστικές πληροφορίες για τα στρωματογραφικά δεδομένα. Από τα εικονιζόμενα, ωστόσο, στην έκθεση αγγεία αναγνωρίζεται η χρήση του χώρου στη ΝΝ και τη Χαλκολιθική περίοδο. Ένα χονδροειδές άβαφο αγγείο με λαιμό και διπλά διάτρητες αποφύσεις³⁰⁰, πάνω στο οποίο ως πώμα είχε προσαρμοστεί το κάτω μέρος σπασμένου αγγείου, διακοσμημένου με εγχάρακτους και διάστικτους κύκλους, αναφέρεται ότι βρέθηκε επιφανειακά στη δεξιά πλευρά του θαλάμου μετά την είσοδο και περιείχε εκατοντάδες μικρών ψήφων από «κυανή υαλόμαζα» και άλλους ημιπολύτιμους λίθους, δύο λίθινες αξίνες και αρκετά τρυπημένα κοχύλια³⁰¹. Θεωρώ πολύ πιθανό ότι πρόκειται για ψήφους από αζουρίτη (χαλκοφόρο πέτρωμα)³⁰² και ότι το αγγείο αποτελεί κτέρισμα ταφής, αφού ανθρώπινοι σκελετοί αποκαλύφθηκαν επίσης αριστερά της εισόδου. Η παρουσία εξάλλου επεξεργασμένου χαλκού στο σπήλαιο μαρτυρείται από ένα χάλκινο πέλεκυ³⁰³, που ο ίδιος μεν ο Παπαδημητρίου χρονολόγησε στην Πρωτοελλαδική ΙΙΙ φάση, ο τύπος του ωστόσο εντάσσεται χωρίς δυσκολία στο τυπολογικό φάσμα χάλκινων ελλαδικών εργαλείων της Χαλκολιθικής περιόδου³⁰⁴. Στην τελευταία αυτή περίοδο ανήκει επίσης ένα αγγείο από την ίδια συστάδα ευρημάτων, που φέρει διακόσμηση αλοιφωτή (crusted painted)³⁰⁵. Συνδυάζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεν θα ήταν ατεκμηρίωτη η χρονολόγηση των σκελετικών λειψάνων και των γειτονικών τους αγγείων-κτερισμάτων, που βρέθηκαν κοντά στην είσοδο του σπηλαίου, στη Χαλκολιθική περίοδο.

Στις προϊστορικές επιχώσεις, που ανασκάφηκαν στο σπήλαιο του Κίτσου στην Αττική και χρονολογούνται στη ΝΝ και τη Χαλκολιθική περίοδο, αποκαλύφθηκαν λείψανα δεκαοκτώ ταφών³⁰⁶. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για διασκορπισμένα οστά ή ομάδες οστών, που προφανώς ανήκουν σε

297. Η ακριβής περιγραφή έχει ως εξής: «..Τέσσερα φέρουσι ερυθράν βαφήν, τα μεν ολόβαφα, τα δε φέροντα κοσμήματα γραμμικά», ό.π., σ. 128.

298. Diamant 1974, σ. 305.

299. Ι. Παπαδημητρίου, Μαραθών. Το σπήλαιο του Πανός, Έργον 1958, σ. 15-22.

300. Ό.π., εικ. 19.

301. Ό.π., εικ. 19.

302. Την υπόδειξη για την πιθανή σύσταση και χρονολόγηση των ψήφων οφείλω στον Δρα Κ. Ζάχο. Προσπάθεια εντοπισμού των ευρημάτων στο Μουσείο της Βραυρώνας δεν τελεσφόρησε.

303. Ι. Παπαδημητρίου, ό.π., εικ. 15.

304. Πρβλ. Κ. Zachos, Late Neolithic Origins of Cycladic Metallurgy, Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συμποσίου για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987 (υπό εκτύπωση).

305. Ι. Παπαδημητρίου, ό.π., εικ. 17. Βλ. επίσης, Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 126.

306. Lambert 1981, σ. 555 κ.ε.

δευτερογενείς ή σε διαμελισμένες (από ενέργεια ανθρώπων ή ζώων) ταφές, η κατάσταση διατήρησης των οποίων δεν επέτρεψε να διακριθούν τύποι τάφων και έθιμα ταφής. Η αναμόχλευση και ανάμειξη των στρωμάτων της ΝΝ και της Χαλκολιθικής περιόδου, που παρατηρήθηκε σε πολλά σημεία της ανασκαφής, εμποδίζει την απόδοση των λειψάνων στο ένα ή στο άλλο στρώμα. Βέβαιο είναι όμως ότι και εδώ, όπως στην Αλεπότρυπα, στο Φράγγθι και στο σπήλαιο του Πανός, οι θάλαμοι του σπηλαιού δεν χρησιμοποιήθηκαν μόνο για ανάγκες στέγασης, αλλά και για ταφικούς σκοπούς. Η υπόθεση για ενδεχόμενη χρήση του χώρου προς εκτέλεση ταφικών τελετουργιών δεν υποστηρίζεται, κατά την άποψη των ανασκαφών, από κανένα εύρημα ή παρατήρηση³⁰⁷.

Στο αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο της αρχαίας Ακραιφίας, στη Βοιωτία, ανάμεσα στις εκατοντάδες τάφων που ανασκάφηκαν στην περιφέρεια της τώρα αποξηραμένης λίμνης Κωπαΐδας, συμπεριλαμβάνονται δύο (αδημοσίευτοι μέχρι στιγμής) τάφοι που περιείχαν ως κτερίσματα αγγεία με σιλβωτή διακόσμηση³⁰⁸. Κατά πληροφορίες ειδικών, το ένα αγγείο έχει το ίδιο σχήμα και διακόσμηση με το δικό μας ταφικό αγγείο 193 από την Άρια. Πρόκειται για ταφή που εντάσσεται στο ίδιο σχήμα συσχετισμών με μερικές μεμονωμένες ταφές που βρίσκονται κοντά σε πηγή νερού (βλ. τάφους αρχαίας Ήλιδος και Λέρνας), είδους απαραίτητου όχι μόνο για ανεφοδιασμό των διερχομένων αλλά και για την επιβίωση των κοπαδιών τους. Η δημοσίευση των πλούσιων νεολιθικών ευρημάτων από το παρακείμενο στις παρυφές της Κωπαΐδας σπήλαιο του Σαρακηνού, μεταξύ των οποίων αναφέρεται και μια ταφή σε πίθο, θα έδινε ίσως περισσότερα στοιχεία για μια πιθανή εγκατάσταση χαλκολιθικών ομάδων στην περιοχή³⁰⁹.

Κοντά το χωριό Κοιλωσι Καρύστου στην Εύβοια αποκαλύφθηκε μικρό σπήλαιο, που η είσοδός του είχε κλείσει ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Μέσα σ' αυτό βρέθηκαν λείψανα ανθρώπινου σκελετού και λίγα όστρακα από χρηστικά άβαφα αγγεία με πηλόμαζα και μορφολογικά στοιχεία, τυπικά του κύκλου Αττικής-Κεφάλας³¹⁰.

Στη Λέρνα ανασκάφηκαν τρεις χαλκολιθικοί τάφοι, τους οποίους περιγράψαμε αναλυτικά στην αρχή του κεφαλαίου: ένας ταφικός λάκκος (HTN.1) με το σκελετό νεαρής γυναίκας και τρία αγγεία, ένας ταφικός λάκκος στην τομή JC με παιδικό ακτέριστο σκελετό, και ένας ταφικός λάκκος στην ίδια τομή, οριζόμενος από σειρά μικρών λίθων, με το σκελετό ενός ενηλίκου και ένα αγγείο.

Στην περιοχή της Πρόσυμνας ο C. Blegen έκανε δοκιμαστικές τομές σε αρκετά σημεία σε δύο επίπεδα του βουνού που υψώνεται πίσω από το Ηραίο, με πρόθεση να ερευνήσει τους μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς τάφους, που έχουν διανοιχτεί στις πλαγιές του υψώματος³¹¹. Κατά την έρευνα αυτή ήρθαν απρόβλεπτα σε φως κατάλοιπα νεολιθικής δραστηριότητας, ορισμένα από τα οποία ενδιαφέρουν το θέμα που ερευνούμε στο Κεφάλαιο αυτό. Σημειώνεται ότι οι στρωματογραφικές παρατηρήσεις, περιγραφές και ερμηνείες, οι οποίες συνοδεύουν τη δημοσίευση των ευρημάτων από τον Blegen, έχουν κατά καιρούς αποτελέσει αντικείμενο αντικρουόμενων απόψεων και χρονολογήσεων από διάφορους μελετητές, γεγονός που οφείλεται βέβαια στη σπανιότητα του είδους της αρχαιολογικής μαρτυρίας αλλά και,

307. Lambert 1981, σ. 566.

308. Αγγ. Ανδρειωμένου, Το κεραμικόν εργαστήριο της Ακραιφίας: Τα ανασκαφικά δεδομένα και τα αγγεία της κατηγορίας των βοιωτικών κυλίκων μετά πτηνών, Αθήνα 1980, σ. 7, όπου αναφέρεται η εύρεση δύο τάφων με νεολιθικά αγγεία. Την πληροφορία ότι πρόκειται περί αγγείων με ερυθρά σιλβωτή διακόσμηση οφείλω σε συναδέλφους γνώστες της χαλκολιθικής κεραμικής, ενώ η ανασκαφείας δεν δέχθηκε να μου παράσχει οποιαδήποτε πληροφορία.

309. ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 263-264.

310. Α. Σάμψων, Προϊστορικές θέσεις και Οικισμοί στην Εύβοια, Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών, ΚΓ', 1980, σ. 128. Σάμψων 1981, σ. 92 και 145.

311. C. Blegen, Prosymna, 1937.

κυρίως, στον επιλεκτικό τρόπο παρουσίασης της κεραμικής από τον ανασκαφέα, η οποία παρατίθεται ομαδοποιημένη κατά «κατηγορίες κεραμικής», και μάλιστα σε εξάρτηση από θεσσαλικές ταξινομήσεις, και όχι κατά ανασκαφικό σύνολο³¹².

Επειδή θεωρούμε ότι ο προσεκτικός έλεγχος των στρωματογραφικών περιγραφών σε συνδυασμό με τις πληροφορίες (όσες εν πάση περιπτώσει μπορεί να αντληθούν με βεβαιότητα από τη δημοσίευση του 1937 και από προσωπική εξέταση της κεραμικής που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο) σχετικά με το περιεχόμενο κάθε ανασκαφικού συνόλου είναι απαραίτητος πριν από τη συναγωγή οποιωνδήποτε συμπερασμάτων, θα επιχειρήσουμε και εδώ μια συνοπτική παρουσίαση και επανεξέταση των δεδομένων:

Θέση 1: Σε κοιλότητα του εδάφους πάνω από τη βορειοανατολική γωνία της ακρόπολης αποκαλύφθηκε σύνολο προϊστορικών οστράκων σε στρώμα αναμοχλευμένο από τη μεταγενέστερη διέλευση πήλινου ρωμαϊκού αγωγού. Η κεραμική είναι χονδροειδής με ερυθρά-καστανή ή μελανή στιλβωμένη επιφάνεια, ενίοτε φέρει εγχάρακτη διακόσμηση κατά μήκος του χείλους, και είναι όμοια με αυτή που βρέθηκε στην «πυρά» της ράχης Δυτικό Γερογάλαρο³¹³.

Θέση 2: Στη ράχη Ανατολικό Γερογάλαρο, στο χωράφι πάνω από το μυκηναϊκό θαλαμοειδή τάφο LI, μέσα σε ρηχή μικρή κοιλότητα διαμέτρου 1,00 μ., γεμισμένη με γκριζωπό λιπαρό χώμα, βρέθηκαν όστρακα από «coarse, thick, badly baked pots with a burnished red or brown surface»³¹⁴, όμοια μ' εκείνα από τη θέση 1.

Θέση 3: Σε απόσταση μερικών δεκάδων μέτρων από τη θέση 2, στο επίπεδο πάνω από τους μυκηναϊκούς τάφους X και XI και δυτικά των τάφων XIV-XV, εντοπίστηκαν πέντε κοιλότητες: α) Η μία, δυτικά του τάφου XIV, είχε κυκλικό σχήμα με διάμετρο περίπου 4,00 μ. και βάθος 0,80 μ., και ήταν γεμάτη με στάχτες, απανθρακωμένα υλικά, πέτρες, λιπαρό στην υφή μαύρο χώμα, μερικά οστά ζώων και όστρακα από χονδρότοιχα αγγεία, μονόχρωμα στιλβωτά ή με εγχάρακτες ταινίες κάτω από το χείλος, καθώς και λίγα πολύχρωμα γραπτά του ρυθμού Γωνιάς³¹⁵. β) Οι λοιπές τέσσερις κοιλότητες είχαν ακανόνιστο σχήμα με μέση διάμετρο 0,80-1,25 μ. και βάθος έως 0,50 μ. Ένας από τους λάκκους έσωζε στο χείλος του μία στεφάνη από πέτρες. Όλοι οι λάκκοι περιείχαν μαύρο λιπαρό χώμα, πέτρες και την ίδια ποικιλία κεραμικής όπως η πρώτη κοιλότητα. Ο Blegen ερμηνεύει και τις πέντε κοιλότητες ως ανοιχτές εστίες ή «πυρές» καύσης νεκρών, ή ως θέσεις τέλεσης καύσεων λατρευτικού χαρακτήρα³¹⁶.

Θέση 4: Ανοίγοντας ένα όρυγμα πάνω από την πεσμένη οροφή του μυκηναϊκού τάφου X, σε απόσταση λίγων μέτρων από τους λάκκους της θέσης 3, αποκαλύφθηκε μια ασυνήθιστη διαδοχή στρωμάτων: Την πάνω στρώση, πάχους 0,60 μ., αποτελούσαν μάζες κροκαλοπαγούς πετρώματος, που κατά τον Blegen προέρχονταν από την υποχώρηση – σε μεταγενέστερους χρόνους – της οροφής μικρής σπηλαιώδους κοιλότητας. Η δεύτερη στρώση, πάχους 0,60 μ., από αμμώδες κοκκινωπό χώμα, περιείχε τρία κρανία και τμήματα ανθρώπινων οστών σε κατάσταση αποσύνθεσης, καθώς και λίγα όστρακα μονόχρωμης επιχρισμένης («coated») κεραμικής. Τα σκελετικά λείψανα ο Blegen ερμηνεύει ως δευτερογε-

312. Η τελευταία αναλυτική συζήτηση των προϊστορικών ευρημάτων από την Πρόσυμνα γίνεται από τον Κ. Γαλλή, ο οποίος όμως αρκείται στη διαπίστωση ύπαρξης νεολιθικών καύσεων εκεί, χωρίς να επιμένει στη διαλεύκανση της ενδεχόμενης χρονολογικής διαφοράς των διαφόρων καύσεων και ταφών, θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ. Βλ. Κ. Γαλλής, Καύσεις Νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία, Αθήνα 1982, σ. 18-19, με όλη την προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία.

313. C. Blegen, Prosymna, 1937, σ. 23.

314. Ό.π., σ. 23-24.

315. Ό.π., σ. 24.

316. Ό.π., σ. 25.

νείς ενταφιασμούς («secondary interments»)³¹⁷. Παρακάτω ακολουθούσε στρώση μελανού χρώματος, πάχους 0,30 μ., που περιείχε απανθρακωμένα οργανικά υλικά, και τελευταία ήταν μια στρώση πάχους 0,20 μ., από γκριζό χρώμα με στάχτες. Στο σκληρό φυσικό δάπεδο της μικρής χαμηλής σπηλαιώδους κοιλότητας, που είχε διάμετρο περίπου 4,00 μ., μετά την αφαίρεση των αρχαιολογικών επιχώσεων διακρίθηκαν έξι μικροί λάκκοι, μέσης διαμέτρου 0,70-0,90 μ. και βάθους περίπου 0,40 μ. Όλοι οι λάκκοι βρέθηκαν γεμάτοι με γκριζωπό χρώμα και μικρές πέτρες, ο II περιείχε επιπλέον πέντε λίθινες σφαιρικές χάνδρες, στον IV σώζονταν σε κατάσταση αποσύνθεσης ένα κρανίο και οστά παιδιού με εμφανή ίχνη καύσης. Στον V σώζονταν σε παρόμοια κατάσταση κρανίο και καμένα οστά ενός ενήλικου με πέτρες σωριασμένες πάνω τους και δίπλα μία λεπίδα οφριανού, μία λίθινη χάνδρα και δύο όστρακα «of fine red monochrome ware»³¹⁸. Στο λάκκο VI σώζόταν μόνο ένα τμήμα ανθρώπινου οστού.

Ο Blegen θεωρεί ότι στους λάκκους αποτέθηκαν τα λείψανα σκελετών που είχαν προηγουμένως καεί. Οι περισσότεροι απ' αυτούς υπέστησαν με την πάροδο του χρόνου πλήρη αποσύνθεση.

Θέση 5: Στην απέναντι ράχη Δυτικό Γερογάλαρο, σε απόσταση περίπου 150-180 μ. από τη συστάδα των «πυρών» της προηγούμενης θέσης, εντοπίστηκε και ερευνήθηκε ρηχή τετραπλευρη κοιλότητα, ανοιγμένη στο στέρεο, διαστάσεων 2,60x2,80 μ., με ακανόνιστο πυθμένα, διαμορφωμένο με κλίση σε βάθος 0,10-0,55 μ. Σε όλη της την έκταση ήταν γεμάτη με λιπαρό στην υφή χρώμα, πέτρες, όστρακα, απολείψματα οφριανού, και μία αιχμή βέλους, θραύσματα οστών ζώων, και ήταν εμφανή παντού τα ίχνη φωτιάς. Ο Blegen ερμηνεύει και εδώ την κοιλότητα ως «πυρά» και αναφέρει³¹⁹ ότι η περιεχόμενη σ' αυτήν κεραμική περιλαμβάνει χονδρότοιχα αποθηκευτικά καστανέρυθρα αγγεία με πλαστική διακόσμηση, μονόχρωμες φιάλες με εγχάρακτες ταινίες, λίγα όστρακα με θαμπή γραπτή διακόσμηση «dark-on-light» και φιάλες από ερυθρό πηλό με στιλβωτά γραμμικά κοσμήματα.

Κατά την παρουσίαση της προϊστορικής κεραμικής από την Πρόσυμνα ο Blegen έχει στη διάθεσή του για συγκριτική χρονολόγηση ελάχιστα – και μάλιστα ανεπαρκή από άποψη στρωματογραφικής καθαρότητας και διάρκειας – σύνολα από την Πελοπόννησο (λ.χ. τα Αγιωργίτικα), γι' αυτό και προχωρεί σε ταξινόμησή της με βάση τη χρονολογική και ειδολογική κατάταξη της νεολιθικής θεσσαλικής κεραμικής του Χρ. Τσουντά, προς την οποία, ωστόσο, οι αντιστοιχίες είναι περιορισμένες. Είναι, επομένως, απαραίτητο, με στόχο την επανεξέταση των προβλημάτων χρονολόγησης των ανασκαφικών συνόλων από το Ανατολικό και το Δυτικό Γερογάλαρο, να επιχειρήσουμε την «αποκρυπτογράφηση» και μετονομασία των κατηγοριών κεραμικής του Blegen με όρους που έχουν πλέον καθιερωθεί στη βιβλιογραφία της προϊστορικής κεραμικής της νότιας Ελλάδας, και οι οποίοι προέκυψαν από νεότερες ανασκαφικές έρευνες (λ.χ. στη Λέρνα, στο Φράγχθι) και συστηματικές μελέτες (λ.χ. του Weinberg, του Phelps, του Lavezzi, της Vitelli).

Έτσι, από τις κατηγορίες κεραμικής που ο Blegen κατατάσσει στο υποθετικό «earlier style», η κατηγορία «A.I (c)»³²⁰ αντιστοιχεί με τη μονόχρωμη ερυθρά ολόβαφη («wholly glazed») παραλλαγή των MN Urfirnis, η παραγωγή των οποίων αυξήθηκε προς το τέλος της MN σε βάρος των γραπτών Urfirnis και, όπως διαπιστώνεται στο Φράγχθι³²¹ αλλά και στη Δυτική Αγορά («Forum West»), διατηρήθηκε μέχρι και τις πρώτες φάσεις της NN σε ορισμένους τόπους. Η κατηγορία «A.I (b)» αντιστοιχεί στα μελανά/γκριζά στιλβωτά των πρώιμων φάσεων της NN (φάση Βόθρου και φάση Δυτικής Αγοράς), και ως

317. Ό.π., σ. 25-26.

318. Ό.π., σ. 27.

319. Ό.π., σ. 374-375.

320. Ό.π., σ. 368.

321. Πρβλ. Πίνακες I, III, IV, σ. 41, 45-46, αντίστοιχα.

«A.I (c)» εννοείται η ομάδα των «γκριζών κορινθιακών» των φάσεων Δυτικής Αγοράς («Forum West») και λόφου του ναού του Απόλλωνος («Temple Hill») της Κορινθίας. Η κατηγορία «A.III (c)» περιλαμβάνει τα τυπικά χαρακτηριστικά των γραπτών νεολιθικών Urfirnis (patterned Urfirnis) της MN, η «A.III (b)» αποτελεί ιδιότυπη – και ασυνήθιστη πράγματι – παραλλαγή των μελανών/γκριζών στίλβωτών με λευκά γραμμικά μοτίβα της πρώιμης NN, ενώ η κατηγορία «A.III (c)» αντιστοιχεί στην κεραμική με θαμπή γραπτή διακόσμηση (dark-on-light) της NN.

Σ' ένα πιο προχωρημένο, κατά την εκτίμησή του, ρυθμό («later style») ο Blegen κατατάσσει την κατηγορία «B.I (a)», που δεν είναι άλλη παρά τα μονόχρωμα ολόβαφα με σκοτεινό γάνωμα νεολιθικά Urfirnis, που φέρουν κοφτή στίλβωση (scribble burnished), τεχνική η οποία φαίνεται ότι χρησιμοποιείται προς το τέλος της παραγωγής των Urfirnis, δηλαδή στην αρχή της NN³²². Τα χαρακτηριστικά της κατηγορίας «B.I (b)» αποδίδουν την τυπική χονδρότοιχη μονόχρωμη κεραμική με ερυθρό στίλβωμένο επίχρισμα και κηλιδωτή επιφάνεια του χαλκολιθικού πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας της κεντρικής και νότιας Ελλάδας. Η κεραμική αυτή, που συλλέχθηκε στις θέσεις 1, 2, 3 και 5, είναι διακοσμημένη με πλαστικές ταινίες, αποφύσεις, εγχάρακτες ταινίες κάτω από το χείλος («B.II»)³²³, ή με ομάδες στίλβωτών γραμμών με εναλλασσόμενη κατεύθυνση (κατηγορία IV)³²⁴. Τέλος, ως «B.III (b)»³²⁵ εννοείται η πολύχρωμη γραπτή κεραμική του τέλους της NN περιόδου (ρυθμός Γωνιάς).

Η επανεξέταση του περιεχομένου των διαφόρων «λάκκων» και αποθέσεων στην Πρόσυμμα μας οδηγεί στα ακόλουθα συμπεράσματα:

i. Η χρήση (περιοδικού μάλλον χαρακτήρα) του ευρύτερου χώρου φαίνεται ότι αρχίζει στα τέλη της MN³²⁶. Σε μια εποχή που αντιπροσωπεύεται από ποικιλίες κεραμικής των φάσεων Βόθρου Ελάτειας και Δυτικής Αγοράς (βλ. προηγούμενα κεφάλαια, όπου συζητήθηκε η χρονολογική τους κατάταξη στην πρώιμη NN), η μικρή σπηλαιώδης κοιλότητα στη θέση 4 χρησιμοποιείται για απόθεση σκελετών που είχαν υποστεί προηγουμένως καύση. Φαίνεται πιθανότερο ότι και τα τρία κρανία από την ανώτατη στρώση αποτελούν ταφές της NN.

ii. Η εύρεση σε πολλά σημεία (στις θέσεις 1, 2, 3 και 5) λειψάνων της Χαλκολιθικής περιόδου υποδηλώνει συστηματικότερη χρήση του χώρου κατά την εποχή αυτή³²⁷. Η περιοδική/εποχιακή μάλλον παραμονή ομάδας νομάδων ή κτηνοτρόφων ανιχνεύεται στις θέσεις 3α και 5, που προφανώς αποτελούν δάπεδα καλυβών και παρουσιάζουν όμοια εικόνα με το δάπεδο χαλκολιθικής καλύβας στον Άγιο Δημήτριο Λεπρέου Τριφυλίας³²⁸. Οι χρήστες του χώρου είχαν, όπως είναι φυσικό, ενίοτε απώλειες στην ομάδα, προκαλούμενες από ασθένεια ή ατύχημα, και τα ταφικά τους έθιμα επέβαλλαν την καύση των

322. Phelps 1975, σ. 182-183.

323. C. Blegen, Prosymna, 1937, σ. 372 και 375.

324. Ό.π., σ. 375.

325. Ό.π., σ. 373.

326. Τουλάχιστον εκατό όστρακα νεολιθικών Urfirnis, τόσο της γραπτής όσο και της μονόχρωμης ποικιλίας, συμπεριλαμβάνονται στα ευρήματα από τη σουηδική ανασκαφή του 1953 στον πρωτοελλαδικό οικισμό στην πλαγιά του λόφου Μαστός, 1 χλμ. προς Β. του Ηραίου Πρόσυμνας, και περίπου 1 χλμ. Δ. του χωριού Μπερμπάτι (τώρα Πρόσυμνας). Την κεραμική αυτή είχε την καλοσύνη να δείξει στη γράφουσα ο ανασκαφέας καθηγητής Åke Åkestrom το 1978 στην αποθήκη του Μουσείου Ναυπλίου.

327. Σχετικώς άφθονα, αν και όχι από κλειστά σίνολα, όστρακα και λίθινα εργαλεία της Χαλκολιθικής περιόδου συλλέχθηκαν σε πρόσφατη επιφανειακή έρευνα στο οροπέδιο του Μπερμπατίου, 2-3 χλμ. Β. του Ηραίου. Βλ. B. Wells, C. Rannels and Eb. Zangger, The Berbati-Limnes Archaeological Survey: The 1988 Season, OpAth XVIII: 15 (1990), 207-238. Πρβλ. και Phelps 1975, σ. 33-35. Zachos 1987, σ. 112-114.

328. Zachos 1987, σ. 42 και 47-48.

πωμάτων και την απόθεση των λειψάνων της καύσης (που με τον καιρό αποσυντέθηκαν εντελώς) σε λάκκους (θέση 3β) με ή χωρίς συνοδευτικά κτερίσματα.

iii. Η συνύπαρξη στη θέση 3 τυπικής χαλκολιθικής κεραμικής (πλην της κατηγορίας με σιλβωτή διακόσμηση) με λίγα πολύχρωμα γραπτά της ύστατης NN φάσης φανερώνει ενδεχομένως ότι οι κατηγορίες αυτές χρονολογικά αλληλοεπικαλύπτονται μερικώς, άρα και οι δημιουργοί των κεραμικών αυτών τύπων συνυπάρχουν ή –το πιθανότερο– ταυτίζονται. Η εύρεση των χαλκολιθικών pattern burnished στη θέση 5, όπου αντίθετα απουσιάζουν τα πολύχρωμα γραπτά, μάλλον πρέπει να ερμηνευθεί ως ένδειξη, ότι η εξέλιξη της τεχνικής της σιλβωτής διακόσμησης συντελέστηκε σε μια πιο προχωρημένη φάση της μακράς Χαλκολιθικής περιόδου.

Τα λείψανα ταφών που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές μέσα και γύρω στο σπήλαιο Φράγγι ταξινομήθηκαν από τον T. Jacobsen σε δύο βασικές κατηγορίες³²⁹: Τις «κανονικές» ταφές, που διασώζουν ένα σχεδόν πλήρη σκελετό, και τις «διασπορές οστών» («bone scatters»). Και οι δύο κατηγορίες απαντούν τόσο μέσα όσο και έξω από το σπήλαιο, στην «παραλία». Οι επτά ταφές που αποδίδονται στη Χαλκολιθική περίοδο αποκαλύφθηκαν στο χώρο του οικισμού της παραλίας και ερμηνεύονται ως δευτερογενείς ταφές. Για δύο απ' αυτές (Fr. 19 και Fr. 69) υπάρχουν στοιχεία ότι είχαν εναποτεθεί μέσα σε ταφικούς λάκκους, ενώ στις υπόλοιπες περιπτώσεις δεν αναγνωρίστηκε με σαφήνεια ο τύπος τάφου ή ο τρόπος απόθεσης των οστών³³⁰. Κτερίσματα βρέθηκαν μόνο στις ταφές Fr. 19 (πήλινο σφονδύλι) και Fr. 63 (ένα αγγείο).

Κατά τις ανασκαφές στην περιοχή του Θεάτρου της αρχαίας Ήλιδος, το 1961, αποκαλύφθηκε όρυγμα στο φυσικό χώμα βάθους 4.00 μ., στον πυθμένα του οποίου είχε κατασκευαστεί τάφος «θηκοειδής επενδεδυμένος τας τέσσαρας πλευράς δια μεγάλων ορθίων πλακών και κεκαλυμμένος δια σωρού εξ ετέρων μεγάλων λίθων»³³¹. Μέσα στον τάφο που, όπως φαίνεται στις δημοσιευμένες φωτογραφίες, έφερε πάνω από το σωρό λίθων κάλυψη με μεγάλη μονολιθική ακατέργαστη πλάκα, υπήρχαν δύο χειροποίητα άβαφα αγγεία με πεπιεσμένο, σχεδόν αμφικωνικό σώμα, στενό χοανοειδή λαμό και δύο διαμετρικά τοποθετημένες στον ώμο κατακόρυφες σωληνωτές λαβές (υποδοχές για σχοινί). Ο πηλός είναι καστανέρυθρος, λειασμένος εξωτερικά και έχει υποστεί ελαφρά κηλίδωση κατά την όπτηση.

Το απροσδόκητο αυτό για την περιοχή όπου βρέθηκε ταφικό σύνολο έγινε αντικείμενο ειδικής έρευνας και δημοσίευσης³³², στην οποία επιχειρήθηκε να αποδοθεί τούτο σε κυκλαδική παρουσία, οιοδήποτε χαρακτήρα, στην περιοχή, και να χρονολογηθεί μάλιστα σε μια εποχή πληθυσμιακής κινητικότητας από τα Βαλκάνια προς Ν. και από το Αιγαίο προς Δ., δηλαδή στην Πρώιμη Πρωτοελλαδική II φάση. Η αναζήτηση προτύπων για τη μορφή του τάφου, που είναι συνδυασμός ορύγματος και κιβωτιόσχημου, και που – όπως είδαμε παραπάνω – επαναλαμβάνεται ως προς το πρώτο του στοιχείο στον τάφο του Μητρώου, ασφαλώς στρέφει την έρευνα στους κυκλαδικούς κτιστούς ή κιβωτιόσχημους τάφους. Το πλησιέστερο τυπολογικά παράδειγμα βρίσκεται στον τάφο 32 του νεκροταφείου της Κεφάλας³³³, που όχι μόνο είχε κάλυψη με σωρούς λίθων και τρεις μεγάλες πλάκες, αλλά περιείχε και ταφικό αγγείο με διαλυμένα οστά ενός νηπίου. Στο εσωτερικό του τάφου της Ήλιδος αναφέρεται η παρουσία στάχτης και καμένης ύλης, που γέμιζε και τα αγγεία³³⁴. Είναι φανερό λοιπόν, πως ό,τι απέμεινε

329. Jacobsen and Cullen 1981, σ. 84.

330. Jacobsen and Cullen 1981, σ. 85, πίν. 1.

331. ΑΔ 17 (1961/62), Χρονικά, σ. 124 με Πίν. 144.

332. M. Koumouzelis, La tombe préhistorique d'Élis, AAA XIV (1981), σ. 265-272.

333. Coleman 1977, εικ. 64: e, f και σ. 85-86.

334. M. Koumouzelis, ό.π., σ. 270.

μετά την καύση του σκελετού (ή σκελετών; ενδεχομένως νηπίων) τοποθετήθηκε στο ένα ή και στα δύο αγγεία, που σφραγίστηκαν έπειτα με την πλάκα και το όρυγμα επιχώθηκε.

Η ένταξη του τάφου της Ήλιδος στο χαλκολιθικό ορίζοντα της Αττικής-Κεφάλας ενισχύεται εξάλλου από τα ίδια τα αγγεία: Όχι μόνο η πληόμαζα, το κηλιδωτό ψήσιμο και η επεξεργασία της επιφάνειας ταιριάζουν απόλυτα στη χονδροειδή άβαφη χρηστική κεραμική του πολιτιστικού αυτού ορίζοντα, αλλά και τα σχήματα των αγγείων επαναλαμβάνονται με ακρίβεια – ως προς το αμφικωνικό σώμα, το χωνοειδή στενό λαιμό και τις κατακόρυφες σωληνωτές λαβές – στο αγγείο μεταφοράς νερού από την Αλεπότρυπα, που βρέθηκε στην «Κόγχη του Αμφορέα»³³⁵. Στο ίδιο σπήλαιο έχουν βρεθεί δεκάδες σωληνωτές λαβές κλειστών αγγείων, μερικές από τις οποίες καταλήγουν σε τοξωτές ή αγκυλωτές αποφύσεις όπως οι αντίστοιχες στο αγγείο της Ήλιδος.

Στο σπήλαιο Αλεπότρυπα Διρού Μάνης, όπου διενεργούνται συστηματικές ανασκαφές από τη δεκαετία του '70, έχουν ερευνηθεί αρχαιολογικές αποθέσεις μεγάλου πάχους και μεγάλης έκτασης στους μακρούς διαδρόμους και τους πλευρικούς θαλάμους, που διαμορφώνονται σε αρκετό μήκος από την είσοδο του σπηλαίου. Οι αποθέσεις αυτές πρέπει να δημιουργήθηκαν κατά τη ΝΝ και, κυρίως, κατά τη Χαλκολιθική περίοδο³³⁶. Στη διάρκεια της τελευταίας φαίνεται ότι εντατικοποιείται η χρήση του χώρου, όπως συμπεραίνουμε από το αντιπροσωπευτικό δείγμα κινητών ευρημάτων, που πολύ παραστατικά έχουν εκτεθεί στο νέο Νεολιθικό Μουσείο Αλεπότρυπας. Η επιλογή του χώρου του σπηλαίου για εγκατοίκηση ανθρώπινων ομάδων υπαγορεύθηκε ασφαλώς από την άφθονη και διαρκή παρουσία πηγαίου πόσιμου νερού, μέσα σε περιβάλλον γενικώς άνυδρο και μόλις λίγα μέτρα πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Εξάλλου, η χρήση των θαλάμων ως κατοικίας και χώρου βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως αυτές συμπεραίνονται από τα εκτεθειμένα ευρήματα, φαίνεται ότι δεν εμπόδιζαν τους νεολιθικούς κατοίκους να χρησιμοποιούν κάποιους χώρους για ενταφιασμούς και άσκηση λατρευτικών τελετουργιών. Στην επιφάνεια των επιχώσεων, ή αμέσως κάτω απ' αυτή, βρέθηκαν σε διάφορα σημεία κρανία και διαμελισμένοι σκελετοί. Για τη χρονολόγησή τους και για τα ευρήματα που τους συνόδευαν δεν έχουμε ακόμα δημοσιευμένες πληροφορίες. Μια αδιατάρακτη ταφή νεαρής γυναίκας στην τυπική συνεσταλμένη στάση, η φωτογραφία της ανασκαφής και ο σκελετός της οποίας παρουσιάζονται στη μουσειακή έκθεση, βρέθηκε σε βάθος 1,65 μ. στην αίθουσα Β και πρέπει να συνδέεται με τη ΝΝ φάση χρήσης του σπηλαίου³³⁷. Στην ίδια περίοδο ανήκουν ασφαλώς και τα λείψανα ταφής δύο παιδιών, των οποίων οι σκελετοί υπέστησαν ατελή καύση, και τα οποία εκτίθενται σε ιδιαίτερη προθήκη (στον πίν. 71 του Μουσείου) μαζί με τα κτερίσματά τους: Άβαφα και γραπτά ΝΝ αγγεία, μικρές λίθινες χάντρες και περιάπτο από όστρεο.

Από τις προκαταρκτικές δημοσιευμένες εκθέσεις διαχωρίζουμε ένα εύρημα, που με αρκετή βεβαιότητα πρέπει να χρονολογείται στη Χαλκολιθική περίοδο, που μας απασχολεί εδώ ιδιαίτερα: Στην αίθουσα Δ, στα σημεία 9 και 10, αποκαλύφθηκε σε μια κοίλη εσοχή του βράχου ένα εκτεταμένο οστεοφυλάκιο

335. Το αγγείο εκτίθεται στο Μουσείο Διρού (βλ. Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 19). Βλ. και Phelps 1975, σχέδ. 55: 4.

336. Γ. Παπαθανασόπουλος, Σπήλαια Διρού: Αι ανασκαφές του 1970-71, AAA IV (1971), σ. 12-26, 149-154, 288-304. Ν. Lambert, Grotte d'Alepotrypa, BCH 96 (1972), σ. 845-871. Η ίδια, Fouilles Franco-Helléniques à la grotte d'Alepotrypa, AAA V (1972), σ. 199-202. Hauptmann 1971. Γ. Παπαθανασόπουλος, Το σπήλαιο Αλεπότρυπα στο Διρό Μάνης, στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 80-84.

337. Γ. Παπαθανασόπουλος, Σπήλαια Διρού: Αι ανασκαφές του 1970-71, AAA IV (1971), σ. 21, εικ. 15-17. Βλ. επίσης, Γ. Παπαθανασόπουλος, Ταφικά έθιμα του Διρού, στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 175-177.

(«οστεοφυλάκιο II»)³³⁸, ακριβώς κάτω από την επιφανειακή επίχωση, σε βάθος 0,45 μ., το οποίο περιλάμβανε δεκαπέντε ανθρώπινα κρανία, προσεκτικά συγκεντρωμένα το ένα δίπλα στ' άλλο. Μερικά απ' αυτά είχαν υποστηριχτεί με μικρά λιθάκια, ένα μάλιστα ήταν τοποθετημένο πάνω στο κοίλωμα του πυθμένα σπασμένου αγγείου³³⁹. Ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς τα έθιμα ανακομιδής παρέχει η παρατήρηση ότι απ' όλα τα κρανία λείπει η κάτω σιαγόνα. Διάσπαρτα ανάμεσα στα κρανία βρέθηκαν ανθρώπινα οστά, στάχτες, οστά ζώων και μεγάλα τμήματα αγγείων από χονδροειδή πηλόμαζα, που φέρουν συχνά διακόσμηση με πλαστικές ταινίες, απλές ή με έντυπα σχέδια³⁴⁰. Από την περιγραφή και την ενδεικτική απεικόνιση μερικών από τα αγγεία, που δίνονται στις προκαταρκτικές δημοσιευμένες εκθέσεις ανασκαφής, γίνεται φανερό ότι η κεραμική που συνδέεται με τα σκελετικά λείψανα στο «οστεοφυλάκιο II» ανήκει τυπολογικά στο χαλκολιθικό ορίζοντα Αττικής-Κεφάλας. Η χρονολόγηση αυτή ενισχύεται από την αναφερόμενη εύρεση στο ίδιο ανασκαφικό σύνολο μικρών οξειδωμένων θραυσμάτων χαλκού³⁴¹. Μια παραπέρα ένδειξη ότι στο σπήλαιο δεν γίνονταν μόνο δευτερογενείς ταφές (ανακομιδές) αλλά και πρωτογενείς ενταφιασμοί κατά τη Χαλκολιθική περίοδο, αποτελούν τα ασημένια ευρήματα, που περισυλλέχθηκαν από τους πρώτους εξερευνητές του σπηλαίου και παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά από τον H. Hauptmann: Τέσσερα βραχιόλια από χονδρή βέργα κυκλικής διατομής, ένα περιάπτο του τύπου «Ringidol» και ένα περιδέραιο από ασημένιες δακτυλιόσχημες ψήφους³⁴².

Σε πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες, που διεξάγονται από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας στην Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωρίου-Γερακίου στη Λακωνία, αποκαλύφθηκε, εκτός των επιχώσεων της ΝΝ περιόδου, ταφή ενός βρέφους μέσα σε αγγείο, όμοιο κατά το σχήμα και τη διακόσμηση με το ταφικό αγγείο 193 της Άριας³⁴³. Το αγγείο αυτό ήταν με τη σειρά του τοποθετημένο μέσα σ' ένα μεγαλύτερο, που είχε σφραγισθεί με πλακαρή πέτρα. Αναφέρονται επίσης ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα, διάσπαρτα στις επιχώσεις.

Το οικονομικό-κοινωνικό υπόβαθρο: Μια πολυδιάστατη προσέγγιση

Οι τύποι τάφων και τα ταφικά έθιμα της νεολιθικής Ελλάδας έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης αρκετών ειδικών περί την αιγαιακή και βαλκανική προϊστορία. Σε μια συνοπτική παρουσίαση των γνωστών (μέχρι το 1973) νεολιθικών ταφών από τον ελλαδικό χώρο, που είναι αριθμητικά ελάχιστες σε σύγκριση με τους γνωστούς οικισμούς, ο Γ. Χουρμουζιάδης³⁴⁴ διέκρινε δύο βασικές κατηγορίες ταφών, τα οργανωμένα νεκροταφεία και τις μεμονωμένες ταφές, περιέγραψε τους τύπους τάφων (λακκοειδείς, λιθοπερίβλητους, ταφικά αγγεία), επεσήμανε την έλλειψη κανόνων στη στάση, τον προσανατολισμό και την κτέριση του νεκρού και, αδυνατώντας λόγω της ανεπάρκειας δεδομένων να διακρίνει «διατάξεις» (patterns) ταφικής συμπεριφοράς μέσα σε ορισμένα χρονολογικά ή γεωγραφικά όρια, κατέληξε στην άποψη, ότι οι περί

338. Γ. Παπαθανασόπουλος, AAA IV (1971), σ. 297-299, εικ. 3-5. N. Lambert, Grotte d'Alepotrypa, BCH 96 (1972), εικ. 5-19. Γ. Παπαθανασόπουλος, Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 175.

339. N. Lambert, ό.π., εικ. 17.

340. Ό.π., εικ. 20.

341. Ό.π., σ. 860.

342. Hauptmann 1971, εικ. 53. Βλ. επίσης Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 41-43.

343. Μ. Κουμουξέλη, Η κεραμική από την «Α' Κουβελείκη Σπηλιά» Αλεποχωρίου Λακωνίας, AAA XXII (1989), 107-117, εικ. 17-18. Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα, αριθ. κατ. 312-313.

344. Γ. Χουρμουζιάδης, Ταφικά έθιμα, στο Νεολιθική Ελλάς, Αθήνα 1973, σ. 201-212. Βλ. επίσης Jacobsen and Cullen 1981, σ. 79-101.

τους νεκρούς αντιλήψεις και πρακτικές των νεολιθικών γεωργοκτηνοτρόφων δεν πρέπει να έπαιζαν μεγάλο ρόλο στη διαμόρφωση της στάσης τους, ιδεολογίας και τελετουργικού απέναντι στο θάνατο, και ότι πάντως η στάση αυτή δεν πρέπει να υπάκουε σε κάποια δεδομένη ή κατευθυνόμενη κοινωνική αντίληψη.

Η τυχαία αποκάλυψη και συστηματική διερεύνηση από τον Κ. Γαλλή δύο οργανωμένων νεκροταφείων της ΝΝ στη Θεσσαλία, τα οποία περιελάμβαναν πολυάριθμες ταφές σε τεφροδόχα αγγεία και εκτείνονταν κοντά στους αντίστοιχους οικισμούς (στις θέσεις Σουφλί Μαγούλα και Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου), πολλαπλασίασαν μέσα σε μια δεκαετία τα δεδομένα και έδωσαν τη δυνατότητα στον ανασκαφέα να ασχοληθεί διεξοδικά με τις περί θανάτου δοξασίες και πρακτικές του νεολιθικού ανθρώπου, και ειδικότερα με την εξέλιξη στον ελλαδικό χώρο του εθίμου της καύσης των νεκρών³⁴⁵. Η χρονολόγηση των δύο αυτών νεκροταφείων στη ΝΝ, και μάλιστα στις αρχικές της φάσεις³⁴⁶, έρχεται να μειώσει τη διαφορά των ποσοτικών μεγεθών ανάμεσα στους εντοπισμένους οικισμούς της ΝΝ και τα νεκροταφεία τους και να ενισχύσει την άποψη του R. Treuil³⁴⁷, ότι η μη αποκάλυψη οργανωμένων νεκροταφείων στους ΝΝ οικισμούς οφείλεται στη λανθασμένη μέθοδο αναζήτησής τους, η οποία θα έπρεπε να περιλαμβάνει μελέτη της γεωμορφολογίας και γεωλογικής στρωματογραφίας σε μεγάλη ακτίνα γύρω από τον οικισμό, καθώς και χρήση μεθόδων γεωφυσικής επισκόπησης.

Αν η εξήγηση αυτή προσφέρει μια θεωρητικά ικανοποιητική απάντηση στο πρόβλημα των ταφών στη ΝΝ περίοδο, κατά την οποία διαπιστώνεται σε όλο τον ελλαδικό χώρο δημογραφική αύξηση και πολλαπλασιασμός των – μικρών ή μεγαλύτερων – μόνιμων οικισμών, δεν φαίνεται ωστόσο να ισχύει και για τη μακρά Χαλκολιθική περίοδο. Μια περίοδο δηλαδή, κατά την οποία εμφανίζονται, τουλάχιστον στην κεντρική και νότια Ελλάδα, ριζικές αλλαγές στο παραγωγικό υπόβαθρο των νεολιθικών κοινοτήτων με εμφανείς συνέπειες σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, και της οποίας ο χαρακτηρισμός ως «Νεότερης Νεολιθικής ΙΙ»³⁴⁸ ή «Τελικής Νεολιθικής» ή «Χαλκολιθικής» εξαρτάται από τη διαφορετική εκτίμηση της αλλαγής που κυφορείται σ' αυτήν την περίοδο, όχι μόνο στον ελλαδικό, αλλά στο νοτιοβαλκανικό και αιγαιακό χώρο γενικά³⁴⁹.

Για την περίοδο αυτή, τουλάχιστον μέσα στα γεωγραφικά όρια διάδοσης του λεγόμενου πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, που μας απασχολεί εδώ ειδικότερα, πρέπει να αναζητηθεί ένα διαφορετικό μοντέλο συσχετισμού και ερμηνείας των δεδομένων και να μελετηθούν οι αντιστοιχίες που υπάρχουν ανάμεσα στο σύστημα πληθυσμιακής κατανομής με τα παρεπόμενά του φαινόμενα (θέσεις και τύποι οικισμών, τάφων κτλ.) και στο οικονομικό υπόβαθρο και τις πρακτικές παραγωγής των χαλκολιθικών ομάδων. Η μέθοδος αυτή κατανόησης των περί θανάτου πρακτικών του προϊστορικού ανθρώπου δια της αναγωγής τους στο οικονομικό-κοινωνικό σύστημα που τις γεννά, διαμορφώθηκε μόνο αφού η προϊστορική έρευνα απέρριψε την αντιμετώπιση των τάφων ως στατικών φαινομένων, χρήσιμων μόνο για τη χρονολόγηση

345. Κ. Γαλλής, Καύσεις νεκρών από τη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία. Αθήνα 1982. Εκεί συγκεντρωμένη και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης, ο ίδιος, Ταφικά έθιμα στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 171-174, αριθ. κατ. 308-309.

346. Πρβλ. παραπάνω, σ. 62, υποσημ. 114.

347. R. Treuil, Où sont donc les tombes néolithiques?, στον τόμο: Thanatos: Les coutumes funéraires en Égée à l'âge du bronze, Actes du colloque de Liège (21-23 Avril 1986), εκδ. Robert Laffineur, Liège 1987, σ. 11-13.

348. Αναλυτική παρουσίαση του σκεπτικού που οδήγησε τους διάφορους ερευνητές στην επιλογή του ενός ή του άλλου όρου, βλ. στο Zachos 1987, σ. 3-5.

349. Είναι ενδιαφέρουσα η επιχειρούμενη από τον Ι. Ασλάνη σύνδεση των φαινομένων της φάσης Διμηνίου με εξελίξεις στη νότια Βαλκανική, μέσα στα πλαίσια των οποίων ο χαλκολιθικός χαρακτήρας διαφαίνεται στη Θεσσαλία ήδη από τη φάση αυτή. Βλ. Ι. Ασλάνης, Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά την χαλκολιθική περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου, Μελετήματα (έκδ. Κ.Ε.Ρ.Α.), 10 (1990), σ. 19-64. Πρβλ. Κεφάλαιο IV.1, σ. 130, υποσημ. 274.

«σειρών» ευρημάτων, και συνειδητοποίησε ότι η δομή και ποικιλία των ταφικών εθίμων καθορίζονται από την οργάνωση και το χαρακτήρα της ομάδας που τα ασκεί³⁵⁰.

Η στροφή της αιγαιακής προϊστορικής έρευνας προς τους παραπάνω στόχους είναι σχετικά πρόσφατη και καθορίστηκε από τη ραγδαία αύξηση των αρχαιολογικών μαρτυριών, που με τη σειρά της οφείλεται στις συστηματικές επιφανειακές έρευνες σε πολλές «εκτός κέντρου» περιοχές, αλλά και στην αυξημένη ανασκαφική δραστηριότητα σε σπήλαια κατά την τελευταία δεκαπενταετία³⁵¹. Ακριβώς σ' αυτά, στα σπήλαια, φαίνεται να μεταφέρεται ένα σημαντικό μέρος των παραγωγικών δραστηριοτήτων των χαλκολιθικών ανθρώπων και εκεί να διασώζονται τα περισσότερα κινητά τους κατάλοιπα. Όσο για τις εκτός σπηλαίων δραστηριότητες – για την οργάνωση των οικισμών ή «εγκαταστάσεων» τους, για τη βιοτεχνική ή καλλιτεχνική τους παραγωγή, για τις δοξασίες και λατρευτικές πρακτικές –, οι πληροφορίες μας προέρχονται κυρίως από επιφανειακές έρευνες και λιγότερο από ανασκαφές. Τούτο συμβαίνει επειδή στη Χαλκολιθική περίοδο φαίνεται να διαλύεται σιγά-σιγά το δοκιμασμένο στη ΝΝ σύστημα, που περιλαμβάνει πολλούς μόνιμους ισότιμους και συναλλασσόμενους οικισμούς σε πεδινές κυρίως περιοχές με μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία³⁵², και να αναπτύσσεται μια διασπορά των παραγωγικών δυνάμεων και διαδικασιών προς τις παρυφές των πεδιάδων και τα χαμηλά οροπέδια, όπου τις ανιχνεύουμε αρχαιολογικά ως δάπεδα καλυβών από φθαρά υλικά (λ.χ. στον Άγιο Δημήτριο Λεπρούς Τριφυλίας, στην Πρόσυμα) ή ως συγκεντρώσεις κεραμικής και εργαλείων³⁵³, ή ως μεμονωμένες ταφές. Σε καμία όμως περίπτωση «θέσης» της Τελικής Νεολιθικής, από τις πολλές που εντοπίστηκαν κατά τις επιφανειακές έρευνες, δεν φαίνεται να συνυπάρχουν τα στοιχεία εκείνα (ισόπυκνη συγκέντρωση ευρημάτων σε μεγάλη έκταση, λείψανα κατασκευών κτλ.), που θα δικαιολογούσαν το χαρακτηρισμό κάποιων θέσεων ως οικισμών, και μάλιστα ως μόνιμων («permanent settlements»). Γι' αυτό και οι ερευνητές της Ερμιονίδος εκφράζονται με επιφύλαξη για το χαρακτήρα των σχετικών ευρημάτων:

«It was in the Late and Final Neolithic (LN-FN: 4500-3000 b.c.) that permanent settlements were established elsewhere than at Franchthi Cave. This modest expansion (from 4 sites in LN to as many as 13 in FN, of which 7 are certain) may have belonged largely to the latter half of the 4th millennium, but our pottery chronology for this period is not firm. The increase in number of settlements and their dispersal across the landscape continued through the Early Bronze Age [...]. Many of the earlier sites (Final Neolithic-Early Helladic[EH] I) with their characteristic domestic debris of sherds, flints, and millstones are small settlements, perhaps hamlets or even farmsteads. Some scatters of flints and small concentrations of sherds found far from the main settlements are presumed to represent special-purpose sites» [Runnels and van Andel 1987, σ. 311-312].

Παρόμοια «ατυπικότητα» χαρακτηρίζει και τις συγκεντρώσεις χαλκολιθικών τέχνεργων στο οροπέδιο του Μπερμπατίου, βόρεια της αργολικής λεκάνης:

«A more economical explanation for the Final Neolithic findspots is that they are the remains of

350. L.R. Binford, *Mortuary Practices: Their Study and Their Potential*, στον τόμο: *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices* (εκδ. J.A. Brown), *Society for American Archaeology Memoirs* 25 (1971), σ. 6-29.

351. J.M. Wickens, *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece, from Prehistoric through Late Roman Times*, αδημ. Ph.D. Dissertation, Indiana University, 1986, C.A. Ann Arbor: University Microfilms.

352. P.L. Halstead, *Strategies for Survival: An Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, Northern Greece*, αδημ. Ph.D. Dissertation, Cambridge 1984. Diamant 1974.

353. Πρβλ. T.H. van Andel, C. Runnels and K.O. Pope, *Five Thousand Years of Land Use and Abuse in the Southern Argolid, Greece*, *Hesperia* 55 (1986), 103-128. Βλ. επίσης τα προκαταρκτικά συμπεράσματα επιφανειακής έρευνας στο χαμηλό οροπέδιο/κοιλιάδα στις βόρειες παρυφές της αργολικής λεκάνης, B. Wells, C. Runnels and E. Zangger, *The Berbati-Limnes Archaeological Survey. The 1988 Season*, *OpAth XVIII*: 15 (1990), σ. 207-238.

special-purpose activity locations, most plausibly to be explained as sites connected with pastoralism» [Wells, Runnels and Zangger, ό.π., σ. 222].

Εξάλλου και στην Εύβοια, παρά τον εντοπισμό δεκάδων θέσεων με επιφανειακά ευρήματα της Χαλκολιθικής, είναι ζήτημα εάν μπορεί να γίνει με βεβαιότητα λόγος για κάποιο μόνιμο οικισμό χωρίς την ανασκαφική επαλήθευση³⁵⁴.

Οι μόνοι γνωστοί μέχρι σήμερα οργανωμένοι υπαίθριοι χαλκολιθικοί οικισμοί, πάντα στα όρια διάδοσης του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, είναι ο οικισμός στην Κεφαλα Κέας και, εκτός Κυκλάδων, ο οικισμός στη θέση Κιάφα-Θίτι³⁵⁵ Αττικής και ο οικισμός στο Σφακοβούνι Αρκαδίας³⁵⁶.

Η βαθμιαία μεταβολή του οικονομικού υπόβαθρου και των παραγωγικών διαδικασιών, που οδήγησε από την ισόρροπη συνύπαρξη γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής κατά τη ΝΝ σε μια οικονομία, που φαίνεται να στηρίζεται λιγότερο στη γεωργία και περισσότερο στην κτηνοτροφία, προκάλεσε την ανάπτυξη μηχανισμών, όπως είναι η μεταβατική κτηνοτροφία (transhumant pastoralism), η εκμετάλλευση βοσκοτόπων σε ημιορεινές εκτάσεις, η εντατικοποίηση της χρήσης των σπηλαίων. Τα φαινόμενα αυτά άρχισαν πρόσφατα να απασχολούν την αρχαιολογική έρευνα³⁵⁷, η οποία έχει προχωρήσει με επιφύλαξη στη διατύπωση διαφόρων ερμηνευτικών θεωριών³⁵⁸. Οι σοβαρότερες απ' αυτές επικαλούνται την αλλαγή του οικοσυστήματος στη νότια Ελλάδα.

Το οικοσύστημα, που καθορίζει τις πρακτικές επιβίωσης και ανάπτυξης μέσα στα πλαίσιά του των ανθρώπινων κοινωνιών, καθορίζεται με τη σειρά του από πλέγμα αλληλοεξαρτώμενων παραγόντων, όπως είναι η γεωλογική σύσταση των εδαφών, η γεωμορφολογία, το κλίμα. Η κύρια αιτία μεταβολής των μεγεθών στις συνιστώσες ενός οικοσυστήματος είναι η διάβρωση των πετρωμάτων, που μεταμορφώνει σταδιακά τις ορεινές και πεδινές περιοχές μεταφέροντας από τις πρώτες προς τις δεύτερες στρώσεις από πέτρες, χαλίκια, αργιλλώδεις ή ασβεστούχους πηλούς. Η ερμηνευτική πρόταση του Vita-Finzi³⁵⁹, σύμφωνα με την οποία στη μεσογειακή λεκάνη η πρώτη αναγνωρίσιμη αλλουβιακή απόθεση από ερυθρά γη συνέβη κατά το Ύστερο Πλειστόκαινο («Older Fill») και η δεύτερη, με γκριζούς και καστανούς πηλούς («Younger Fill»), εξελίχθηκε μετά τη ρωμαϊκή περίοδο μέχρι τον ύστερο μεσαίωνα, έγινε αποδεκτή από ορισμένους μελετητές της αιγαιακής αρχαιογεωλογίας, όπως λ.χ. από τον Bintliff³⁶⁰, από

354. Σάμψων 1981.

355. Στο ύψωμα που φέρει το τοπωνύμιο Κιάφα-Θίτι, κοντά στη Βάρη Αττικής, ανασκάφηκε μεταξύ 1982-1987 από την Καναδική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών σε συνεργασία με το πανεπιστήμιο του Marburg τμήμα μνημειώδους οχύρωσης των ύστερων μεσοελλαδικών και πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων. Σε διάφορα σημεία αποκαλύφθηκαν επιχώσεις της ΠΕ II, καθώς και τμήμα (σε μήκος 11 μ.) οχυρωματικού τείχους που έχει σαφή στρωματογραφική σχέση με ένα στρώμα της τελικής φάσης του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας. Μέσα σ' αυτό αποκαλύφθηκαν αποθηκευτικοί πίθιοι in situ, ένας αποθηκευτικός λάκκος με απανθρακωμένους σπόρους, διαλυμένα λίθινα θεμέλια και άφθονη χρηστική κεραμική. Προκαταρκτική παρουσίαση των χαλκολιθικών ευρημάτων από τη θέση αυτή βλ. A. Dousougli, *The Attica-Kephala Culture. A New Approach to an Aegean Culture*, Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συμποσίου για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987 (υπό εκτύπωση). Πρβλ. D. Hagel and H. Lauter, *Kiapha-Thiti. Ergebnisse der Ausgrabung III, 2. Marburger Winkelmann-Programm 1989*, Marburg 1990.

356. Σύντομη παρουσίαση της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής από τον οχυρωμένο οικισμό (με φάσεις της Χαλκολιθικής και της ΠΕ) στο Σφακοβούνι Αρκαδίας έκανε ο ανασκαφέας Θ. Σπυρόπουλος στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987.

357. Πρβλ. Diamant 1974, σ. 357-367. Zachos 1987, σ. 112-145. J.M. Wickens, ό.π. (υποσημ. 351), σ. 119-139.

358. Πρβλ. K. Ζάχος, Σπηλαιοκατοίκηση στην Πελοπόννησο κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, Ανακοίνωση στο Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, Αθήνα, 26-29 Νοεμβρίου 1992, με τίτλο: Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον.

359. Cf. Vita-Finzi, *The Mediterranean Valleys: Geological Changes in Historical Times*, Cambridge 1969.

360. Bintliff 1977.

άλλους όμως θεωρήθηκε απλουστευτική και μη ανταποκρινόμενη στις έντονες τοπικές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται σε κάθε αρχαιογεωλογική έρευνα μικρής κλίμακας³⁶¹.

Μια αιτία, που θα μπορούσε να είναι υπεύθυνη για την παρατηρούμενη κατά περιόδους ένταση της διάβρωσης και του σχηματισμού αλλουβιακών αποθέσεων, θα ήταν η δραστική αλλαγή του κλίματος, την οποία επικαλούνται οι Vita-Finzi και Bintliff ως αφετηρία του παλαιότερου και του νεότερου αλλουβιακού στρώματος, ή ακόμα και η μεγάλη άνοδος της στάθμης της θάλασσας με την επακόλουθη κάλυψη πρώην εκμεταλλεύσιμων εκτάσεων. Νεότερες εξειδικευμένες έρευνες κατέδειξαν ότι κατά το Ολόκαινο δεν διαπιστώνονται δραματικές αλλαγές στο κλίμα ή στη θαλάσσια στάθμη, πάντως όχι του μεγέθους εκείνου, που θα προκαλούσε τέτοιας έκτασης διάβρωση³⁶². Μετά τον υποβιβασμό του ρόλου των κλιματικών αιτιών, έγινε φανερό ότι η προϊστορική έρευνα πρέπει να ανιχνεύσει τις ανθρωπογενείς αιτίες του φαινομένου, στις οποίες περιλαμβάνονται η αποψίλωση όλο και μεγαλύτερων εκτάσεων για καλλιέργεια, η υλοτομία, η εντατική βόσκηση, οι σκόπιμες ή τυχαίες πυρκαϊές κ.ά.³⁶³.

Προς τη διερεύνηση των παραγόντων αυτών κινήθηκαν οι στόχοι των αρχαιογεωλογικών ερευνών, που διεξήγαγε στην Ερμιονίδα το Stanford University και στην πεδιάδα του Άργους ο E. Zangger. Η μέθοδος που εφαρμόστηκε στην πρώτη περιοχή ήταν η συστηματική περισυλλογή επιφανειακών ευρημάτων και καταγραφή γεωλογικών παρατηρήσεων³⁶⁴, ενώ στην πεδιάδα του Άργους έγιναν δειγματοληπτικές πυρηνοληψίες σε μεγάλο βάθος³⁶⁵. Και στις δύο περιοχές διαπιστώθηκαν όχι μόνο δύο αλλά πολλαπλά αλλουβιακά επεισόδια, που έλαβαν χώρα κατά το Ύστερο Ολόκαινο. Και στις δύο περιοχές φαίνεται ότι κατά τη ΝΝ και τη Χαλκολιθική επικρατεί σταθερότητα εδαφών, που αρχίζει να διαταράσσεται στη μεν αργολική λεκάνη προς το τέλος της Χαλκολιθικής και την Πρωτοελλαδική Ι³⁶⁶, στη δε Ερμιονίδα λίγο αργότερα, μετά το τέλος της Πρωτοελλαδικής ΙΙ³⁶⁷, με συνέπεια τη δημιουργία αποθέσεων μεγάλου πάχους από κροκάλες και ασβεστομαργική ιλύ, που παρασύρθηκαν με τις βροχές και την ορμή των ρευμάτων από τις ορεινές ζώνες προς τις πεδιάδες.

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις συνάγεται το συμπέρασμα, ότι οι διεργασίες που κατέληξαν κατά την Πρωτοελλαδική στην Αργολίδα – και ενδεχομένως σε όλη την Πελοπόννησο – στην κάλυψη των πεδιάδων με προσχώσεις, πρέπει να άρχισαν στα υψίπεδα και τα βουνά που περικλείουν τις παράκτιες κοιλάδες τουλάχιστον μία χιλιετία ενωρίτερα και, επομένως, να οφείλονται στις δραστηριότητες των χαλκολιθικών κατοίκων. Για την αποσταθεροποίηση των εδαφών των οροπεδίων (λ.χ. του Μπερμπατίου στη βόρεια Αργολίδα και του Ηλιόκαστρου στην ενδοχώρα της Ερμιονίδος) είναι δύσκολο να υποθέσει

361. Συνοπτική παρουσίαση των απόψεων του Vita-Finzi και των βασικών εκπροσώπων της κριτικής που ασκήθηκε σ' αυτές βλ. στο Van Andel *et al.* 1990. Κριτική του μοντέλου του Vita-Finzi ασκείται επίσης στο K.W. Butzer, Changes in the Land, Science 165 (1969), σ. 52-53. Ο ίδιος, Accelerated Soil Erosion: A Problem of Man-Land Relationship, στον τόμο I.R. Manners and M.W. Mikesell (εκδ.), Perspectives on the Environment, Washington D.C. 1974, σ. 57-78.

362. J.M. Wagstaff, Buried Assumptions: Some Problems in the Interpretation of the "Younger Fill" Raised by Recent Data from Greece, Journal of Archaeological Science 8 (1981), σ. 247-264. Van Andel *et al.* 1990, σ. 391. T.H. van Andel and J.C. Shackleton, Late Palaeolithic and Neolithic Coastlines of Greece and the Aegean, JFieldA 9 (1982), σ. 445-454.

363. K.W. Butzer, Archaeology as Human Ecology, Cambridge 1982. Βλ. ιδιαίτερα κεφ. 8.

364. K.O. Pope and T.H. van Andel, Late Quaternary Alluviation and Soil Formation in the Southern Argolid: its History, Causes and Archaeological Implications, Journal of Archaeological Science 11 (1984), σ. 281-306. T.H. van Andel, C. Runnels and K.O. Pope, Five Thousand Years of Land Use and Abuse in the Southern Argolid, Greece, Hesperia 55 (1986), σ. 103-128. T.H. van Andel and C. Runnels, Beyond the Acropolis: A Rural Greek Past, Stanford 1987. Van Andel *et al.* 1990.

365. Zangger 1993. Πρβλ. και παραπάνω, σ. 19, υποσημ. 14.

366. Zangger 1993, σ. 83-85.

367. Van Andel *et al.* 1990, σ. 382.

κανείς κάποιο αίτιο δραστικότερο από την ανθρωπογενή αποψύλωση: Αρχικά με την υλοτόμηση και εκχέρσωση και έπειτα με την εντατική βόσκηση αιγοπροβάτων. Οι έρευνες των Forbes και Koster κατέδειξαν τις καταλυτικές για την οικολογική ισορροπία συνέπειες της εντατικής βόσκησης, κυρίως των αιγοειδών, σε οικοσυστήματα μικρής κλίμακας³⁶⁸. Είναι εξάλλου γνωστό ότι ενώ τα πρόβατα αναζητούν τα χορτολίβαδα και τις θερμότερες περιοχές, τα αιγοειδή επιβιώνουν σε ημιορεινές ψυχρότερες ζώνες τρώγοντας τους βλαστούς και τα φύλλα θάμνων και δένδρων, των οποίων αναστέλλεται δραστικά η ανάπτυξη³⁶⁹.

Συνδυάζοντας τα αρχαιολογικά και τα γεωλογικά δεδομένα, που παρατέθηκαν αναλυτικά παραπάνω, καταλήγουμε στο συμπέρασμα, που αποτελεί και την υπόθεση εργασίας του Κεφαλαίου αυτού, ότι το οικονομικό-παραγωγικό σύστημα των χαλκολιθικών κοινοτήτων στην Πελοπόννησο – και κατ'επέκταση, στην περιοχή διάδοσης του πολιτιστικού συμπλέγματος Αττικής-Κεφάλας, όπου απαντούν παρόμοιες αρχαιολογικές μαρτυρίες – βασίζεται σε μια αυξημένη σε βάρος της γεωργίας κτηνοτροφία. Η κτηνοτροφική δραστηριότητα δεν φαίνεται να ασκείται πια από λίγους βοσκούς σε λιβαδότοπους κοντινούς προς το μητρικό οικισμό, όπου οι λοιποί κάτοικοι ασχολούνται με γεωργικές και οικοτεχνικές εργασίες, αλλά από ολόκληρες οικογένειες που μετακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις με τα υπάρχοντά τους σε αναζήτηση κατά εποχή κατάλληλων βοσκοτόπων. Υποθέτουμε επίσης, ότι η άσκηση εντατικής κτηνοτροφίας δεν είχε ως στόχο, όπως στη ΝΝ, μόνο τη συμπλήρωση του διαιτολογίου της κοινότητας με ζωικές πρωτεΐνες και την εξασφάλιση πρώτης ύλης (μαλλί, δέρματα), αλλά αποσκοπούσε στη δημιουργία αποθέματος κτηνοτροφικών προϊόντων για ανταλλαγή με άλλα είδη, μη διαθέσιμα στην κοινότητα³⁷⁰. Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα, τι οδήγησε τους γεωργοκτηνοτρόφους της ΝΝ στη συνειδητοποίηση ότι η εντατικοποίηση της κτηνοτροφίας θα μπορούσε να εγγυηθεί απόθεμα ανταλλάξιμο³⁷¹, έτσι ώστε αυτοί να αποδεσμευθούν σταδιακά από τη μικτή οικονομία και να επιδοθούν στη μετακινούμενη κτηνοτροφία; Μια πιθανή εξήγηση θα ήταν ίσως ότι προς το τέλος της ΝΝ εξέλιξης άρχισε η ανάπτυξη (που εντάθηκε από τους χαλκολιθικούς συνεχιστές της) της «επανάστασης των δευτερογενών προϊόντων», τα οποία κατά τον A. Sherratt³⁷² έγινε δυνατόν να παραχθούν μετά την εξέλιξη αποδοτικότερων ποικιλιών στα εκτρεφόμενα ζώα και την εφεύρεση μεθόδων παρασκευής και αποθήκευσης των συναφών προϊόντων.

368. H.A. Forbes and H.A. Koster, *Fire, Ax and Plow: Human Influence on Local Plant Communities in the Southern Argolid*, *Annals of the New York Academy of Science* 268 (1976), σ. 109-126.

369. C. Chang, *The Archaeology of Contemporary Herding Sites in Greece*, αδημ. Ph.D. Dissertation, State University of New York 1981.

370. Ίσως εδώ να έχει ισχύ η θέση των Runnels και van Andel, ότι η ανάπτυξη «αγορών» για διάθεση και ανταλλαγή προϊόντων αποτελεί το κίνητρο για την αύξηση της παραγωγής, με συνέπειες την εξειδίκευση και τη δημογραφική αύξηση: Runnels and van Andel 1987, σ. 303 και 330. Είναι, εξάλλου, πρόσφατη η διαπίστωση, ότι οι χαλκολιθικοί κάτοικοι τόσο της νότιας Ελλάδας όσο και των νησιών του Αιγαίου, αναπτύσσουν έντονη κινητικότητα από την ανατολική πλευρά του Αιγαίου ως τη δυτική ακτή της Πελοποννήσου. Βλ. A. Dousougli, *The Attica-Kephala Culture: A New Approach to an Aegean Culture*, Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συμποσίου για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα 1987 (υπό εκτύπωση). Η ίδια, *Die chalkolithische sog. «Attika-Kephala-Kultur» des südwestägäischen Raumes: chronologische und räumliche Gliederung und auswärtige Beziehungen*, *Studia Praehistorica* 11-12 (Sofia 1992), 275-279.

371. Για τους μηχανισμούς διάθεσης των κτηνοτροφικών προϊόντων από τους προϊστορικούς κατοίκους του ελλαδικού χώρου βλ. P. Halstead, *From Reciprocity to Redistribution: Modelling the Exchange of Livestock in Neolithic Greece*, *Anthropozoologica* 16 (1992), 19-30.

372. A. Sherratt, *Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution*, στον τόμο: I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond (εκδ.), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*, Cambridge 1981, σ. 201-305. Πρβλ. παρόμοια με τη δική μας προσέγγιση των αρχαιολογικών δεδομένων και απόπειρα αναγωγής τους σε όμοια φαινόμενα στο: H.A. Bankoff - Fr.A. Winter, ό.π. (υποσημ. 259), ιδιαίτερα σ. 180-181.

Το σχήμα που προτείνουμε παραπάνω, ως αποτέλεσμα μιας πολυδιάστατης προσέγγισης της παρατηρούμενης διαφοροποίησης στο οικιστικό/κοινωνικό σχήμα και σύνθεσης κάθε διαθέσιμης μαρτυρίας, δεν θα ήταν σκόπιμο να γίνει αποδεκτό πριν υπαχθεί στον έλεγχο των επιχειρημάτων, που αναπτύχθηκαν από τους P. Halstead³⁷³ και J. Cherry³⁷⁴, σε μια αντίστροφη συλλογιστική διαδικασία. Σε μελέτες τους, στις οποίες ερευνούν διαχρονικά τις οικολογικές, αρχαιολογικές και εθνογραφικές μαρτυρίες για την εξέλιξη της «εξειδικευμένης μεταβατικής κτηνοτροφίας» στο μεσογειακό χώρο, οι δύο ερευνητές επισημαίνουν ότι στην ερμηνευτική θεωρία της προϊστορικής αρχαιολογίας παρατηρείται τελευταία μια κατάχρηση του εθνογραφικού προτύπου του «specialised transhumant pastoralism»³⁷⁵. Και οι δύο ερευνητές δεν αποδέχονται ότι η ανάπτυξη αυτής της παραγωγικής στρατηγικής ήταν ανέκαθεν η «αυτονόητη απάντηση» στο κλίμα και τη γεωμορφολογία του ελλαδικού χώρου, αλλά ότι διαμορφώθηκε μόλις στους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες μετά από ανθρωπογενείς επεμβάσεις στο οικοσύστημα. Τα βασικά επιχειρήματα που παραθέτουν για τον αποκλεισμό της μεταβατικής κτηνοτροφίας από τις παραγωγικές μεθόδους της προϊστορικής οικονομίας είναι συνοπτικά τα ακόλουθα:

1. Μέσα σ' ένα σύστημα μικτής παραγωγής, οι εγκατεστημένοι σ' έναν οικισμό κάτοικοι μπορούσαν να καλλιεργούν μια ποικιλία γεωργικών προϊόντων και, στα περιθώρια των ευφόρων εδαφών, να εκτρέφουν μικρά κοπάδια χωρίς μακρινές μετακινήσεις. Η ανάπτυξη μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι απαραίτητη μόνο για συντήρηση μεγάλου αριθμού ζώων, αλλά μεγάλα κοπάδια ούτε δικαιολογούνται δημογραφικά, ούτε αποδεικνύονται αρχαιολογικά για την προϊστορική εποχή³⁷⁶.

2. Η εφαρμογή του σχήματος «το χειμώνα στις πεδιάδες - το θέρος στα βουνά», που αποτελεί τη βάση της μεταβατικής εξειδικευμένης κτηνοτροφίας, προϋποθέτει εκτεταμένους ορεινούς λειμώνες. Τα γνωστά μας όμως σήμερα χλοερά οροπέδια, τα οποία εκμεταλλεύονται εδώ και αρκετούς αιώνες οι νομάδες Σαρακατσάνοι και οι μετακινούμενοι Βλάχοι, δεν είναι εγγενές στοιχείο των σχετικά χαμηλών ελληνικών βουνών, αλλά δημιουργήθηκαν από ανθρωπίνη επέμβαση. Εκτεταμένες εκχερσώσεις δεν φαίνεται όμως λογικό να εγγράψει κανείς στο ενεργητικό των προϊστορικών κατοίκων του ελλαδικού χώρου (λόγω ανεπαρκούς τεχνολογίας και αριθμού εργατικών χεριών)³⁷⁷.

373. P. Halstead, *Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus ça change?*, JHS 107 (1987), σ. 77-87. Ο ίδιος, *Present to Past in the Pindhos: Diversification and Specialisation in Mountain Economies*, Rivista di Studi Liguri, A. LVI, 1-4 (1990), σ. 61-80.

374. J.F. Cherry, *Pastoralism and the Role of Animals in the Pre- and Protohistoric Economies of the Aegean*, στον τόμο: (C. R. Whittaker, εκδ.), *Pastoral Economies in Classical Antiquity*. The Cambridge Philological Society, Suppl. Vol. 14 (1988), σ. 6-34.

375. Ο Halstead, Rivista di Studi Liguri, A. LVI, 1-4 (1990), σ. 62-64, περιγράφει ακριβώς την ειδοποιό διαφορά μεταξύ των δύο κύριων ομάδων εξειδικευμένων κτηνοτρόφων της Πίνδου: δηλαδή των Σαρακατσάνων νομάδων κτηνοτρόφων (που δεν έχουν στις μετακινήσεις τους ως αφετηρία και κατάληξη μια μόνιμη εγκατάσταση και ζουν σε ημιεξάρτηση από κέντρα, στο βαθμό μόνο που τα χρειάζονται για πώληση/ανταλλαγή των προϊόντων τους), και των μετακινούμενων κτηνοτρόφων Βλάχων, που περνούν το θέρος σε μόνιμους οικισμούς (λ. χ. στο Μέτσοβο ή στα χωριά των Τζουμέρκων) και μετακινούνται το χειμώνα προς τις πεδιάδες της Άρτας και της Πρέβεζας. Στην τελευταία αυτή περίπτωση η μεταβατική κτηνοτροφία συμπληρώνεται από μικρή γεωργική και οικοτεχνική παραγωγή, που βασίζεται στους παραμένοντες στον οικισμό κατοίκους. Ακριβώς αυτό το σχήμα προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε ως βάση της οικονομίας των χαλκολιθικών κατοίκων της νότιας Ελλάδας. Χρήσιμες πληροφορίες για τους διάφορους τύπους μετακινούμενων κτηνοτρόφων στον ελλαδικό χώρο κατά τον εικοστό αιώνα και για την ανταγωνιστική αλληλεξάρτηση της κτηνοτροφίας και της γεωργίας, βλ. Δημ. Ψυχογιός - Γ. Παπαπέτρου, *Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων*, Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα: Σαρακατσάνοι: Ένας ελληνικός νομαδικός κτηνοτροφικός πληθυσμός, Σέρρες 1-3 Οκτώβριος 1983, Αθήνα 1985, σ. 27-46.

376. P. Halstead, JHS 107 (1987), σ. 79.

377. Στο σημείο αυτό οι Halstead και Cherry ομολογούν ότι η έλλειψη παλυνολογικών μετρήσεων αφήνει ανοιχτή κάθε υπόθεση σχετικά με το χρόνο, κατά τον οποίο άρχισε η συστηματική εκχέρωση δασικών εκτάσεων. Εξάλλου, «the rate of forest clearance and the extent of the spread of upland pasture have probably been locally variable» [J.F. Cherry, ό.π., σ. 15].

3. Η εκτροφή μεγάλων κοπαδιών προϋποθέτει την ύπαρξη αστικών κέντρων-αγορών για πώληση ή ανταλλαγή των κτηνοτροφικών με άλλα προϊόντα. Τέτοια κέντρα δεν υπήρξαν στη νεολιθική εποχή, στη βορειοδυτική Ελλάδα μάλιστα αναπτύχθηκαν μόλις στους ελληνιστικούς χρόνους.

4. Τα αρχαιολογικά κριτήρια, βάσει των οποίων μπορεί να διαγνωσθεί πάνω σ' ένα αποκαλυπτόμενο σύνολο κινητών ή και ακίνητων ευρημάτων ο χαρακτήρας της εξειδικευμένης μετακινούμενης κτηνοτροφίας (σε αντίθεση με την εγκατάσταση βοσκών ενταγμένων σε σύστημα μικτής οικονομίας), είναι αμφισβητήσιμα:

«What sorts of sites and material culture would be the result of pastoral activities? Large quantities of faunal remains, or the age-sex structure of the bones, or specific artefacts, all may indicate heavy engagement in animal husbandry, but they do not establish the economic identity of the people involved.[...] Nonetheless, it is clear that there is a wealth of potential information on a wide variety of different types of pastoralist site and on the facilities and artefacts used at them – not only structures for housing shepherds and for sheltering or confining animals but provision for water and for storage of fodder or animal products, as well as ritual or burial sites and even improvements to animal trails and pasture lands...» [Cherry ό.π. (υποσημ. 374), σ. 19].

Επανεκτιμώντας τις αρχαιολογικές και γεωλογικές μαρτυρίες περί του οικονομικού-κοινωνικού συστήματος των χαλκολιθικών κοινοτήτων στη νότια Ελλάδα με βάση τις παραμέτρους που έθεσαν οι Halstead και Cherry, διαπιστώνουμε ότι κανένα από τα επιχειρήματά τους δεν αναιρεί τις πιθανότητες του προτεινόμενου εδώ σχήματος:

1. Για τους λόγους που αναπτύχθηκαν στις σ. 147-148, είναι πιθανή η συγκρότηση μεγάλων κοπαδιών (ενδεχομένως με συνεταιρισμό πολλών κοινοτήτων, διάσπαρτων στις πεδινές εκτάσεις της Αττικής, Κορινθίας, Αργολίδος, Αρκαδίας κτλ.)³⁷⁸, όταν η μικτή γεωροκτηνοτροφική οικονομία άρχισε να μην επαρκεί για την ανάπτυξη των κοινοτήτων.

2. Η αποσταθεροποίηση των εδαφών στις ημιορεινές περιοχές γύρω από τις αγρολικές πεδιάδες είναι ίσως η μόνη αλλά πειστική ένδειξη για εκχερσώσεις πρώην δασωμένων εκτάσεων, τουλάχιστον στην περιοχή της νότιας Ελλάδας. Είναι προφανές ότι στην τεράστια πεδιάδα της Θεσσαλίας ή στην ανέκαθεν ολιγάνθρωπη ορεινή Ήπειρο δεν υπήρξε τόσο νωρίς κίνητρο για τέτοιου βαθμού επεμβάσεις.

3. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι-φορείς του πολιτιστικού συμπλέγματος Αττικής-Κεφάλας σύμφωνα με τις υπάρχουσες αρχαιολογικές ενδείξεις, συνδέονταν με κάποιους μόνιμους οικισμούς, που ήσαν αναπτυγμένοι στο κέντρο μιας γεωμορφολογικής ενότητας και λειτουργούσαν με μικτή οικονομία. Οι οικισμοί φαίνεται ότι ήσαν τειχισμένοι³⁷⁹, διέθεταν αποθηκευτικούς χώρους και πιθανότατα χώρους εξειδικευμένης εργασίας. Η διάβρωση του αποψιλωμένου νοτιοελλαδικού ασβεστόλιθου και η αρχαία ή και νεότερη οικοδομική δραστηριότητα φαίνεται ότι εμπόδισαν μέχρι τώρα – πλην ελάχιστων εξαιρέσεων – τη διατήρηση και αποκάλυψη τέτοιων οικισμών: Στις Κυκλάδες το μόνο δείγμα σώζεται στην Κεφάλα της Κέας, αλλά θα είναι ανεξήγητα λ.χ. τα άφθονα χαλκολιθικά ευρήματα στο σπήλαιο του Ζα

378. Οι εθνογραφικές μελέτες – που κατά τον Cherry (ό.π. (υποσημ. 374), σ. 17-19) μπορούν να παράσχουν αξιόπιστες μαρτυρίες για τη δομή του συστήματος της μετακινούμενης κτηνοτροφίας – προσφέρουν υποδείγματα κοινοπραξίας συγγενικών οικογενειών (πατριών) σε μεγάλα «τσελιγκάτα» μεταξύ των κτηνοτρόφων από τα χωριά των Τζουμέρκων. Πρβλ. Νικ. Καρατζένης, Οι Νομάδες Κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων, Άρτα 1991, σ. 52-62. Για την καταλληλότητα εξάλλου των πεδινών περιοχών της Αργολιδοκορινθίας, δυτικής Ηλείας και Μεσσηνίας για παραχείμαση ποιμνίων από την κεντρική Ελλάδα και την Αρκαδία, ακόμα μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα, υπάρχουν ενδιαφέροντα στατιστικά στοιχεία και βιβλιογραφία στη μελέτη των Ψυχογιού - Παπαπέτρου, ό.π., σ. 33.

379. Τουλάχιστον στο Κιάφα-Θίτι Αττικής και στο Σφακοβούνι Αρκαδίας, πρβλ. παραπάνω, σ. 148, υποσημ. 355-356.

Νάξου, αν δεν νοηθούν σε συνάρτηση με έναν τουλάχιστον παράλιο μόνιμο οικισμό. Το ίδιο συμβαίνει και στην Εύβοια, όπου τα πλούσια χαλκολιθικά ευρήματα από σπήλαια, και ιδιαίτερα από τη Σκοτεινή Θαρρουνίων, συνδέονται με ένα σύγχρονό τους μόνιμο οικισμό, κοντά στο σπήλαιο³⁸⁰. Στην Αττική η τειχιωμένη θέση στο ύψωμα Κιάφα-Θίτι εντάσσεται ασφαλώς σε ένα δίκτυο μόνιμων εγκαταστάσεων, κατανοημένων στην παραλία και στην ενδοχώρα: Τα ευρήματα στο Βελατούρι Θορικού³⁸¹, τα άφθονα χαλκολιθικά λείψανα γύρω από την αθηναϊκή Ακρόπολη³⁸² υποδεικνύουν θέσεις οικισμών. Για την πεδιάδα του Άργους ο λόφος της Ασπίδας συγκεντρώνει τις ευνοϊκότερες προϋποθέσεις ως χώρος μόνιμης εγκατάστασης³⁸³, ενώ ο οικισμός στο λόφο Σφακοβούνι, στην καρδιά της Αρκαδίας, πρέπει να αποτελούσε ένα κέντρο συγκέντρωσης/διακίνησης προϊόντων. Η αποκάλυψη μικρών οργανωμένων νεκροταφείων σε συνάρτηση με χαλκολιθικούς οικισμούς του ηπειρωτικού νοτιοελλαδικού χώρου, κατά το πρότυπο της Κεφάλας, δεν θα αποτελέσει έκπληξη, αλλά απαραίτητο συμπλήρωμα στο προτεινόμενο δυαδικό σύστημα μετακινούμενων και μόνιμων ανθρώπινων ομάδων.

4. Επιστρέφοντας στο επίμαχο ερώτημα του Cherry, με ποια αδιαμφισβήτητα κριτήρια μπορεί να διαγνωσθεί στα διάσπαρτα αρχαιολογικά σύνολα ο χαρακτήρας της εξειδικευμένης μεταβατικής κτηνοτροφίας, επισημαίνουμε ότι το θέμα παραμένει ανοιχτό για συστηματική διερεύνηση (με τη βοήθεια και των μαρτυριών της εθνογραφίας)³⁸⁴, αλλά και ότι, μέχρι να διατυπωθεί η τελική ερμηνευτική πρόταση, μια σειρά άμεσων και έμμεσων ενδείξεων μπορεί να βοηθήσει στην προσέγγιση του χαρακτήρα αυτού: Η αποκάλυψη δαπέδων καλυβών ή μικρών ποσοτήτων κεραμικής, εργαλείων, οστών ζώων, ή και ενδεχομένως μεμονωμένων ταφών, σε «περάσματα» από μία κοιλάδα σε άλλη (πρβλ. την Πρόσυμνα, τον Άγιο Δημήτριο Λεπρέου³⁸⁵) είναι εύλογο να συνδεθεί με σταθμούς διέλευσης (transit sites), ή προσωρινής (για λίγες ημέρες ως λίγες εβδομάδες) κατασκήνωσης (camp sites) ή με «χώρους για ειδικές χρήσεις» («special purpose sites» κατά τον Runnels). Στην τελευταία αυτή κατηγορία φαίνεται ότι εντάσσεται και η χρήση των σπηλαίων (πλην ίσως της Αλεπότρουπας Διρού), μολονότι οι μέχρι στιγμής δημοσιευμένες αρχαιοζωολογικές και παλαιοβοτανολογικές αναλύσεις³⁸⁶ δεν φαίνεται να συμφωνούν μεταξύ τους ως

380. Βλ. Αδαμ. Σάμψων, Το νεολιθικό σπήλαιο Σκοτεινή στα Θαρρουνία Ευβοίας, Ανακοίνωση στο Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, Αθήνα, 26-29 Νοεμβρίου 1992, ο ίδιος, Σκοτεινή Θαρρουνίων, Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο, 1993, επίσης ο ίδιος, Εύβοια, στο Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, σ. 73 και αριθ. κατ. 129-131.

381. J. Servais, Les fouilles sur le haut du Velatouri, Thorikos III, 1965, σ. 24-27. Spitaels 1982.

382. Immerwahr 1971, σ. 1-21 και εικ. 1-15.

383. G. Touchais, La céramique néolithique de l'Aspis, BCH Suppl. VI, 1980, σ. 1-23.

384. Ένα πρότυπο προσέγγισης του προβλήματος, πώς μπορούν να αναγνωρίζονται στην αρχαιολογική έρευνα τα υλικά κατάλοιπα νομάδων ή μετακινούμενων κτηνοτρόφων, αποτελεί η λεπτομερής (στο χειρισμό της ποικιλίας ευρημάτων) και ευφυής (στην προσπάθεια ερμηνείας της διαφοροποίησής τους) μελέτη του R. Cibb, που βασίζεται στην επισκόπηση και καταγραφή δεκάδων κατασκήνωσης νομάδων της κεντρικής Ανατολίας: R. Cibb, Nomads in Archaeology, Cambridge Univ. Press, 1991.

385. Ο Ζάχος (Zachos 1987, σ. 156) συμπεραίνει περιοδική χρήση του υψώματος από χαλκολιθικούς κτηνοτρόφους. Πρβλ. Νικ. Καρατζένης, ό.π., σ. 152: Δρομολογία-σταθμοί και περάσματα.

386. Η ανάλυση των παλαιοβοτανολογικών λειψάνων από το Φράγγχι δεν έδωσε κατηγορηματική απάντηση στο πρόβλημα της ετήσιας συνεχούς ή της εποχιακής χρήσης του σπηλαίου. Μολονότι στο σύνολο επικρατούν φυτά, των οποίων η συγκομιδή γίνεται από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο, η διαπίστωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αδιαμφισβήτητη ένδειξη για εγκατάλειψη του σπηλαίου κατά το χειμώνα, επειδή κατά τις εποχιακές μετακινήσεις συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο: Οι πεδινές εκτάσεις, στις οποίες ανήκει η περιοχή του Φράγγχι, κατοικούνται το χειμώνα, ενώ από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο οι δραστηριότητες μεταφέρονται στα ορεινά. Η Hansen καταλήγει: «The possibility remains that the opposite pattern was followed by the inhabitants of Franchthi, and perhaps future research will shed some light on this», βλ. J. Hansen, The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave, Greece, αδημ. Ph.D. Dissertation, Univ. of Minnesota 1980, σ. 214. Στα παλαιοζωολογικά λείψανα εξάλλου του ίδιου σπηλαίου

προς την περιοδικότητα ή τη συνέχεια της χρήσης. Ένα κίνητρο για την επιλογή της θέσης προσωρινής στάθμευσης θα ήταν η ανάγκη ανεφοδιασμού νερού των ανθρώπων και των κοπαδιών. Και πράγματι, σχεδόν όλες οι γνωστές υπαίθριες θέσεις, στις οποίες έχουν αποκαλυφθεί μεμονωμένες χαλκολιθικές ταφές, βρίσκονται δίπλα σε πηγές (τάφοι Λέρνας, Άριας) ή ποτάμια (τάφος Ήλιδος κοντά στον Πηνειό) ή λίμνες (τάφοι Ακραιφιάς δίπλα στην Κωπαΐδα). Πρόκειται προφανώς για ενταφιασμούς μελών της μετακινούμενης «πατριάς», που απεβίωσαν καθ' οδόν (αξιοπρόσεκτα μεγάλο είναι το ποσοστό των ταφών νηπίων) και δεν ήταν πρακτικά δυνατό να μεταφερθούν στον οικισμό-πυρήνα³⁸⁷.

Ακόμα και αν ο Halstead έχει ως ένα βαθμό δίκαιο στη συλλογιστική με την οποία προσπαθεί να καταδείξει τους προϊστορικούς κατοίκους γύρω από την Πίνδο ως μόνιμα εγκατεστημένες κοινότητες με μικτή οικονομία³⁸⁸, δεν παύει να μας εκπλήσσει η μεγάλη ομοιότητα που παρατηρείται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα των περί την Πίνδο κατοίκων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και των χαλκολιθικών (κατά την εκτίμησή μας μετακινούμενων κτηνοτρόφων) κατοίκων της νότιας Ελλάδας ως προς α. την κατανομή των ταφών, που βρίσκονται συνήθως σποραδικά σε παραποτάμιες ή παραλίμνιες εκτάσεις, β. τη σπανιότητα των βεβαιωμένων μόνιμων εγκαταστάσεων, και γ. την πυκνότητα των «θέσεων» με λίγα επιφανειακά όστρακα, οστά και εργαλεία.

Ένα είναι βέβαιο: Ότι η θεωρητική προϊστορική έρευνα χρειάζεται ακόμα την υποστήριξη μελετών εξειδικευμένων κατηγοριών ευρημάτων, όπως είναι τα αρχαιοζωολογικά και παλαιοβοτανολογικά λείψανα, σε συνάρτηση με τη βελτίωση των μεθόδων ανασκαφής και «ανάγνωσης» των ενίοτε έντονα διαφοροποιημένων αρχαιολογικών συνόλων, πριν προβεί στην αποδοχή ή στην απόρριψη της πρώιμης εμφάνισης (στην τέταρτη δηλαδή χιλιετία, όπως εδώ υποθέτουμε) της μεταβατικής κτηνοτροφίας στον αιγαιακό χώρο.

Συμπεράσματα

Η ποικιλία και διαφοροποίηση ως προς τους τύπους τάφων και τα ταφικά έθιμα, που παρατηρείται από τη μια πλευρά μεταξύ νησιωτικής και ηπειρωτικής περιοχής εξάπλωσης του πολιτιστικού συμπλέγματος Αττικής-Κεφάλας, από την άλλη μέσα στα όρια του ίδιου του νοτιοελλαδικού χώρου, δεν οφείλεται σε διαφορές φύλου ή πολιτιστικής προέλευσης των επιμέρους κοινωνικών ομάδων, αλλά στη διαφορά της κοινωνικής-παραγωγικής δομής τους. Εξάλλου, οι πληθυσμοί του νοτιοελλαδικού χαλκολιθικού ορίζοντα παρουσιάζουν ομοιογενή εικόνα από άποψη ανθρωπολογικών χαρακτηριστικών: Κατά τον J.L. Angel, που μελέτησε όλα τα σκελετικά λείψανα από την Κεφάλα, την αθηναϊκή Αγορά, τη Λέρνα και το Φράγχθι, η πλειοψηφία των κρανίων από χαλκολιθικές ταφές ανήκει στον κοινό ανθρωπολογικό τύπο «Basic White A1-3»³⁸⁹.

αναγνωρίζεται μια διαρκώς αυξανόμενη από τα κατώτερα προς τα ανώτερα στρώματα εξάρτηση της οικονομίας των χρηστών του σπηλαίου από την εκτροφή αιγοπροβάτων. Βλ. S. Payne, Faunal Changes at Franchthi Cave from 20,000 to 3,000 B.C. στον τόμο: (A. Clason, εκδ.), *Archaeozoological Studies*, 1975, σ. 120-131. Στη σπηλιά του Κίτσου σώζονταν άφθονες μαρτυρίες για την κατανόηση της οικονομικής βάσης των κατοίκων της: Στα οστά ζώων διαπιστώνεται ως πρωταρχική παραγωγική δραστηριότητα η εκτροφή αιγοειδών, χοίρων και ίσως προβάτων, καθώς και το κυνήγι λαγών και η περισυλλογή οστρεομαλακίων. Υπάρχουν ακόμα ενδείξεις για κατανάλωση δημητριακών.

387. Πρβλ. Jacobsen and Cullen 1981, με σχετική βιβλιογραφία και εθνογραφικά παράλληλα.

388. P. Halstead, *Rivista di Studi Liguri*, A. LVI, 1-4 (1990), σ. 61-80.

389. J.L. Angel, *Lerna II: The People*, 1971, σ. 27, 40. Ο ίδιος, *Human Skeletons*, Appendix 5, στο Coleman 1977, σ. 137. Ο ίδιος, *Neolithic Human Remains*, στο Th.W. Jacobsen, *Excavations in the Franchthi Cave, 1969-1971. Part II*, *Hesperia* 42 (1973), σ. 277-282. Immerwahr 1982, σ. 57 με σημ. 13. Ο J.L. Angel στο G. Mylonas, *Aghios Kosmas: An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica*, 1959, σ. 175, σχολιάζει ως εξής την πολυμορφία ανθρωπολογικών τύπων που παρατηρείται στους νεολιθικούς

Οι περισσότερες χαλκολιθικές ταφές στην ηπειρωτική περιοχή απαντούν σε σπήλαια και σ' αυτή την περίπτωση πρέπει να θεωρηθούν μάλλον ως δευτερογενείς ανακομιδές και όχι ως πρωτογενείς διαταραγμένοι ενταφιασμοί. Ο σεβασμός, με τον οποίο οι νεότεροι χρήστες του σπηλαιού μεταχειρίστηκαν τους νεκρούς και τα λείψανά τους, αποκαλύπτεται στην προσεκτική προετοιμασία του εδάφους του «οστεοφυλακίου II» στην Αλεπότρουπα, καθώς και στη φροντισμένη τοποθέτηση των κρανίων. Η ανεπάρκεια δημοσιευμένων πληροφοριών, που ελπίζεται ότι θα καλυφθεί μετά τη δημοσίευση των μεγάλων συνόλων από την Αλεπότρουπα, δεν επιτρέπει πρόωρη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το εάν οι πρωτογενείς ενταφιασμοί έλαβαν χώρα έξω από τα σπήλαια. Αυτό θα είχε ως προϋπόθεση τα οστά να μεταφέρθηκαν κατά την ανακομιδή μέσα στο σπήλαιο, κατ' επιταγή ενδεχομένως μιας θρησκευτικής δοξασίας.

Είναι προφανές ότι, όσο μας λείπουν στοιχεία από οργανωμένα χαλκολιθικά νεκροταφεία υπαίθριων οικισμών με μοναδική μέχρι στιγμής εξαίρεση την Κεφάλα, δεν είναι δυνατόν να μελετηθεί η αντιστοιχία των ταφικών τύπων και εθίμων με την κοινωνική διαστρωμάτωση των ομάδων είτε των μετακινούμενων κτηνοτρόφων είτε των εγκατεστημένων κατοίκων³⁹⁰. Και τούτο, επειδή είναι επίσης προφανές ότι το τυχαίο δείγμα μεμονωμένων υπαίθριων χαλκολιθικών ταφών δεν αντιστοιχεί απαραίτητα σε άτομα με υψηλή social persona³⁹¹, αλλά μάλλον σε νήπια και ασθενέστερα μέλη της μετακινούμενης ομάδας.

Τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς στους τάφους της Κεφάλας όσο και της ηπειρωτικής Ελλάδας αποτελούν σχεδόν πάντοτε αντικείμενα καθημερινής χρήσης, με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς τον αριθμό και την ποιότητά τους, τις οποίες θα ήταν αφελές να αναγάγει κανείς σε κοινωνική διαφοροποίηση³⁹².

Ένας τύπος αγγείου, που σχετίζεται με τις χαλκολιθικές ταφές (υπαίθριες ή σε σπήλαια) με αξιοπρόσεκτη συχνότητα, αποτελεί ίσως εξαίρεση στον κανόνα και παρέχει ενδείξεις για μια κοινή εκ μέρους όλων των φορέων – νησιωτικών και ηπειρωτικών – του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας τελετουργική αντιμετώπιση του θανάτου: Είναι ο τύπος του αγγείου της Άριας αριθ. Κατ. 193 με τα διπλά τρήματα και οπές ανάρτησης, με την εξωτερική στιλβωτή διακόσμηση και την εσωτερική επάλειψη με ερυθρά αλοιφή. Το αγγείο βρέθηκε στον τάφο της Άριας, στους τάφους της Ακραιφίας, στο σπήλαιο του Ζα Νάξου και στην Κουβελείκη σπηλιά Αλεποχωριού Μάνης είτε ως ταφικό αγγείο με οστά είτε ως κτερίσμα ταφής. Η παραγωγή αγγείων κλειστού ή ανοιχτού σχήματος με στιλβωτή διακόσμηση στην εξωτερική ή και στις δύο όψεις απαντά σε συγκριτικά μεγάλο ποσοστό στα γνωστά χαλκολιθικά σύνολα.

Από οικιστικά στρώματα (στην Κεφάλα, στην Πρόσυμα, στην Αίγινα, στην Κάρυστο Ευβοίας, στο

σκελετούς από τα Σέρβια, τη Νέα Νικομήδεια, το Τσαγγλί, τη Χοιροσπηλιά Λευκάδας, τον Αστακό και τη Λέρνα: «From this scattering diversity it is clear only that there must have been local differences in physical type throughout Neolithic Greece and that a normally rugged but not massive Mediterranean tendency may be the common denominator».

390. Στη θεωρητική προσέγγιση του θέματος από τον L. Binford, *Mortuary Practices: Their Study and Their Potential* στον τόμο (J.A. Brown, εκδ.), *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Society for American Archaeology Memoirs 25 (1971), σ. 6-29, ερευνάται η υπόθεση κατά πόσο η διαφοροποίηση των ταφικών εθίμων εξαρτάται περισσότερο από την οικονομική δομή και τις παραγωγικές πρακτικές, και λιγότερο από τη σύνθετη κοινωνική οργάνωση.

391. L. Binford, *ό.π.*, σ. 17. Δεν υπάρχει αμφιβολία, αν χρησιμοποιηθεί ως υπόδειγμα η αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων της βορειοδυτικής Ελλάδας, ότι στις αντίστοιχες χαλκολιθικές πατριές επικρατούσε αυστηρά καθορισμένη κατανομή εξουσιών, αγαθών και δικαιωμάτων. Πρβλ. Γ.Β. Καββαδίας, *Σαρακατσάνοι: Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα 1991, σ. 127-184. Νικ. Καραζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα 1991, σ. 52-62.

392. Βασίζομενος σε εθνογραφικές έρευνες, ο P. Ucko κατέληξε ότι η ποσότητα και ποιότητα των κτερισμάτων δεν αντιστοιχούν αναγκαστικά στον πλούτο και το αξίωμα, που ενδεχομένως είχε ο νεκρός εν ζωή, και αντιστρόφως. Βλ. P.J. Ucko, *Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains*, *World Archaeology* 1 (1969), σ. 262 κ.ε.

Θορικό, στο σπήλαιο του Κίτσου και στο σπήλαιο του Ζα Νάξου), το ποσοστό των αγγείων με εξωτερική στιλβωτή διακόσμηση και εσωτερική αλοιφή είναι αντίθετα πολύ μικρό³⁹³. Η εξήγηση ανάγεται προφανώς όχι στην αισθητική προτίμηση του κεραμέα, αλλά στην περιορισμένη και ειδική χρήση της δεύτερης παραλλαγής. Αν λάβει κανείς υπόψη ότι η σύσταση του ερυθρού επιχρίσματος, που αλοιφεται μετά την όπτηση του αγγείου, από «finely ground hematite (F E2 O3) containing about 10% fine clay»³⁹⁴, την κάνει ελάχιστα ανθεκτική στο νερό και την τριβή, δικαιούται να υποθέσει ότι τα αγγεία αυτά προοριζόνταν για περιορισμένη χρήση. Η χρήση της ερυθράς και κίτρινης ώχρας σε ενταφιασμούς είναι ένα φαινόμενο των πολιτισμών της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού με μεγάλη διάδοση στη βορειοανατολική Βαλκανική μέχρι τον Καύκασο, σποραδικά παρατηρείται όμως και νωρίτερα στη χαλκολιθική Βουλγαρία³⁹⁵, και ενδεχομένως συμβολίζει – έχοντας το χρώμα του αίματος, άρα της ζωής – την πίστη στη συνέχιση της ζωής του νεκρού. Ο ίδιος συσχετισμός της ερυθράς εσωτερικής επάλειψης με τον τύπο του «ρυτού» της NN και η πιθανή χρήση του αγγείου σε τελετουργίες συζητήθηκε στο Κεφάλαιο Π.3³⁹⁶. Εξάλλου, ο συσχετισμός στο πεδίο των ταφικών εθίμων του ζωντανού κόκκινου χρώματος με το νεκρό αποδεικνύεται και στις NN ταφές καύσεων στη Σουφλί Μαγούλα και στην Πλατειά Μαγούλα Ζάρκου, όπου μέσα σχεδόν σε κάθε τεφροδόχο είχε εναποτεθεί ένα μεμονωμένο χονδρότοιχο όστρακο από κόκκινη πηλόμαζα³⁹⁷. Πρέπει να σημειωθεί ότι η κατασκευή των χαλκολιθικών αγγείων με στιλβωτή διακόσμηση, όπως έδειξε πρόσφατη πειραματική προσέγγιση της τεχνολογίας τους³⁹⁸, απαιτεί μεγάλη εξειδίκευση στο ψήσιμο, στην επιλογή των επιχρισμάτων και στη στιλβωση, γεγονός που σημαίνει ότι στα εργαλεία και χρηστικά εφόδια, τα οποία προμηθεύονταν οι μετακινούμενες ομάδες από το μόνιμο οικισμό και μετέφεραν κατά τη μακρά περιπλάνησή τους για εξυπηρέτηση βασικών αναγκών, περιλαμβάνονταν, εκτός των άλλων, και τελετουργικά σκεύη³⁹⁹. Τη δυνατότητα ανάρτησης των αγγείων και μεταφοράς τους από μέλη της ομάδας εξυπηρετούν προφανώς οι διάφοροι τύποι σωληνωτών λαβών, οι

393. Όχι περισσότερα από δέκα όστρακα βρέθηκαν στον οικισμό της Κεφάλας, Coleman 1977, σ. 11 και 28.

394. Coleman 1977, σ. 28.

395. M. Dinu, Le probleme des tombes à ocre dans la région orientale de la Roumanie, *Preist. Alp.* 10 (1974), σ. 261-275. Iv. Panajotov and V. Dergacov, Die Ockergrabkultur in Bulgarien, *Studia Praehistorica* 7 (1984), σ. 99-116. Al. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten, Berlin 1976. M. Garasanin, Nomades des steppes et autochtones dans le Sud-Est Européen à l'époque de transition du néolithique à l'âge du bronze, *Studia Balcanica* 5 (1971), σ. 10-11. Κόκκινη ώχρα απαντά σε ορισμένους τάφους του Tell Radingrad, στη βορειοανατολική Βουλγαρία, στο χαλκολιθικό ορίζοντα Gumelnita-Kodzadermen-Karanovo VI. Βλ. H. Todorova, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, 1982, σ. 174.

396. D. Miller, *Artefacts as Categories: A Study of Ceramic Variability in Central India*, Cambridge Univ. Press 1985, ιδιαίτερα σ. 116-133. Πρβλ. Κεφάλαιο Π.3, σ. 85-86 και υποσημ. 163.

397. Κ. Γαλλίς, *Καύσεις Νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία*, Αθήνα 1982, σ. 175.

398. Βασ. Κυλίκου, Ιω. Μανιάτης και Αδ. Σάμπων, Διερεύνηση της κεραμικής τεχνολογίας στο σπήλαιο Σκοτεινή Θαρουνίων, Ανακοίνωση στο Α' Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συνέδριο, Αθήνα, 26-29 Νοεμβρίου 1992.

399. Ο Νικ. Καρατζένης, ό.π., σ. 138, περιγράφει με μοναδική γλαφυρότητα αλλά και αξιοπιστία σκηνές που πρόφτασε και ο ίδιος να ζήσει: [...ετοιμάζοντας την κάθοδο στα χειμαδιά]... «άλλη φροντίδα της νοικοκυράς ήταν να έχει πάρει έγκαιρα από το γύφτο τα «πολεμικά», κασάρια, τσεκούρια, ψαλίδια, χατζάρια και σουγιές, καλοτροχισμένα για το δρόμο και για το χειμαδιά. Επίσης δεν έπρεπε να λησμονήσει «τ' αγγεία», ταψιά, τεντζερέδια, καζάνια, κακάβια, κουτάλια[...]. Η έγνοια της νοικοκυράς απλωνόταν και στις φορεσιές του δρόμου για όλα τα μέλη, από το βυζανιάρικο παιδί ως τα γερόντια. Τα προπολεμικά χρόνια που δεν υπήρχαν αυτοκίνητα και δρόμοι από τα Τζουμέρκα για τα χειμαδιά [σημ. εννοεί για τους κάμπους της Πρέβεζας και της Αιτωλοακαρνανίας, δηλαδή δρόμος δέκα μέχρι τριάντα ημερών] - το αυτοκίνητο στα Πράμαντα ήρθε για πρώτη φορά το 1957 - και η ιατρική περιθαλψη ήταν ανύπαρκτη και άγνωστη στους νομάδες και αφού ζούσαν στην ερημιά και στην απομόνωση γυρνώντας από χειμαδιά σε χειμαδιά με τα κοπάδια τους, πολλά γεροντάκια άφηναν τ' αποσταμένο κορμί τους όπου τύχαινε να τους βρει η στεργνή τους ώρα. Γι' αυτό είχαν πάντα μαζί τους τα 'καλά τους', τη νεκραλλαξιά τους».

διάτρητες αποφύσεις και τα ζεύγη οπών στη δακτυλιωτή βάση των αγγείων, που αποτελούν εμφανή χαρακτηριστικά της κεραμικής του πολιτιστικού συμπλέγματος που επικρατεί στη νότια Ελλάδα κατά τη Χαλκολιθική περίοδο⁴⁰⁰.

Η κεραμική της Χαλκολιθικής Περιόδου

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

195. Πίν. 53. Θραύσμα τοιχώματος βαθιάς φιάλης με έντονη θλάση του τοιχώματος στον ώμο, και στόμιο κυρτό προς τα έξω. Στον ώμο σειρά από κατακόρυφες βαθιές πλαστικές ραβδώσεις. Πηλός σκοτεινόχρωμος, καθαρός, σκληροποιημένος. Τομή γκριζοκάστανη. Επιφάνεια μελανή με ερυθρές κηλίδες, στιλβωμένη.

Παράλληλα στον τύπο: Phelps 1975, σχέδ. 53: 7, από τη Λέρνα και σχέδ. 53: 9, από την Αλεπότρυπα. Από την τελευταία θέση βλ. και Haurtmann 1971, σχέδ. 54:f. Weisshaar 1989, σχέδ. 49: 10, από το μεσαίο οριζόντιο Ραχμανίου της μαγούλας Πευκάκια.

196. Πίν. 53. Βλ. περιγραφή στον Κατάλογο μετά τον αριθ. 107.

197. Πίν. 53. Θραύσμα τοιχώματος φιάλης, πιθανώς του τύπου με θλάση κάτω από το στόμιο. Στον ώμο σώζονται δύο πλαστικές κατακόρυφες λεπτές ταινίες. Πηλός γκριζός, καθαρός, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. λεία, εξωτ. κηλιδωτή στιλβωμένη.

Παράλληλα: W. Heurtley, Prehistoric Macedonia, 1939, σ. 145, αριθ. 56 και εικ. 12, d. Όπ., σ. 150, αριθ. 87-90, από τα Σέρβια, «Late Neolithic». Weisshaar 1989, σχέδ. 73: 6, από τη μαγούλα Πευκάκια.

198. Πίν. 53. Θραύσμα τοιχώματος ρηχής φιάλης. Πηλός ερυθρός, σκληροποιημένος. Και στις δύο

όψεις λεπτό καστανέρυθρο επίχρισμα με στιλβωτή διακόσμηση από παράλληλες ομάδες γραμμών.

199. Πίν. 53. Θραύσμα χείλους και τοιχώματος ψηλού αγγείου με ανοιχτό στόμιο και ελαφρά κυρτά τοιχώματα. Πηλός γκριζοκάστανος, με αρκετά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. αδρά λειασμένη, εξωτ. στιλβωμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 50: 9, από την Αλεπότρυπα.

200. Πίν. 54. Θραύσμα χείλους μεγάλου αγγείου με φαρδύ στόμιο. Πηλός γκριζοκάστανος, με πολλά εγκλείσματα, σκληροποιημένος. Επιφάνεια εσωτ. γκριζα, αδρή, εξωτ. λειασμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 55: 1, από την Αλεπότρυπα.

201. Πίν. 54. Θραύσμα χείλους ανοιχτού αγγείου με πεταλόσχημη ταινιωτή οριζόντια λαβή, προσαρμοσμένη στο ύψος του χείλους. Πηλός γκριζομέλανος, με λεπτά εγκλείσματα. Επιφάνεια εσωτ. αδρή, εξωτ. μελανή λειασμένη.

Παράλληλα: Lambert 1981, 333, εικ. XXXII: 1/229+5/180. Weisshaar 1989, σχέδ. 76: 12, από τη μαγούλα Πευκάκια.

202. Πίν. 54. Θραύσμα χείλους μεγάλου αγγείου από χονδροειδή ερυθρωπή πηλόμαζα με πολλά

400. Η εθνογραφία προσφέρει παραδείγματα για τους πιθανούς τρόπους ανάρτησης στην πλάτη και μεταφοράς αγγείων, κυρίως αμφορέων για νερό, σε μεγάλες αποστάσεις. Βλ. D.E. Arnold, Ceramic Theory and Cultural Process, Cambridge Univ. Press 1985, σ. 144-150.

εγκλείσματα. Επιφάνεια πορώδης, αδρά λειασμένη.
Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 54: 10, από την Κλένια.

203. Πίν. 54. Θραύσμα χείλους μεγάλου (αποθηρευτικού) αγγείου με χονδρά τοιχώματα. Πηλός

ερυθρός, με μεγάλα εγκλείσματα, σκληροψημένος. Επιφάνεια ερυθρά με γκριζες κηλίδες, πορώδης, αδρά λειασμένη.

Παράλληλα: Phelps 1975, σχέδ. 59: 4, από την Αλεπότρυπα.

ΣΥΝΟΨΗ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ανασκαφική έρευνα σωστικού χαρακτήρα, που διεξήχθη από το 1978 ως το 1982 στο λόφο Αγίου Βλάσση του οικισμού Άριας Ναυπλίας, κάλυψε έκταση 694 τ.μ., στην οποία αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα των προϊστορικών φάσεων NN, ΠΕ III και ΥΕ IIIΒ. Στις ενδιάμεσες περιόδους, δηλαδή στη Χαλκολιθική και τη Μεσοελλαδική, ο χώρος δεν εξυπηρετούσε οικιστικές ανάγκες μιας μόνιμα εγκατεστημένης κοινότητας, αλλά χρησιμοποιήθηκε στη μεν Χαλκολιθική ως θέση βραχύβιου καταυλισμού, με ταυτόχρονη κάλυψη περιστασιακών ταφικών αναγκών, στη δε Μεσοελλαδική ως θέση νεκροταφείου με σχετικά ολιγάριθμους κιβωτιόσχημους τάφους, οργανωμένους κατά μικρούς τύμβους.

Στα Κεφάλαια που ακολούθησαν την παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων, επιχειρήθηκαν η λεπτομερής περιγραφή, η ταξινόμηση, η ανάλυση και η ερμηνεία των κινητών, κατ' εξοχήν των κεραμικών καταλοίπων από τη NN και τη Χαλκολιθική, στα οποία η εργασία επικεντρώθηκε λόγω των στρωματογραφικά αμφισβητούμενων συμφραζόμενων από άλλες κατηγορίες καταλοίπων.

Στην ανάλυση της νεολιθικής κεραμικής από την Άρια χρησιμοποιήθηκαν ως μεθοδολογικά εργαλεία, όχι ιδιαίτερα πρωτότυπα είναι αλήθεια, εκείνα που έχουν επιβληθεί από τη δημοσιευμένη έρευνα περί της Νεολιθικής της Πελοποννήσου, που ουσιαστικά συνιστά μια ιστορία της κεραμικής της εξέλιξης, και παραδοσιακά περιλαμβάνει τα στάδια α) της περιγραφικής παρουσίασης των μεταβλητών σε χώρο και χρόνο χαρακτηριστικών της εκάστοτε υπό μελέτη κεραμικής, β) της ταξινόμησής της σε κατηγορίες διακρινόμενες με βάση τα εμπειρικά επιλεγμένα και παγιωμένα στην ιστορία της σχετικής έρευνας ως «βασικά γνωρίσματα» κάθε κατηγορίας, και γ) της τυπολογικής ανάλυσης των σχημάτων αγγείων και των διακοσμητικών θεμάτων.

Η επιλογή της μεθοδολογικής προσέγγισης της κεραμικής μας, η οποία σε μεγάλο βαθμό υπαγορεύθηκε και από τη μη ευνοούσα γόνιμες καινοτομίες ποσότητα και από τις αρνητικές συνθήκες απόκτησης του υλικού, συνοδεύτηκε στο στάδιο της ερμηνείας των προϊόντων της ανάλυσης από μια συνειδητή αποστασιοποίηση από τις – συνήθως απορρέουσες από τους στόχους της εφαρμοσμένης συγκριτικής τυπολογίας – εξισώσεις του είδους «τυπολογική ομοιότητα = χρονολογική ταυτότητα» ή «διαφοροποίηση = συμμόρφωση σε εν χρόνω εξελισσόμενες αισθητικές αντιλήψεις». Η προσπάθεια βελτίωσης της αξιοπιστίας της μεθόδου εξυπηρετήθηκε στην εργασία αυτή με α) την αναζήτηση και αντιπαραβολή κλειστών στρωματογραφικών συνόλων από οικιστικές επιχώσεις μέσα στα γεωγραφικά όρια της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, που σχετίζονται χρονολογικά με την κεραμική από την Άρια, β) την επισήμανση της ανεπάρκειας της τυπολογικής μεθόδου να οδηγήσει, χωρίς τη συνεπικουρία και άλλων οδών προσέγγισης, στην κατανόηση της διαφοροποίησης της κεραμικής σε χώρο και χρόνο, γ) την ανίχνευση όχι μεμονωμένων όμοιων τύπων αλλά «κοινών τάσεων συμμετρίας», διακρινόμενων στην κεραμική της Άριας και σε συγγενικά της σύνολα, και δ) την αναζήτηση του κατά περίπτωση πιθανότερου παράγοντα διαφοροποίησης της κεραμικής του οικισμού μας.

Η ανάλυση της κεραμικής κατέδειξε ότι η πρώτη εγκατάσταση στο χώρο του Αγίου Βλάσση ανάγεται στην αρχή της πελοποννησιακής Νεότερης Νεολιθικής, η οποία, σε όρους κεραμικής ακολουθίας, είναι περίπου σύγχρονη με τη φάση του Βόθρου 3 της Ελάτειας (πρβλ. παραπάνω, σ. 62-63). Κατά

την ίδια εποχή παρατηρείται σε όλη την αργολική λεκάνη, της οποίας η έκταση υπολογίζεται σε 243 τ.χλμ.⁴⁰¹, μια εγκατάλειψη ή συρρίκνωση των οικισμών της MN⁴⁰², που φαίνεται ότι ήσαν διάσπαρτοι όχι μόνο στην υπερυψωμένη περιφέρεια, αλλά και στην παράκτια πεδινή ζώνη της, όπως κατέδειξε η έρευνα του Zangger (βλ. Σχέδ. 1: θέσεις 23-25)⁴⁰³, και μια μετατόπιση των εγκαταστάσεων των νεολιθικών γεωργοκτηνοτρόφων σε σχεδόν ισάριθμες θέσεις της περιφέρειας της λεκάνης, που δεν απέχουν ωστόσο από τις προηγούμενες περισσότερα από 2 χλμ. (βλ. Σχέδ. 1: τη θέση 13 διαδέχονται οι θέσεις 11 και 12, ενώ οι θέσεις 1, 2, 3 δημιουργούνται πιθανότατα από τους χρήστες των θέσεων 4 και 5). Η μετατόπιση αυτή των «εγκαταστάσεων» (όπως προτιμούμε να ονομάζουμε τις θέσεις, αφού μόνο στην περίπτωση της Άριας, του Χώνικα, και ίσως της Τίρυνθας, τα συμφραζόμενα υποδεικνύουν με σχετική σαφήνεια την ύπαρξη οικισμού, έστω μικρού και ολιγάνθρωπου) δεν φαίνεται να αντανακλά εντυπωσιακές μεταβολές ως προς τα παραγωγικά κίνητρα που ενδεχομένως την επέβαλαν: Μολονότι για ορισμένες MN «θέσεις» (λ.χ. τις 4, 5, 10, βλ. Υπόμνημα στο Σχέδ. 1) τα διαθέσιμα υλικά στοιχεία για συναγωγή συμπερασμάτων αναφορικά προς το μέγεθος και το χαρακτήρα των αντίστοιχων εγκαταστάσεων περιορίζονται σε λίγα θραύσματα – εύκολα αναγνωρίσιμα σε μια επιφανειακή έρευνα – πλήλινων τριβέων, μαρτύρων μιας επιτόπιας επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι MN κοινότητες της αργολικής λεκάνης είχαν αναπτύξει μια μικτή οικονομία, στην οποία ενδεχομένως η γεωργική εκμετάλλευση του αναλογούντος σε κάθε ομάδα κοινοτικού («site territory») και του διακοινοτικού («site catchment») χώρου έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο⁴⁰⁴. Με την εντός του ίδιου (από πλευράς ποιότητας και δυναμικότητας εδαφών) παραγωγικού χώρου μετατόπιση (που δεν συνοδεύεται από αξιολογή αύξηση ή μείωση του αριθμού) των εγκαταστάσεων, φαίνεται να διατηρείται η προηγούμενη ισορροπία στην κατανομή των εκμεταλλεύσιμων κοινοτικών και διακοινοτικών εκτάσεων, οι οποίες εξακολουθούν και στη NN (όπως προκύπτει από τη θέση των εγκαταστάσεων στις παρυφές της ημιορεινής στεφάνης που περιζώνει την κοιλάδα) να περιλαμβάνουν τόσο πεδινές καλλιεργήσιμες περιοχές, όσο και χαμηλά υψίπεδα για βόσκηση μικρών ποιμνίων.

401. Zangger 1993, σ. 1 κ.ε.

402. Ακόμα και στις γνωστές θέσεις, όπου με βάση τα κεραμικά κατάλοιπα διαπιστώνεται μια συνέχεια στη χρήση του χώρου από τη MN στη NN (δηλαδή στο σπήλαιο Κεφαλαρίου, όπου από τη NN μαρτυρείται μόνο η κατηγορία των μελανών-γκρίζων σιλβωτών, στη Λέρνα, και την Τίρυνθα), οι ποσότητες των NN οστράκων είναι ελάχιστες σε σύγκριση με τα κατάλοιπα της προηγούμενης φάσης, έτσι ώστε να είναι αμφισβητήσιμα ο χαρακτήρας και η διάρκεια (μονιμότητα ή περιοδικότητα) της χρήσης των παραπάνω θέσεων κατά τη NN.

403. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ένα μεγάλο τμήμα της παράκτιας ζώνης μεταξύ του ποταμού Ερρασίνου, που δεχόταν το άφθονο νερό των πηγών Κεφαλαρίου, και του ποταμού Ινάχου, που συγκέντρωνε τα νερά των ανατολικών όγκων της οροσειράς του Αρτεμισίου και αποστράγγιζε τη βορειοανατολική πεδιάδα, καλυπτόταν μέχρι σχεδόν τα τέλη της ΠΕ περιόδου από τη ρηχή λίμνη της Λέρνας, που βαθμιαία στις επόμενες χιλιετίες καταχώσθηκε από τις φερτές ύλες των ρευμάτων και αποξηράνθηκε με νεότερα αποστραγγιστικά έργα. Η περιοδική εξάλλου άνοδος και υποχώρηση της στάθμης της θάλασσας υπολογίζεται ότι στην 5η και την 4η χιλιετία είχε μετατοπίσει την ακτογραμμή, από τις εκβολές του Ινάχου προς ΝΑ. μέχρι τη Ναυπλία, κατά 2,0-2,5 χλμ. προς το εσωτερικό της σημερινής ακτογραμμής, έτσι ώστε κατά τη NN και τη Χαλκολιθική η Τίρυνς και η Άρια να απέχουν λιγότερο από 1 χλμ. από τη θάλασσα. Οι διαπιστώσεις αυτές οφείλονται στις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες του Zangger, βλ. Zangger 1993, και ιδιαίτερα: E. Zangger, Prehistoric Coastal Environments in Greece: The Vanished Landscapes of Dimini Bay and Lake Lerna, *JFieldA* 18 (1991), σ. 1-15. Οι διαπιστώσεις αυτές έχουν μεγάλη σημασία για την κατά το δυνατόν πειστικότερη ανασύσταση του οικοσυστήματος της αργολικής λεκάνης, αλλά και για την εκτίμηση της σπουδαιότητας της προς Β. διεξόδου επικοινωνίας της λεκάνης με την ευρύτερη περιοχή της Κορινθίας. Βλ. επίσης σχετικά, M. Johnson, Water, Animals and Agricultural Technology: A Study of Settlement Patterns and Economic Change in Neolithic Southern Greece, *Oxford Journal of Archaeology*, 15 3 (1996), 275-278.

404. Για ανάλυση των όρων αυτών, με σχετική βιβλιογραφία, βλ. Γ. Χουρμουζιάδης, Το Νεολιθικό Διμήνι, Βόλος 1979, σ. 167.

Τα αίτια, επομένως, για τη μετατόπιση των ΜΝ εγκαταστάσεων στην αργολική λεκάνη (ή και για τη θεωρητικά πιθανή, αν και αρχαιολογικά δύσκολα ανιχνεύσιμη, ίδρυση νέων θέσεων από πληθυσμούς, προερχόμενους εκτός των ορίων της πεδιάδας) δεν πρέπει να ανάγονται σε δραστικές μεταβολές του παραγωγικού υπόβαθρου της οικονομίας των κατοίκων της, ακόμα και αν – σε συνάρτηση με μαρτυρίες από άλλες περιοχές, λ.χ. την Αττική⁴⁰⁵ – υποθέσει κανείς για τη ΝΝ μια ενίσχυση της κτηνοτροφίας σε μεγαλύτερα υψόμετρα, όπως αυτή αντανακλάται στη βαθμιαία αύξηση της χρήσης των σπηλαίων και στην εμφάνιση και διάδοση της λίθινης αιχμής βέλους, με ή χωρίς μίσχο. Εάν οι μετατοπίσεις ή και ιδρύσεις οικισμών κατά τη ΝΝ σχετίζονται και με την εμφάνιση και εξάπλωση, από τη Θεσσαλία ως τη Λευκάδα και τη Μάνη, της μελανής στιλβωτής κεραμικής στον ελλαδικό χώρο, είναι ένα ερώτημα πολύπλοκο στην προσέγγισή του, που αξίζει ωστόσο κάποτε να διερευνηθεί απαγγιστρομένο από την αιωρούμενη από την εποχή του Grundmann και του Holmberg στη σχετική βιβλιογραφία μονόπλευρη ντιφουζιονιστική θεώρηση (πρβλ. παραπάνω, σ. 61-62).

Στρεφόμενος σε αναζήτηση παρόμοιων φαινομένων μετατοπίσεων οικισμών στη νότια Αργολίδα, της οποίας η έκταση (225 τ.χλμ.) και το οικοσύστημα μοιάζουν πολύ με εκείνα της αργολικής λεκάνης και από την οποία τη χωρίζει η οροσειρά των Αδέρων, διαπιστώνει κανείς με έκπληξη ότι παρόμοια και γειτονικά οικοσυστήματα μπορεί να ενισχύουν την ανάπτυξη δραστικά διαφοροποιημένων παραγωγικών μεθόδων και, άρα, διάφορων μεταξύ τους οικιστικών διατάξεων. Κατά τη ΜΝ στη νότια Αργολίδα ο πληθυσμός και οι παραγωγικές δραστηριότητες φαίνεται να αφορούνται από την περιοχή γύρω από το σπήλαιο Φράγγχι, για να εκμεταλλευθούν (μάλλον για την κτηνοτροφία) την ευρύτερη περιοχή, όπως υποδηλώνουν λίγα ΜΝ όστρακα που βρέθηκαν στα σπήλαια των Διδύμων και της Ερμιόνης, αντίστοιχα⁴⁰⁶. Κατά τη ΝΝ η αύξηση των θέσεων, όπως διαπιστώθηκε από τη συστηματική επιφανειακή έρευνα, δεν είναι ουσιαστική: Το Φράγγχι παραμένει ο βασικός τόπος συγκέντρωσης του πληθυσμού, ενώ ιδρύονται τρεις νέες θέσεις, αμφίβολου χαρακτήρα⁴⁰⁷. Κοινά και στις δύο περιοχές φαινόμενα δραστικής αριθμητικής αύξησης και διασποράς των εγκαταστάσεων παρατηρούνται με την αρχή της Χαλκολιθικής, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η επιλογή της ανατολικής προσηλιακής πλαγιάς του λόφου του Αγίου Βλάσση για ίδρυση μόνιμης εγκατάστασης μιας ομάδας γεωργοκτηνοτρόφων, που σε λιγότερο από μία ώρα έφταναν είτε στη θάλασσα για ψάρεμα, είτε στα ημιορεινά λειβάδια του Αραχναίου για επίβλεψη/άρμεγμα των μικρών κοινοτικών ποιμνίων, είτε στα κοινοτικά περιβόλια που πρέπει να συνόρευαν μ' εκείνα των ΝΝ κοινοτήτων στην Τίρυνθα και στα Χώνικα, η επιλογή λοιπόν αυτή αποδείχθηκε οικονομικά ορθή, αφού – κρίνοντας από τα υλικά κατάλοιπα – η αρχική μικρή ομάδα αυξήθηκε μετά ίσως από 2-3 γενιές, έκτισε κατοικίες με λίθινα θεμέλια (πρβλ. παραπάνω, σ. 29 και Σχέδ. 3), εφοδιαζόταν για τις πρακτικές της ανάγκες με κεραμική εντόπια παραγωγής (πρβλ. παραπάνω, σ. 114), και το κυριότερο: Μέσω της βορεινής διόδου της Κλεισούρας επικοινωνούσε με τις κοινότητες της Κορινθίας, γεγονός που αντανακλάται στα κοινά στοιχεία της κεραμικής των δύο περιοχών. Οποιαδήποτε μορφή κι αν είχε αυτή

405. J.M. Wickens, ό.π. (υποσημ. 351). Diamant 1974, σ. 354-357.

406. Στην έκταση των 225 τ.χλμ. περιλαμβάνεται η οροσειρά των Αδέρων με τα χαμηλά υψίπεδα όπως εκείνο του Ηλιοκάστρου (που αποτελούν περίπου το 22-25%) και οι μικρές παράκτιες κοιλάδες των Φούρων, της Κοιλιάδας, του Κρανιδίου, της Ερμιόνης. Η διαχρονική επιφανειακή έρευνα που διεξήγαγε το Stanford University, κάλυψε το 20% περίπου της πεδινής περιοχής, ενώ η δειγματοληπτική έρευνα στον ορεινό όγκο (που αποτελείται σήμερα από απογυμνωμένους ασβεστολιθικούς πυρήνες) απέδωσε ελάχιστα ίχνη «θέσεων», που δεν επηρεάζουν τα τελικά μεγέθη της κατανομής των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων στη νότια Αργολίδα, όπως αυτά διαπιστώνονται στην προκαταρκτική έκθεση των Runnels and van Andel 1987, σ. 304-309.

407. Runnels and van Andel 1987, σ. 311, σχέδ. 4.

η επαφή – από ανταλλαγές προϊόντων μέχρι σύναψη συγγενικών δεσμών –, όλα δείχνουν ότι λειτουργούσε μέσα σε πλαίσια ειρηνικής και ισότιμης συνύπαρξης.

Η ακμή της νεολιθικής κοινότητας της Άριας πρέπει να συμπίπτει με τη διάρκεια ζωής του κλειστού συνόλου από τη Δυτική Αγορά («Forum West») της Κορινθίας, ενώ στην ίδια εποχή – από όσα μέχρι στιγμής είναι γνωστά – οι πλησιέστερες προς την Άρια ομάδες ήσαν εγκατεστημένες στην κοιλάδα Ταλιώτη (Σχέδ. 1: θέση 3) και στην Τίρυνθα (Σχέδ. 1: θέση 6), δηλαδή σε απόσταση 3-4 χλμ. Για λόγους που δεν μπορούμε να εκτιμήσουμε με τα υπάρχοντα δεδομένα, οι κάτοικοι σε κάποια φάση της NN⁴⁰⁸ εγκαταλείπουν το λόφο του Αγίου Βλάσση και ή ιδρύουν ένα νέο, άγνωστό μας οικισμό ή συγχωνεύονται με τους κατοίκους της νεολιθικής κοινότητας στα Χώνικα. Η μετακίνηση αυτή πρέπει πάντως να έγινε πριν από τη διαμόρφωση και μαζικότερη παραγωγή της πολύχρωμα γραπτής κεραμικής ρυθμού Γωνιάς, η οποία (πρβλ. παραπάνω σ. 110-112) απαντά στην Πρόσυμνα και στα Χώνικα, αλλά απουσιάζει στην Άρια.

Πόση έκταση κατελάμβανε και πόσο πληθυσμό αριθμούσε η νεολιθική κοινότητα της Άριας στην περίοδο της ακμής της, είναι δύσκολο να συναχθεί από τα διασωθέντα λείψανα: Από τα αποσπασματικά αποκαλυφθέντα δύο νεολιθικά τοιχάρια (πρβλ. Σχέδ. 3) δεν προκύπτει ούτε το μέγεθος των στεγασμένων χώρων, ούτε η χωροθέτησή τους σε σχέση με τους αστέγαστους χώρους. Από τα 694 τ.μ. της συνολικά ερευνηθείσης έκτασης, μόνο σε 500 τ.μ. περίπου παρατηρήθηκε σχετικά πυκνή συσσώρευση κινητών νεολιθικών καταλοίπων, μολονότι η άνιση αυτή κατανομή μπορεί να είναι αποτέλεσμα των συνεχών μεταγενέστερων οικοδομικών και χωρορρυθμιστικών παρεμβάσεων, που περιγράφηκαν στο Κεφάλαιο I (βλ. παραπάνω, σ. 27-34). Υπό τις συνθήκες αυτές, η εφαρμογή των συστημάτων υπολογισμού του πληθυσμού μιας μόνιμης προϊστορικής εγκατάστασης, που έχουν προταθεί κατά καιρούς⁴⁰⁹, γίνεται εδώ με επιφύλαξη επειδή είναι πιθανό ότι αποδίδει μια εκτίμηση με θεωρητική μόνο αξία.

Ξεκινώντας λοιπόν από την αποδοχή μιας *ad maximum* εξάπλωσης του νεολιθικού οικισμού στον

408. Ο ημερολογιακός καθορισμός της χρονολογίας είναι για την ώρα, μέχρι τη δημοσίευση ακολουθίας ραδιοχρονολογήσεων από τα NN στρώματα στο Φράγγχι, επισφαλής, καθώς είναι προσεγγίσιμος μόνο με τη σύγκριση στρωματογραφικών συνόλων. Έτσι η εγκατάλειψη της Άριας κρίνουμε ότι πρέπει να συνέβη στη διάρκεια της κορινθιακής φάσης «Temple Hill» (Corinthian LN Ic του Lavezzi), το οποίο κατά τη συγκριτική τυπολογική μας ανάλυση (βλ. παραπάνω, σ. 65) θεωρήσαμε γεωλογικά αντίστοιχο με το στρώμα IIIa στο Φράγγχι (βλ. Πίνακες III-IV). Από την άλλη πλευρά, η συνύπαρξη στο Δυτικό Γερογάλαρο της Πρόσυμνας στο σύνολο της «φάσης 3» (το οποίο εκτιμήσαμε ως στρωματογραφικά κλειστό, βλ. σ. 140-143) οστράκων της πολύχρωμης κεραμικής ρυθμού Γωνιάς μαζί με όστρακα της μονόχρωμης χαλκολιθικής κεραμικής, υποδηλώνει ότι μεταξύ της κορινθιακής φάσης LN Ic (= Φράγγχι, στρ. IIIa) και της επικράτησης της μονόχρωμης χαλκολιθικής κεραμικής (Φράγγχι, στρ. IIa+b) δεν πρέπει να μεσολάβησαν περισσότερα από 80-100 χρόνια. Αν δεχτούμε (βλ. παρακάτω, υποσημ. 413) την έναρξη της Χαλκολιθικής γύρω στο 4300 π.Χ., τότε ο NN οικισμός του Αγίου Βλάσση πρέπει να εγκαταλείφθηκε γύρω στο 4500 π.Χ.

409. Ο Renfrew (1972, σ. 251) καταλήγει στην αναλογία «200 κάτοικοι: ένα εκτάριο» για τη νεολιθική περίοδο και «300 κάτοικοι: ένα εκτάριο» για την Πρώιμη Χαλκοκρατία, αναφερόμενος στους οικισμούς του προϊστορικού Αιγαίου. Οι υπολογισμοί αυτοί φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τα δεδομένα στο μικρό πρωτομινωικό IIB οικισμό στη Φούρνου Κορυφή, στη Μύρτο Κρήτης, όπου σε 900 τ.μ. ο Whitelaw υπολόγισε ότι κατοικούσαν 5 ως 6 φασίλιες με 5 κατά μέσο όρο μέλη η καθεμία, βλ. *The Settlement of Fournou Korifi, Myrtos, and Aspects of Early Minoan Social Organization*, Nixon L. and Krzyszkowska O. (εκδ.), Minoan Society, Bristol 1983, σ. 323-345. Δοθείσης όμως της δημογραφικής αύξησης και της συσπείρωσης των διάσπαρτων κατοίκων σε μεγαλύτερους οικισμούς, που διαπιστώνεται κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία, και ιδιαίτερα στην Αργολίδα, είναι αμφισβητήσιμη η ορθότητα της προβολής των υπολογισμών αυτών στη Νεολιθική περίοδο. Ο Halstead, βασιζόμενος στους πληρέστερα ερευνημένους νεολιθικούς οικισμούς της Θεσσαλίας, κατέληξε στο συμπέρασμα- πρόταση ότι 10-30% της διαπιστωμένης έκτασης του νεολιθικού οικισμού καταλαμβάνεται από δάπεδα οικιών (house floors), και ότι σε κάθε άτομο αναλογούν κατά μέσο όρο 10 τ.μ. «δαπέδου», βλ. P. Halstead, *Counting Sheep in Neolithic and Bronze Age Greece*, I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond (εκδ.), *Pattern of the Past*, Cambridge 1981, σ. 307-339.

Άγιο Βλάσση σε επιφάνεια 700 τ.μ. και εφαρμόζοντας την εξίσωση του Renfrew «10.000 τ.μ. = 200 κάτοικοι», καταλήγουμε σε έναν αριθμό 14 ατόμων. Αν δεχθούμε τους υπολογισμούς του Halstead (ό.π., υποσημ. 409), η κάλυψη των «δαπέδων» στον οικισμό μας θα κυμαινόταν από 70 ως 210 τ.μ. και θα αναλογούσε σε 7 ως 21 άτομα αντίστοιχα. Έχοντας υπόψη την ιδανική για μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία θέση του οικισμού της Άριας ανάμεσα σε εύφορα⁴¹⁰ εδάφη και χαμηλούς λειμώνες, αλλά και την αραιή κατανομή των NN θέσεων στην αργολική λεκάνη, δεν έχουμε δυσκολία να δεχθούμε ότι ο συγκεκριμένος οικισμός – και μιλούμε για την περίοδο ακμής του – αριθμούσε το ελάχιστο 21 και το πιθανότερο 25 άτομα⁴¹¹. Και αν δεχθούμε⁴¹² ότι για την ετήσια διατροφή ενός ατόμου μιας νεολιθικής κοινότητας απαιτείται η καλλιέργεια 0,5 εκταρίου εύφορης γης, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο κοινοτικός εκμεταλλεύσιμος χώρος των κατοίκων του Αγίου Βλάσση θα κατελάμβανε έκταση 10,5-12,5 εκταρίων (105-125 στρεμμάτων), τα οποία, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, για την απόσταση των γειτονικών NN οικισμών φαίνεται να ήσαν πράγματι διαθέσιμα.

Κατά τη διάρκεια της χιλιετούς Χαλκολιθικής περιόδου⁴¹³ η οικιστική διάταξη στην αργολική λεκάνη μεταβάλλεται δραστικά. Τα λείψανα των εγκαταστάσεων αριθμητικά διπλασιάζονται, χωρίς βέβαια να μπορεί κανείς να συμπεράνει με βεβαιότητα το χαρακτήρα κάθε εγκατάστασης, αφού σχεδόν πάντοτε δεν παρατηρούνται μόνιμες κατασκευές (εξαιρέση αποτελούν για την Αργολίδα οι χαλκολιθικοί τάφοι στη Λέρνα και στην Άρια). Οι νέες θέσεις κατανέμονται στους πρόποδες και στα χαμηλά οροπέδια των ημιορεινών εκτάσεων γύρω από την πεδιάδα (βλ. Σχέδ. 1), και κατά προτίμηση κοντά σε πηγές. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρήθηκαν και στη νότια Αργολίδα, όπου οι 4 NN θέσεις (με σπουδαιότερη την εγκατάσταση στο Φράγγχι) αυξάνονται σε 13, διατηρουμένης βέβαια της επιφύλαξης ως προς τη λειτουργία τους. Η διασπορά των εγκαταστάσεων, που εντοπίζονται ως «characteristic domestic debris of sherds, flints, and millstones [and] are small settlements, perhaps hamlets or even farmsteads»⁴¹⁴, συνεχίζεται (σε άλλες θέσεις) και κατά την ΠΕ I, σταματά ωστόσο κατά την ΠΕ II με την ίδρυση 4 νέων οικισμών σε μαγούλες, που ξανασυγκεντρώνουν το διάσπαρτο πληθυσμό.

Τα αίτια της βαθμιαίας μετατροπής της NN «πυρηνικής» (nucleated) οικιστικής διάταξης στην κατάσταση διασποράς των δραστηριοτήτων (και μάλιστα κατά προτίμηση σε μεγαλύτερα υψόμετρα), η οποία αναπτύσσεται κατά τη Χαλκολιθική (dispersed settlement pattern), επιχειρήσαμε στο Κεφάλαιο

410. Zangger 1993, σ. 48-52, 83-85.

411. Οι παραγωγικές δραστηριότητες, που διαπιστώνονται στα κατάλοιπα του οικισμού (γεωργία, κτηνοτροφία, ίσως κεραιμική παραγωγή, ανταλλακτικό εμπόριο) δεν θα μπορούσαν να ικανοποιηθούν με μικρότερο αριθμό ενεργών ατόμων, δεδομένου ότι 5-6 από τους 25 θα ήσαν παιδιά, και πολλοί ενήλικες (των οποίων ο μέσος όρος ζωής δεν ξεπερνούσε τα 40 χρόνια) υπέφεραν από χρόνια μαλάρια και οστεοπόρωση, βλ. L. Angel, Osteoporosis: Thalassemia?, *AmJPhyAnthr* 22 (1964), σ. 369-374. Ο ίδιος, Porotic Hyperostosis, Anemias, Malaras and Marshes in the Prehistoric Eastern Mediterranean, *Science* 153 (1966), σ. 760-762. Ο ίδιος, *The People of Lerna*, Washington 1971.

412. P. Halstead, ό.π., σ. 318

413. Σημαντική βοήθεια για την απόλυτη χρονολόγηση της νοτιοελλαδικής Χαλκολιθικής προσφέρουν οι δύο ραδιοχρονολογήσεις από την καλύβα στον Άγιο Δημήτριο Λεπρέου, της οποίας τη διάρκεια ο Ζάχος τοποθετεί, μαζί με τον οικισμό στην Κεφάλα, στο πρώτο μισό της μακράς Χαλκολιθικής περιόδου (Zachos 1987):

HD - 10020 5400±35 calibrated (1 sigma) : 4405 - 4100

HD - 10163 5330±75 » » : 4360 - 3920

Οι διαθέσιμες ραδιοχρονολογήσεις και τυπολογικοί συσχετισμοί οδηγούν τον Coleman να τοποθετήσει την έναρξη της νοτιοελλαδικής Χαλκολιθικής γύρω στο 4300 π.Χ., βλ. J. Coleman, *The Late Neolithic Period: Questions of Terminology and Chronology*. Ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συμπόσιο για το προϊστορικό Αιγαίο, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1987 (υπό εκτύπωση).

414. Runnels and van Andel 1987, σ. 312.

IV (σ. 145-157) να ανιχνεύσουμε στο παραγωγικό-κοινωνικό επίπεδο. Ο εντυπωσιακά μικρός αριθμός μόνιμων οικισμών της Χαλκολιθικής, οι οποίοι φαίνεται ότι υπήρχαν στα κέντρα ευρύτερων γεωγραφικών ενοτήτων και ότι λειτουργούσαν ως σημείο συγκέντρωσης/ανταλλαγής κτηνοτροφικών με γεωργικά προϊόντα, σε συνδυασμό με την απουσία μόνιμων ακίνητων κατασκευών (πλην εστιών, λάκκων και ενίοτε μεμονωμένων τάφων) στις θέσεις όπου εντοπίζονται συσσωρεύσεις χαλκολιθικών τεχνοσκευασμάτων, εξετάζόμενα υπό το φως των πορισμάτων των αρχαιογεωλογικών ερευνών, μας οδήγησαν στη διατύπωση της υπόθεσης (μοντέλου εργασίας) ότι η διάλυση του πυρηνικού οικιστικού συστήματος οφείλεται στην ανάπτυξη της μεταβατικής κτηνοτροφίας ως παραγωγικής μεθόδου που μπορούσε να εξασφαλίσει περισσότερο (αναλώσιμο ή ανταλλάξιμο) απόθεμα, και, ενδεχομένως, να υπογορεύσει τη δημογραφική αύξηση. Οι ερευνητές της νότιας Αργολίδος συνδέουν την «οικιστική διασπορά» με αύξηση του πληθυσμού και της ποικιλίας ανθρώπινων δραστηριοτήτων, αποδεχόμενοι ωστόσο ότι:

«Nucleation and dispersal are relative terms, however that refer to different densities and spacing of settlements, and we can not attribute changes in density directly to changes in population. More specifically, we assume that there is a greater number of sites in a dispersed pattern, and that this greater number reflects, among other things, a higher level of intensity of land use. By higher level of intensity of land use we mean that more land, including less productive or harder – to – reach portions, was brought under civilization or was used for grazing»⁴¹⁵.

Βασική προϋπόθεση και κίνητρο για τη διασπορά και επέκταση σε χώρο των παραγωγικών δραστηριοτήτων, οσάκις αυτή παρατηρείται να παρεμβάλλεται μεταξύ δύο περιόδων με κεντρικά ελεγχόμενες (παραγωγικές ή οικιστικές) διαδικασίες, θεωρούν οι Runnels και van Andel την ανάπτυξη αγορών για τη διάθεση των αποθεμάτων, και φυσικά τη δυνατότητα απρόσκοπτης διακοινοτικής επικοινωνίας. Και για μεν το νησιωτικό και τον περι-αιγαιακό χώρο οι ενδείξεις για την πρώτη, ήδη από τις αρχές της 4ης χιλιετίας, ανάπτυξη των δια θαλάσσης ανταλλαγών προϊόντων και τεχνογνωσίας, ενισχύονται καθημερινά από τα αρχαιολογικά δεδομένα⁴¹⁶. Για δε την ηπειρωτική νοτιοελλαδική περιοχή, αποκαλυπτική της κατάστασης των «ανοιχτών συνόρων» για την κυκλοφορία ανθρώπων και ιδεών είναι η έκταση διάδοσης και η ομοιογένεια των τεχνοσκευασμάτων, που παρήγαγαν, χρησιμοποίησαν και αντάλλαξαν οι γεωργοκτηνοτρόφοι (με έμφαση αυτή τη φορά στο δεύτερο συνθετικό του όρου) δημιουργοί του μέχρι σήμερα λεγόμενου πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας ή Αγοράς-Αίγινας: Η έκταση αυτή καλύπτει, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα της τελευταίας δεκαετίας⁴¹⁷, που συνεχώς αυξάνονται (με διάκενα που οφείλονται αποκλειστικά στην ανυπαρξία σ' αυτά συστηματικών επιφανειακών ερευνών), τις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας από τη Λευκάδα και την Ακαρνανία (Αστακός) μέχρι την Εύβοια και την Αττική, ολόκληρη την ορεινή και παράκτια Πελοπόννησο μέχρι τη Μάνη, και σχεδόν πλέον ταυτίζεται με το γεωγραφικό χώρο ανάπτυξης των πρωτοελλαδικών πολιτισμικών φαινομένων.

415. Runnels and van Andel 1987, σ. 323.

416. Σύνοψη και εκτίμηση των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων βλ. στις εργασίες της συγγραφέως που μνημονεύονται παραπάνω, στην υποσημ. 276.

417. Zachos 1987.

Summary

Aria in the Argolid. Hand-made Pottery of the Late Neolithic and Chalcolithic Periods

The present study deals, as its title signifies, with a settlement of the Late Neolithic period in the Argolid. Its matter, which was the subject of the writer's Ph.D. thesis, derives from excavations conducted at Aria in the Argolid, a site on the Saint Vlassis hill, 2.5 km north-east of the modern town of Nauplion, in the period 1978-1981. It refers almost exclusively to pottery assemblages, which are numerically the most significant category of finds. The final aim of the present assignment is multi-dimensional:

- to present with clarity the process of the relevant research and speculation,
- to provide a full and detailed descriptive account of the archaeological data accompanied by many illustrative plans and drawings,
- to reconsider the stratigraphical background for the chronological-cultural incorporation of this specific whole into a wider geographical frame,
- to apply to the area of south Greece a model of an approach to pottery as an indicator of social needs and differentiation,
- to contribute to an effective translation into the Greek of the relevant technical and theoretical archaeological terminology, which has been established in the non-Greek bibliography.

The specific issues and especially the methodology are extensively analysed in the Introduction. The study will focus on the analytical presentation of the portable finds of the Late Neolithic and the Chalcolithic periods, on their typological and chronological classification and finally on their incorporation to the wider issue of the cultural evolution that took place in central and south Greece during the late fifth and the fourth millennium. The method eventually adopted is the typological-chronological one in its particular comparative-stratigraphic version (*vergleichende Stratigraphie*) that was suggested by V. Milošević. The final decision to use this methodological approach and its chronological consistency resulted from an extensive analytical discussion of the advantages, limits and weaknesses of this approach, as the relevant bibliography and practice has indicated. It is also supported by the nature of Aria's archaeological data as well as by the possibility that this method will produce data which can stand up to future examination.

The first chapter is dedicated to the detailed presentation of the excavation data with special care to ensure the stratigraphic relation between finds. According to the excavation report, the total area under research was estimated at 694 m². In this area strata mainly belonging to the Late Neolithic period have been discovered. The stratigraphy of two pit-graves, 1 and 2, and of a burial trench are thoroughly described, since they constitute three closed wholes and are used as guide lines for the study of the rest of the settlement's ceramics, which come from strata not undisturbed. The Chalcolithic period is represented by the occasional use of the place for burials, and Early Helladic III (EH III) period by the relics of a house. The whole EH habitation included two to three households, of relatively minor importance. On the

contrary, in the Middle Helladic (MH) period an organized cemetery of burial tumuli grew up in the area. Finally, in the Late Helladic (LH) period a densely built-up agricultural installation was constructed, for which indications point to the presence of workshop areas.

The extended second chapter is divided into six parts and deals with the pottery assemblages. In the first part, after some clarifications and statistics on the provenance and the quantity of the material under study (1,821 sherds and 2 almost whole pots), a detailed account of previous studies of ceramics in the Neolithic Peloponnese is attempted, accompanied by a critical presentation of the stratigraphy of Late Neolithic pottery categories found in various Late Neolithic sites in the Peloponnese, like Corinth, Lerna and Franchthi. Special reference is made to Phelps' unpublished Ph.D. thesis, which was the most recent attempt (1975) to systematize the Neolithic data from the area before the present endeavour. The question of style in archaeology is raised, and two ethnographical-ethnoarchaeological examples (the Dangwara community in Malwa, central India (D. Miller, *Artefacts as Categories: A Study of Ceramic Variability in Central India*, Cambridge Univ. Press 1985) and the tribes of Mafa and Bulahay in northern Cameroon (N. David, J. Sterner and K. Gavua, *Why Pots Are Decorated*, *Current Anthropology* 29,3 (1988), p. 365-389) are used in order to offer a different model of archaeological interpretation for discussion. Style is treated as an elusive concept, after the functional attributes have been analysed, as a non-verbal message-sending with links to typology, production, symbolism and art and as a code that can be to a certain extent decoded.

Based on the above discussion the categorization of the pottery from Aria is conducted in terms of the categories given from past research. These categories consist of:

- Urfirnis pottery (second part)
- Black-grey burnished pottery (third part)
- Black-on-red ware (fourth part)
- Matt-painted dark-on-light ware (fifth part)
- Polychrome ware (δίχρωμα in the present study) (sixth part)

For each of these categories, pottery is examined in terms of manufacturing techniques, decoration and shape and a relevant descriptive catalogue follows. Occasionally there are sub-divisions into more specific types on the basis of the surface treatment, which may indicate local variations. Before this kind of analysis and in order for some points to be clarified, there is a discussion of the history of research for each ceramic category followed by a discussion of each category. Some of the most important results are:

- The Urfirnis sherds from Aria are relatively few and therefore do not offer significant indications of a Middle Neolithic habitation on the site of Aria.
- A strong relation in shapes, decoration and manufacturing techniques between the black-burnished pottery from the Peloponnese and that from known sites in Thessaly and the Balkan Peninsula has been demonstrated, a phenomenon indicative of patterns of socio-economic interaction.
- This category, as in many other sites in Greece, is dated to the beginning of the Late Neolithic period and is strictly different from the type of black pottery appearing at the end of the Neolithic period.
- The black-on-red ware presents common features with the matt-painted dark-on-light ware and reflects an early phase of Late Neolithic pottery with clay, shape and decoration analogies in both earlier and later ceramic categories.
- The decoration of the matt-painted dark-on-light ware at Aria is very close to that of the nearby Corinth and presents differences from that at other sites in Peloponnese.
- The Polychrome ware (δίχρωμα) presents typological homogeneity with the rest of Aria's pottery categories, a phenomenon that can be explained by the spatial and temporal interrelation of pottery production.

The third chapter discusses a neolithic female figurine of the well-known “half-leg” or “split-idol” type discovered in the strata of Aria. This idol is treated as a starting point for a discussion of the archaeological dimensions and cultural framework of these objects in the jigsaw of the Late Neolithic world and bibliography. Such objects have been interpreted in the past not without valid objections as contractual devices or as identification tokens between individuals or groups, symbolizing an agreement, obligation, friendship or common bond, since they have always occurred as halves in the archaeological record. The argument in this chapter is that they are found split probably due to the way they have been manufactured, as significant evidence show.

The fourth chapter deals with finds from a burial trench, which are dated within the bounds of the Chalcolithic period. The term “Chalcolithic” has been adopted after a long examination of different approaches (such as Late Neolithic II, Final Neolithic, Attiki-Kephala-Aigina culture), since it reflects more effectively the spirit of the period between the Neolithic and the Bronze Age (end of 5th-4th millennium) as a period of economic and social changes that are due not only to the appearance of metal artifacts – which in any case are rare in Greece – but also to modifications in settlement organization and patterns. Therefore the word “Chalcolithic” is a reflection of the economic and social developments in this period in addition to the chronological one.

In relation to the economic and social complexity of the Chalcolithic period, evidence of burial customs in this period is the theme of this chapter. Data from the area of South Greece are presented and examined (cemeteries and burials from Kephala of Kea, Mitroon, Klepsydra and Asklepion in Athens, the cave of Pan in Marathon, the cave of Kitsos in Attica, Akraifia in Boeotia, Koilos in Euboia, Lerna, Prosymna, Franchthi Cave, ancient Ilis, the cave of Alepotrypa Dirou, the cave of Alepochori-Geraki in Lakonia). This discussion leads finally to the following hypothesis.

According to this, in the Chalcolithic period an increase in animal-breeding is attested, which indices more intensive mountain exploitation. This resulted in the great deal of alluvium deposits that geomorphological surveys have shown. This phenomenon is – according to Sherratt’s model – due to the gradual increase in the economic importance of secondary products from animal-breeding activities. Consequently, this phenomenon itself leads to the downgrading of the dominant economic role of agriculture. This model is activated when increased social needs for consumption and exchange appear, and it is an indicator of the existence of redistribution market-exchange systems in that period, according to Runnels and van Andel (1987). The cultural homogeneity that the archaeological data present may suggest a wide interactive market, or a trade/exchange network. In addition, the spatial dispersion of settlements, as relevant surface surveys have shown, demonstrates that settlement patterns have been altered. At the end of the Late Neolithic period we observe nucleated settlement systems, while in the Chalcolithic period a system of smaller and more dispersed settlements with more extended site-territories and site-catchments. This alteration displays greater variability of human activities and different patterns of social interaction and exchange.

The conclusions constitute a short summary of the whole methodological and theoretical discussion, while some additional estimates are made, such as the site’s size and population: the former is estimated at 700 m² (not without reservations) with a site-territory up to 10.5 - 12.5 hectares, and the latter at 21-25 people, as it derives from a combination of the archaeological record and relevant theoretical models, like those of Renfrew (1972) and Halstead (P. Halstead, *Counting Sheep in Neolithic and Bronze Age Greece*, I. Hodder, G. Isaac and N. Hammond (ed.), *Pattern of the Past*, Cambridge 1981, p. 307-339).

ΠΙΝΑΚΕΣ

Σκηνή από σύγχρονο εργαστήριο αγγειοπλαστικής στο χωριό Κόρονος της Κύπρου, όπου έως σήμερα διατηρείται η νεολιθική παράδοση της χειροποίητης κεραμικής.

55

91

116

Φιάλες με μελανή-γκρίζα στιλβωτή κεραμική (55, 91). Φιάλη με γραπτή κεραμική με μελανή βαφή πάνω σε ερυθρό στιλβωμένο επίχρυσμα (116).

157

161

Φιάλες με γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική (157, 161).

167

Φιάλη με γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική (167). Το νεολιθικό ειδώλιο.

1

2

117

183

Νεολιθική Urfirnis κεραμική (1, 2). Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική (117).
Πολύχρωμη γραπτή κεραμική (183).

193

194

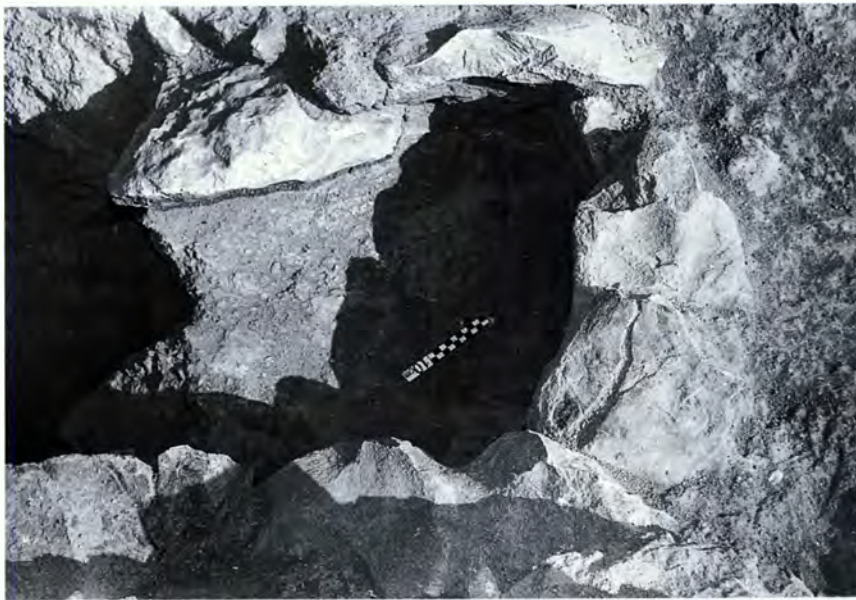
Αγγεία της Χαλκολιθικής περιόδου (193, 194).

Άδια: α) Άποψη της ανασκαφικής τομής από Α. β) Άποψη της ανασκαφικής τομής από Β.

Άρια: α) Άποψη της ανασκαφικής τομής από ΝΔ. β) Άποψη της ανασκαφής, λεπτομέρεια.

Άρια: α) Άποψη της ανασκαφικής τομής από ΝΑ. β) Άποψη της ανασκαφής, λεπτομέρεια.

1

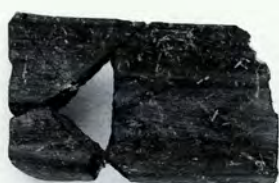
2

9

13

91

17

24

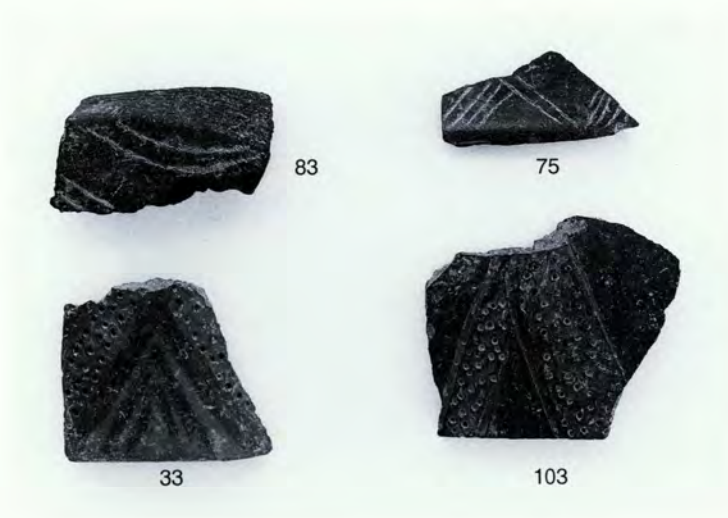
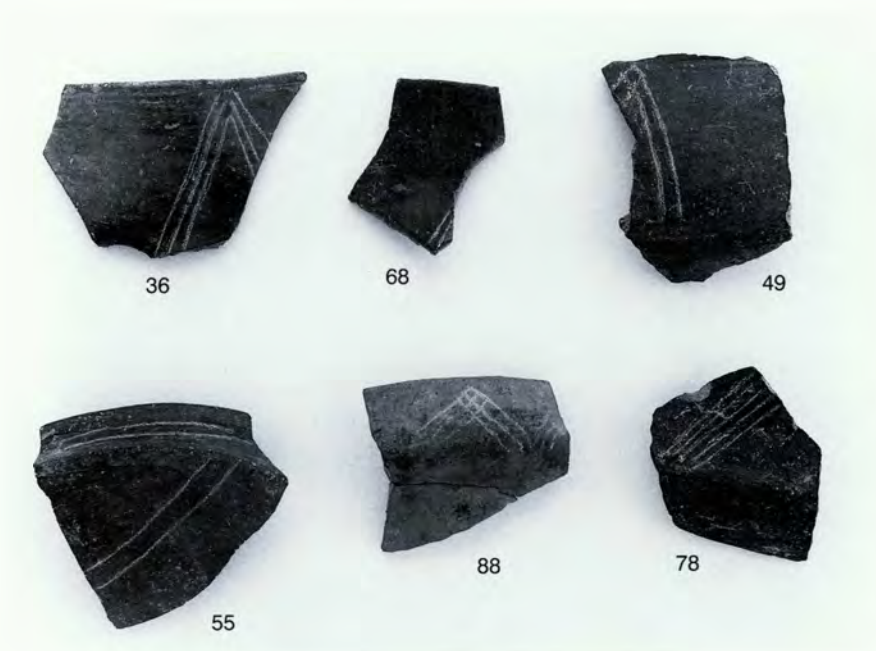

77

76

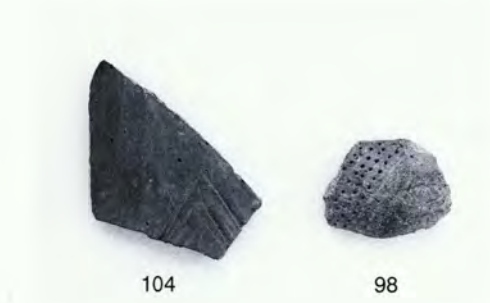
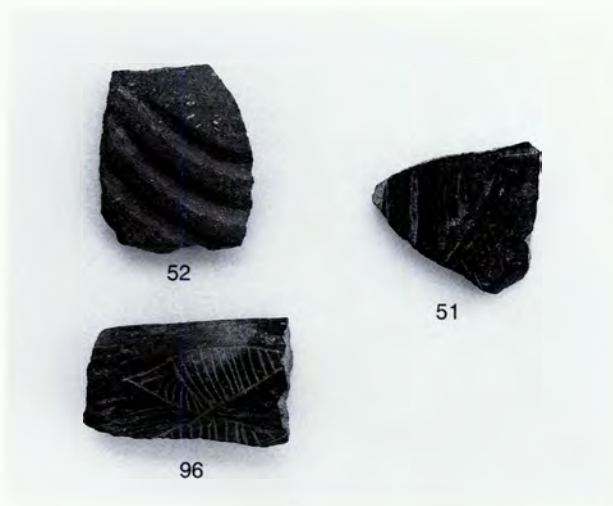
Νεολιθική Urfirnis κεραμική (1, 2). Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική (9, 13, 91, 17, 24, 77, 76).

Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική.

Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική.

Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική (52, 51, 96, 104, 98, 105). Ρυτά (108, 112).

157

158

147

174

172

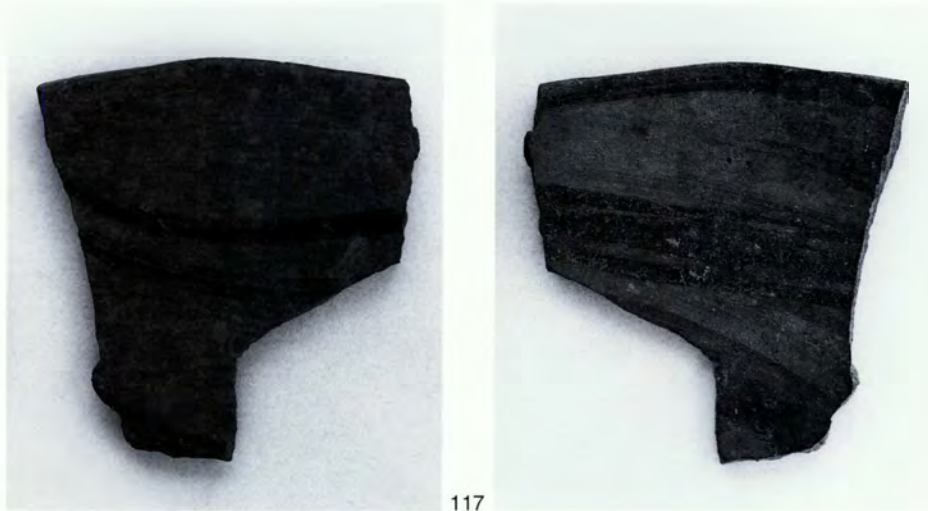

160

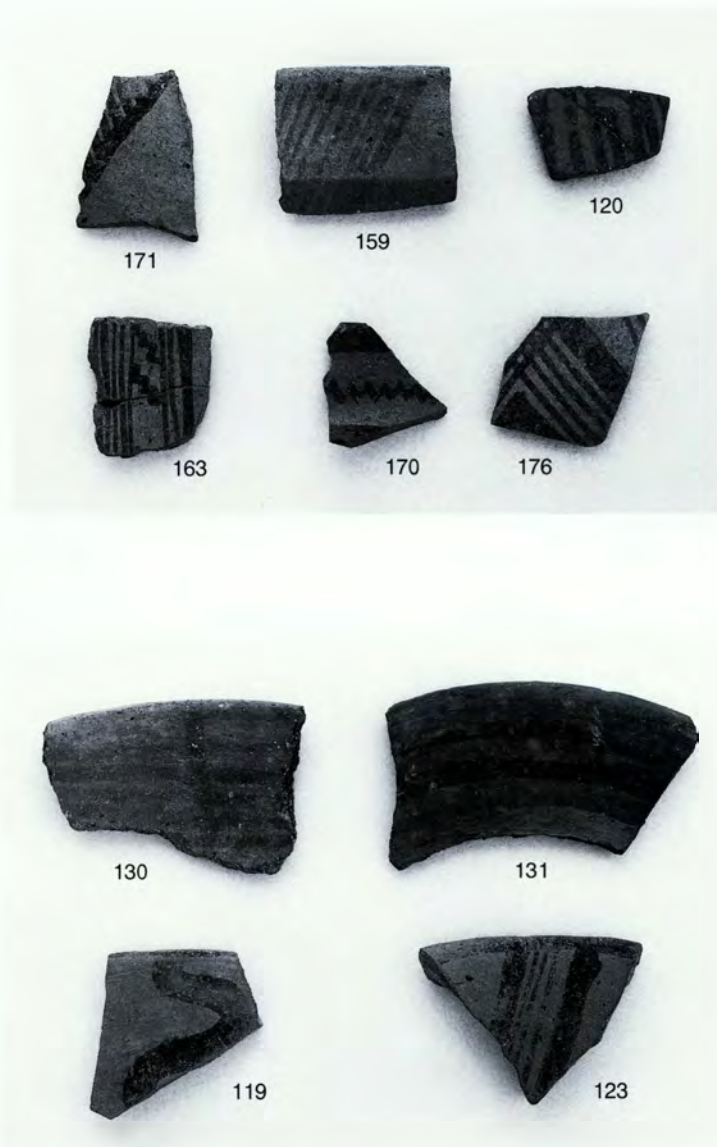

173

Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική.

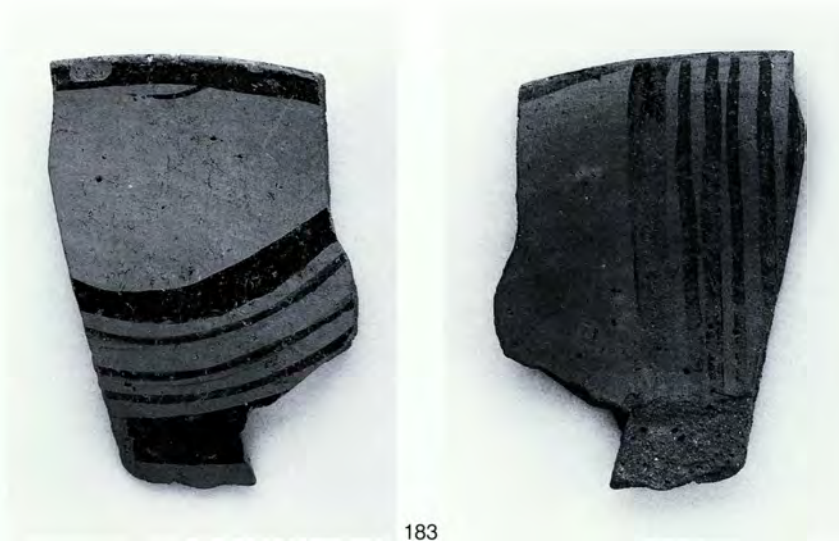
Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική (117, 161, 168, 169).
Γραπτή κεραμική με μελανή βαφή πάνω σε ερυθρό σιλβωμένο επίχρσιμα (116).

Γραπτή αμανθόχρωμη κεραμική.

Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική.

183

181

188

178

190

Πολύχρωμη γραπτή κεραμική (183, 181, 178, 188, 190). Το νεολιθικό ειδώλιο.

193

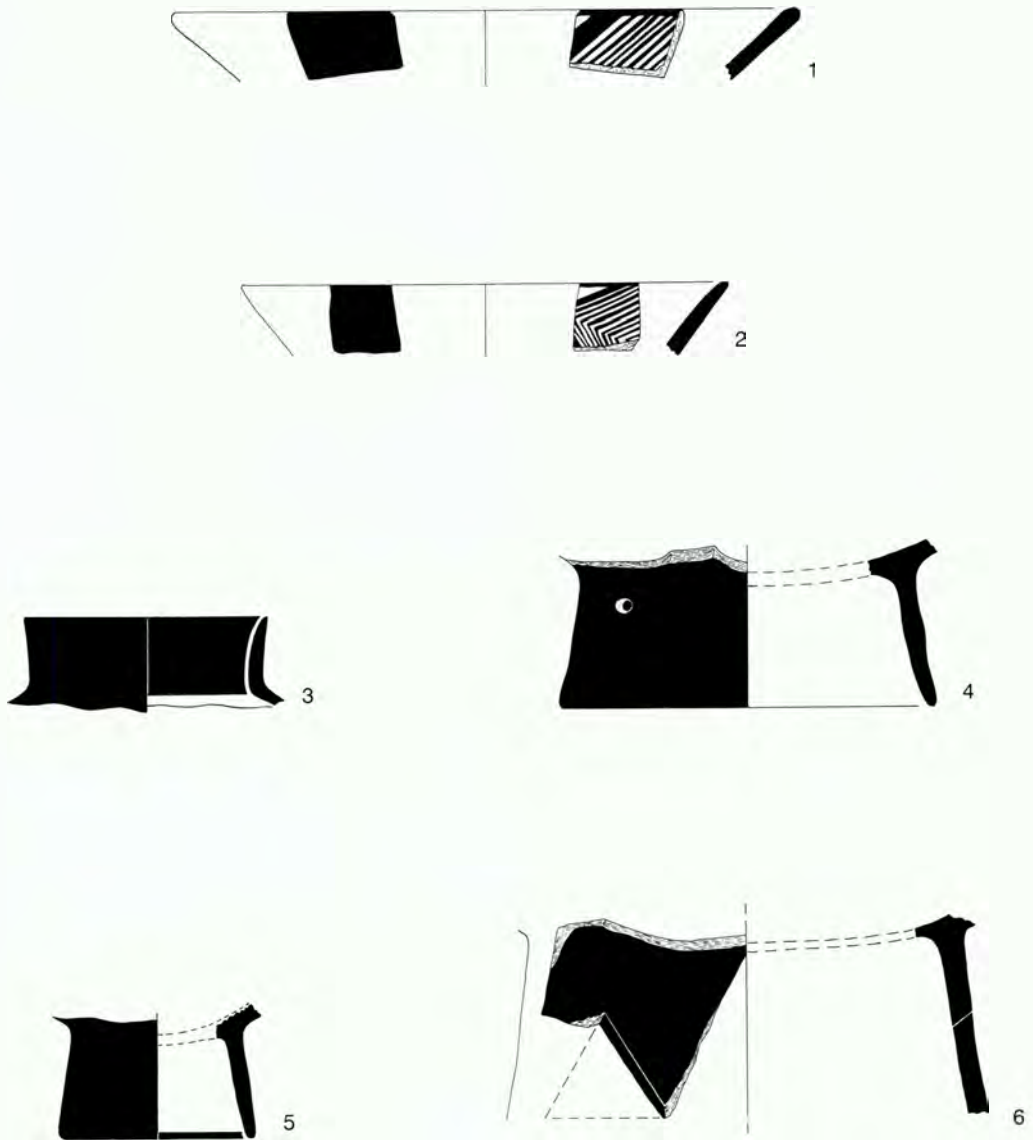

194

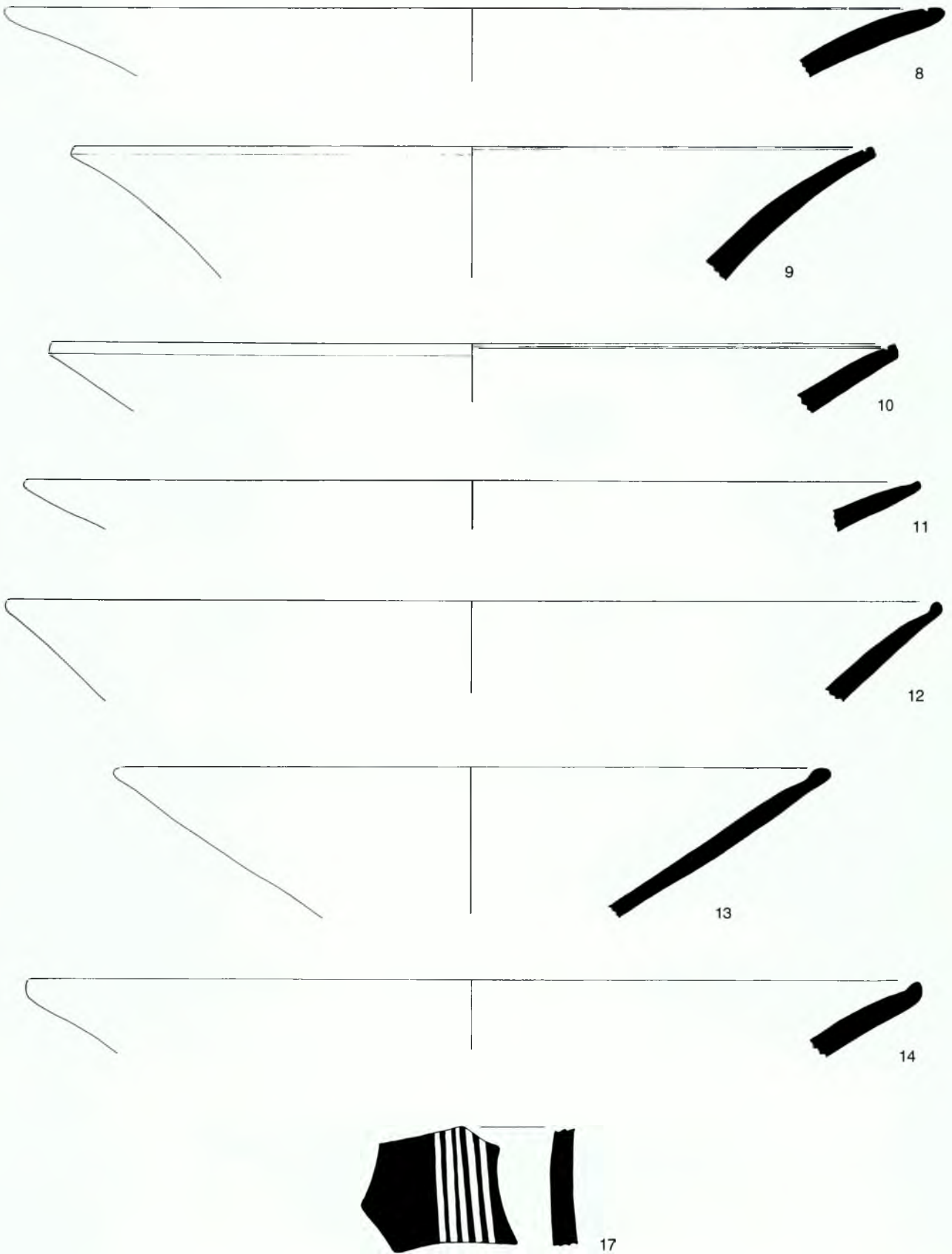
Αγγεία της Χαλκολιθικής περιόδου (193, 194).

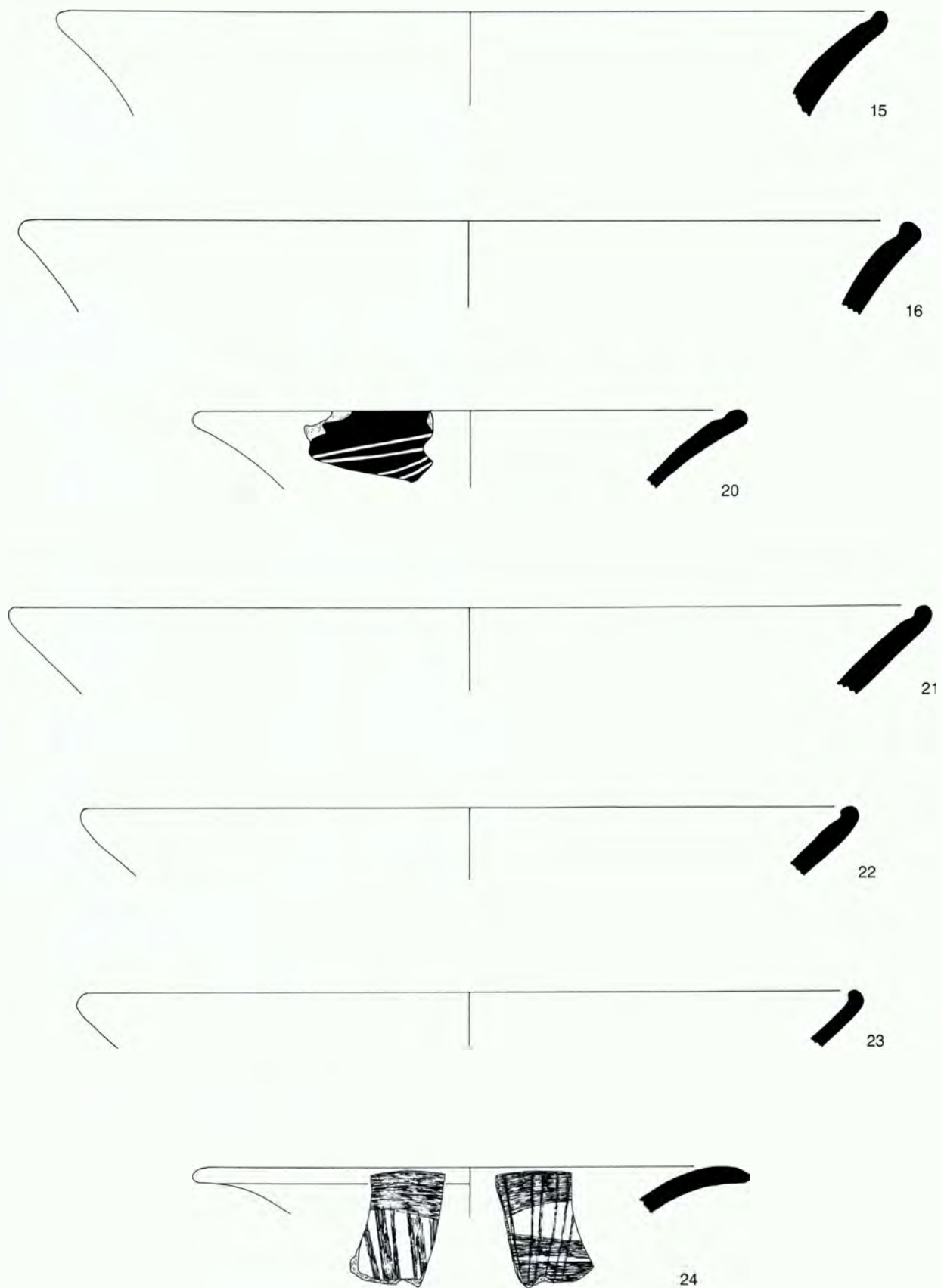
ΠΕ ΙΙΙ γραπτή κεραμική.

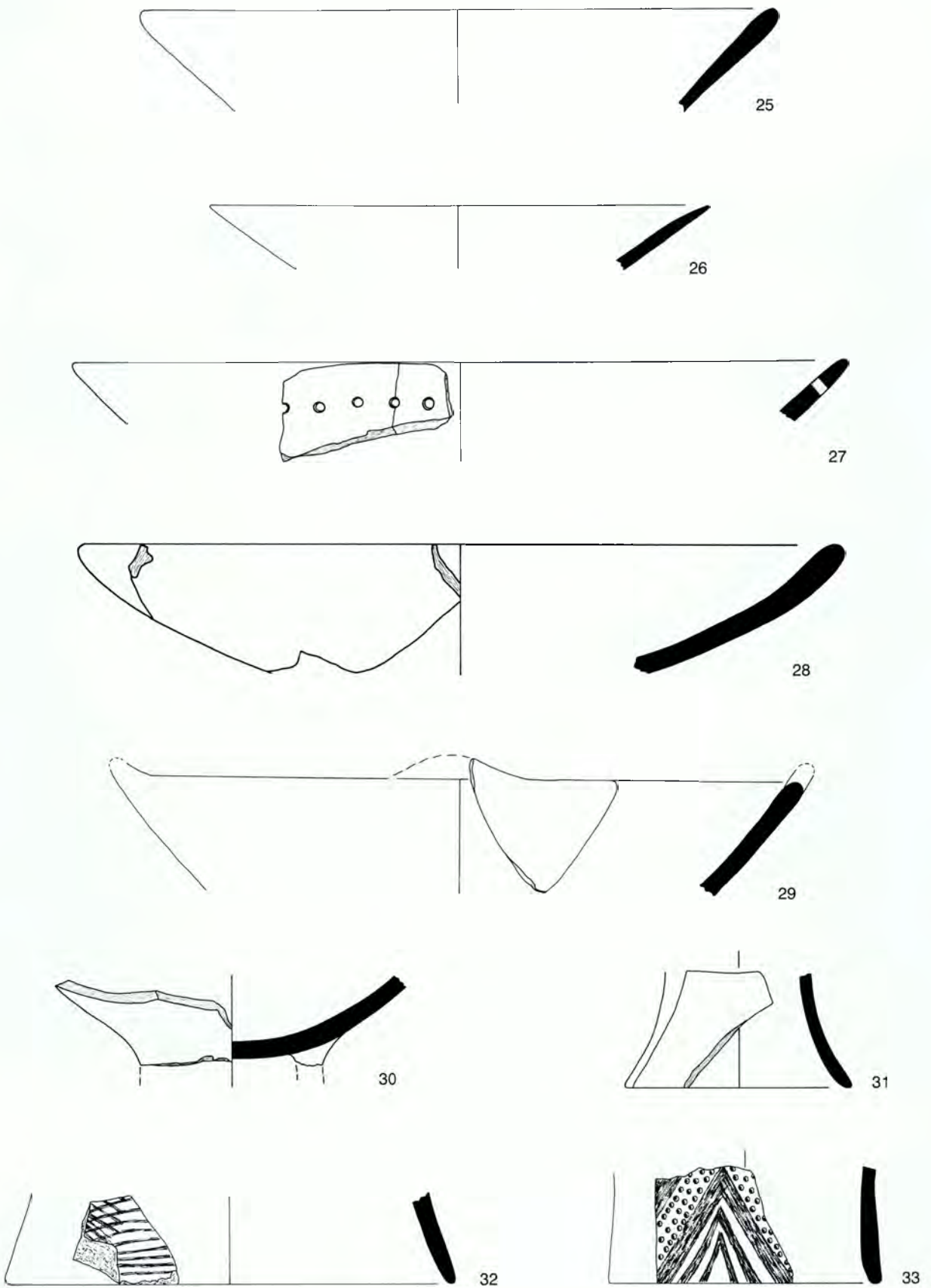
Νεολιθική Urfirnis κεραμική (1-6).

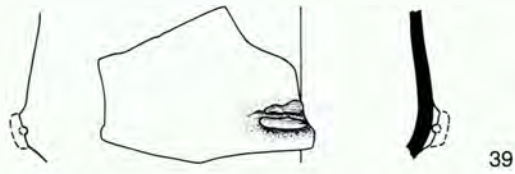
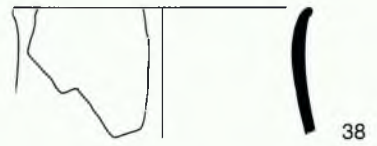
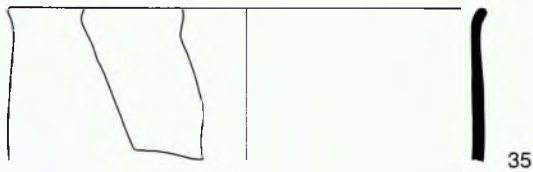
Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Α.

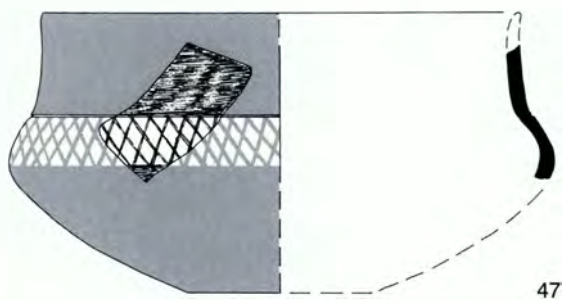
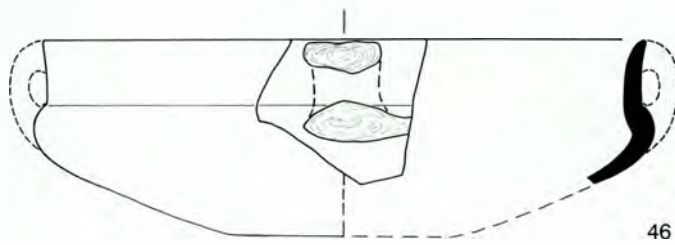
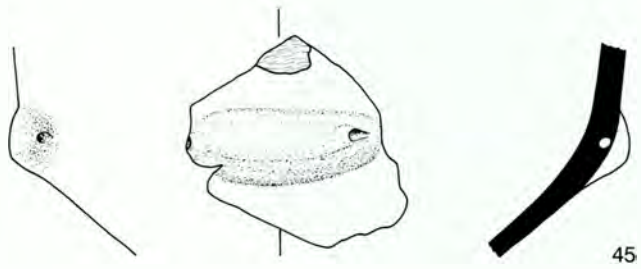
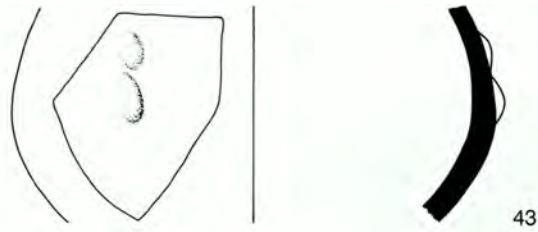
Μελανή-γκρίζα στιλβωτή κεραμική: Σχήμα Α.

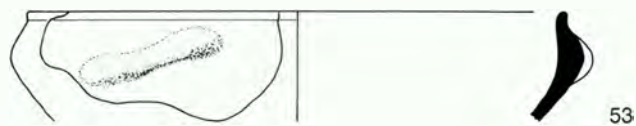
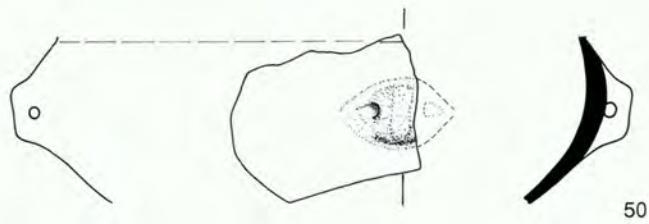
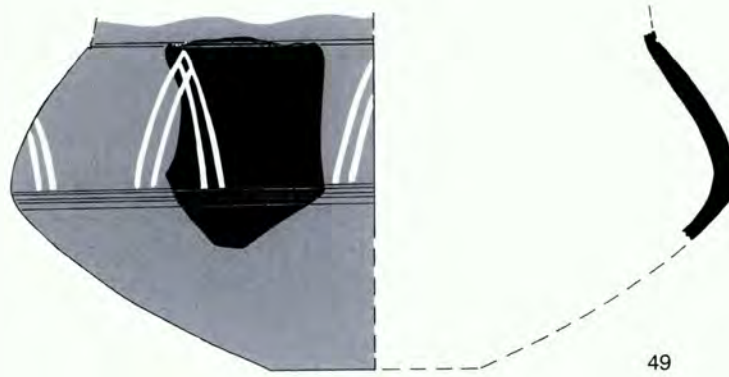
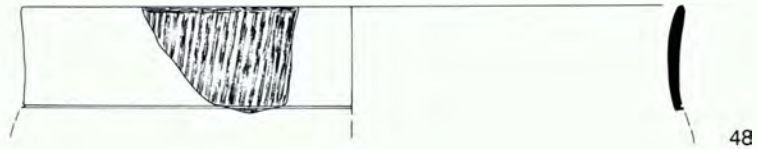
Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Α.

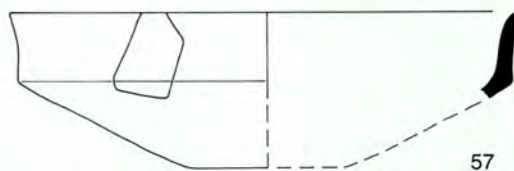
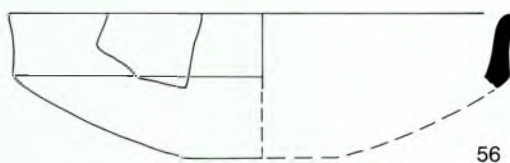
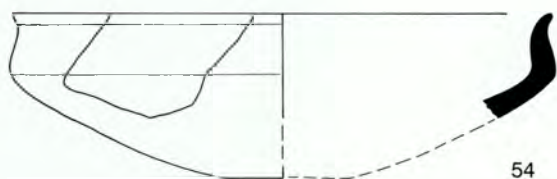
Μελανή-γκρίζα σιλιβωπή κεραμική: Σχήμα Β.

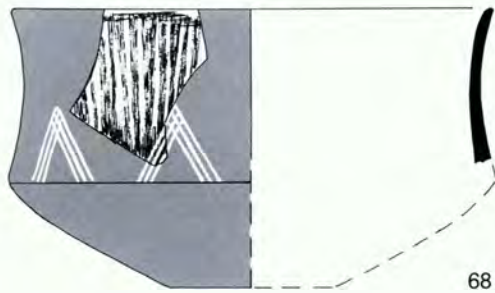
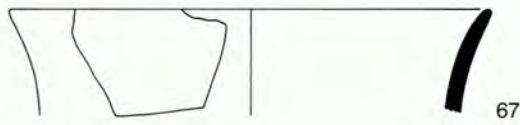
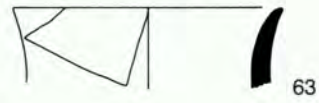
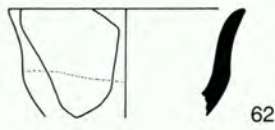
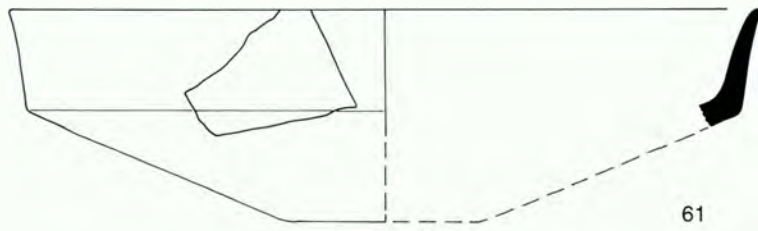
Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Β (43-45). Σχήμα Γ (46-47).

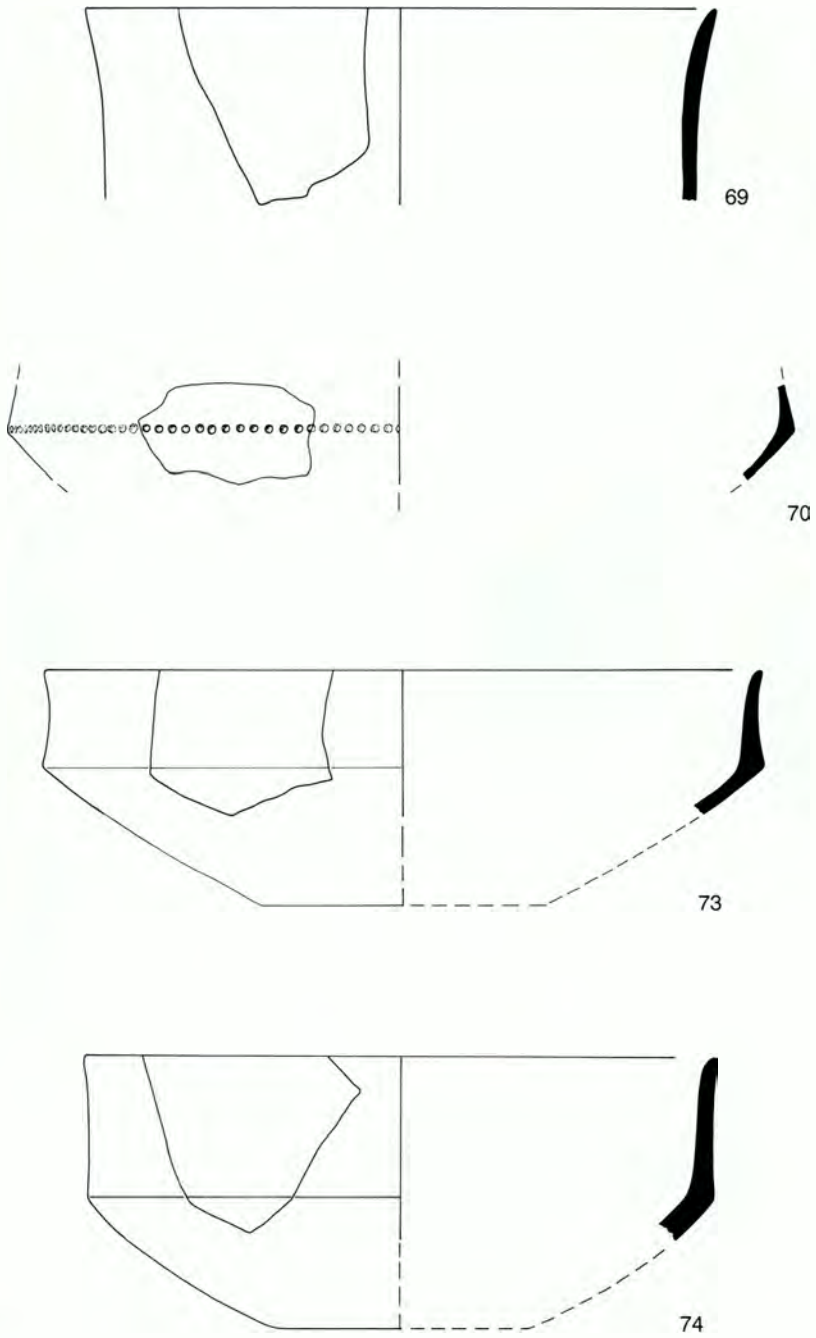
Μελανή-γκρίζα στιλβωτή κεραμική: Σχήμα Γ (48-52). Σχήμα Δ (53).

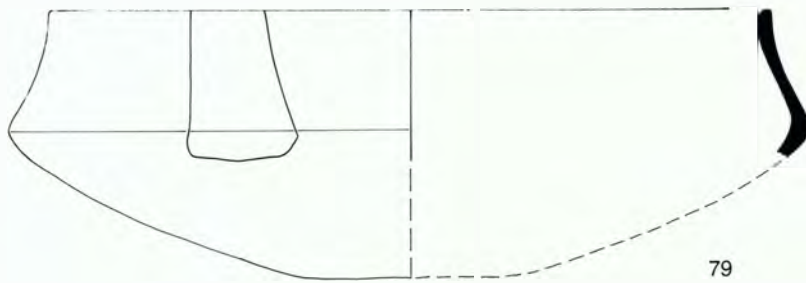
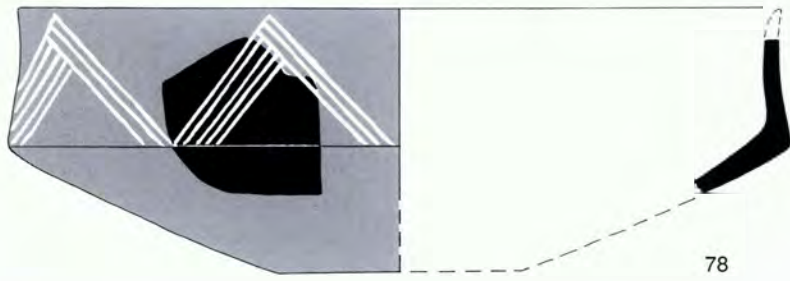
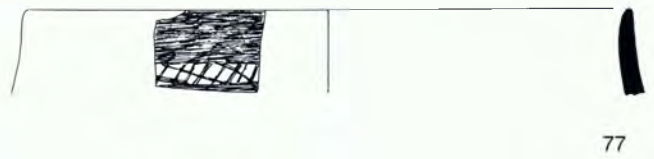
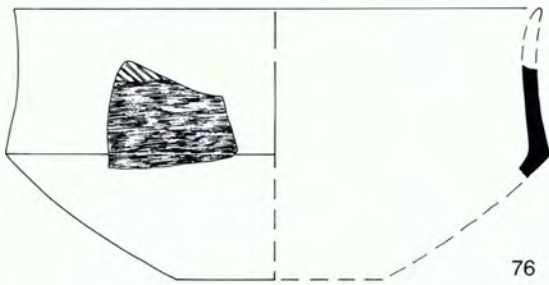
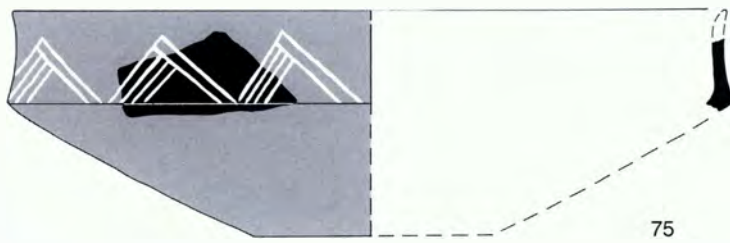
Μελανή-γκρίζα στιλβωτή κεραμική: Σχήμα Δ.

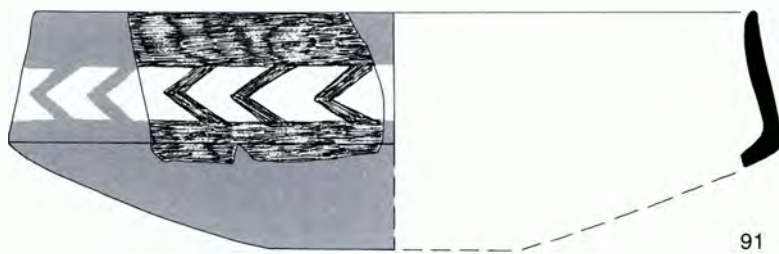
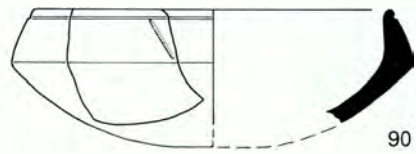
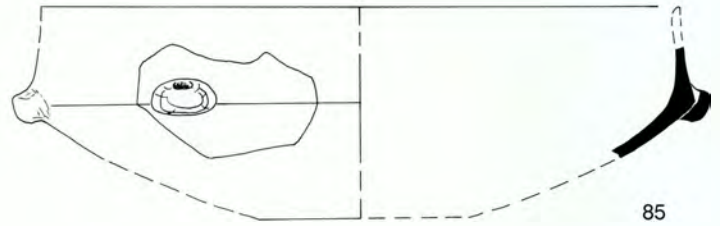
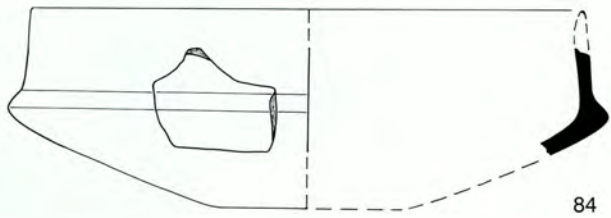
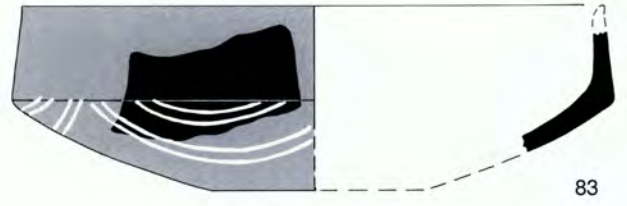
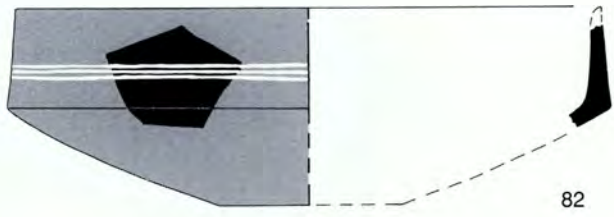
Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Δ.

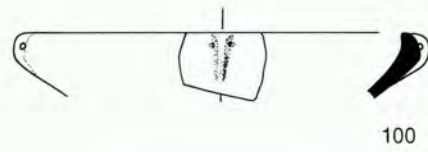
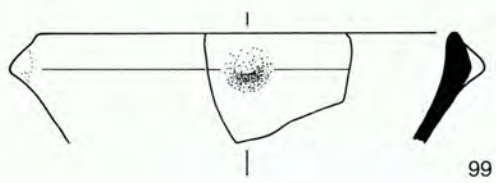
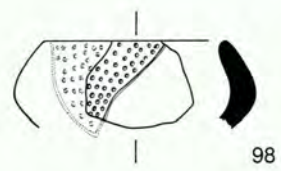
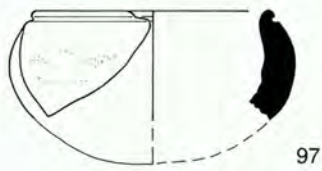
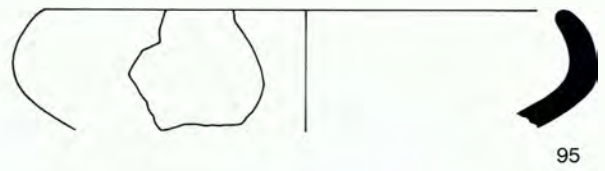
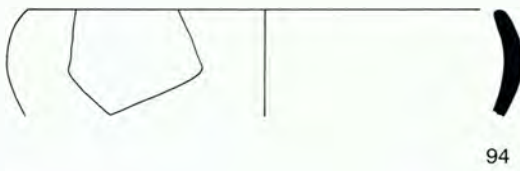
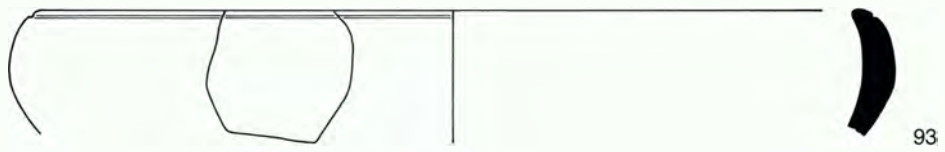
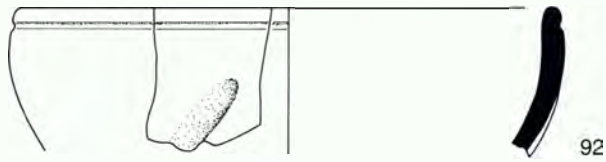
Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Δ.

Μελανή-γκρίζα στιλβωτή κεραμική: Σχήμα Δ.

Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Δ.

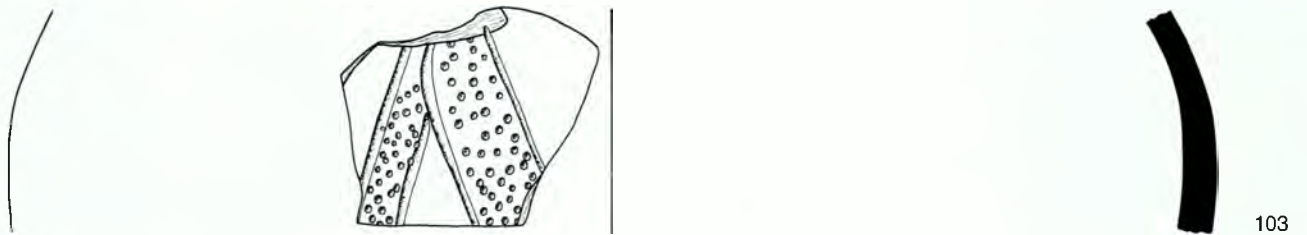

Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Ε.

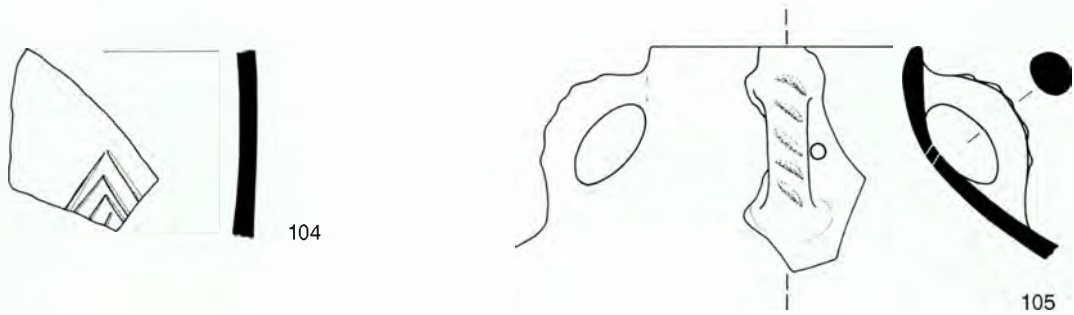

101

102

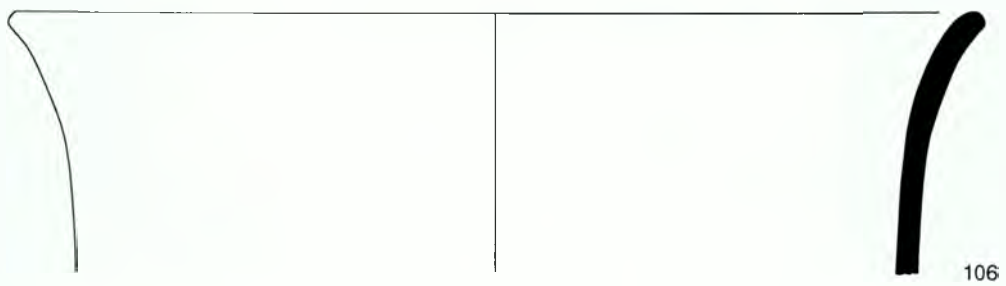

103

104

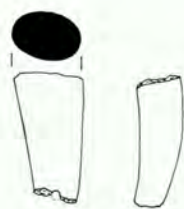
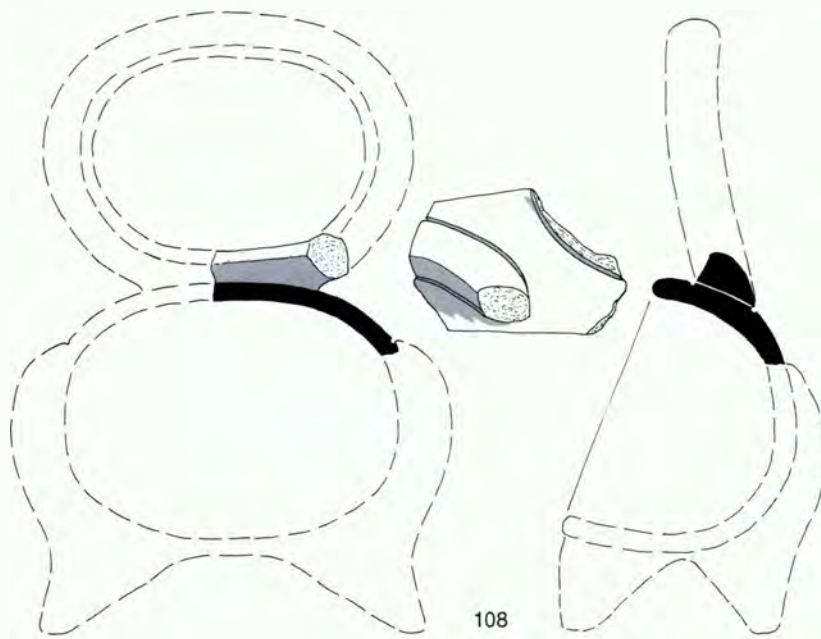
105

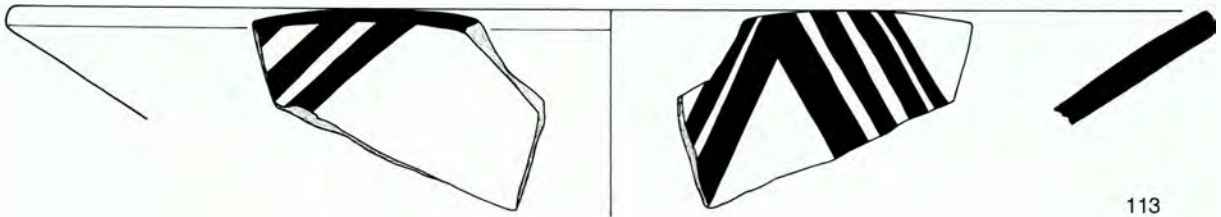
106

107

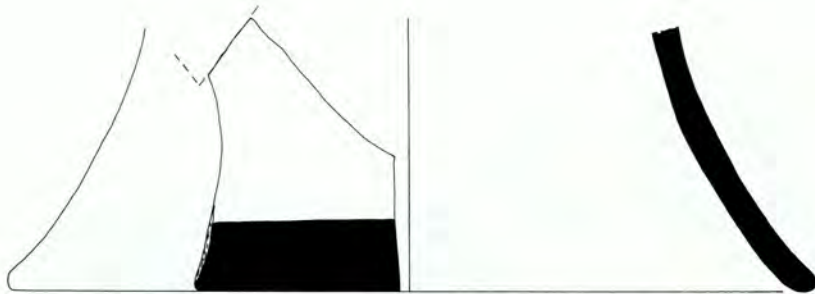
Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική: Σχήμα Ε (101-102). Σχήμα ΣΤ (105). Σχήμα Ζ (106-107).

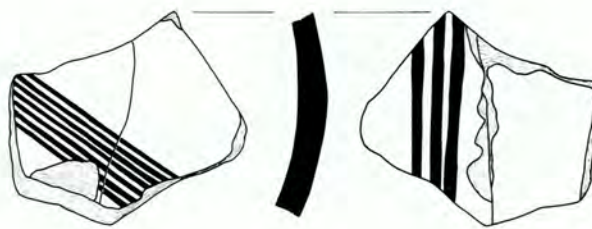
Πυρά (108-111).

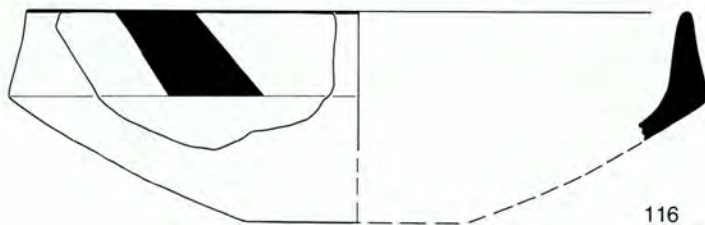
113

114

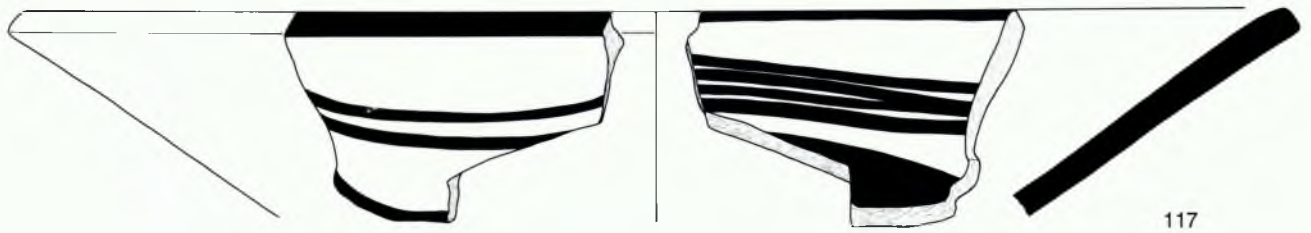

115

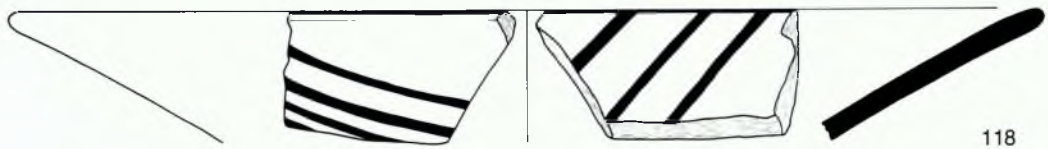

116

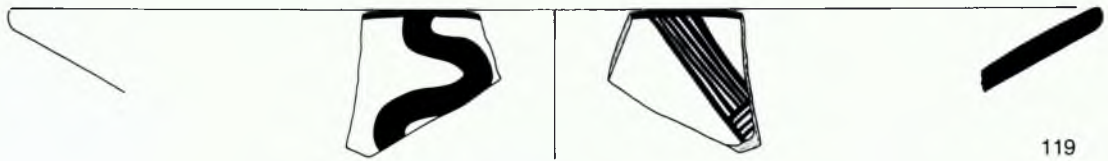
Γραπτή κεραμική με μελανή βαφή πάνω σε ερυθρό σιλωμένο επίχρσιμα: Σχήμα Α (113-115). Σχήμα Δ (116).

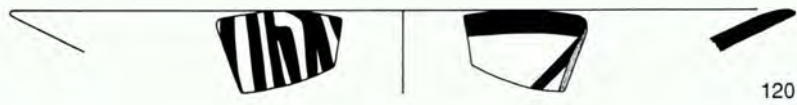
117

118

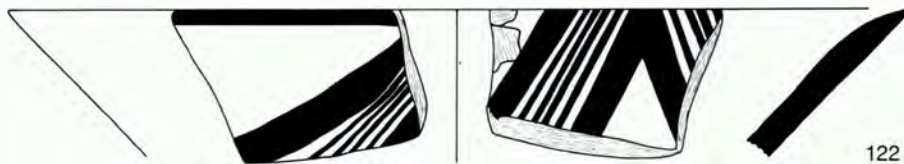
119

120

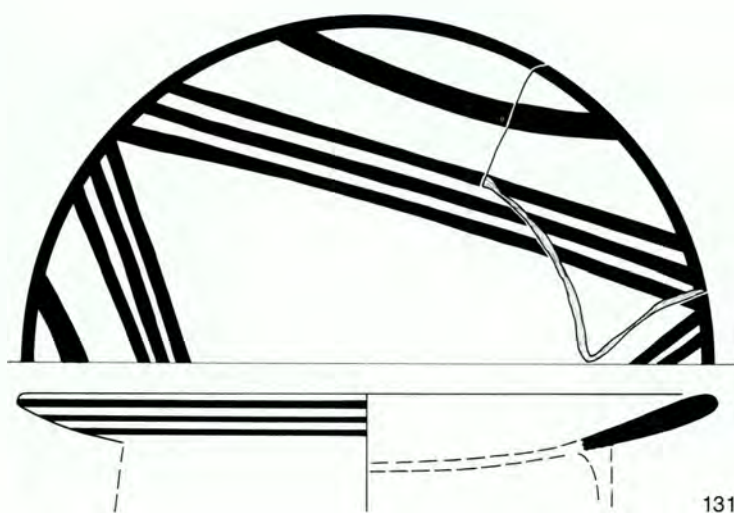
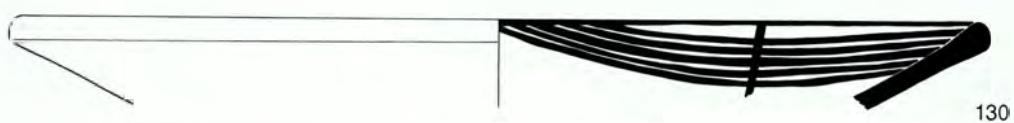

121

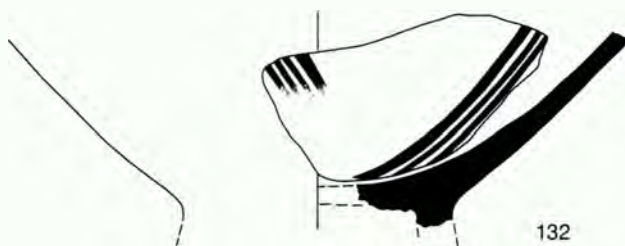

122

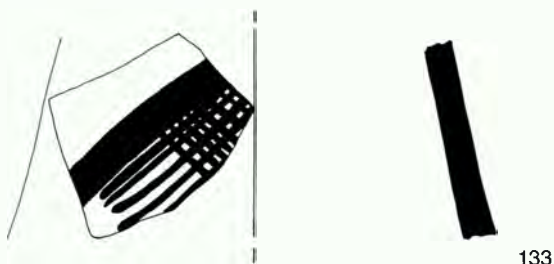
Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική: Σχήμα Α.

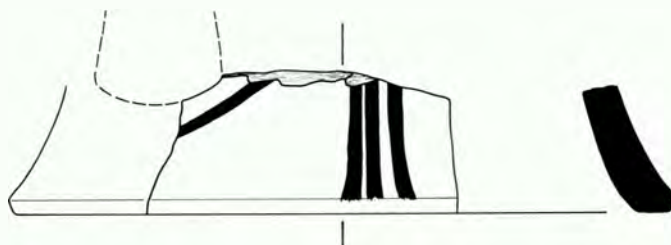
Γραπτή αμυρόχρωμη κεραμική: Σχήμα Α.

132

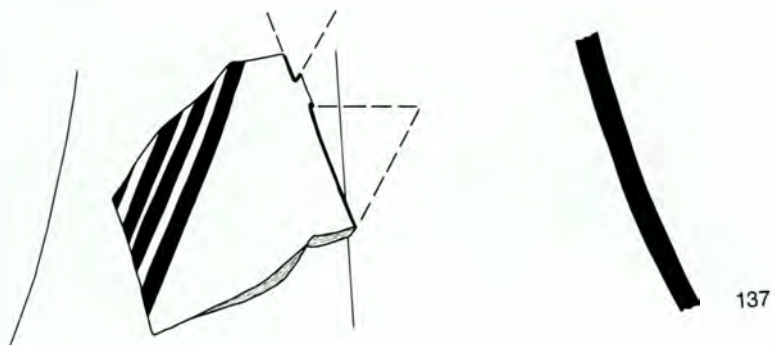
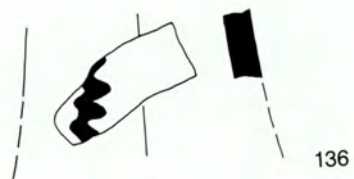
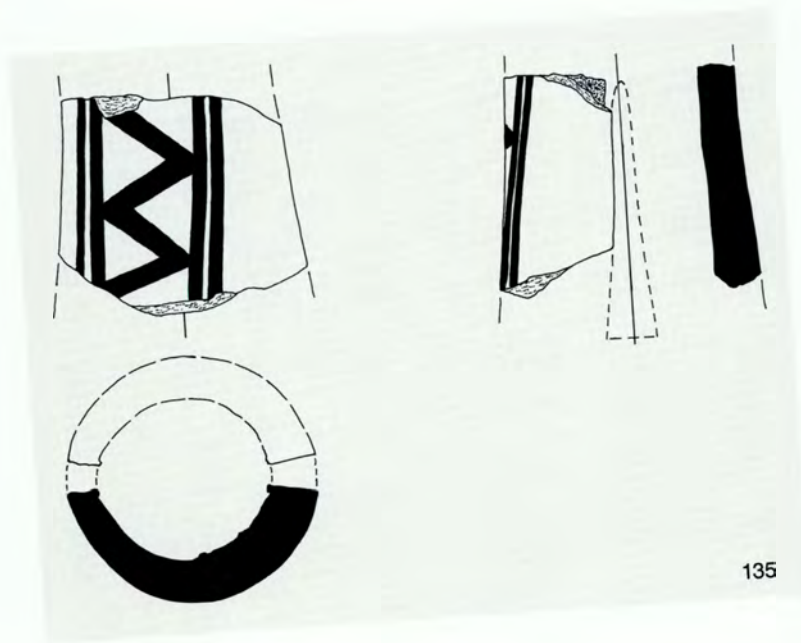

133

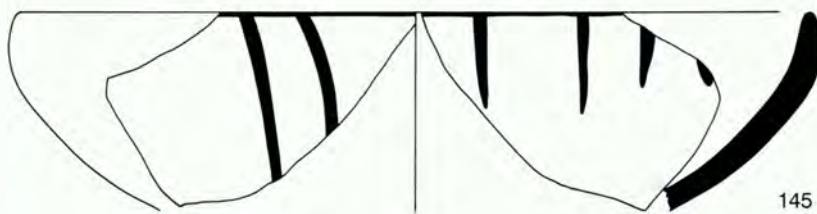
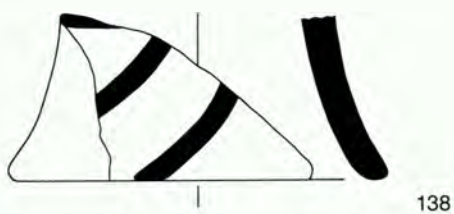

134

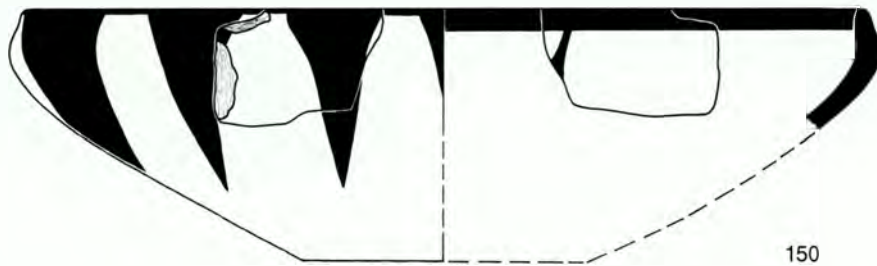
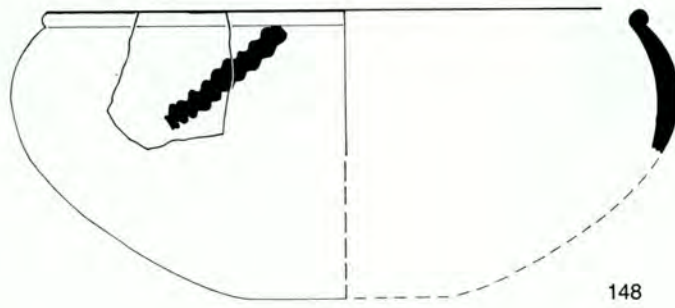
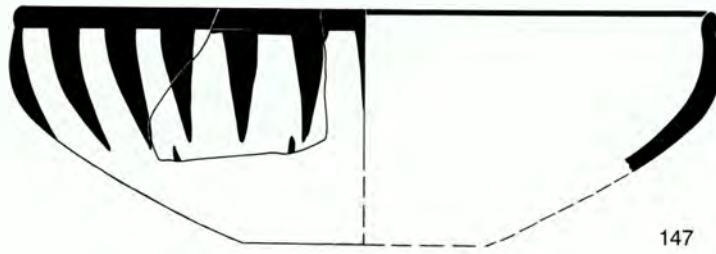
Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική: Σχήμα Α.

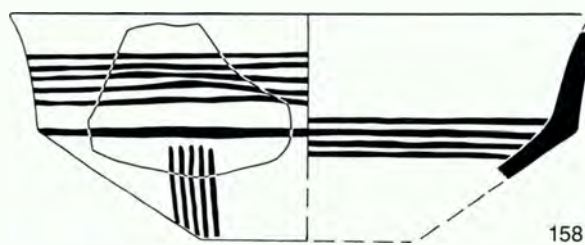
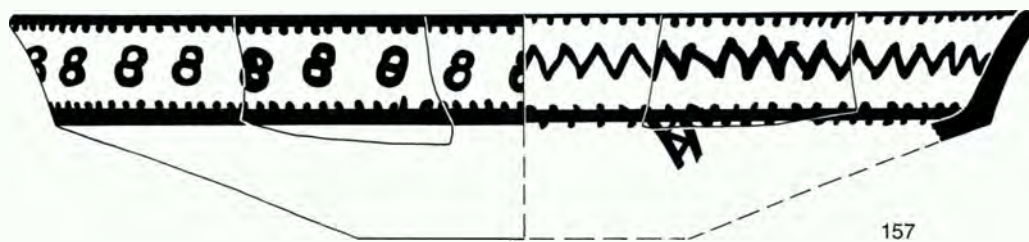
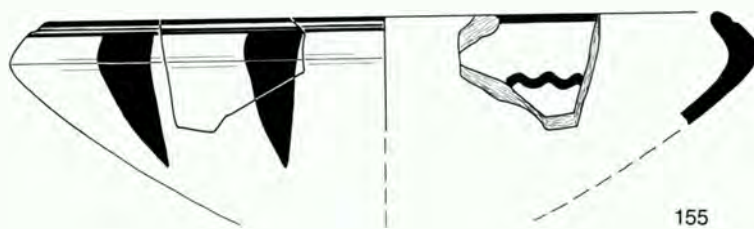
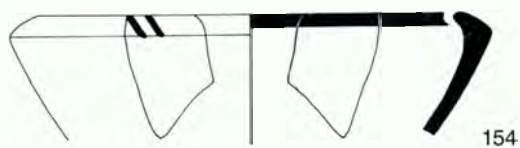
Γραπτή αμυροχρωμή κεραμική: Σχήμα Α.

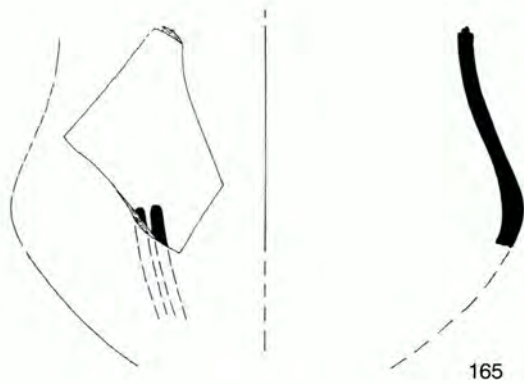
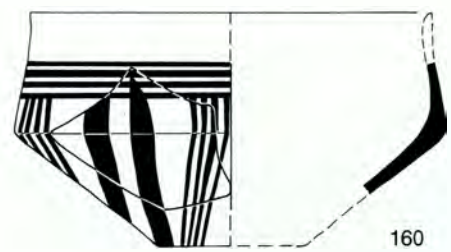
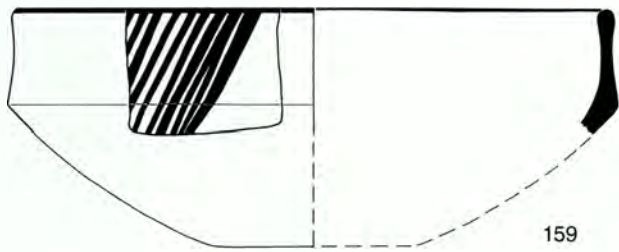
Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική: Σχήμα Α (138-139). Σχήμα Ε (145-146).

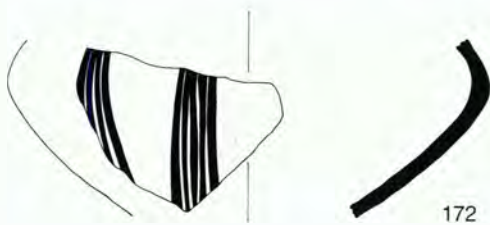
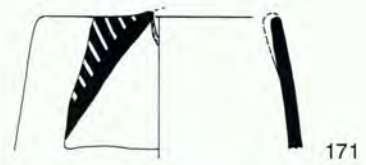
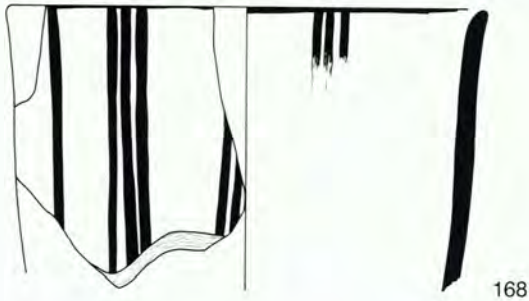
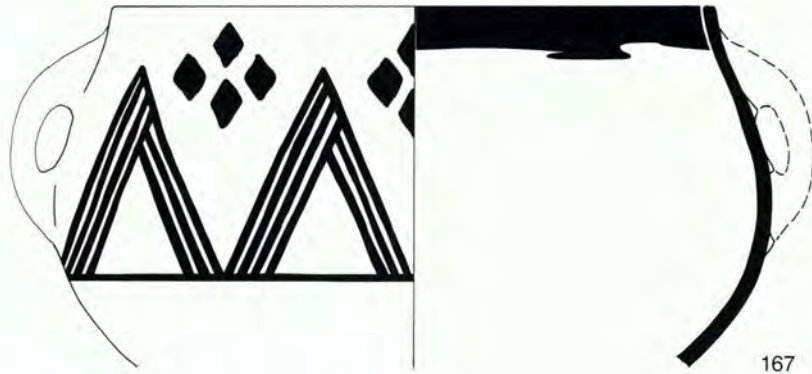
Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική: Σχήμα Γ.

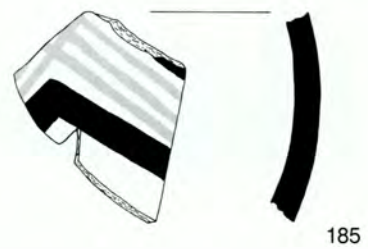
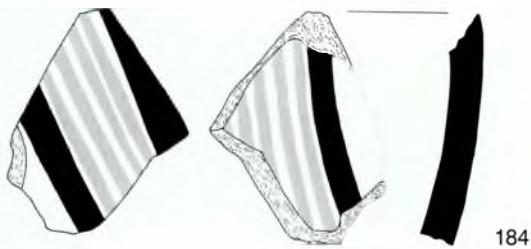
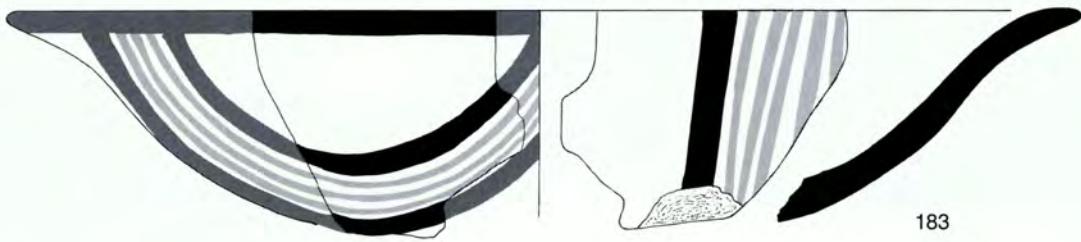
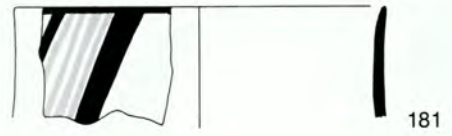
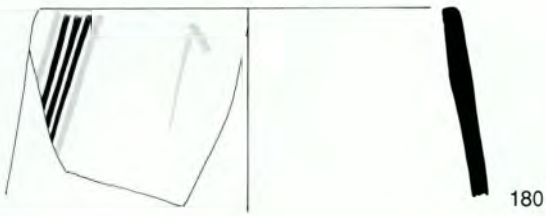
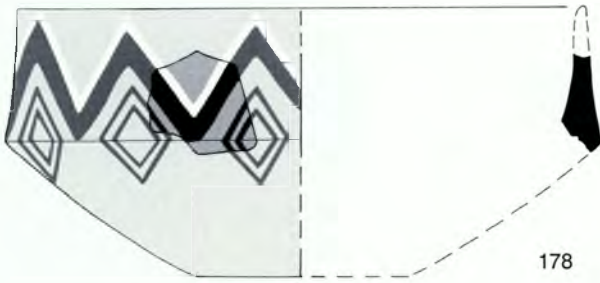
Γραπτή αμυροόχρωμη κεραμική: Σχήμα Δ.

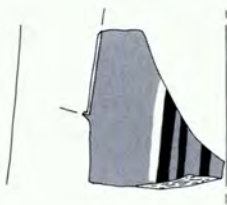
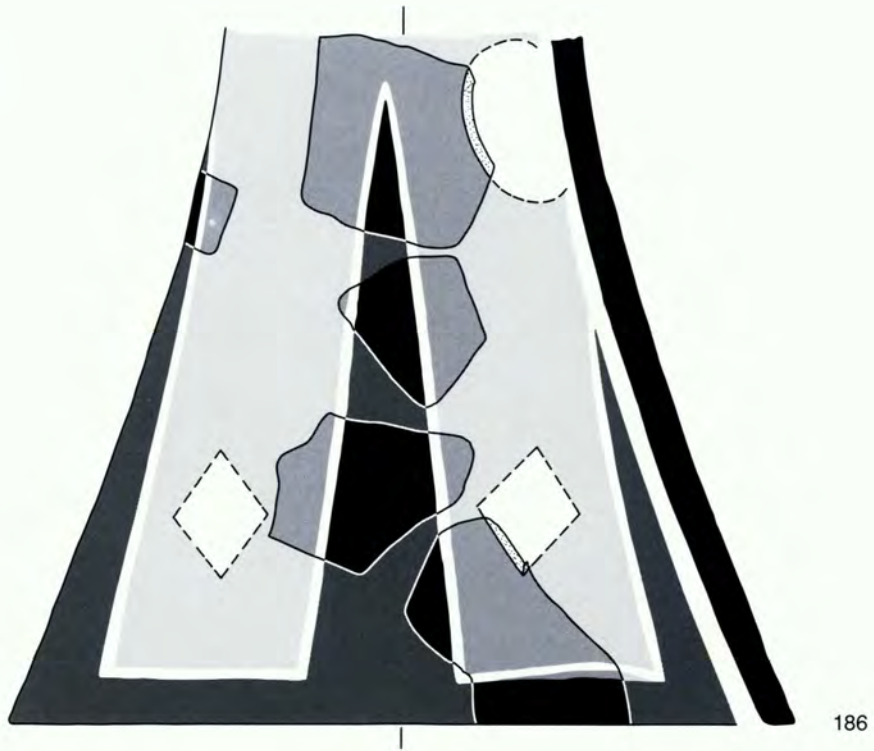
Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική: Σχήμα Δ (159-163), Σχήμα Β (165-166).

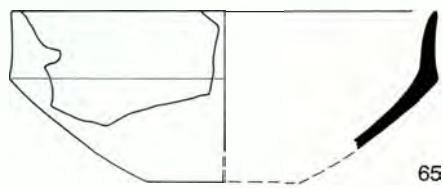
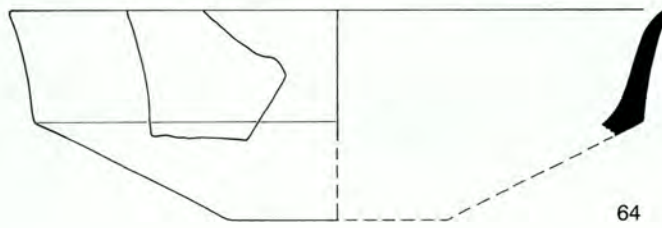
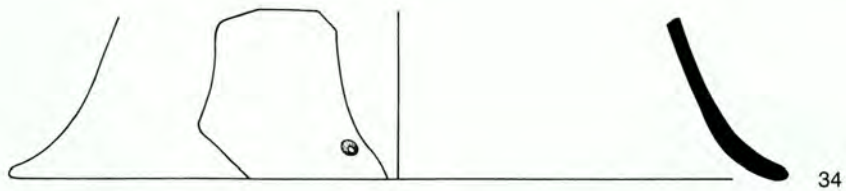
Γραπτή αμαυρόχρωμη κεραμική: Ευρύστομα αγγεία διαφόρων τύπων (167-169). Κλειστά αγγεία (170-173).

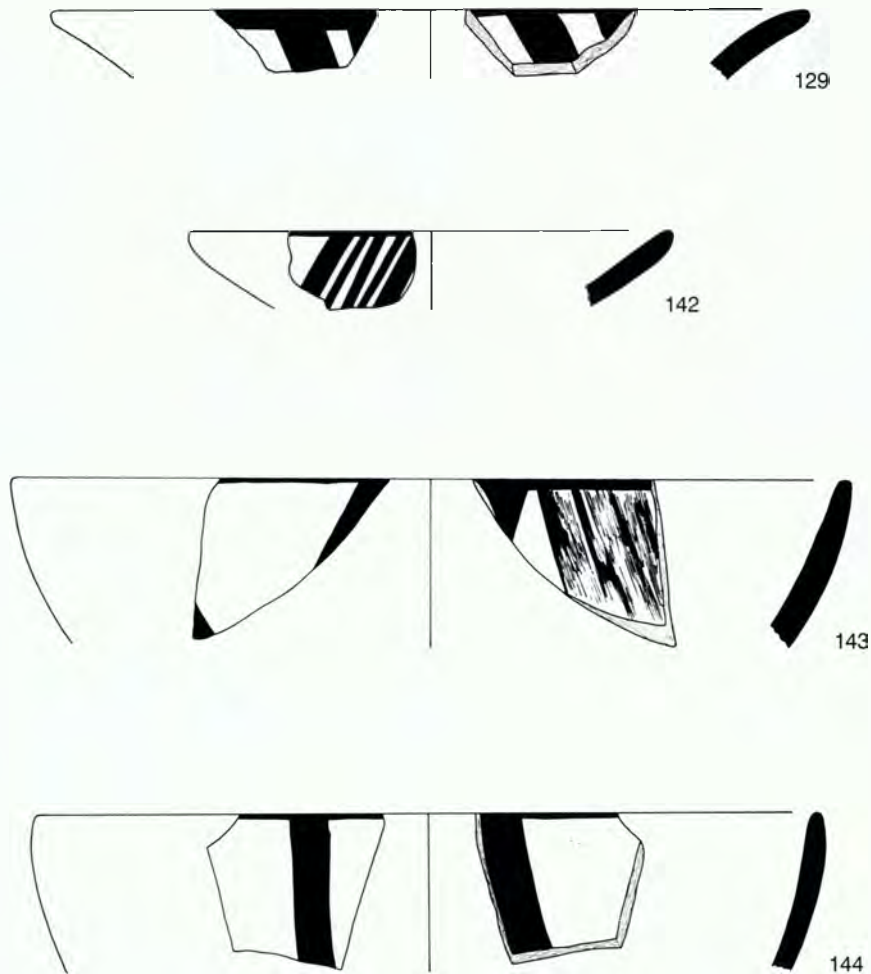
Πολύχρωμη γραπτή κεραμική: Φιάλες (178-181). Φρουτιέρες (183-185).

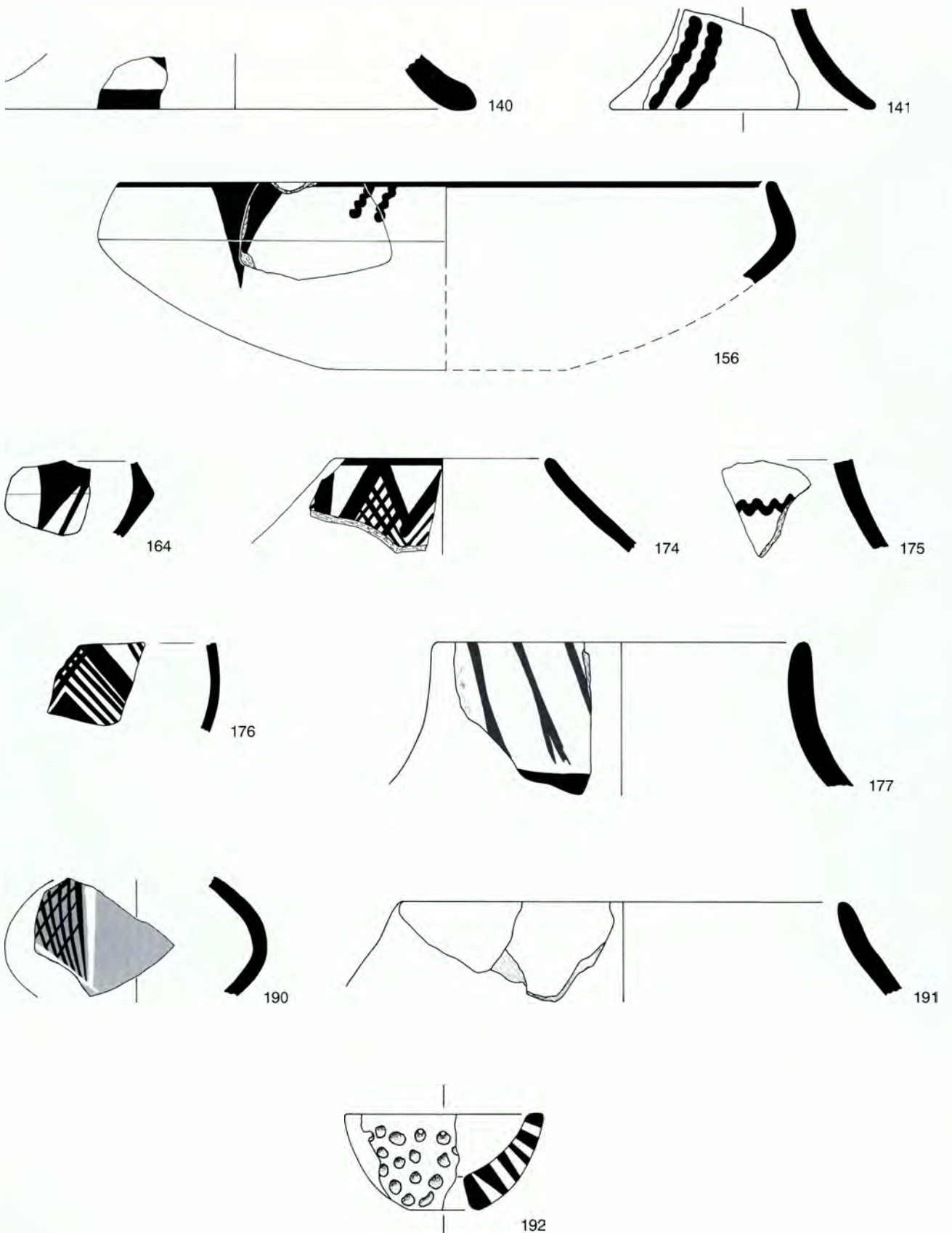
Πολύχρωμη γραπτή κεραμική: Φρουτιέρες (186-189).

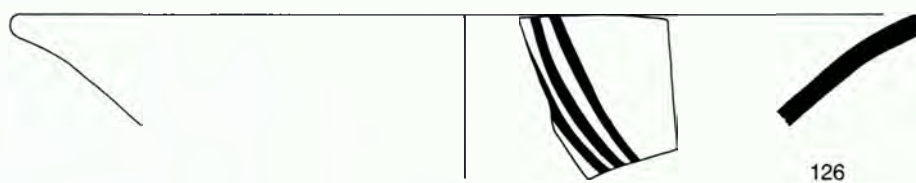
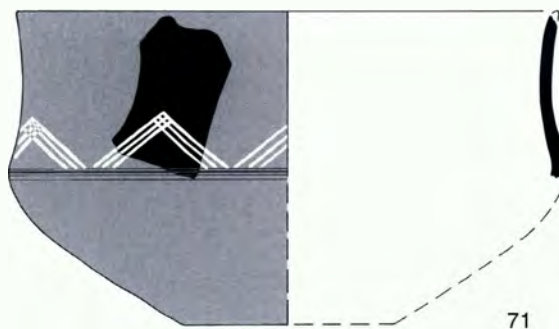
Κεραμική από το Λάκκο 1: Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική.

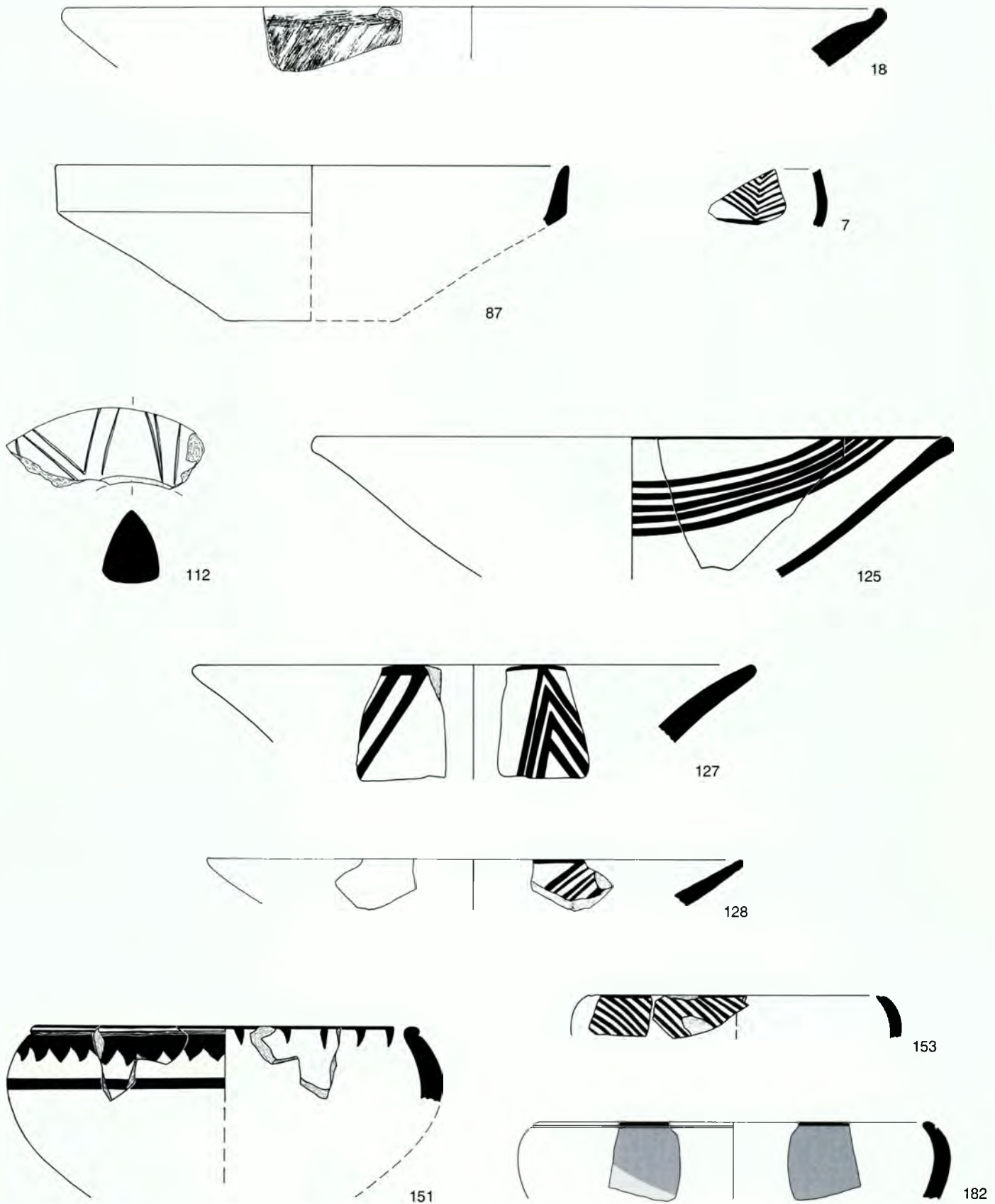
Κεραμική από το Λάκκο 1: Αμαυρόχρωμη.

Κεραμική από το Λάκκο 1: Αμαυρόχρωμη (140, 141, 156, 164, 174, 175, 176, 177). Πολύχρωμη γραπτή (190).
Χονδροειδής (191-192).

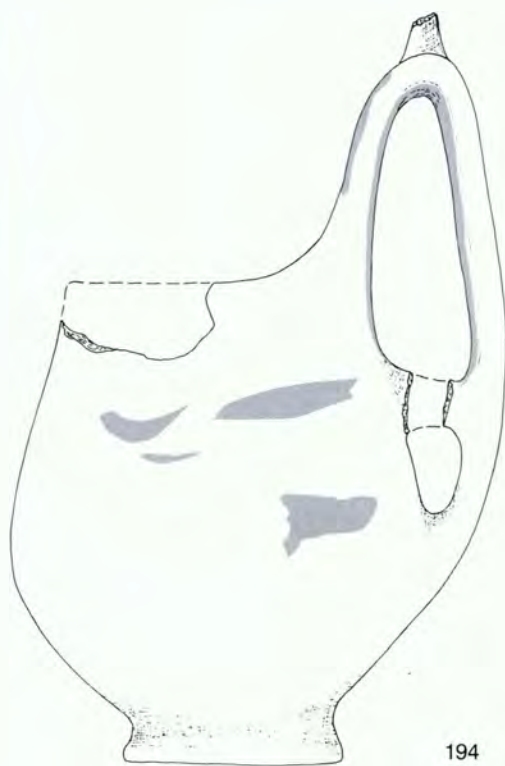
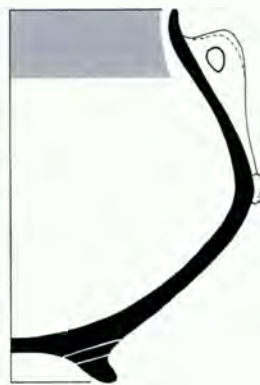
Κεραμική από το Λάκκο 2: Μελανή-γκρίζα σιλβωτή κεραμική (71, 72, 86). Αμαυρόχρωμη (126, 152).

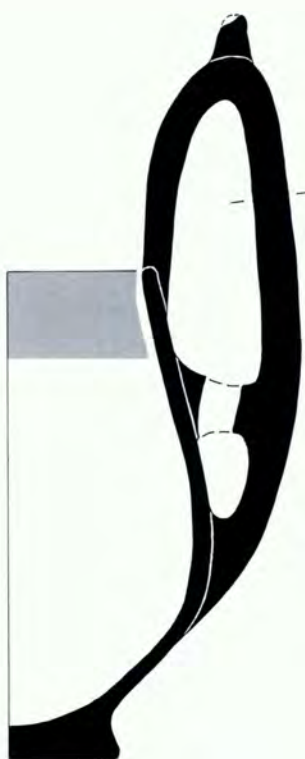
Κεραμική από το όρυγμα του τάφου VI: Νεολιθικό Urfirnis (7). Μελανή στιλβωτή (18, 87). Λαβή ρυτού (112). Αμαυρόχρωμη (125, 127, 128, 151, 153). Πολύχρωμη γραπτή (182).

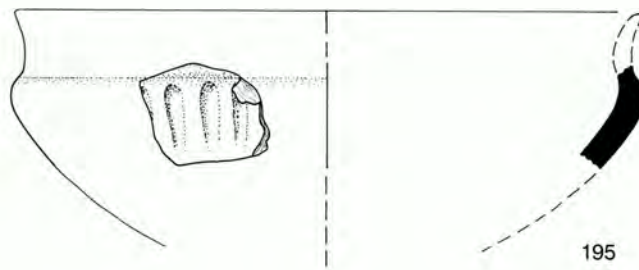
193

194

Αγγεία από τον τάφο VI, της Χαλκολιθικής περιόδου.

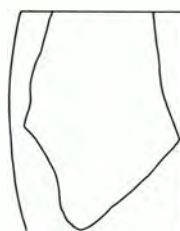
196

197

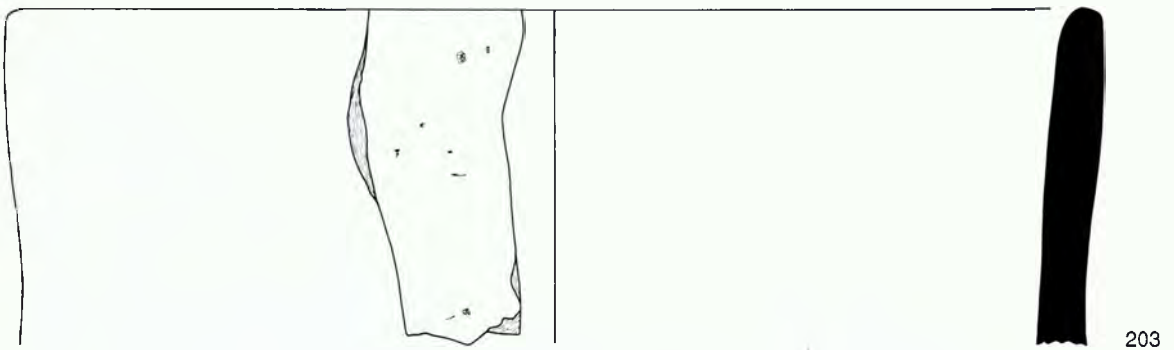
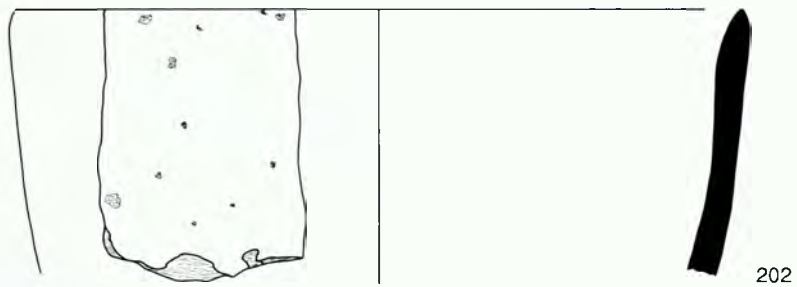
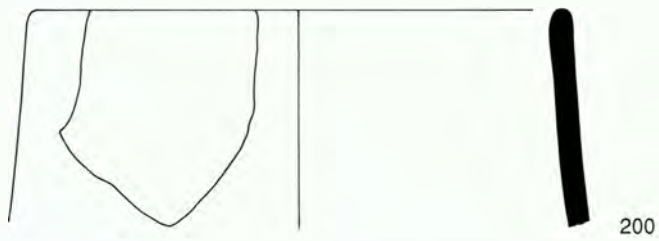

198

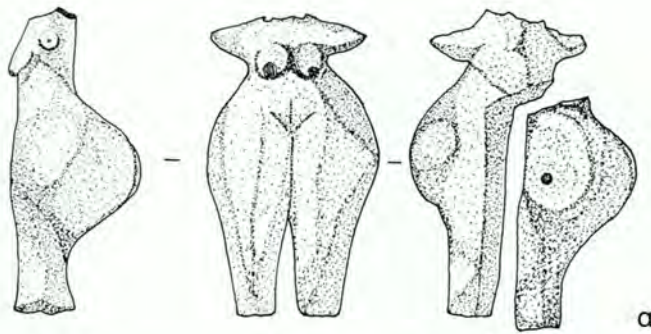
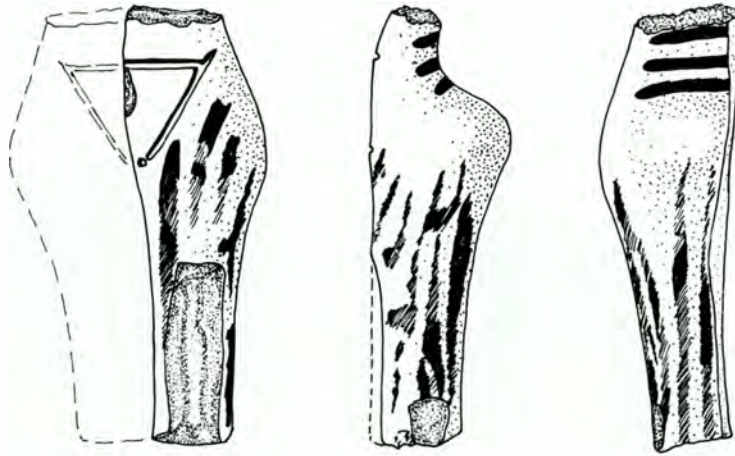

199

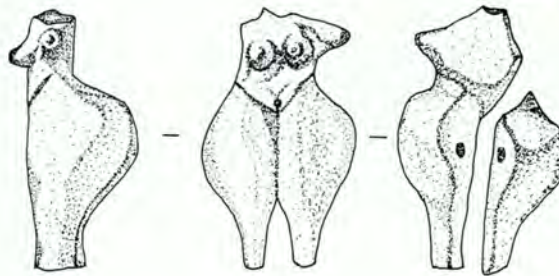
Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής (196) και της Χαλκολιθικής περιόδου (195, 197-199).

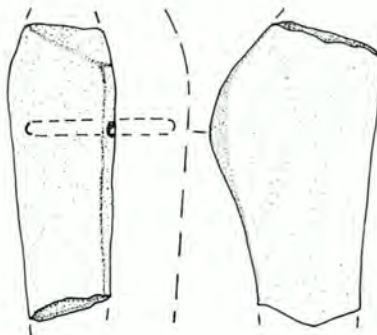
Κεραμική της Χαλκολιθικής περιόδου (200-203).

α

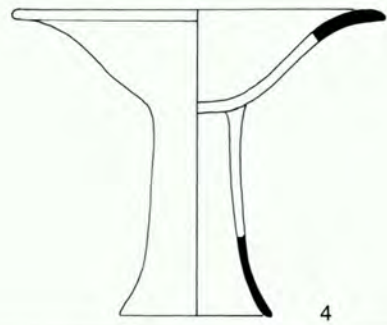
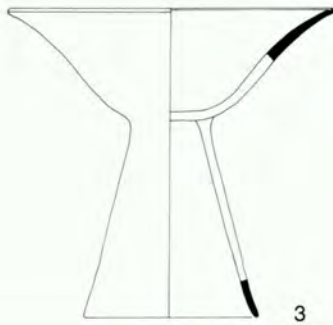
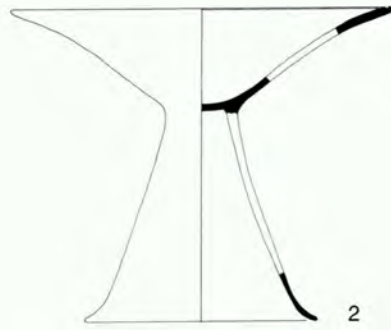
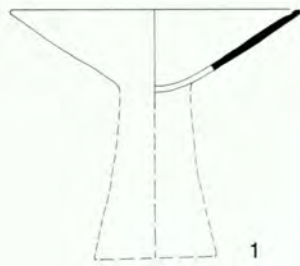

β

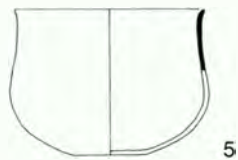

γ

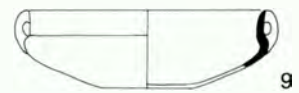
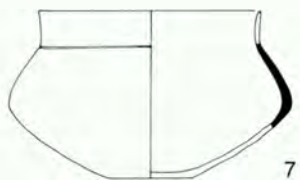
Θραύσμα νεολιθικού γυναικείου ειδώλιου. α-γ. Νεολιθικά γυναικεία ειδώλια από τη Βουλγαρία (α-β: Smanceva and Gavrilova, *Archaeologia*, Sofia 1964, εικ. 2a-b, γ: Vajsov, *Studia Praehistorica* 10 (1990), σχέδ. VI: 7).

A

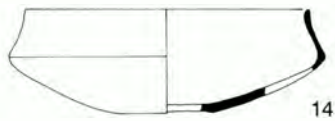
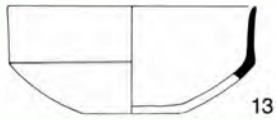
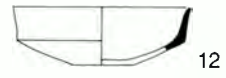
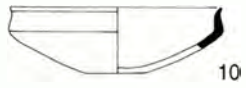

B

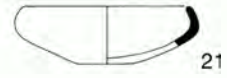
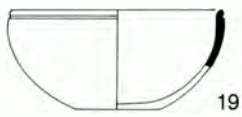
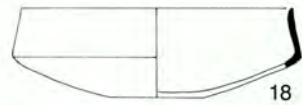
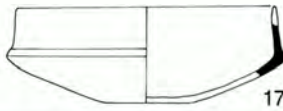
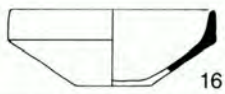

Γ

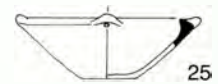
Σχήματα αγγείων της μελανής-γκρίζας σιλβωτής κεραμικής.

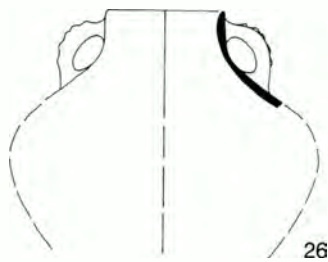
Δ

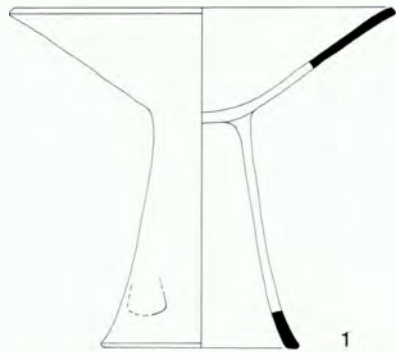
Ε

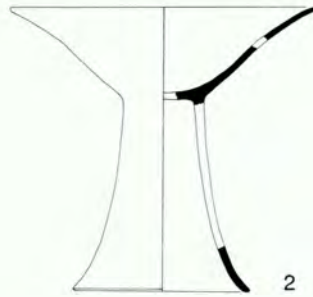
ΣΤ

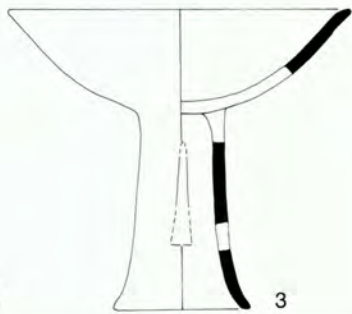
Σχήματα αγγείων της μελανής-γκρίζας στιλβωτής κεραμικής.

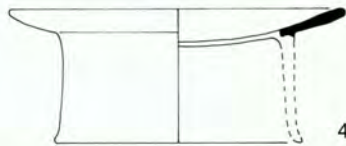
1

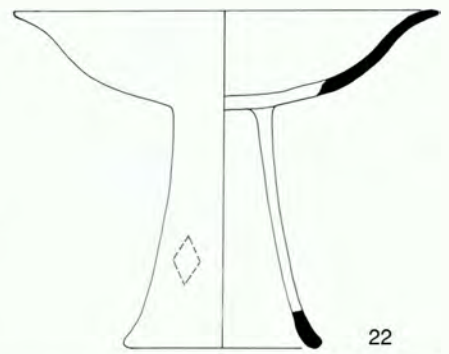
2

3

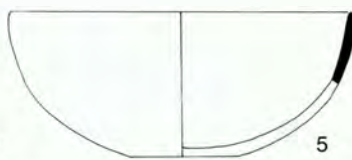

4

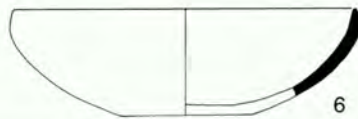

22

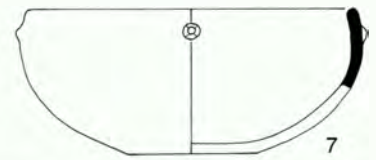
A

5

6

7

E

8

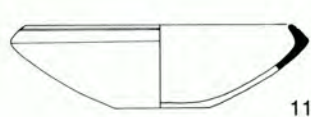
9

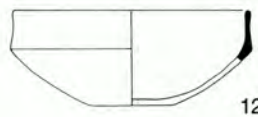
10

Γ

Σχήματα αγγείων της αμαυρόχρωμης κεραμικής (1-10) και της πολύχρωμης γραπτής κεραμικής (22).

11

12

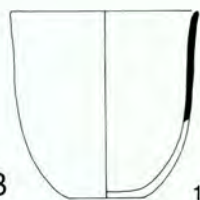

13

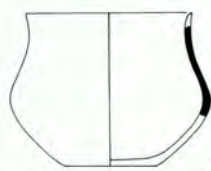

14

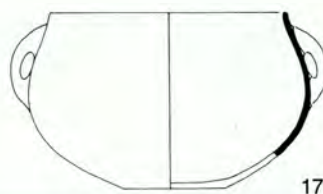
Δ

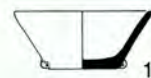
15

16

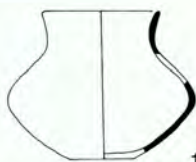

17

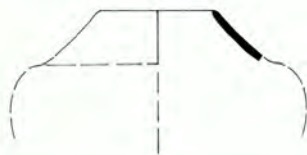

18

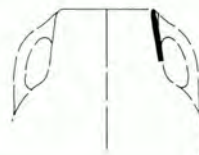
B

19

20

21

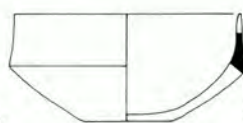
25

ΣΤ

23

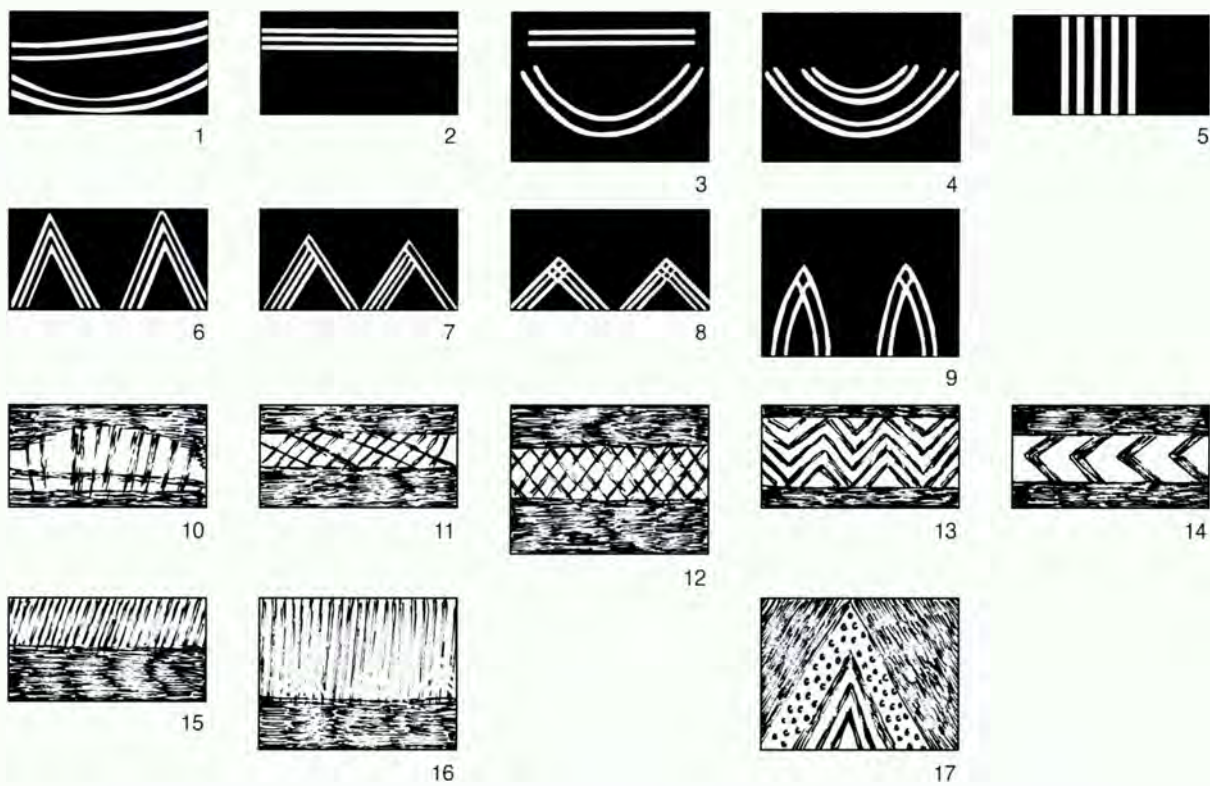
E

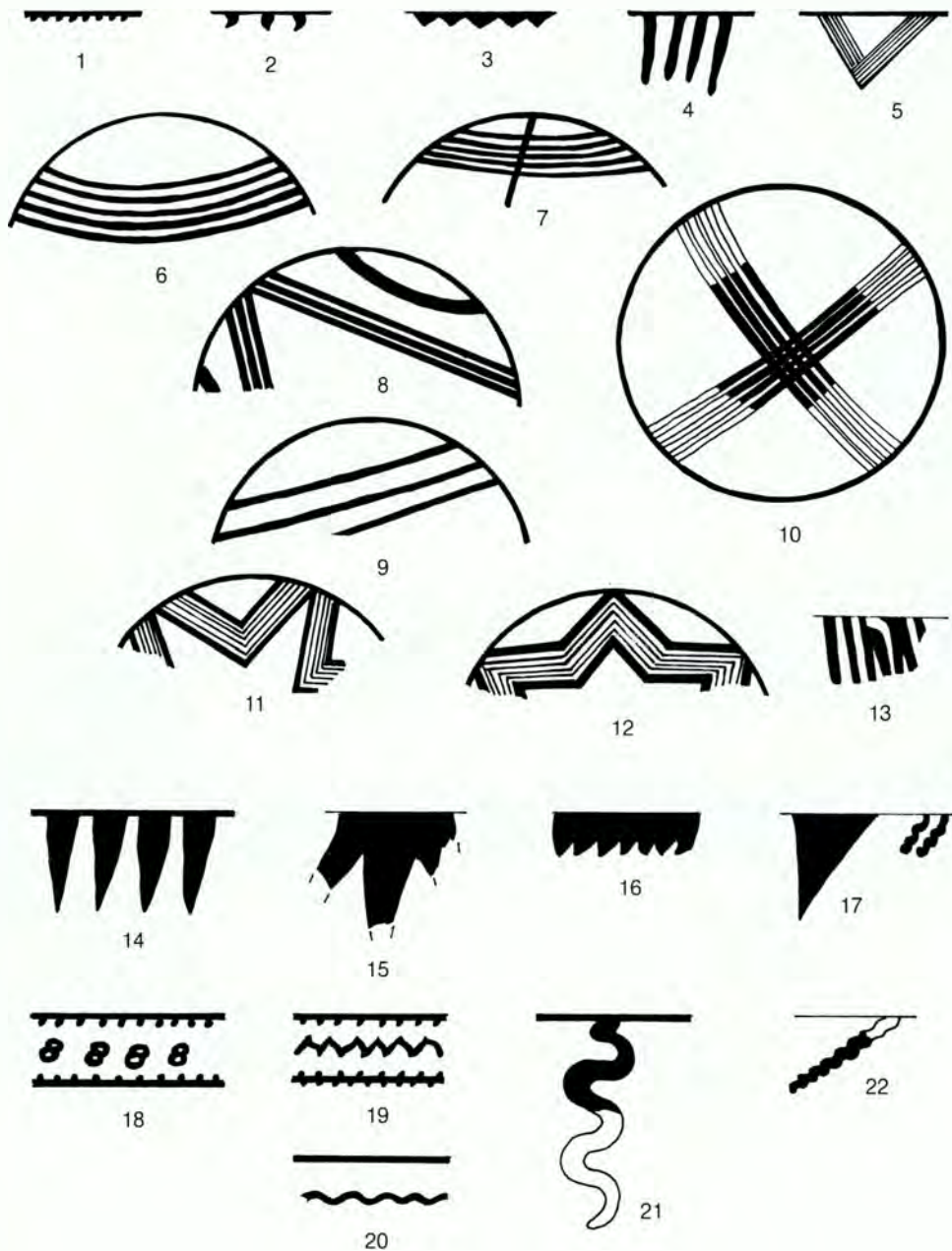
24

Δ

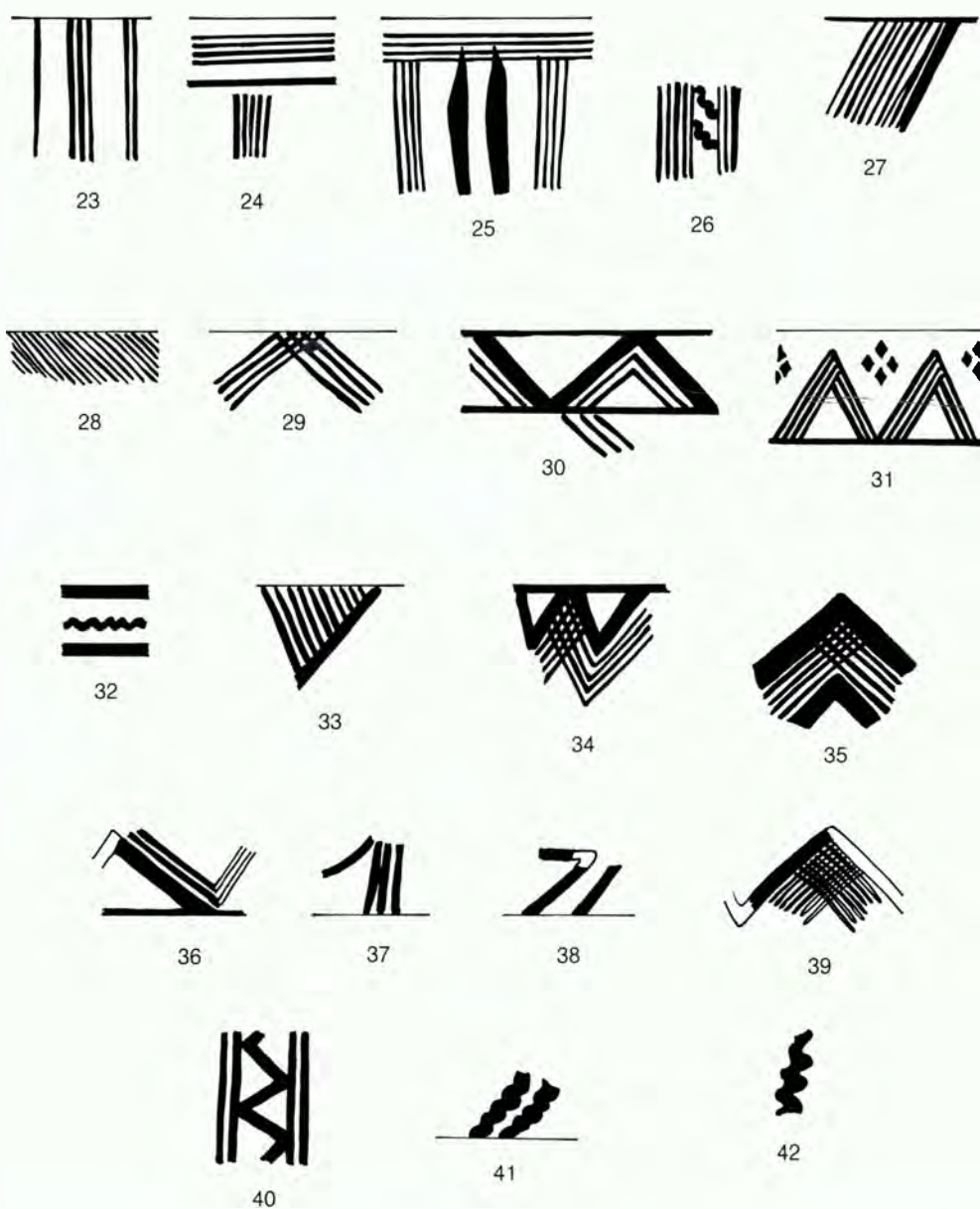
Σχήματα αγγείων της αμαυρόχρωμης κεραμικής (11-21).
Σχήματα αγγείων της πολύχρωμης γραπτής κεραμικής (23-25).

Διακοσμητικά θέματα της μελανής-γκρίζας στιλβοτής κεραμικής: Λευκά γραπτά (1-9).
Στιλβοτά (10-17) (17: με πρόσθετη στίξη).

Διακοσμητικά θέματα της γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής: Εσωτερική διακόσμηση χείλους (1-5).
Θέματα σε φροντιέρες (6-13). Θέματα σε φιάλες και λεκανίδες (14-22).

Διακοσμητικά θέματα της γραπτής αμαυρόχρωμης κεραμικής: Θέματα σε φιάλες και λεκανίδες (23-31). Σε κλειστά αγγεία (32-35). Σε στηρίγματα από φρουτιέρες (36-42).

ISBN 960-214-919-1
ISSN 1108-1244